

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા મહોત્સવ પ્રમાણ નં. ૧૫

પૌરાણિક કથાકોષ.

(ચતુર્થ ખંડ-પૃ. ૪૪૯ થી ૫૯૨.)

♦ ♦ ♦ ♦ ♦

કર્તા,

ડાહ્યાબાઈ પીતામ્બરદાસ દેસાસરી,

કમિશનર-એટ-લો., O. T.

ઉપાધી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

દીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપીઆ.

પ્ર સ્તા વ ના

પૌરાણિક કથાકાવ્યોના આ ચતુર્થ ખંડ (પૃ. ૪૪૯ થી ૫૬૨)-ગુજરાતી વાચકવર્ગ રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ જાતનો કથાકાવ્ય પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતીમાં બહાર પાડેલો અને તે અદ્ધ ઉપયોગમાં લેવાય છે, છતાં એથી વધારે મોટા વ્યાપક અને અત્યારની જરૂરિયાતોને પહે વળે એવા કથાકાવ્યની ઉણપ રહેતી હતી જ.

સ
જ નવા
લેવાં એ
પીતાંબર
ડાઉસના
સાધનો
મજકુર
કરાવવા
ખુશીથી

પૂરું :
પયોગ
ડાહ્યાબ
પુસ્ત
ઉપલબ્ધ
ત કન
૧૫૦૦૦
કમિટ

મ
હતો.*

૧ પડે
૧૬૦૦૦
૧૫ ખાર

થણા કુ

કરીને આપણી પૌરાણિક હકીકત મેળવવાનાં સાધનોમાં કિમતી સ્થાન મેળવશે એવું અમારું દૃઢ માનવું છે.

આ કાવ્ય પૂરો થતાં એક વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત લેખક તરફથી લખાઈ આવશે, એટલે એ વિષે અત્યારે આટલું નિવેદન બસ છે.

ગુ. વ. સોસાયટી.

અમદાવાદ

તા. ૧૨-૮-૧૯૩૦.

આસિં સેક્રેટરી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાશ્ટ્રિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૪૩૩ સર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ધીરશીલ ડથાહીય

વિગ્ન ૫ : ૧૨

દિશાને ક્રમે દારાની પાસે જઈ કરી, બચાવી કરી સુવેલ પર્વતપર ચડ્યા, અને મહેલ લંકાના ઐશ્વર્યનું અવલોકન કર્યું (સં ૩૭-૩૯). એ સંધીમાં રાવણ ગોપુરપર ચડ્યો છે, એ સુગ્રીવે જોવાથી તે ઉડીને તેની પાસે ગયો તે ત્યાં જ તેની સાથે થોડું યુદ્ધ કરી પાછો ફર્યો. (સં ૪૦).

પછી રાજનીતિને અનુસરી અને વિભીષણનું અનુમોદન લઈ, રામે સામ કરવા માટે અંગદને રાવણ પાસે મોકલ્યો. (વાં ૨૧૦ થી ૨૧૦ સં ૪૧). તેણે રાવણને અનેક પ્રકારનો બોધ કર્યો પરંતુ તે કાને ન ધરાવતા, રાવણે ચાર રાક્ષસોને અંગદને પકડવાનો હુકમ કર્યો. તેને પકડતાં જ રાક્ષસો સાથે અંગદ અંતરિક્ષમાં ઉડ્યો અને ચારીર ઝટકારતાં રાક્ષસો નીચે પડ્યા તે મરણ પામ્યા. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ, એટલે રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડી તે રામ તરફ પાછો વળ્યો. અને સામ થશે નહિ એવું રામને કહ્યું. આથી રામે યુદ્ધની તૈયારી કરાવી અને યુદ્ધનો આરંભ થયો.

યુદ્ધના આરંભકાળે રાક્ષસો અને વાનરોમાં કેટલાંકનાં પરસ્પર દંડ યુદ્ધ થયાં. અંગદનું ઇંદ્રજિત સાથે, પ્રજંધનું સંપાતિ સાથે, (આ સંપાતિ તે વિભીષણનો અમાલ નહિ), હનુમંતનું જંજુમાલી સાથે, નલનું પ્રતપન સાથે, સુગ્રીવનું પ્રથસ સાથે, એમ દંડ યુદ્ધ થયાં, તેમાં ઇંદ્રજિત શિવાય છતર રાક્ષસો પોતાના પ્રતિપક્ષીને હાથે મરાયા. લક્ષ્મણે વિશ્વપાક્ષને, રામે અશ્વિકેતુ, રશ્મિકેતુ, મિત્રધ્વ અને યજ્ઞકાપને, મેંદ વજ્રમુષ્ટિને, નીલે નિકુલને, દિવિદે અશનિપ્રભને, સુષેણે વિદ્ય-માલીને અને ગજ વાનરે તપનને એમ યોદ્ધાઓને માર્યા. (વાં ૨૧૦ થી ૨૧૦ સં ૪૩). આ પ્રમાણે થોડું યુદ્ધ થયા પછી સામકાળે યુદ્ધ બંધ રહ્યું; પરંતુ રાક્ષસોએ પુનઃ યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. તેમાં યજ્ઞશત્રુ, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, વજ્રદંડ, શુક અને સારણ, રામ

સામે નુકે આવ્યા અને પરાભવ પામી લંકા પાછા ગયા. ઇંદ્રજિત અંગદ સાથે યુદ્ધ કરતાં પરાભવ પામ્યો એટલે અદસ્ય થયો; અને તેણે રામ લક્ષ્મણને નાગપાશ વડે બાંધી લીધા. આ જોઈ દસ વાનરો તેના ઉપર ધસ્યા, પણ તે અદસ્ય હોવાથી ન પકડાતાં તેણે સુષેણ, નીલ, અંગદ, શરભ, દિવિદ, મારુતિ. સાનુ પ્રરથ, ઋષભ અને ઋષભકરક ધત્યાદિ વાનરોને મૂર્છિત કર્યા; અને પોતે લંકા જઈ રાવણ આગળ પોતાના પરાક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યો. (વાં ૨૧૦ થી ૨૧૦ સં ૪૪-૪૫).

રામ લક્ષ્મણ મુખી પડ્યા છે, તેમને સાથ કરવા માટે વિભીષણાદિ વિચાર કરે છે, એટલામાં સ્વર્ગ ગરુડે આવી તેમને સાવધ કર્યા (સં ૪૬-૪૭) બીજે દિવસે યુદ્ધ થતાં તેમાં રાવણના સચિવ ધૃમપાક્ષને મારુતિએ માર્યો. (સર્ગ ૫૧-૫૨) ત્રીજે દિવસે અંગદે વજ્રદંડ ધત્યાદિને માર્યા (સર્ગ ૫૩-૫૪). ચોથે દિવસે મારુતિએ અકંપન ધત્યાદિ રાક્ષસોને માર્યા. (સં ૫૫-૫૬) પાંચમે દિવસે નીલે રાવણના મુખ્ય પ્રધાન પ્રહસ્તને માર્યો. (સં ૫૭-૫૮) છઠ્ઠે દિવસે અકંપન, ઇંદ્રજિત, અતિકાય, મહોદર, પિશ્ચાય, ત્રિશિરા, કુંભ, નિકુંભ અને નરાતક ધત્યાદિ મહાન મહાન રાક્ષસ યોદ્ધાઓ સાથે રાવણ પોતે યુદ્ધમાં આવતાં, વિભીષણે રામને આવેલા યોદ્ધાઓનો રાવણ સાથેનો સંબંધ કહી જાણીતા કર્યા. એ ઉપરથી તેનું ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિ ધત્યાદિ જોઈ રામને આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં સુગ્રીવ. ગવાક્ષ, ઋષભ, જ્યોતિર્મુખ, સુષેણ ધત્યાદિ વાનરો સૈન્ય પર હુડી પડ્યા. અને રાવણનું અને મારુતિનું કિંચિત મુશ્કિયુદ્ધ થઈ, નીલનું પણ તેની સાથે યુદ્ધ થયું. પછી રામની આજ્ઞા લઈ લક્ષ્મણ રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. થોડું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પણ લક્ષ્મણ રાવણથી ડગતો નથી એવું જોઈ કોષે ભરાઈ રાવણે

તેના ઉપર બ્રહ્માએ આપેલી શક્તિ નાંખી. એને લીધે લક્ષ્મણ મૂર્છા ખાઇ પડ્યા, એવું દેખી તેમને ઉચકી લંકામાં લઇ જવાના ઇરાદાથી રાવણ તેમની પાસે જઇ ઉચકવા લાગ્યો, પણ તેનાથી લક્ષ્મણને ઉચકાય નહિ. એટલામાં મારુતિએ આવી રાવણને એવો તો પ્રયત્ન મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો કે તે ધુંટણ ભેર ભૂમિપર પડ્યો. તેના મુખમાંથી લોહી પડતાં પડતાં તે મૂર્છિત થઇ પડ્યો. એ સંધિમાં મારુતિએ લક્ષ્મણને ઉચકી લઇને રામ પાસે આપ્યા. એ જોઇ ક્રોધે ભરાઇ રામે, રાવણ સાવધ થતાં જ તેનો મુગટ છેદી તેને ભૂમિપર પાડ્યો અને તેની એટલી નિર્ભાત્સના કરી કે તે હતદર્પ (માનભંગ) થઇ લંકામાં પેશી ગયો. (વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૫૮).

રાવણે લંકા જઈ કુંભકર્ણને જાગૃત કર્યો. તેને ઉઠીને લંકામાં રાવણની સભામાં જતો જોઇ વાનરો ભયભીત થયા. એટલામાં રામે વિભીષણને આ કોણ, એમ પુછતાં તેણે કુંભકર્ણના જન્મથી માંડી સવિસ્તર વૃતાંત અને તેનું સામર્થ્ય ઇત્યાદિ રામને કહી, આ કુંભકર્ણ એમ કહેતાં જ નીલને સેનાની બરોબર વ્યવસ્થા રાખી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવાની આજ્ઞા રામે કરી. (સ૦ ૬૧). પછી રાવણની સભામાં જઈ તેની સાથે વાત કર્યા પછી કુંભકર્ણ યુદ્ધ ચડ્યો. અને તે રામને હાથે મૃત્યુ પામ્યો. (કુંભકર્ણ શબ્દ જુઓ).

સાતમે દિવસે દેવાંતક, નરાંતક, ત્રિશિરા, અતિકાય એ રાવણના ચાર પુત્રો અને મહાપાર્શ્વ ને મહેાદર એ બે સાપતન (ઝોર. માન) ભાઇ રાવણ તરફથી યુદ્ધ આવ્યા અને સર્વે યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા. (વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૬૮-૭૧).

આઠમે દિવસે ઇંદ્રજિત અદશ્ય રૂપે યુદ્ધ ચડ્યો ને એક પ્રહરમાં સડસડ કોટિ વાનરોને મારી, રામ લક્ષ્મણને મૂર્છિત કરી, લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. (વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૩). રાત પડતાં, વિભીષણ અને મારુતિ હાથમાં

બળતાં લાકડાં લઇ (ઉલ્કા) સૈન્યમાં કોણ કોણ મૂર્છિત પડ્યું છે, ને કોણ શુદ્ધિમાં છે તે જોવા લાગ્યા. જોતાં જોતાં જાંબવાન પડ્યો હતા તેને તેમણે જોયો. અને તેણે પણ આ લોકોને જોયા, ત્યારે જાંબવાને મારુતિને કહ્યું કે તું સત્તર હિમાલયના ઋષભ નામના શિખર ઉપર જા અને તેના ઉપરથી સંજીવની, વિશલ્યકરિણી, સુવર્ણકરિણી એ સંધાની, એ ચાર ઔષધિ લઇ આવ. મારુતિ તે લઇ આવ્યા અને તેને યોગે રામ લક્ષ્મણ અને સર્વ સૈન્ય સજીવ થયું. (વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૪).

નવમે દિવસે સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ઘણા વાનરો લંકામાં ઘુસી જઈ લંકાને વિધ્વંસ કરવા લાગતાં, રાવણની આજ્ઞાથી કુંભ અને નિકુંભ (કુંભકર્ણના પુત્રો), યુપાક્ષ, શોણિતાક્ષ, પ્રજંઘ અને કંપન ઇત્યાદિ રાક્ષસો તેમની સાથે યુદ્ધ વળગ્યા ને પરિણામે મરાયા. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૫-૭૭). આ મરાયા એટલે મકરાક્ષ યુદ્ધે આવ્યો તેને પણ રામે માર્યો. (સ૦ ૭૮-૭૯).

બિન્ને દિવસે ઇંદ્રજિત યુદ્ધે ચડ્યો. અને ઘણા વાનરોને મારી, માયામય સીતા પ્રગટાવી વાનરોને દેખાડી તેના વધ કર્યો. અને ત્યાંથી નીકળી, નિકુંભિલા જોડે શુભ હવનનો આરંભ કર્યો. તે વાત વિભીષણે રામને જણાવી, યજ્ઞનો ભંગ કરવા લક્ષ્મણને મોકલ્યા. ત્યાં લક્ષ્મણે ઇંદ્રજિતને માર્યો. (૧ ઇંદ્રજિત જુઓ) ઇંદ્રજિતના મરણ પામ્યા પછી જે વાનરો યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા હતા તેમને અને કેટલાક મૂર્છિત થયા હતા એ સર્વેને સુષેણે (વાનરોના વૈદ્ય) પૂર્વોક્ત ઔષધિના યોગે કરીને સજીવ અને આરોગ્ય કર્યા. (વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૮૨). તે પછી રાવણે કેટલુંક સૈન્ય યુદ્ધમાં ઉતાર્યું, ત્યારે રાત્રે એવો ચમત્કાર કર્યો કે, રાક્ષસોને એક ક્ષણે એક અને બીજી ક્ષણે સહસ્રાવધિ રામ દેખાડ્યા. આ ઉપરથી રાક્ષસો શંકાશીલ બની ચકિત સરખા જોતા

ઉભા છે એટલામાં એક મુહુર્તમાં દસ સહસ્ત્ર રથ, અડસઠ સહસ્ત્ર ગજ, ચૌદ સહસ્ત્ર અસ્વાર, અને કેટલાએ પદ્ધતિઓના નાશ કરી આગ્રી-નાઓને રણક્ષેત્રમાંથી નસાડ્યા. (સં ૯૪).

યુદ્ધમાં ગએલા કેટલાક રાક્ષસો મરણ પામ્યા ને કેટલાક ભ્રમિષ્ટ થઇ પાછા આવેલા જોઇ રાવણુ જ્યશ્રીના લોભે કરી શ્રુત રૂપે હવન કરવા બેઠો; પરંતુ તેમાં વાનરોએ વિધ્ન નાંખ્યાથી, ક્રોધે ભરાઇ તેમાંથી ઉઠી મહોદર, મહાપાર્શ્વ અને વિરૂપાક્ષને લઇ ધણી સૈન્ય સહીત યુદ્ધમાં ઉતર્યો. (સં ૯૫-૯૬). તેમાં સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ અને મહોદરને, અને અંગદે મહાપાર્શ્વને માર્યો. (સં ૯૭-૯૮). હવે રાવણુ રામ સામે આવ્યો ને બનેલું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં રાવણુ વિભીષણુ ઉપર એક શક્તિ ફેંકી જેને અધવચ્ચથી જ લક્ષ્મણુ ત્રિધા ખડિત કરી તેથી ક્રોધે ભરાઇ રાવણુ પુનઃ મયાસુરની આપેલી શક્તિ વિભીષણુ ઉપર છોડી, તેનું પણ નિવારણ કરવા પુનઃ લક્ષ્મણુ વચ્ચે પડતાં તે મહાભયંકર શક્તિ તેમના વક્ષસ્થળ પર પડી ને તે ભૂમિપર પડ્યા. તેમને પડેલા જોઇ રાવણુ લંકામાં આવ્યો. (સં ૧૦૦-૧૦૧) અહીં સુષેણુ લક્ષ્મણુને પુનઃ સજીવ કરી, સર્વ વાનરોને પણ તેમનાં બાણુ વિગેરે કહાડી દુઃખમુક્ત કર્યા. (સં ૧૦૨).

લક્ષ્મણુ સાવધ થયા અને સર્વ વાનરો પણ સત્ય રહિત થયા સાંભળી રાવણુ નિરાશ થયો અને કુંભકર્ણુ, ઇન્દ્રજિત વિગેરે મોટા મોટા વીરોને સંભારી શોક કરવા લાગ્યો; પણ પછીથી ધીર ધરી યુદ્ધ કરવા આવી ઉભો. રણુજ્ઞાનમાં આવવાનો રાવણુનો આ છેલ્લો જ દિવસ છે એવું જાણી ઇન્દ્રે તે દિવસે માતલિને આજ્ઞા કરી કે તું સત્વર રથ લઇ રણમાં જ અને રામને તેમાં બેસાડ. માતલિ રથ લઇને આવતાં રામ તેમાં પિરાજ્યા અને તે દિવસે તેમનું અને રાવણુનું ધોર યુદ્ધ થયું. (સં ૧૦૩). રાવણુના સારથીએ, રાવણુને

રથમાં ભ્રમિષ્ટ થએલો જોઇ, રણુમાંથી રથ પાછો ફેરવ્યો, આથી ક્રોધે ભરાઇ રાવણુ પુનઃ રામ સંમુખ પોતાનો રથ અણુબો.

તતો દ્રુતં રાવણવાક્યચોદિતઃ

પ્રચોદયામાસ હયાન્સ સારથિઃ ।

સ રાક્ષસેન્દ્રસ્ય તત્તો મહારથઃ

ક્ષણેન રામસ્ય રણાગ્રતોડમ્બત્ ॥ ૨૭ ॥

(સં ૧૦૪-૧૦૫).

રામ સાથે યુદ્ધ કરવા આવતાં રાવણુને અપશુકનો થવા લાગ્યા તેની ગણના ન કરતાં તેણે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. અહિં રામે પણ માતલિને સાવધાનતાથી સારથ્ય કરવાની સૂચના કરી. (સં ૧૦૭). ઉભયનું યુદ્ધ આરંભાયું, રામે પ્રથમ રાવણુના રથની ધજા તોડી પાડી તેનાં શિર ઉરાડવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ જેવું એક શિર છેદાય કે પુનઃ બીજું ઉત્પન્ન થાય, એ છેડી નાંખે કે પુનઃ પાછું ઉત્પન્ન થાય. આમ સો વાર પુનઃ પુનઃ શિર ઉત્પન્ન થતાં જોઇ રામે અગસ્ત્ય ઋષિએ આપેલા બાણુનો ઉપયોગ કરી રાવણુનું હૃદય વેધ્યું. અને તે વિધાતા જ રાવણુ ગતપ્રાણુ થઈ ભૂમિ પર પડ્યો. પડતાં જ સ્વર્ગમાં દુંડુભિ નાદ થવા લાગ્યો, અને રામપર દેવોએ પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી. (સં ૧૧૦) તતઃ સસર્જ તં રામઃ શરમપ્રતિમૌજસમ્ ।

રાવણાન્તકરં ઘોરં બ્રહ્મવળ્લમિવોષતમ્ ॥૨૯॥

મુક્તમાત્રેણ રામેણ દૂરાકૃષ્ટેન મારત્ ।

સ તેન રાક્ષસશ્રેષ્ઠઃ સરથઃ સાશ્વસારથિઃ ।

દ્રજજ્વાલ મહાજ્વાલેનાગ્નિનાભિપરિક્ષુતઃ ॥૩૦॥

(ભારત વન ૦ અં ૦ ૨૮૧)

રાવણુના મૃત્યુથી વિભીષણુને અનિવાર દુઃખ થયું. તેનું સાંત્વન કરી રામે રાવણુની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. (સં ૧૧૧). એટલામાં મહોદરી ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓ રણભૂમિ ઉપર આવી શોક કરવા લાગી. રામે તેમનું સાંત્વન કરી તેમને લંકા મોકલી. (સં ૧૧૨-૧૧૩). રાવણુનું ઉત્તરકાર્ય થઈ

રહ્યા પછી રામે વિભીષણને રાત્ર્યાભિષેક કરવાની આજ્ઞા લક્ષ્મણને કરી, અને રાવણના મૃત્યુના સમાચાર સીતાને જણાવવા મારુતિને ત્યાં મોકલ્યા. (સં ૧૧૪).

મહાત્મા રામે, જેને સીતા પાસે જઈ સદૃશો કહેવાની આજ્ઞા આપી હતી એવો વાયુપુત્ર હનુમાન, રાક્ષસોથી પૂજાતો અને જય જયના શબ્દ સાંભળતો ઉતાવળો લંકાપુરીમાં ગયો. ત્યાં જઈ વિભીષણની આજ્ઞા લઈ, જ્યાં સીતાને રાખવામાં આવી હતી, તે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોવાળી સુંદર અશોકવાટિકામાં ગયો. સીતાએ જાણ્યું કે હનુમાન આવ્યો છે. ત્યાં હનુમાને સ્નાનાદિક સંસ્કાર રહિત, ગૃહથી પીઠાતી રોહિણીની પેઠે, રાક્ષસીઓમાં બેઠેલી આનંદ રહિત સીતાને એક વૃક્ષ નીચે બેઠેલી જોઈ. તેની પાસે જઈ હનુમાને વંદન કર્યું અને નમ્ર થઈ મસ્તક નમાવ્યું. પછી સીતાદેવી મોટા બળવાળા હનુમાનને જોઈ બહુ આનંદ પામ્યાં, પણ હર્ષવિશયી તેમના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળી શક્યો નહિ.

પછી સીતાનું સૌમ્ય મુખ જોઈને કપિવર હનુમાને તેમને રામે કહેલાં વચનો કહ્યાં કે, “હે વૈદેહી! લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની સાથે રામ કુશળક્ષેમ છે. આજે તેમણે શત્રુને જીત્યો છે અને પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કર્યો છે. હે દેવિ! કપિઓ અને લક્ષ્મણ તથા વિભીષણની સહાયથી રામે રાવણને માર્યો છે, એ વૃત્તાંત હું તમને પ્રસન્ન કરવા માટે કહું છઉં ‘હે દેવી! વળી તમારા પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી રામે યુદ્ધમાં મહાવિજય મેળવ્યો છે. તેમણે શત્રુને હણ્યો છે અને લંકા જેવી પુરીને સ્વાધીન કરી છે. હે સીતે! હવે તમે પરિતાપ છોડી દો; અને સ્વસ્થ થાઓ! તમારા શત્રુને પરાજય કરી, તમને પાછાં લાવવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે આજ સફળ થઈ છે. રામે મહાસમુદ્રમાં સેતુ બાંધીને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી છે. તમે હવે શત્રુવશ છો એમ

માનતાં નહિ. કાગળ કે હવે તો આ લંકા-પુરી તથા સર્વ ઐશ્વર્ય મહાત્મા વિભીષણના હાથમાં આવ્યું છે. હે દેવિ! તમે શાન્ત થાઓ, આનંદ પામે અને માનો કે તમે પોતાના ધરમાં જ છો. હમણાં વિભીષણ રાયજી પણ હર્ષ પામતા તમારે દર્શન કરવા આવશે.

જ્યારે ચન્દ્રમુખી સીતાને હનુમાને આમ કહ્યું, ત્યારે હર્ષથી તે ગદ્ગદિત થઈ ગઈ. તે કાંઈ બોલી શકી નહિ. પુનઃ કપિવર હનુમાને તેમને કહ્યું કે:—હે દેવિ! તમે શા વિચાર કરો છો? શા માટે મારી સાથે બોલતાં નથી?

હનુમાનનાં ફરી કહેલાં વચન સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, અશ્રુ વડે ગદ્ગદિત થએલી વાણીવડે સીતાજી બોલ્યાં કે:—હે સૌમ્ય! સ્વામીના વિજયની વાત સાંભળીને હર્ષ પામેલી જે હું, તેનાથી શી રીતે બોલાય? માત્ર હર્ષને લીધે જ મારાથી બોલાતું નથી એમ નહિ, પણ હે હનુમાન! વધામણીમાં તને આપવા યોગ્ય મારી પાસે કાંઈ વસ્તુ નથી, એ વિચારથી પણ મારાથી બોલી શકાતું નથી. ઓ હનુમાન! હું આ પૃથ્વીમાં તને આપવા જોગ કાંઈ પણ જોતી નથી, જે આપીને તારી આ વધામણીને બદલો વાળું. હે વીરા! વધામણીમાં આપવા યોગ્ય તો ખરેખર મારી પાસે કંઈ જ નથી. આ સુવર્ણ, રત્ન અને ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ, તેં આપેલી વધામણીનાં બદલામાં આપવાં સારૂ પૂરતું નથી.

સીતાના આ વચન સાંભળી, વાનરોમાં એક હનુમાન, સીતા સામે હાથ જોડીને બોલ્યા કે—હે સુંદરી! સ્વામીના જ વિજયને લીધે હર્ષ પામનાર તમે, મારા ઉપર આટલા બધા સ્નેહથી જીવો છો અને આવાં સ્નેહ-યુક્ત વચનો કહો છો એ જ વધામણીને યોગ્ય પારિતોષિક હું માનું છઉં? હે દેવિ! તમારાં આવાં વચન સાંભળવાને હું બાગ્યવંત મર્યો

છું, એ રત્નના ભંડાર તથા સ્વર્ગના રાજ્યથી પણ વિશેષ છે; અને શત્રુ રહિત થએલા રામને તમે સ્થિર થએલા જુઓ છો. તેથી દેવરાજ્યાદિક ગુણો સ્વતઃ મને પ્રાપ્ત થયા છે, એમ જ હું માનું છઉં. પછી જનકરાયની પુત્રીએ હનુમાનને પુનઃ શુભ વચનો કહેવા માંડ્યાં કે:--હે હનુમાન ! લક્ષ્મણવાળાં, વ્યાકરણયુક્ત, મધુર ગુણથી અલંકૃત અને આઠે અંગવાળી ભાષાને યોગ્ય વચન બોલનારમાં તું ચતુર છે. તું વાયુનો પ્રશંસા કરવા ભ્રેગ પુત્ર છે. વળી હે હનુમાન ! બળ, શૌર્ય, શ્રુત, સત્ય, પરાક્રમ, દક્ષતા, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, સ્થૈર્ય અને વિનય એવા ધણા અમુલ્ય ગુણ તારામાં વસેલા બોઈ, મને ધણો આનંદ થાય છે.

પછી હનુમાને, ધણા જ વિનયથી, એ હાથ બેઠી સીતા દેવીની સન્મુખ ઉભા રહી કહ્યું કે, હે દેવિ ! આ રાક્ષસીઓ, જેમણે તમને પૂર્વે ધણાં દુઃખ દીધાં છે તેમને, જે તમે આજ્ઞા આપો તો, હું સત્વર ચમત્ કાર પહોંચાડી દઉં. હે દેવિ ! પતિને દેવ માનનાર આપને, રાવણની આજ્ઞાથી આ કૂરકર્મા, દુષ્ટાચરણા, ભયંકરા, સ્વભાવથી જ કૂર અને કદરૂપી રાક્ષસીઓએ જે જે કઠોર વચનો કહીને અનેક વાર સંતાપેલાં છે, તે હું સારી પેઠે જાણું છઉં. માટે હે દેવિ ! આ કૂરકર્મા અને તમને દમનાર રાક્ષસીઓને આજ હું મુષ્ટિપ્રહારથી, લાતથી, જંઘા અને ઘુંટણના મારથી, દાંતથી અને નખથી કચરી, કરડી નાંખીને મારી નાંખવાની ઇચ્છા રાખું છઉં.

હનુમાનને આમ બોલતો સાંભળીને, દીન થઈ ગએલી પણ દીનવત્સલા સીતા દેવીએ, મુહુર્તભર વિચાર કરીને કહ્યું—હે કપિવર ! રાજની આજ્ઞાને વશ થઈ રહેલી આ દાસી એ શુભ વા અશુભ, સાઈ કે માડું જે કાંઈ કાર્ય કરે, તેને માટે તેમના પર કોઈ કરવો કેમ યોગ્ય કહેવાય ? એટો રાવણની આજ્ઞાથી જ મને દુઃખ દેતી હતી, સ્વેચ્છાથી નહિ, જે

દુઃખ મને પડ્યાં છે, તે મારા કર્મના દોષ વડે જ પડ્યાં છે. મનુષ્ય પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળને ભોગવે છે જ. હે મહાબાહો ! સર્વથી દૈવગતિ જ બળવાન છે. રાવણની આ દાસી-ઓએ મને દુઃખ દીધું છે, તે મારા કર્મના પરિપાકના ફળથી જ મને પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ હું માનું છઉં. એ હનુમાન ! કાળ બળને જ બળવત્તર માનતી એવી હું, તેમના દોષને ક્ષમા કરે છું. હે વાયુપુત્ર ! આ રાક્ષસીઓ રાવણની આજ્ઞાથી મારો તિરસ્કાર કરતી હતી- પણ હવે રાવણ હણ્યાથી તેઓ મને જરાએ તુચ્છકારતી નથી. હે કપિ ! કોઈ એક વ્યાઘ્રને કોઈ એક ઝક્ષે જે પ્રાચીન અને ધર્મયુક્ત શ્લોક કહ્યો હતો તે તું સાંભળ ન પર: પાપમાદક્ષે પરેષાં પાપકર્મણાં સમયો રક્ષિતવ્યસ્તુ સંતત્રાશ્રિભૂષણ: ॥

મનને ઉદેશી જે માણસ પાપ કર્મ કરે છે તેના પ્રત્યુપકારને ડાહ્યા માણસો ગ્રહણ કરતા નથી. અપકાર પર અપકાર કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે સદાચાર એ જ સાધુ પુરુષનું ભૂષણ છે.

હે શર ! પાપી, અશુભ કર્મ કરનાર અને વધ્ય ઉપર પણ દયા રાખવી એ સંતનું કામ છે; કારણ અપરાધ સૌ કરે છે એમ જાણી દયા રાખવી. હિંસા કરવી, ક્રૂર થવું, અને પાપ કરવું એટો રાક્ષસોનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે. માટે તેઓ પાપ કરે, પણ તેમનું અશુભ આપણે કરવું નહિ, એ મનુષ્યનો ધર્મ છે.

સીતાદેવીનાં પરમ સારરૂપ આવાં નિર્મળ વચન સાંભળી, વાક્યચતુર હનુમાને કહ્યું કે રામની ગુણવાન અને ધર્મપત્ની સીતાના મુખમાં આવાં વચન યોગ્ય જ છે. હે દેવિ ! હવે મને આજ્ઞા આપો કે હું પાછો રામ પાસે જઈ.

સીતાએ હનુમાનનાં વચન સાંભળી કહ્યું કે, હે હનુમાન ! મારા મનમાં ભક્તનું પાલન કરનાર રામભદ્રનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે. ત્યારે વાયુપુત્ર શુદ્ધિમાન હનુમાન સીતાદેવીને

હર્ષ પમાડતા બોલ્યો કે જેમ શત્રુવિદારી, મિત્રને સ્થિર કરી આવેલા ઇંદ્રને જીતી જીવે, તેમ જેણે શત્રુનો નાશ કરી મિત્રોને સ્થિર કર્યા છે એવા લક્ષ્મણ સહિત પૂર્ણ ચંદ્રાનન રામનાં આજ તમને દર્શન થશે. પછી વા-યુકુમાર ત્યાંથી નિકળી ચાલ્યા. (વા ૧૦ ૨૧૦ થી ૨૧૦ ૧૨૩)

સર્વ ધનુષારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કમળપત્ર જેવા નેત્રવાળા રામને પ્રણામ કરીને, હનુ-માને કહ્યું કે:-મહારાજ ! જેના નિમિત્તે સેતુ-બંધ અને રાવણવધાદિ ઉદ્યોગ કર્યો, તેના ક્લોદયરુપ, શોક સંતાપ પામેલી સીતાને હવે મળવું આપને ઉચિત છે; કેમકે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળાં રાક્ષસીઓથી પરિવૃત્ત મૈથિલી આ-પનો વિજય સાંભળી આપના દર્શન સારુ ઉત્સુક થઈ રહ્યાં છે. આપનો સંદેશો લઈ હું એમની પાસે ગયો ત્યારે જ તેમણે મને કહ્યું કે હવે હું મારા રવામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છઉં. અને એમ કહેતાં કહેતાં તો તેઓ સજળ નેત્રવાળાં થઈ ગયાં હતાં.

ન્યારે હનુમાને સીતાના મેળાપ પછીનું આ તેનું વર્તમાન રામને નિવેદન કર્યું, ત્યારે ધર્માચરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામનાં નેત્ર પણ પાણીથી ભરપૂર જણ્યાં. તો પણ ક્ષણ-ભર વિચારમાં પડી ગયા. તેમના મનમાં આવ્યું કે, પરગ્રહમાં રહેલી સીતાનો અંગી-કાર કરવાથી લોકાપવાદ તો નહિ લાગે ? તેમ જો હું તે નિરપરાધીનો ત્યાગ કરીશ, તો તેનો દોષ પણ નહિ લાગે ? હવે કરવું શું, એવા વિચારથી તેઓ શાંત થઈ મૌન ધરી રહ્યા.

પછી નિશ્વાસ મુકી નીચું જોઈ, રામે પોતાની પાસે ઉભેલા વિભીષણને, મેઘ સમાન મંજીર વાણી વડે કહ્યું કે, હે વિભીષણ તમે લંકામાં જાઓ અને મંગળસ્નાન કરાવી અંગરાગ યોગાવી તથા મુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધરાવી સીતાને મારી પાસે સત્વર તેડી લાવો.

તત્ક્ષણ વિભીષણ લંકાપુરમાં ગયો. પરિ-ચારિકાને મોકલી સીતાને રાજમંદિરમાં બોલાવ્યાં. મહાભાગ્યશાળી સીતાના આવ્યા પછી વિભીષણે એ હાથ જોડી તેમને નમન કરીને કહ્યું કે હે સીતે ! તમારા સ્વામી શ્રી રામની મને આજ્ઞા છે કે તમે દિવ્ય અંગ-રાગાદિ યોગો, દિવ્ય અલંકાર ધારણ કરી, પાલખીમાં બેસી, રામ પાસે જાઓ. દેવિ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારા ભર્તા તમને જોવાને ઇચ્છે છે.

સીતાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે વિભીષણ, હું તો સ્નાન કર્યા વગર જ સ્વામીનાં દર્શન કરવા જઈશ. વિભીષણે કહ્યું, સીતાજી ! તમારા સ્વામીએ કહ્યું છે તેમ જ તમારે કરવું યોગ્ય છે. પછી સ્વામી એ જ જેનું પરમ દૈવત છે, એવાં સીતાએ, બહુ સારુ એમ કહીને સ્નાનાદિક કર્મ કર્યાં.

પછી અંગરાગ તથા અલંકાર ધારણ કરેલાં સીતાને રાક્ષસોએ મુંદર પાલખીમાં બેસાડ્યાં અને કેટલાક રાક્ષસો અંગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આવી રીતે સીતાને વિભીષણ રામની પાસે આવ્યા.

પછી વિભીષણે ધ્યાન પરાયણ રામની પાસે જઈને નમન કરીને હર્ષથી કહ્યું “મહારાજ ! સીતાદેવી અહીં પધાર્યાં છે. પણ ધણી દિવસ રાક્ષસોને ત્યાં રહી આવેલી સીતાને જોઈને રામ એકાવેળાએ જ રોષ, હર્ષ અને દીનતામાં ડૂબી ગયા. તેથી પાલ-ખીમાં બેશીને આવેલાં સીતાને જોઈ પ્રગ-ટમાં જરા પણ હર્ષ બતાવ્યા વિના, તે વિભીષણ પ્રત્યે બોલ્યા. હે રાક્ષસાધિપ ! મારા પ્રિયમાં પ્રીતિવાળા ! હે સૌમ્ય ! તમે સીતાને શીઘ્ર મારી પાસે આવવા છો.

રામની આજ્ઞા થતાં જ ધર્મને જાણવા વાળા વિભીષણે જાવણીમાં બેઠેલા માણસોને દૂર કરવાની આજ્ઞા કરી. તુરત જ વસ્ત્રાભૂ-ષણવાળા અને હાથમાં છડીઓ લઈને નકી પોકારનાર સેવકોએ, સર્વ ગોદાઓને દૂર

ખસેડવા માંડ્યા. ઉઠીને દુર જવાની આજ્ઞા થવાથી, ઋક્ષ, વાનર, અને રાક્ષસોમાં દોડા-દોડી થઇ રહી. અને યોદ્ધાઓના ઉઠવાથી વાયુ વડે ચલિત થએલા સાગરનો જેમ ઘોષ થાય, તેમ ત્યાં સંક્રોભ થઈ રહ્યા.

પણ યોદ્ધાઓને દૂર ખસતા તથા સંભ્રમ પામેલા જોઈને, ભક્તવત્સલ રામે પોતાની આજ્ઞા વગર તેમને ઉઠાડવા માટે વિભીષણને ઠપકા આપ્યો; અને ક્રોધથી જાણે હ્રમણું સૌને બાળી નાંખશે એવાં નેત્ર કરી વિભીષણને કહ્યું કે:—મારો અનાદર કરીને તમે આ સર્વને કેમ કલેશ પમાડો છો? આ જ ક્ષણે તમે આ સર્વના ઉદ્ધેગને નિવૃત્ત કરો. તમે જાણો છો કે આ સર્વ મારા સ્વજન છે. સ્ત્રીઓને મંદિર, મેડી, ઘર કે કોટમાં, પડેપોશ રાખવી અને આવા સ્નેહીજનને દુર રાખવા એ કાંઈ ખરો રાજસત્કાર નથી. એ કાંઈ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ નથી. સ્ત્રીઓનું રક્ષણ તો તેમનાં સદાયરણ જ છે. આમ છતાં પણ, સ્ત્રીને જોવી એ દોષ હોય તો તેનો પણ અત્રે દોષ નથી. વ્યસન વખતે, આપકાળમાં, યુદ્ધને સમયે, સ્વયંવરમાં, યજ્ઞમાં, અને વિવાહકાળે સ્ત્રીઓને જોવામાં દોષ નથી. સીતા દુઃખ અને વિપત્તિમાં પડેલી છે અને તેમાં એ વળી હું પોતે હાજર છું, માટે એને જોવાથી કાંઈ દોષ નથી. માટે પાલખીમાંથી ઉતરી સીતા આ બધા મારા સ્વજનો છે તેમના દેખતાં ચાલીને ભલે મારી સન્નિધિ આવે. વિભીષણ મહા પ્રાજ્ઞ સોપાલમ્ભ મિદં વચ:

॥ ૨૫ ॥

કિમર્થ મામનાદસ્ય ક્લિષ્ટયતેડયં સ્વયા જનઃ ।
નિવર્તયેનમુદ્ધેગં જનોડયં સ્વજનો મમ ॥૨૬॥
ન ગુહાણિ ન વક્ષાણિ ન પ્રાકારસ્તિરાક્રિયા ।
નેદશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયઃ ॥૨૭॥

વ્યસનેષુ ન કૃષ્ણેષુ ન યુદ્ધેષુ સ્વયંવરે ।
ન ક્રતૌ નો વિવાહે વા દર્શનં દુષ્ટયે સ્ત્રિયઃ

॥ ૨૮ ॥

સૈવા વિપદ્વતા ચૈવ કૃષ્ણેણ ચ સમન્વિતા ।
દર્શને નાસ્તિ દોષોડસ્યા મત્સમીપે વિશેષતઃ

॥ ૨૯ ॥

વિસૃજ્ય શિષિકાં તસ્માત્પદ્મ્યામેવાપસર્પતુ ।
સમીપે મમ વૈદર્હી પર્યન્થેતૈ વનૌકસઃ ॥૩૦॥
एव मुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ।
रामस्योपानयत्सीतां संनिकर्षं विनीतवत् ॥૩૧॥

વાં ૨૧૦ યુ. સ. ૧૧૪.

રામના વચનથી વિભીષણ જ નહિ, પણ લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન પણ વિચારમાં પડ્યા અને સર્વે ધણે ખેદ પામ્યા.

રામની આજ્ઞાથી સીતાદેવીને રામની સમીપે લાવ્યા પછી સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારી પણ લાજને લીધે સંકાય પામતી સીતા, પાલખીમાંથી ઉતરી પડી. તેમની પાછળ વિભીષણ ચાલતા હતા. તેઓ રામની પાસે આવ્યાં અને અતિ સૌમ્યવાળાં તથા પતિને દેવતારૂપ માનનારાં સીતાએ, હર્ષથી, વિસ્મયથી અને પ્રેમથી પોતાના સ્વામીના સૌમ્ય મુખનાં દર્શન કર્યા. આજે ધણે કાળે સીતાએ પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર જેવું પોતાના સ્વામીનું મુખ જોયું હતું; એટલે તેના કલેશ નાશી ગયો અને તેનું મુખ વિમલ શકંક જેવું ઝળહળી રહ્યું. (વાં ૨૧૦ યુ. સ. ૧૧૪).

પોતાની પાસે ઉભેલી મૈથિલીને જોઈને, રામના મનમાં જે ભાવ હતો, તે પછી પ્રગટપણે જણાવ્યો. તેઓએ સીતાને કહ્યું કે—હે ભદ્ર! સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી મેં મનુષ્ય પરાભવ કરીને તને પાછી મેળવી અને પુરુષપરાક્રમથી જે કરવું ધટિત હતું તે મેં કર્યું છે. આજે મારા ક્રોધનો અંત આવ્યો છે અને શ નો પણ મેં આજે જ અંત આપ્યો છે. આજ મેં મારા પૌરુષને જોયું અને તે જગતના પણ જાણુવામાં આવ્યું. આજે મારો શ્રમ સફળ થયો છે અને હું આનંદ પામ્યો છું. મારી ગેરહાજરીમાં ચળચિત્તાવાળો રાક્ષસ તને એકલીને લઇ ગયો હતો એ દૈવકૃત દોષ, આજ મેં મનુષ્ય

પરાક્રમથી ટાળ્યો છે. જે માણસ અપમાન પામી પોતાના તેજથી તેનું માર્જન કરતો નથી તે અદ્યપમતિ કદી મોટું પરાક્રમ કરે તોપણ શું થયું! રે સીતા! હનુમાને સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરી લંકાને ખાળી, એ એનું સુકૃત આજે સફળ થયું છે. અને સૈન્ય સહિત સુગ્રીવ યુદ્ધમાં જે પરાક્રમ કરતો હતો અને તેનો મન્ત્ર, એ સૌ આજ સફળ થયાં છે. તેમ ગુણુદીન ભાઈને તજી વિભીષણ મને આવી મળ્યો હતો, તેનો અર્થ પણ આજ સફળ થયો છે.

રામ જ્યારે આમ બોલતા હતા ત્યારે તેમનાં વચન સાંભળી પ્રકૃલ્લ નેત્રવાળાં સીતાના લોચનમાંથી આંસુ સરી પડતાં હતાં. પોતાની પાસે આવીને ઉભેલી પોતાની પ્રિય સીતાને જોઇ રાઘવેન્દ્ર રામનું મન પણ લોકાપવાદથી ખિન્ન થઈ જતું હતું. કમળ જેવા નેત્રવાળી, બાંધેલ કેશવાળી અને સુન્દરતાની સીમારૂપ સીતાને કપિ તથા રાક્ષસોની વચ્ચે પુનઃ રામે આ પ્રમાણે કહ્યું:—“શત્રુએ પોતાની ધર્ષણા કરી હોય તો તેનું મનુષ્યે માર્જન કરવું જોઈએ. માનની ઇચ્છાવાળા મેં રાવણને હણીને એ માર્જન કર્યું છે. વળી તપ અને પ્રકાશિત આત્માવાળા અગસ્ત્ય ઋષિયે જેમ રાક્ષસોના ભયથી જ્યાં મનુષ્ય સંચાર કરી શકે નહિ, એવી દક્ષિણુ દિશાને જીતી હતી, તેમ મેં પણ રાવણને મારીને દક્ષિણુ દિશાને જીતી છે. ભદ્રે! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. આ મહા ઉદ્ધમમાં, હું જે પરિશ્રમને મારા રનેહી-ઓના પરાક્રમથી તરી ગયો છું તે મેં તારે માટે કર્યો નથી. પણ તે તો મને લાગતા અપવાદનું રક્ષણ કરવા અને મારા વિખ્યાત સૂર્યવંશને લાગતા કલંકનું માર્જન કરવા માટે જ કર્યો છે એમ જ તું માનજે. પણ જેના ચારિત્ર્યને માટે સંદેહ છે, એવી તું આજે મારી સામે આવીને ઉભી છે તો ખરી, પણ જેમ નેત્રના રોગીને દીપક પ્રતિ-

કુળ લાગે છે, તેમ તું મને અત્યંત પ્રતિ-કુળ લાગે છે. હે જનક કન્યા! આજ હું તને મુક્ત કરું છઉં. હવે તને જ્યાં ગમે ત્યાં તું જા. દશે દિશા તારે માટે ઉઘાડી છે. મારે હવે તારું કામ નથી. સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો કયો પુરુષ હોય કે, જે પરગૃહમાં રહેલીને, ધણા કાળના રનેહને લીધે પણ, પુનઃ ગ્રહણ કરે? હે સીતા! તું રાવણના અંકમાં કલેશ પામેલી, તથા તેના કામચુકત નેત્રથી દોષયુક્ત થયેલી છે. માટે હવે મોટા કુળના વ્યપદેશવાળો હું તને પુનઃ કેમ ગ્રહણ કરી શકું? જે માન માટે હું તને જીત્યો છું, તે મને મળ્યું છે. પણ તારા ઉપર હવે મને પ્રીતિ નથી. માટે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હવે તું જા!

હે ભદ્રે! સ્થિર મતિથી મારે તને કહેવાનું હતું તે કહ્યું. તને ગમેતો આ મંડળમાંના કોઈપર, જોઈએ તો લક્ષ્મણપર, જોઈએ તો ભરતપર, જેનાથી તને સુખ થાય તે પ્રતિ છુદ્ધિ કર! હે સીતે ગમે તો તું સુગ્રીવ કે શત્રુધ્ન અથવા વિભીષણ એમાંના કોઈપર તારું મન સ્થિર કર! તું દિવ્યરૂપવતી છે અને મનોહર પણ છે એટલે પોતાના ધરમાં રહેલી તને જોઈ રાવણુ ધણી કાળ એમને એમ બેસી રહે નહિ. રાવણુ તારું વ્રતભંગ કર્યું હશે. માટે હું તો તને રાખી શકું એમ છે જ નહિ.

પ્રિય વચન શ્રવણ કરવા યોગ્ય સીતા, પોતાના સ્વામીના મુખથી આવાં કૂર અને હૃદયભેદક અપ્રિય વચન સાંભળી, જેમ કોઈ હાથીની સુંદરી ઉખેડી નખાયલી વેલી ટળવળે, એમ તેણે બહુ વાર સુધી તો આંસુ પાડ્યાં; અને અંતે થાક રુદન કરી દીધું. (વાં ૨૧૦ ચુ ૨૪-૧૧૫)

જ્યારે ક્રોધ પામેલા રામે સર્વના સાંભળતાં રૂવાં ઉભાં થઇ જાય એવાં કંઠોર વચનો સીતાને કહ્યાં, ત્યારે તે વચનો સાંભળી ને સીતા અત્યંત ગભરાઇ ગઇ; અને સર્વની

સમક્ષ કહેલાં, પોતાના સ્વામીનાં, કાષ્ઠ પશુ દિવસ નહિ સાંભળેલાં વચનો સાંભળી, લગ્ન-થી નીચું ઢાલી, સ્થિર કરી જ ગઇ. તે વખત પોતાના સ્વામીનાં વચનો સાંભળી જાણે વચનરૂપી ભાષાથી વિધાઇને પોતાના અંગો-માં પેશી જતી હોયની શું, તેમ સંકાય પામી અત્યંત રુદન કરવા લાગી. પશુ પછી તેણે અશ્રુથી ભિન્નયલું પોતાનું મુખ લુછી નાંખ્યું અને ગદ્ગદ વચને પોતાના સ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું. હે શર ! કાષ્ઠ સામાન્ય મનુષ્ય પશુ પોતાની સ્ત્રીને ન કહે તેવાં કાનને પીડા ઉત્પન્ન કરે એવાં વચન તમે મને શા માટે સંભળાવો છો ? હું આપના સોગન ખાઇને કહું છઉં કે હે નાથ ! તમે મને જેવી ધારો છો તેવી હું નથી જ. તમે જુઓ મારું સત્યારિત્ય ધ્યાનમાં રાખી વિચાર કરી, મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તમે એકાદિ સામાન્ય સ્ત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી આખી સ્ત્રી જાતને માટે શંકા કેમ લાવો છો ? તમે જે મારી ખરેખરી પરીક્ષા કરી જ હોય, તો મારા પ્રત્યેની શંકાનો ત્યાગ કરો. હે પ્રભુ ! મને રાવણના અંગોનો સ્પર્શ થયો હશે, તો તે મારું ન ચાલતાં જ થયો હશે. તેમાં માત્ર વિધિનો જ દોષ છે, મારો નથી. અને તેમાં મારી લેશ પશુ ઇચ્છા હતી એમ માનશો માં. પશુ, મારું હૃદય જે મારે સ્વાધીન છે, તે તો નિરંતર તમારું જ રટણ કરતું હતું. પરંતુ મારું અંગ જે મારે સ્વાધીન નહિ, તેને માટે હું અનાથ-જેનો ધણી પાસે નહિ તેવી-નાથ વગરની-શું કરી શકું ? હે માનદ ! આપણો પરસ્પરનો અનુરાગ એક જ સમયથી વૃદ્ધિ પામેલો છે અને મારો આટલો દીર્ઘ સહવાસ થયા છતાં તેટલાથી પશુ જે તમે મારી પરીક્ષા કરી ન હોય, તો તમારા આટલા અવિશ્વાસને લીધે હું મુવેલી જ છું. જે એમ જ હતું તો જ્યારે હું લંકામાં હતી અને તમે

હનુમાને સંદેશો કહેવા મોકલ્યો ત્યારે, હું તારો સ્વીકાર કરનાર નથી, એવું મને કેમ ન કહાવ્યું ? હે શર ! આપે મને પહેલેથી એમ જણાવ્યું હોત તો, હનુમાનનો સંદેશો સાંભળી રહ્યા પછી, તમે જેનો ત્યાગ કર્યો છે એવી હું, તે કપિ સમક્ષ જ મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરત. તમે મને પહેલેથી જ જણાવ્યું હોત, અને મેં મારા પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો હોત તો, તમારા જીવિતને શંસયમાં નાંખી યુદ્ધ કરવાના વૃથા પરિશ્રમમાં તમારે ઉતરવું પડત નહિ. તથા તમારા આ સર્વ સુહૃદ્જનોને યુદ્ધનો નિષ્ફળ કલેશ વેઠવો પડ્યો તે પશુ પડત નહિ. હે નરવ્યાધ ! તમે માત્ર ક્રોધને વશ થઇ, પાકૃત મનુષ્ય પેઠે, સામાન્ય સ્ત્રીને માટે જે વિચાર બાંધો તેવો વિચાર મારે માટે બાંધ્યો છે. પશુ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી મને ગણવી એ આપને યોગ્ય તો નથી જ. કારણ કે મારું વૈદેહી એવું નામ છે, તે કાંઇ જનકથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે નહિ, પરંતુ તેની યશસ્વીમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, માટે જ પડ્યું છે. હે વ્રતજ ! તમે મારો આ પ્રમાણે ત્યાગ કરતાં, માન આપવા યોગ્ય મારા પાતિવ્રત્યને પશુ ગણ્યું નથી, એ બહુ વિરમય ભર્યું છે. તમે બાહ્યાવસ્થામાં મારું પાણિગ્રહણ કર્યું. તેને પશુ તમે પ્રમાણ કર્યું નથી. મારી આપના પ્રત્યેની ભક્તિ અને મારું શીલ એ સંધાનને માથે આજે પાણી ફેરવ્યું છે ! હા દૈવ !

પછી રુદન કરતી સીતા રુદન કરતાં કરતાં ગદ્ગદ વાણીથી દીન થઈ વિચારમાં મગ્ન થઇ ગએલા લક્ષ્મણ સાસું જોઈ બોલી કે હે સૌમિત્ર ! આજે કૃપા કરી, આ મારા દુઃખના ઔષધરૂપ ચિતા ખડકી આપો. કારણ કે મારે માથે જ્યારે આવો મિથ્યા અપવાદ આવ્યો છે, ત્યારે હવે મને જીવવાની લગાર પશુ ઇચ્છા નથી,

ન્યારે મારા શુભોથી અસંતુષ્ટ થઈ મારા
સ્વામીએ મનુષ્યોની વચમાં મારો ત્યાગ કર્યો
છે, ત્યારે મારી છેલ્લી ગતિ જે વસુધા પ્રવેશ,
તે પામવાને માટે હું અગ્નિમાં પ્રવેશ
કરવા ઇચ્છું છઉં.

સીતાને આમ કહ્યાં કરતી જોઈ લક્ષ્મણ,
ક્રોધયુક્ત થઈ રામના સામુ જોઈ રહ્યા.
પરંતુ રામની આકૃતિ પરથી તેમને અંત-
ર્ગત વિચાર જાણે જાણ્યો હોય તેમ, તરત
જ લક્ષ્મણે તેમની આસાથી ચિંતા અકકી.
एव मुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ।
राघवेण सरोवेण श्रुत्वा प्रव्यथिता भवत् ॥ ૧ ॥
સા તદાશ્રુત પૂર્વહિ જને મહતિ મૈથિલી ।
શ્રુત્વા મહેર્વચો ઘોરં લજ્જયાવનતા ભવત્

॥ ૨ ॥

પ્રવિશન્તી વ ગાત્રાણિ સ્વાનિ સા જનકાત્મજા ।
વાકશરૈ સ્તૈઃ સ શલ્યેવ મૃશમશ્રૂણ્ય વર્તયત્
॥ ૩ ॥

તતો બાળ્ય પરિવિલસં પ્રમાર્જન્તી સ્વમાનનમ્ ।
શનૈર્ગેઢ્ઢવા વાચા મર્તારામિદમશ્વવીત્ ॥ ૪ ॥
કિં મામસદૃશં વાક્યમિદશં શ્રોત્રદારુણમ્ ।
રુક્ષં શ્રાવયસે વીર પ્રાકૃતઃ પ્રાકૃતામિવ ॥ ૫ ॥
ન તથાસ્મિ મહાબાહો યથા મામવગચ્છસિ ।
પ્રત્યયં ગચ્છ મે સ્થેન ચારિત્રેજૈવ તે શપે ॥ ૬ ॥
પૃથક્ સ્ત્રીનાં પ્રચારેણ જાતિં સ્વં પરિશક્કસે ।
પરિત્યજેનાં શંકાં તુ યદિ તેઽહં પરીક્ષિતા

॥ ૭ ॥

યદહં ગાત્ર સંસ્પર્શં ગતાસ્મિ વિવશા પ્રમો ।
કામકારો ન મે તત્ર દૈવં તત્રાપરાધ્યતિ ॥ ૮ ॥
મદધીનં તુ યત્તન્મે હૃદયં ત્વચિ વર્તસે ।
પરાધીનેષુ ગાત્રેષુ કિં કરિષ્યામ્યનીશ્ચરી ॥ ૯ ॥
સહ સંવૃદ્ધભાવેન સંસર્ગેણ ચ માનદ ।
યદિ તેઽહં ન વિજ્ઞાતા હતા તેનાસ્મિ શા-
શ્વતમ્ ॥ ૧૦ ॥

+ + + + +
+ + + + +
+ + + + +
+ + + + +

इति भुवन्ती रुदती बाष्प गद्गदभाषिणी ।
उवाच लक्ष्मणं सीता वीनं ध्यानपरायणम्
॥ १७ ॥

ચિંતાં મેં કુરુ સૌમિત્રે વ્યસનસ્વાસ્ય
મેષજમ્ ।

मिथ्यापवादोपहतानाहं जीवितुं मुत्सहे ॥ १८ ॥
अप्रतिेन गुणैर्भर्त्रास्यक्ताया जन संसदि ।
या क्षमा मे गतिर्गंतुं प्रवेक्षे हव्यबाहनम्
॥ १९ ॥

+ + + + +
+ + + + +

યથા મે હૃદયં નિત્યં નાપસર્પતિ રાઘવાત્ ।
તથા લોકસ્ય સાક્ષી માં સર્વતઃ પાતુ પા-
વકઃ ॥ ૨૫ ॥

યથા માં શુદ્ધ ચારિત્રાં દુષ્ટાં જાનાતિ રાઘવઃ ।
તથા લોકસ્ય સાક્ષી માં સર્વતઃ પાતુ પા-
વકઃ ॥ ૨૬ ॥

एव मुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना
॥ २७ ॥

जनश्च समुहांस्तत्र बाल वृद्ध समाकुलः ।
ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्ती हुताशनम्
॥ २८ ॥

૧૧૦ ૨૧૦ ૩૦ ૧૧૬.

રામની આસાપ્રમાણે લક્ષ્મણે વિભીષણને
રાન્યાભિષેક કર્યો; અને સીતાએ અગ્નિમાં
પ્રવેશ કર્યો. અગ્નિમાંથી સુરક્ષિત તેમને બહાર
નીકળેલાં જોઈ ઇંદ્રાદિક દેવોએ રામની સ્તુતિ
કરી. (૧૧૦ ૨૧૦ ૩૦ ૧૧૬-૧૨૧)

રામે ઇંદ્રને આસા કરી કે મારે કારણે
કાટ્યાવધિ વાનરો યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે
તે બધાને તું અમૃતવૃષ્ટી કરી સજીવન કર.
ઇંદ્રે એ સધળાને સજીવન કર્યાં એ જોઈ
રામે વિભીષણને કહ્યું કે તું હવે લંકામાં
સ્વસ્થ રાખ્ય કર. અને સુગ્રીવ આદિ વાનરો
પોત પોતાને સ્થળે જાઓ. પરંતુ તેઓએ
વિનંતિ કરી કે અમને તો અયોધ્યામાં આ-
પનો રાન્યાભિષેક જોવાની અભિલાષા છે.

માટે આપ અહીં મંગળસ્નાન કરી પછી અયોધ્યા જાઓ. રામે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે ભરતને મુકીને હું મંગળસ્નાન કરનાર નથી. તમારી ઇચ્છા હોય તો અયોધ્યા ચાલો. વિભીષણે પુષ્પક વિમાન આણ્યું તેમાં સીતા, લક્ષ્મણ, વિભીષણ અને સધળા વાનરો સહિત રામચંદ્ર બેઠા, ને વિમાનદેવને અયોધ્યા તરફ ચાલો, એવી આજ્ઞા કરી. (વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૦ સં ૧૨૨-૧૨૪)

વિમાન અંતરિક્ષમાં ચાલવા માંડ્યું એટલે રામ સીતાને આ સુવેલાચળ, આ યુદ્ધભૂમિ, આ સમુદ્રપર બાંધેલો સેતુ, આ મેં સ્થાપિત કરેલા રામેશ્વર નામના મહાદેવ, આ મહેન્દ્ર પર્વત, અને આ કિષ્કિંધા નગરી એવું કહેતા જાય ને સીતા તે જોતાં જાય. પછી સીતાની ઇચ્છા થવાથી સુગ્રીવ આદિની સ્ત્રીઓને રામે વિમાનમાં લીધી. અને વિમાન પૂર્વવત્ ચાલવા માંડ્યું એટલે આ ઋષ્યમૂક પર્વત, આ પંપા સરોવર, આ શબરીનો આશ્રમ, આ કબંધવધનું સ્થળ અને આ જટાયુવટ જુઓ એવું કહી, રામે સીતાને ત્યાં ત્યાં બનેલા બનાવનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. તે પછી પંચવટી, ગોદાવરી નદી, શરભંગ અને અત્રિ ઇત્યાદિઓના આશ્રમો, વિરાધવધનું સ્થાન, ચિત્રકૂટ પર્વત, યમુના નદી, ભરદ્વાજનો આશ્રમ, ભાગીરથી નદી શૃંગવેરપુર ઇત્યાદિ બતાવતાં બતાવતાં બોલ્યા કે જુઓ પણે દૂર અયોધ્યા દેખાવા માંડ્યું! આ સાંભળી સીતાએ અયોધ્યાને નમસ્કાર કર્યા (વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૦ સં ૧૨૫).

પછી રામચંદ્ર ભરદ્વાજને આશ્રમે ઉતર્યા, અને ચૌદમું વર્ષ પૂરું થવામાં એકાદો દિવસ બાકી હતો એટલે પોતે આવ્યા છે એ સમાચાર ભરતને સત્વર મળે માટે મારુતિને ભરત પાસે મોકલ્યા. તે પ્રમાણે મારુતિ ત્યાં ગયા અને ભરતને રામ ભરદ્વાજના આશ્રમે પધાર્યા છે અને સવારે તમને મળશે એવા સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળતાં ભરતના હૃદયનો

પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મારુતિને આલિંગન દીધું અને શત્રુધ્ન પાસે અયોધ્યા શણગારાવડાવ્યું. અહીંયાં ભરદ્વાજના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરી, રામ એક ક્ષણમાં નંદીગ્રામ આવ્યા. ત્યાં ભરતનો અને તેમનો મિલાપ થયો. અને પરસ્પરને જે આનંદની અવધિ થઈ તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. ભરતે સુગ્રીવ, વિભીષણ ઇત્યાદિને આલિંગન દીધાં. પછી રામે કૌસલ્યાદિ માતાઓને વંદન કરી, વસિષ્ઠાદિને વંદન કર્યું.

પછી ભરતે પૂર્વે ચિત્રકૂટ પર્વતપર રત્નમય પાદુકાને રામના પગનો સ્પર્શ કરાવી સિંહાસન પર સ્થાપી હતી તે શત્રુધ્ન પાસે મંગાવડાવી રામના પગમાં પહેરાવી અને બોલ્યા કે, જે રાજ્યનો આપે મારી ખાતર ત્યાગ કર્યો હતો તે, આપનું હું આપને અર્પણ કરું છું. આટલું કહી કયું બોલ્યા વગર ઉભા જ રહ્યા.

પાદુકે તે તુ રામસ્ય ગૃહીત્વા ભરતઃ સ્વયમ્ ।
ચરણાભ્યાં નરેન્દ્રસ્ય યોજયમાસ ધર્મવિત્

॥ ૫૩ ॥

(વાં ૨૧૦ યુ ૦ સં ૧૨૭-૧૨૮)

ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની કરેલી વિનંતિ રામે માન્ય કરી. પછી હજમને આવેલો જોઈ રામે તેની પાસે ભરતની જટા છોડાવી, અને મંગળ સ્નાન કરાવડાવ્યું. પછી ક્રમે ક્રમે લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ આદિ સર્વેને મંગલ સ્નાન થયા પછી રામે પોતે પણ મંગળ સ્નાન કર્યું. (અહીં સુગ્રીવ, વિભીષણ વિગેરેએ મનુષ્ય સરખું રૂપ ધારણ કર્યું હતું). રામના સ્નાન કરી રહ્યા પછી ભરતે રામ તેમ જ બીજાઓને વસ્ત્રાભરણ આપ્યાં. અને સર્વેને દિવ્ય ભોજન સમર્પણ કર્યું. પછી રામે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વેળાએ સહસ્ત્રાવધિ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના મંદિરની અગાશીઓમાંથી આયુષ્યવાયન કર્યું. રામચંદ્ર રથમાં બિરાજ્યા હતા, અને સુગ્રીવ વિગેરે ગજાદળ થયા હતા. અયોધ્યા માંહલા મુખ્ય મંદિરમાં રામે પ્રવેશ કર્યો. પછી વસિષ્ઠે

શુભ મુદ્દત જોઈ રામને રાત્ર્યાભિષેકની તૈયારી કરાવડાવી. ચાર સમુદ્રનાં અને પાંચસે નદીઓનાં જળ મંગાવી સર્વ ઋષિઓએ રામને સ્નાન કરાવ્યું. અને અલંકાર ધારણ કરાવી, સિંહાસન પર બેસાડ્યા. અભિષેક થતાં જ રામે લક્ષ્યાવધિ અશ્વો, ગાયો, વસ્ત્રો, અલંકારો અને ત્રીસ કરોડ સુવર્ણ મહોરોનું દાન કર્યું. આ પ્રમાણે ઉત્સવ ચર્ષ રહ્યા પછી, છ માસ સુધી સુગ્રીવ આદિને ત્યાં રાખી, ધણા ગૌરવથી વિદાય આપી, એટલે સુગ્રીવ કિષ્કિંધા અને વિભીષણ લંકા ગયા.

ભરતને રામે યૌવરાજ પદ પર સ્થાપ્યા. તેમણે દસ અશ્વમેધ અને પૌર્ણિકાદિ અનેક યજ્ઞ કરી એવું તો નીતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું કે, અગીયાર હજાર વર્ષના ગાળામાં કોઇનું અકાળ મૃત્યુ સરખુંએ નહિ; તેમ કોઈ સ્ત્રીને વૈષ્ણવ ધરાધરી આવ્યું નહિ; ચોર, અગ્નિ, સર્પ ઇત્યાદિનો ભય કોઇને રહ્યો નહિ, અને વરસાદ પણ જે વેળાએ જેટલો જોઇએ તે વેળાએ તેટલો જ પડ્યા કર્યો.

(વા૦ ૨૧૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૮).

—યુદ્ધ કાંડ સમાપ્ત.—

રામચંદ્ર અયોધ્યા આવી કૌસલદેશનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે એવું સાંભળી અનેક ઋષિ સહિત અગસ્ત્ય ઋષિ ત્યાં આવ્યા. તેમની સાથે નીચે પ્રમાણે ઋષિઓ આવ્યા.

કૌશિક, યવક્રીત, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, કપ્લવ, રૈભ્ય અને વ્યવન એઓ પૂર્વ દિશા તરફથી; અત્રિ, સ્વસ્ત્યાત્રેય, નમુચિ, પ્રમુચિ, સુમુખ, વિમુખ અને રિમુચ એ દક્ષિણ દિશા તરફથી; નૃપ-ઇન્દુ, કવપી, કૌષેય, ધૌમ્ય, ઉપગુ, કામઠ, અને ધુમ્ર એઓ પશ્ચિમ તરફથી; અને વસિષ્ઠ કશ્યપ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમ્બવતિ અને ભરદ્વાજ એ ઉત્તર તરફથી; આ પ્રમાણે આવેલા ઋષિઓનું રામે સન્માન કર્યું અને પૂજા ઇલાદિ કર્યા પછી તેઓ સ્વસ્થ થયા એટલે અગસ્ત્યે રામની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે તમે રાવણનો વધ કર્યો એ મહત્કાર્ય કર્યું

છે. (વા૦ ૨૧૦ ઉ૦ સ૦ ૧) તે ઉપરથી રામે પુછ્યું એટલે અગસ્ત્ય ઋષિએ પુલસ્ત્ય અને વિશ્રવા ઋષિનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું. (સ૦ ૨-૩) અને સુકેશ રાક્ષસનો ઇતિહાસ પણ કહ્યો. (સ૦ ૪-૮). રાવણ, કુંભકર્ણુ અને વિભીષણ એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ, તેમણે કરેલું તપ, તેમને મળેલાં વરદાન, મેઘનાદની ઉત્પત્તિ, તેનું પરાક્રમ, તેમ જ તેનું ઇન્દ્રિજીત નામ પડવાનું કારણ, ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું. (સ૦ ૯-૩૦) આ સાંભળી રામે પ્રશ્ન કર્યો કે રાવણ કરતાં આ પૃથ્વી પર કોઇ બળવાન હતું કે નહિ? તે ઉપરથી અગસ્ત્યે સહસ્ત્રાર્જુન અને વાલીનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (સ૦ ૩૧-૩૪) રામે ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે જો મારુતિ બળવાન હતા તો તેમણે વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચેનો કલહ કેમ પતાવ્યો નહિ? અથવા કોઇને શિક્ષા પણ કેમ કરી નહિ? મારુતિને પોતાના સામર્થ્યની વિસ્મૃતિ થવાના શાપનો ઇતિહાસ ઋષિએ કહ્યો. (સ૦ ૩૫-૩૬) અને તે જ પ્રસંગે વાલી અને સુગ્રીવની ઉત્પત્તિ રામને સમજાવવાના હેતુથી ઋક્ષરજાપ્યાન અને શ્વેતદ્વીપમાં રાવણનો થયેલો ઉપહાસ, એ પણ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહી સંભળાવ્યાં (પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૧-૫).

રામના વર્તનનો નિત્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો:—પ્રતિ દિવસ અરણ્યોદય પહેલાં બંદીજનો આવી મંગળગાન કરી તેમને જાગૃત કરતા. જાગૃત થતાં જ લાગલા ઉઠી.....હાથ, પગ, મુખ ધોઇ, સ્નાન કરી સંધ્યા ઉપાસના કરતા પછી અગ્નિહોત્ર કર્મ કર્યા પછી વસિષ્ઠ પુરોહિત અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી, મધ્યાન કાલે પુનઃ સંધ્યા, બ્રહ્મયજ્ઞ અને તર્પણ કરી, અતિથિ પૂજન કર્યા પછી ભોજન કરી સભામાં આવવાને વખતે લક્ષમણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને કેટલાક માંડલિક રાજા (ચાર દેશનું એક મંડળ એવા એક મંડળનો અધિપતિ) પોત પોતાનાં નિત્યકર્મ આટોપી, આગળથી જ

આવી બે ભાગમાં ઊભા રહેતા, અને રામ આવતાં એટલે તેમની સાથે ચાલતા સભામાં આવતા. અને રામ સિંહાસન પર બિરાજતા એટલે પોત પોતાને યોગ્ય રથને આ લોકો ખેસતા. રાજ્યકારભાર સંબંધી અને લોકો સંબંધી કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી, કેટલોક ઇતિહાસ શ્રવણ કરી, સાયંકાળ થતાં જ સંધ્યા ઉપાસનાદિ કર્મ કરી રામ અંતઃપુરમાં જતા. (વાં ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ કાં ૩૭)

રામના રાજ્યાભિષેકના સમારંભ સમયે સિરધ્વજ વિગેરે આમંજન, અને પ્રતર્દન (ઈંદ્ર પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારો કાશીપુરીનો રાજા) વિગેરે મિત્ર એ રાજાઓ ઉપરાંત ત્રણે માંડલિકા આવ્યા હતા. તે ઉપરથી જો કે રામની સત્તા સમસ્ત ભરત વર્ષ પર નહિ હોય, તોપણ ભરતખંડની બહાર ઘણે દૂર સુધી હશે એવું જણાય છે. કારણ કે સૌ યોજન લાંબા પહોળા ભરતખંડમાં સાતસે જ દેશ છે. આમ આવેલા નરેશોનું રામે સન્માન કર્યું અને રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ પલા પછી વિદાય કર્યા. (વાં ૨૧૦ ઉં ૨૭ ૩૮) વિભીષણે રામને આપેલું પુષ્પક વિમાન, જ્યાં સુધી તે પૃથ્વી પર રહ્યું ત્યાં સુધી રામ પાસે રહ્યું અને પછી કુબેર પાસે ગયું. (સં ૪૧)

સીતા રામથી સગર્ભા થયાં. તેમણે ઋષિના આશ્રમે વાસ કરવો એમ નક્કી થયું. એ ઉપરથી રામે તેમને વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે મોકલ્યાં. (કુશ લવ શબ્દ જુઓ) (સં ૪૨-૪૮) ભૂયઃ ઋષિની સ્ત્રીને વિષ્ણુએ મારી હતી તેથી ઋષિએ વિષ્ણુને શ્રાપ આપ્યો હતો કે, તને પણ મારા જેવો જ સ્ત્રી વિયોગ થશે, તે જ આ રામે જન્મ ધારણ કર્યો છે અને સ્ત્રી વિરહની વ્યથા ભોગવે છે, એવો પૂર્વ ઇતિહાસ સુમત્રે લક્ષ્મણને કહ્યો. (દુવાં-સા દશરથ સંવાદ.) તે પછી રામે બ્રાહ્મણોનાં કામ રાજ્યએ સત્વર કરી તેમને વિદાય

કરવા બોધ્યો, અને એમ ન થાય તો તેઓનો કોપ થતાં હાનિ થાય એ વિષયે, લક્ષ્મણને નૃગ રાજનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. (સં ૫૩-૫૪) બ્રાહ્મણોનું અપમાન થતું હોય એવું કાર્ય કરવું નહિ એ સંબંધે નિમિ રાજનો ઇતિહાસ કહ્યો. (અં ૫૫-૫૭) બ્રાહ્મણ કહે તેમ જ વર્ત્યા જવું, તેમની આજ્ઞા બહાર વર્તવું નહિ, જો એમની આજ્ઞાથી ઉપરવટ થઇ વર્તન કર્યું, તો હાનિ થાય એ સંબંધે યચાતિ રાજનો ઇતિહાસ કહ્યો. (સં ૫૮-૫૯)

રામચંદ્ર રાજ્ય કરતાં રાજ્ય એવું તો સુવ્યવસ્થિત ચાલવા માંડ્યું કે મહાદાર પર વાદી અને પ્રતિવાદી આવ્યા એવું વરસમાં એકાદ દીવસ હોય તો હોય. હર હમેશ લક્ષ્મણ મહાદાર ઉપર જઈ ત્યાં કોઇ વાદી પ્રતિવાદી નથી એવું કહેવા સભામાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. એવામાં એક વેળા એક શ્વાન ક્યારેક કરવા માટે મહાદાર પર ઉભો હતો. આ શ્વાન એક વખત માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં સામેથી કાંઇ બિહુક (સંન્યાસી) આવતો હતો. એ પોતાને કરડવા આવે છે એમ જણી સંન્યાસીએ શ્વાનને દંડવડે માર્યો, એવી શ્વાનની ક્યારેક હતી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે લક્ષ્મણ મહાદાર પર આવ્યા ને જુએ છે તો કોઇ પણ ક્યારેક કરનાર દેખાયું નહિ, પરંતુ આ શ્વાનને ઉભેલો દોઠો. આટલા ઉપરથી આને કાંઈ ક્યારેક કરવાની હશે એવું અનુમાન કરી લક્ષ્મણે રામને ખબર આપી. રામ તરત જ બહાર આવ્યા અને શ્વાનને શું છે એમ પુછતાં જ તેણે મનુષ્ય પ્રમાણે બોલીને સહળી હકીકત કહી. આ સાંભળી રામે તેને પુછ્યું કે હું બિહુકને શું શિક્ષા કરું ? શ્વાને કહ્યું કે તેને થોડા વખત માટે કુલપતિ બનાવો એટલે બસ. કુલપતિ એટલે એકાદ નાના ગામડાને અધિકારી. તે પ્રમાણે રામે બિહુકને શિક્ષા કરી શ્વાનને વિદાય કર્યો.

એનું તાત્પર્ય એ કે, કુલકરણીનું કામ કરવું એ લિક્ષ્મને યોગ્ય નહિ, એ કરવું એ એને શિક્ષા રૂપ જ છે. (પ્રક્રિયે સં ૨) એવી જ રીતે એક ગીધ અને ધ્રુવડ વચ્ચેની તકરારનો રામે નિવેડો આપ્યો હતો. (પ્રં ૨૦ ૩),

એકદા કેટલાક ઋષિઓની સાથે અવન ભાર્ગવ રામ પાસે આવ્યા. તેમનું રામે સન્માન કર્યું. તેમણે મધુરાક્ષસ લોકોને બહુ ત્રાસ આપે છે એવું રામને કહ્યું. તે ઉપરથી રામે તે રાક્ષસનો નાશ કરવા શત્રુધ્નને મોકલ્યા. (સં ૬૦-૬૪ શત્રુધ્ન શબ્દ જુઓ.)

એક વખત એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામતાં તેણે તેને રામના મહાદાર પર આણીને નાંખ્યો. તે ઉપરથી રામને ખરાબ લાગ્યું કે હું આટલું નીતિથી રાજ્ય કરું છું છતાં આમ કેમ થયું ? એટલામાં તે બ્રાહ્મણ બેલી ઉઠ્યો કે હે રામ, પુત્ર જો ઉઠ્યો તો ઠીક, નહિં તો હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ (વા ૧૦ ૨૧૦ ઉં સર્ગ ૭૩) તે સાંભળી રામની સલામાં માર્કંડેય, મોદ્-ગત્ય, વામદેવ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, જામ્બલિ, ગૌતમ અને નારદ જે આઠ ધર્મશાસ્ત્રવેતા મંત્રિઓ હતા તેમાંથી નારદે રામને કહ્યું કે રાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ શુદ્ર તપ કરતો હોવો જોઈએ; માટે તેની શોધ થવી જોઈએ. (સં ૭૪) તે ઉપરથી રામે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી ચારે બાજુ જોતાં જોતાં ચારે દિશાએ શોધ કરતાં એક સંયુક નામનો શુદ્ર તપ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેને રામે તત્કાળ મારી નાખ્યો. તેને અહિં મારી નાંખતાં જ અયોધ્યામાં મરી ગયેલો બ્રાહ્મણ પુત્ર સજ્જવંત થયો. (સંયુક શબ્દ જુઓ)

પછી એમ જ ફરતાં ફરતાં એકદા રામ અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમે ગયા. ત્યાં એમણે રામનો સત્કાર કરી એક અપૂર્વ રત્નમય કંકણ રામને આપ્યું. અને એ કાનું અને ઋષિ

પાસે શી રીતે આવ્યું ઇત્યાદિ મુત્તાંત રામે પુછતાં તેમણે મૂળ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (૩ ર્વેત શબ્દ જુઓ) ધણી રામે અશ્વમેધ કર્યો જેમાં અનેક ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેમાં વાલ્મીક પણ હતા. તેમની સાથે કુશ લવ આવ્યા હતા. પ્રત્યેક વીસ સર્ગ, એ પ્રમાણે સમગ્ર રામાયણ કાવ્ય, વાલ્મીકિએ તેમની પાસે ગવડાવી, રામને સંભળાવ્યું. તે એ બંને કુમારોએ તંત્રી સહિત અને તાલયુક્ત મધુર સ્વરથી એવી તો ઉત્તમ રીતે ગાયું કે રામે તેમને પ્રસન્ન થઇ અરાડ હળાર સુવર્ણ મુદ્રા આપવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ તેમણે તે દ્રવ્ય લીધું નહિ. આ અશ્વમેધનું વર્ણન જૈમિની અશ્વમેધમાં વિસ્તારથી આપ્યું છે તેથી અહિં ટુંકવી નાખ્યું છે. (કુશ લવ શબ્દ જુઓ.) સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાધ જવું. રામ નિજધામ ગયા તે પૂર્વે જ અદશ્ય થવાં, એ બધું થયું.

તથા શાપમ્ન્યાં વૈદેહ્યાં પ્રાદુરાસીત્તુત્તમ્ ।

મૂતલાદુશ્ચિતં દિવ્યં સિંહાસનમનુત્તમમ્ ॥૧૭॥

શ્રિયમાણં શિરોમિસ્તુ નાગૈરમિતવિક્રમૈઃ ।

દિવ્યં દિવ્યેન વપુષા દિવ્યરત્નવિભૂષિતૈઃ ॥૧૮॥

તસ્મિન્સુ ધરણી દેવી વાદુભ્યાં ગૃહ્ય મૈથિલીમ્ ।

સ્વાગતેનામિનમ્બૈનામાસને સ્ત્રીપવેશયત્ ॥૧૯॥

તામાસનગતાં દૃષ્ટ્વા પ્રવિશન્તીં રસાતલમ્ ।

પુષ્પવૃષ્ટિરવિચ્છિન્ના દિવ્યા સીતામવાકિરત્ ॥૨૦॥

(વા ૧૦ ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં ૬૭)

કાળાંતરે કૌશલ્યા, સુમિત્રા, અને કૈકેયીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. (સં ૮૯) .

પછી યુધાન્જિતના કહેવાથી શૈલૂષ ગંધર્વના ત્રણ કરોડ વંશજોનો પરાલવ કરાવડાવી ભરત પાસે સિંધુ દેશ સર કરાવડાવ્યો, અને ત્યાં ભરતના પુત્ર તક્ષ અને પુષ્કરને રાજ્યાભિષેક કર્યો. લક્ષ્મણના પુત્ર અંગદ અને ચંદ્રકેતુને કાંડપથ દેશમાં સ્થાપ્યા. (૫, ભરત સબ્દ જુઓ.)

રામચંદ્રે અગીઆર હળાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી બ્રાહ્મણ વેશે કાળે તેમની પાસે આવી. મારે તમારી સાથે કાંઈ

એકાંતમાં વાત કરવી છે એવું કહ્યું, તે ઉપ-
રથી રામે લક્ષ્મણને દ્વાર પર ઉભા રાખ્યા
અને એવી આજ્ઞા કરી કે હું હમણાં એકાંતમાં
હું અને તે એકાંતમાં જો કોઈ પણ ત્રીજું
માણસ આવશે તેને હું મારી નાંખીશ.
આટલું કહી રામ આવેલા બ્રાહ્મણ સાથે
એકાંતમાં ગયા. તે બ્રાહ્મણ પ્રાર્થના કરી કે
પૃથ્વી પર આપને જે જે કાર્ય કરવાનાં
હતાં તે સર્વ આપ કરી ચુક્યા છો તો હવે
આપ સ્વધામ પધારો. તેની એ સૂચના
રામે માન્ય કરી અને હું હવે ઉતાવળે ત્યાં
આવું છું. એમ કહી એને વિદાય કરવાની
તૈયારીમાં જ હતા એટલામાં લક્ષ્મણે અંદર
આવી રામને વિનંતિ કરી કે બહાર દુર્વાસા
ઋષિ આવ્યા છે અને આપને મળવાની
ધમ્મકા કરે છે. તે સાંભળતાં જ રામે બ્રાહ્મણ
રૂપી કાળનેા સત્કાર કરી તેને વિદાય કરતાં,
તે અંતર્ધાન થયો, એવું જોતાં જ પોતે બહાર
પધારી દુર્વાસાનાં દર્શન કર્યાં. અને તેમને
યથેચ્છ અન્નનું ભોજન કરાવી રસ્તે પાડ્યા—
એટલે તેમને પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ
થયું તેથી લક્ષ્મણ સંબંધે તેમને અનિવાર
દુઃખ થયું.

અમારા એકાંતમાં કોઈ પણ ત્રીજું આવશે
તેને હું મારી નાંખીશ એવી રામની લક્ષ્મણને
સ્પષ્ટ આજ્ઞા છતાં તેઓ અંદર ગયા તેનું
કારણ નીચે પ્રમાણે ઉપસ્થિત થયું હતું:—

રામની ને બ્રાહ્મણરૂપી કાળની વાતો
ચાલતી હતી તે વેળા લક્ષ્મણ દ્વાર પર ઉભા
હતા; એટલામાં ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા,
અને કહેવા લાગ્યા કે રામ ક્યાં છે તે મને
જાણી જતાવ. લક્ષ્મણે વિનંતિ કરી કે રામ
એકાંતમાં છે. માટે તમે ક્ષણભર થોભો.
અથવા કાંઈ આજ્ઞા હોય તો મને ફરમાવો.
દુર્વાસાએ કહ્યું કે તું મને સત્વર રામ ક્યાં
છે તે બતાવે છે કે હું રઘુવંશ બાળીને
ભરમ કરું ? આ વાક્ય સાંભળતાં જ લક્ષ્મણે
વિચાર કર્યો કે સમસ્ત રઘુવંશનો ક્ષય થાય

તેના કરતાં હું એકલો જ મરું એ વધારે
સારું. એમ ધારી એ મના છતાં રામના
એકાંતમાં ગયા. રામે વસિષ્ઠને પોતાની
પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી, એટલે તેમણે તોડ
કહાડી રામને કહ્યું કે તમે લક્ષ્મણને કટુ-
વાક્ય કહી તાડન કરો એટલે તેનો વધ કર્યા
બરોબર જ થયું. રામે તેમ કરતાં જ લક્ષ્મણ
અયોધ્યાથી નીકળી સરયૂતીરે આવ્યા ને ત્યાં
યોગ ધારણા કરી સ્વર્ગે ગયા.

સ ગત્વા સરયૂતીરમુપસૃજ્ય કૃતાબ્જલિઃ ।

નિગૃહ્ય સર્વલોતાંસિ નિઃશ્વાસં ન મુમોષ હ

॥ ૧૫ ॥

અનિઃશ્વસતં યુક્તં તં સશક્રાઃ સાપ્સરોગણાઃ ।

દેવાઃ સર્ષિગણાઃ સર્વે પુષ્પૈરમ્યકિરંસ્તદા ॥ ૧૬ ॥

અદશ્યં સર્વેમનુજૈઃ સશરીરં મહાબલમ્ ।

પ્રગૃહ્ય ચ લક્ષ્મણં શક્તિદિવં સંવિવેશ હ ॥

॥ ૧૭ ॥

વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ (સ૦ ૧૦૪-૧૦૬)

લક્ષ્મણનું નિધન સાંભળી રામ અત્યંત ઉદાસ
થયા, ને ભરતને રાજ્ય આપવા માંડ્યું.
પણ તે સંબંધી વાત સાંભળતો જ નથી,
એવું જોઈ કુશને અયોધ્યાનું રાજ્ય આપી,
હવે શ્રાવસ્તી નગરી આપી. પછી અહીં
બનેલું વૃતાંત શત્રુઘ્નને કહેવા હતાને મોકલ્યો.
એટલે લાગલા જ મથુરાનું રાજ્ય પુત્રને
સોંપી શત્રુઘ્ન અયોધ્યા આવ્યા. તે જ પ્રમાણે
અંગદને રાજ્ય સોંપી કિષ્કિંધાથી સુગ્રીવ
આવી પહોંચ્યો અને લંકાથી વિભીષણ પણ
આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ રામે, વિભીષણ
અને મારુતિને કહ્યું કે તમે કદપ સમાપ્ત
થતા સુધી પૃથ્વી પર રહેજો, એટલું કહી
તેમને જવાની આજ્ઞા આપી. અને વસિષ્ઠ
પાસે પોતાનો અગ્નિહોત્ર સરયૂતીરે
મોકલાવ્યો. પછી પોતે હાથમાં દર્બ લઈ
અયોધ્યાના માણસો સહિત સરયૂતીરે
આવ્યા. અને ત્યાં આવેલા વિમાનમાં એસી
નિન્દામ સિધાવ્યા.

(વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૭-૧૦૯).

રામ પછી અયોધ્યામાં કોઈ રહ્યું જ નહોતું એવું લખાયું મળે છે. પરંતુ તે સલભાસનું નથી. કારણ કે જો એમ હોય અથવા એવું થનાર હોય તો રામ કુશને અયોધ્યાના રાજ્ય પર શું કરવા બેસાડે? એ ઉપરથી એક અનુમાન કરી શકાય કે થોડી ઘણી વસ્તી પણ ત્યાં રહેલી હોવી તો જોઈએ જ. કદાચિત્ રામના નિર્ગમન ગયા પછી કુશને ત્યાં એન પડ્યું નહિ હોય, તેથી તેણે અયોધ્યાનો ત્યાગ કર્યો હશે. આથી ઘણા કાળ સુધી તે ઉદ્વેગ રહ્યું હશે; પછી ઋષભ રાજ્યે ફરીથી વસ્તી વાસી હશે.

રામની આકૃતિ લબ્ધ હતી. તેમના હાથ હાથીની સુંડ જેવા, મુખ ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ અને નેત્રો મોટાં ને રાતાં હતાં. અંગની ક્રાંતિ, ગૌરવર્ણમાં રહેજ કૃષ્ણવર્ણની છાયા એવી સ્થામવર્ણની હતી. તેવા જ સરળ રીતે ઉભા રહ્યા હોય ત્યારે હાથ ઢીંચણની નીચે સુધી જતા હતા. એવા તે આજન-બાહુ હતા.

યુવા ક્યામો લોહિતાક્ષો માતંગ દ્વયયુથપઃ ।
આજાનુબાહુઃ સુમુલ્લઃ સિંહસ્કંધો મહામુજઃ ॥ ૬૦ ॥

(ભારતીય શાંતિ ૨૮)

એમને સીતા નામનાં એક જ પત્નિ હતાં. તે શિવાય બીજી સ્ત્રીઓને તેઓ માતા સમાન ગણતા. તેઓ જગમગદ્દર એકપત્નિવ્રતધારી હતા. તે જ પ્રમાણે એકવચની પણ હતા.

એઓ વિષ્ણુના અંશ હોઈ અદૈકિક સામર્થ્યવાન પણ હતા. વાદ્મીકિએ ભાષેલી ભવિષ્યવાણીની મર્યાદામાં જ તેઓ રહ્યા, તેથી તેમનું વર્તન સામાન્ય મનુષ્ય જેવું જણાતું, ને તેથી જ લોકોમાં તેમને મર્યાદા-વતાર કહેવાની પૃથા પડી.

એમનું અધ્યાત્મ વિષયનું જ્ઞાન કેટલું અગાધ અને નિશ્ચયાત્મક હતું, તેમ જ વાણીની પ્રોઢતા કેવી હતી, તે રામગીતા વાંચીએ ત્યારે જ લક્ષમાં આવે. આટલું છતાં નિત્ય-

કર્મમાં તથા ઇશ્વરોપાસનામાં તેઓ અતિશય લક્ષ રાખનારા હતા. ઇશ્વરોપાસના કરવા સંબંધે તેમણે અગત્ય ઋષિ પાસેથી શૈવી-દીક્ષા લીધી હતી. શૈવીદીક્ષા એટલે આનંદરૂપ પરમાત્માની ઉપાસનાની દીક્ષા.

એમણે અગીઆર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

દશવર્ષસહસ્રાણિ દશવર્ષકાતાનિ ચ ।

અયોધ્યાધિપતિર્મૃત્વા રામો રાજ્યમકારયત્ ॥ ૬૧ ॥

(ભારતીય શાંતિ ૨૮)

તે પૂર્વે તેમનું વય સુમારે ચાલીસ વર્ષનું હોય એમ જણાય છે. તેમની પછી રાજ્ય કરનાર અને વંશની વૃદ્ધિ કરનાર લવ અને કુશ નામના બે પુત્રો હતા. ઉપર આ બન્નેનાં નામો પરોક્ષ રીતે આવી ગયાં છે.

રામ (૩). બલરામનું બીજું નામ.

રામ (૪). વસુદેવને રાહુણીની કુખે થએલો પુત્ર.

(બળરામ રાજ્ય જીત્યો.)

રામક પર્વત—સુરભીપતનની દક્ષિણે આવેલો પર્વત. અંહિ પાંડવોના વખતમાં તિમિંગલ રાજ્ય હતો.

કૃત્સ્નં કોલગિરિં ચૈવ મુરમીપટનં તથા ।

દ્વીપં તામ્રાદ્યં ચૈવ પર્વતં રામકં તથા ॥૭૦॥

(ભારતીય સભા ૩૨)

રામકૃષ્ણ. દાશરથિ રામ અને કૃષ્ણ, કિંવા બળરામ અને કૃષ્ણની સંગ.

રામઠ. દેશ વિશેષ. અહીં હિંગ યુષ્કળ થતી હશે એમ જણાય છે, અને તે ઉપરથી આ દેશનું એ નામ પડ્યું હશે. (રામઠ = હિંગ)

દ્વારપાલં ચ તરસા વશો વશો મહાશુભિઃ

રામઠાન્દારહૂણાં પ્રતીચ્યાશ્ચૈવ નૃપાઃ ॥૧૨॥

(ભારતીય સભા ૩૩)

રામતાપિની. અથર્વણ વેદોપનિષત્.

રામતીથ. તીર્થ વિશેષ. (૧૦ ૮૧-૭૨).

રામ રહસ્ય. અથર્વણ વેદોપનિષત્.

રામહૃદ. જમદગ્ન્યરામે ક્ષત્રિયોને મારી તેમના રુધિરથી ભરેલું સરોવર. પાંડવોના વખતમાં

આની ગણના તીર્થમાં હતી. (૨ કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ).

તતો મહેન્દ્રમાલાય જામદગ્ન્યનિવેવિતમ્ ।
રામતીર્થે નરઃ સ્નાત્વા વાજિમેધફલં લભેત્

॥ ૧૬ ॥

(ભારત ૫૧૦ અંક ૮૩)

રામસીર. ભારતવર્ષીય દેશ.

રામાધિવાસ. તીર્થ વિશેષ.

રામેશ્વર. સેતુબંધ પાસેનું તીર્થ વિશેષ.

રાવણ. પ્રસ્તુત ચાલતા વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના
બ્રહ્માનસપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિનો પૌત્ર, અને
વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટા નામની ભાર્યાની
કુખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં સહુથી મોટો. એ
જન્મો ત્યારથી તેને દશ માથાં હતાં તેથી
એનું મૂળ નામ દસકંધર હતું, પછી રાવણ
પડ્યું. (વાં ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં ૯)

પુષ્પોત્કટાયાં જન્મતે દ્વૌ પુત્રૌ રાક્ષસેશ્વરૌ ।

કુન્ભકર્ણદશગ્રંધી બહેનાપ્રતિમૌ સુવિ ॥૭॥

(ભારત ૫૦ અંક ૨૭૫-૨૭૬)

વૈવસ્વત મન્વન્તરની અગીઆરમી ચોક-
ડીમાં આનો જન્મ થયો હતો (લિંગ ૦
પુરાણ). એને ઘેર સર્વ દેવો કામ કરતા
હતા, એ સંબંધી વાલ્મીકિ રામાયણમાં કાંઈ
ઉલ્લેખ નથી.

દશગ્રીવ થોડો મોટો થયો, એવામાં
એકદા એનો ઓરમાન ભાઈ વૈશ્રવણ,
પોતાના પિતા વિશ્રવા ઋષિના
દર્શણે આવ્યો, તે વખતે કૈકસીએ તેને
(વૈશ્રવણને) ઓળખાવી દશગ્રીવને કહ્યું કે
તું વૈશ્રવણ જેવું ઐશ્વર્ય સંપાદન કર. તે
ઉપરથી રાવણ તથાસ્તુ કહી, કુંભકર્ણ અને
વિભીષણ એ બન્ને ભાઈઓને સાથે લઈ,
ગોકર્ણક્ષેત્રે આવી, ધોર તપ કરવા લાગ્યો.
તે તપ એણે દસહજાર વર્ષ પર્યંત એવી રીતે
કર્યું કે એક સહસ્ત્ર વર્ષ તપનાં પૂર્ણ થતાં
પોતાનું એક મરતક છેદી, તેને અગ્નિમાં
નાંખી હોમ કરે. આ પ્રમાણે નવ હજાર
વર્ષમાં નવ મરતક હોમ્યાં. બીજાં હજાર

વર્ષ પુરાં થતાં બાકી રહેલું એક મરતક
પણ છેદી હોમ કરવા જતો હતો ત્યારે
બ્રહ્મદેવ પ્રત્યક્ષ થઈ બોલ્યા કે તારી ઇચ્છા
હોય તે વર માગ. આણે વિનંતિ કરી કહ્યું
કે આપ કોઈને અમરત્વ તો આપતા નથી,
તો મને એટલું આપો કે દેવ, દૈત્ય, દાનવ,
યક્ષ, સુપર્ણ ઇત્યાદિ કોઈના પણ હાથે મારું
મૃત્યુ ના થાય. મનુષ્યને તો હું તૃણવત જ
ગણું છું. બ્રહ્મદેવ તથાસ્તુ કરી બોલ્યા કે
તારું માગેલું મેં તને આપ્યું. તે જ
તારાં મરતકો છેઘાં છે તે પૂર્વવત થાઓ. એ
ઉપરાંત તું કામરૂપધર (તારી ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપ ધારણ કરનાર) થઈશ. આટલું સાંભળી
અને બ્રહ્મદેવને અંતર્ધાન થયેલા જોઈ, વરદાન
પામેલો એ, ઉભય બાઈઓ સહિત, તેમને
લઈ, શ્લેષ્માતક વનમાં પિતા પાસે આવ્યો.
પૂર્વ લઢધવરાઃ સર્વે સ્નાતરો દીપ્તેજસઃ ।
શ્લેષ્માતકવનં ગત્વા તત્ર તે ન્યવસન્સુલ્ભઃ ॥

॥ ૪૯ ॥

(વાં ૨૧૦ ઉં સર્ગ ૧૦).

આપણા દૌહિત્ર (દિકરીનો દિકરો)
દશગ્રીવ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ, બ્રહ્મદેવ
પાસેથી વરદાન પામી બલાદય થયા છે એવું
સાંભળતાં જ સુમાલી રાક્ષસ, મારીચ, વિરૂ-
પાક્ષ, પ્રહસ્ત અને મહોદર, તેમ જ કેટલાક
બીજા રાક્ષસો સાથે લઈ, આ લોકોને આવી
મળ્યો અને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે વૈશ્રવણ
પાસે જે લંકા છે, તેને તેના ઐશ્વર્ય સહિત કોઈ
પણ ઉપાયે તું લઈ લે. પરંતુ રાવણે કહ્યું
કે જ્યેષ્ઠ બાતા પિતા સમાન હોઈ એવી
અમર્યાદા શી રીતે થાય ? એ ઉપરથી પ્રહસ્તે
તેની યુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. એથી એની
મનોવૃત્તિ બદલાઈ અને એણે પ્રહસ્તને જ
દૂત કરી, વૈશ્રવણ પાસે લંકા માગવા મો-
હવ્યો. વૈશ્રવણ પિતાનું અનુમોદન લઈ તરત
જ ત્યાંથી નીકળી હિમાલયના કૈલાસ નામના
શિખર ઉપર જઈ રહ્યો. અહિં રાક્ષસોએ
લંકામાં રાવણને રાજ્યાભિષેક કર્યો. (સં ૧૧૧)

એકદા દશગ્રીવ પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો.

તેને મયાસુર મળ્યો. તેણે આને પરાક્રમી જોઈ પોતાની કન્યા મદોદરી આપી. અને એક શક્તિ પણ આપી. તે જ શક્તિ પાછળથી આણે યુદ્ધ વખતે વિભીષણને મારવા ફેંકતાં લક્ષ્મણને વાગી હતી. આનું લગ્ન થયું એ જ પ્રમાણે કુંભકર્ણ અને વિભીષણનાં લગ્ન થયાં એટલે શૂરપૂર્ણાને વિદ્યુન્મળ નામના રાક્ષસને પરણાવી. (સં ૧૨) પછી આણે કુંભકર્ણને નિદ્રા લેવાનું દુઃખ પડે છે એ જોઈ, એ ચોળન લાંબી અને એક ચોળન પહોળી એવી એક યુક્તિ એને તૈયાર કરાવી આપી. હવે એ એકલો જ સર્વત્ર ધુમવા લાગ્યો; અને લોકોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપવા મંડ્યો. આ સમાચાર વૈશ્રવણને ખબર પડતાં તેણે એક દૂત મોકલી તે દ્વારા તું લોકોને આમ ત્રાસ આપીશ નહિ એમ કહેવડાવ્યું. તે દૂતને રાવણે રાક્ષસો પાસે લક્ષ કરાવી દીધો અને પોતે વૈશ્રવણ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. (સં ૧૩).

રાક્ષસસૈન્ય સહિત રાવણે વૈશ્રવણ ઉપર ચડાઈ કરી. તેણે અલકાનગરીને ઘેરો ઘાલ્યો અને યક્ષોના નાશ આરંભ્યો. વૈશ્રવણે પોતે જાતે યુદ્ધ ન આવતાં સંયોધકટક નામના યક્ષને રાવણ સાથે લડવા મોકલ્યો. પરંતુ રાવણે તેનો પરાલવ કરી, સૂર્યભાનુ નામના દારપાળને ઠાર મારી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (સં ૧૪). તે ઉપરથી વૈશ્રવણે માણિયર અથવા માણિભદ્રને દક્ષગ્રીવ સામે લડવા મોકલ્યો. તેને રાવણે મર્જિત કર્યો એવું માંભળી, શુક, પ્રૌઢપદ ઇત્યાદિ મંત્રીઓને લઈ સ્વતઃ કુબેર રાવણ સંમુખ આવ્યા ને તેને અનેક પ્રકારે ધર્મેષદેશ કરવા લાગ્યા. તેમનો આણે અનાદર કરી, પોતે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર હતો એટલે બીજે રૂપે વૈશ્રવણ સાથે યુદ્ધ માંડ્યું. તેમાં વૈશ્રવણનો પરાજય કરી, પુષ્પક વિમાનનું હરણ કરી લંકા ગયો. (સં ૧૫).

એક વેળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસી, રાવણ ફરતો ફરતો મહાદેવના કૈલાસ પર્વતપરના શરવણ વન સમીપ ગયો. તે વનમાં પ્રવેશ કરવાથી સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવી તેને ખબર હોવાથી ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. વનની બહારના પ્રદેશમાં ઉભો હતો ત્યાં એણે એકાએક નંદીને જોયો. તેનું વાનર જેવું મુખ અને ટુંકડા હાથ જોઈ રાવણે ઉપહાસ ભર્યું હાસ્ય કર્યું. એથી નંદીએ એને શ્રાવ્યો કે તારો વાનરો જ નાશ કરશે. આ નંદીએ દીધેલા શ્રાપથી રાવણ ક્રોધે ભરાયો ને કૈલાસ શિખર ઉચકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મહાદેવને આ વાત ખબર પડવાથી તેમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડે શિખરને દબાવ્યું તેથી રાવણના હાથ પર્વત તળે ચગદાપાથી તે મોટી જુઓ પાડવા લાગ્યો. છેવટે નિરુપાય થઈ, સામ ગાયન વડે તેણે શિવનું સ્તવન હજાર વર્ષ સુધી કર્યું. આ સ્તવન વડે દિશાઓ યંજ રહી, તેથી મહાદેવે આનું નામ રાવણ પાડ્યું. અને સ્તવનથી મંજુ થઈ ચંદ્રહાસ નામનું ખર્જ આપી, તેને ત્યાંથી મુક્ત કર્યો, એટલે તે લંકા પાછો આવ્યો. (સં ૧૬).

પછી આને વેદવતીના શાપ થયો. (વેદવતી શબ્દ જુઓ). તે પછી મરુતરાજાનો યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં આ યુદ્ધ કરવા ગયો. એને આવેલો જોઈ તે યજ્ઞમાંથી ઉઠવા લાગ્યો પણ સંવર્તે એને ઉઠવા દીધો નહિ; એ જોઈ રાવણને લાગ્યું કે મરુત રાજા મારાથી બહી ગયો; એટલે મેં મરુતને જીત્યો એવી ગર્જના કરી તે લંકા પાછો આવ્યો. (વા ૧૦ રા ૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં ૧૮). રાવણે સર્વત્ર જઈ અનેક રાજાઓને જીત્યા; પરંતુ સૂર્ય-વંશોત્પન્ન અનરુદ્ધ રાજા સાથે આને યુદ્ધ થયું તેમાં એ રાજાએ આને શાપ દીધો. (સં ૧૯).

એક વેળા નારદે રાવણને કહ્યું કે તું યમને જીતે તારે ખરો બળવાન કહેવાય. તે

ઉપરથી તે યમ તરફ ગયો અને તેની સાથે સાત અહોરાત્ર યુદ્ધ કર્યું. તેમાં યમ પોતાનું ધોર રૂપ પ્રકટ કરી જેવો તેને કાળદંડથી મારવા જાય છે તેવી જ તેણે બ્રહ્મદેવની ભવિષ્ય વાણી કહી સંભળાવી. આ સાંભળી યમ એકાએક રાવણ સમક્ષ અંતર્ધાન પામ્યો. પરંતુ રાવણ તે મારાથી બીન્યો એમ જાણી, જ્યોત્ષ્ણ કરતો લંકા પાછો આવ્યો. (સં ૨૦-૨૨).

આ પછી રાવણે પાતાળમાંના નાગોને જીત્યા, અને મણિપુરમાં એક વર્ષ સુધી નિવાતકવચ સાથે યુદ્ધ કર્યું પણ જય થતો નથી જોઈ, તેની સાથે સખ્ય કર્યું. તે પછી અશ્વનગરના કાલકેય સાથે આને યુદ્ધ થયું. તેમાં શૂર્પણખાને પતિ વિદ્યુન્નિજન્મ આને હાથે મરાયો. પછી વરુણ લોકમાં આ ગયો પણ ત્યાં વરુણ ન હોવાથી તેના સેનાપતિએ હું હાર્યો એમ કહેવાથી, આ લંકા પાછો આવ્યો. (વાં ૧૦ ૨૧૦ ઉં ૨૦ ૨૩), એકદા રાવણ બલી પાસે પાતાળમાં ગયો ને બલીને કહેવા લાગ્યો કે મેં સાંભળ્યું છે કે તને વિષ્ણુએ ખાંખ્યો છે, તે ઉપરથી તને છોડાવવા હું અહીં આવ્યો છું. એ વિષ્ણુ મને ખતાવ એટલે હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી તને છોડાવું. રાવણનું આ બોલતું સાંભળી, બલીએ હિરણ્યકશિપુના કાનનું એક કુંડળ કહાડી તેને દેખાડી કહ્યું કે તું આને ઉચક. રાવણ તે ઉચકવા જતાં થોડું ઉંચું થયું ને લાગ્યો જ તે પોતે પડી ગયો. ત્યારે બલીએ તે કુંડળ ઉચકી લઈ તેને કહ્યું કે આવાં કુંડળ કાને પહેરનાર જે હિરણ્યકશિપુ તેને વિષ્ણુએ માર્યો તો તું તેની સાથે યુદ્ધમાં શી રીતે ટક્કર જીલીશ? તો પણ જે તારી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો મારા મહાદ્વારપર જે પુરુષ ઉભો છે તે જ વિષ્ણુ છે. જ તોની સાથે યુદ્ધ કર. આથી રાવણ લલિત થઈ લંકા પાછો ફર્યો. (પ્રક્ષિપ્ત સં ૧).

રાવણ જ્યારે જ્યારે વિહાર કરવા નીકળે ત્યારે દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ ઇત્યાદિ-માંથી જેની જેની સુંદર કન્યા તેની દૃષ્ટિએ પડે તેને પકડી પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી લંકામાં લાવી રાખે. એ પ્રમાણે એણે કાંઈ સેંકડો કન્યા આણી રાખી હતી, તે બધી એને શાપતી હતી. એકદા શૂર્પણખાએ આવી પોતાના સ્વામીને એણે માર્યો, તેને માટે તેની અતિશય નિર્ભત્સના કરી. આ ઉપરથી રાવણ ચૌદહજાર રાક્ષસો અને ખર રાક્ષસ તેની સહાયમાં આપી, તેને દંડકારણ્યનું રાજ્ય આપી, સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. (વાં ૧૦ ૨૧૦ ઉં ૨૦ ૨૪).

રાવણને મદોદરીથી પ્રથમ જ મેઘનાદ નામનો પુત્ર થયો. (ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ) કેટલાક વખત પછી મધુરાક્ષસ રાવણની માશીની દીકરી કુંભનસીને લંકામાંથી ચોરી લઈ જઈ પરણ્યો; તેથી ક્રોધે ભરાઈ આ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો, પણ કુંભનસીએ વચ્ચે પડી પ્રાર્થના કરી યુદ્ધ થવા દીધું નહિ, એટલે તેની સાથે સંખ્ય થયું (સં ૨૫).

પછી આણે રમ્ભા નામની અપ્સરા ઉપર બળાત્કાર કર્યો. તે ઉપરથી નલકુબેરનો આને શાપ થયો કે હવે પછી જ રાવણ ક્રોધ જેને કામેચ્છા નથી એવી સ્ત્રીપર બળાત્કાર કરે તો તેનું મરતક સમધા ભાગી પડશે. (સં ૨૬).

શસો જ્ઞાન પૂરા પાવો વર્ષ રમ્ભાં પરામૃશ્ચન્ ।
ન શક્નોઽય્યવર્ષાં નારીમુપૈતુમજિતેન્દ્રિયઃ ॥૬૧॥
(ભારત વન ૨૦ ૨૮૧)

એક વેળા રાવણ ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો હતો, તેમાં એના આજ્ઞ સુમાલીને સાવિત્ર નામના વસુએ માર્યો. એ ઉપરથી મેઘનાદે આગળ આવી, દેવો સાથે ધોર યુદ્ધ કરી, ઇંદ્રને બાંધી લંકા આણ્યો. (સં ૨૬-૩૦) તે પછી એક વેળા રાવણ સહસ્રાર્જુન પાસે ગયો, તો તે નર્મદા ઉપર ગયો છે એવું સાંભળી એ ત્યાં ગયો

અને મધ્યાનહકાળ થયો હતો એટલે સ્નાન કરી શિવાલગની અર્ચના કરવા બેઠો. (સં ૩૧). એટલામાં નર્મદાનાં પાણી વધ્યાં ને એ લગભગ ઊડવા જેવો થયો તોપણ પુળ સમાપ્ત થયાં પહેલાં એ ઉઠ્યો નહિ. પૂજન સમાપ્ત કરી રહ્યા પછી પાણી કેમ વધ્યાં તેની તલાસ કરતાં તેને જણાયું કે નદીના નીચાણમાં સહસ્રાર્જુન કીડા કરે છે. એ ઉપરથી એ ત્યાં ગયો ને ત્યાં જતાં જ બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં સહસ્રાર્જુન રાવણને બાંધી માહીષ્મતી લઇ ગયો. ત્યાંથી પુલસ્ત્ય ઋષિએ એને છોડવી લંકા પાછો આણ્યો. (સં ૩૨-૩૩). આ જ પ્રમાણે વાલીએ પણ એને પકડી કિષ્કિંધા લઈ જઈ અંગદના પારણા પર લટકાવ્યો હતો, ત્યાંથી પણ પુલસ્ત્યે જ ફરી છોડાવ્યો. (સં ૩૪) પછી રાવણનું શ્વેતદ્વીપમાં ગમન અને ત્યાં થએલો તેનો ઉપહાસ. (પ્રક્ષિપ્ત સં ૫).

આવી રીતે ધણો કાળ જતાં, ચાલુ મન્વન્તરની ચોવીસમી ચોકડીમાં સૂર્યવંશી દશરથ રાજાને ત્યાં તેની કૌસલ્યા નામની સહુથી મોટી સ્ત્રીને ઉદરે અયોધ્યામાં વિષ્ણુના અંશ રામચંદ્ર જન્મ્યા; અને પિતાની આજ્ઞાને લીધે તેમને, લક્ષ્મણ અને સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં થઇને પંચવટીમાં રહેવાનું થયું. એ વર્તમાન રાવણને પ્રથમ અકંપન રાક્ષસે જણાવ્યા. (વાં ૧૦ અમરણ્ય ૦ સં ૩૧). પછી શર્ણુખા વિરૂપ થવાથી અને તે જ નિમિત્તે ખરાદિનો વધ થતાં, તેણે પણ સીતાનું સૌંદર્ય અને આ લોકો અહીં છે એ જ વૃત્તાંત રાવણને આવી જણાવ્યો. એથી આ ક્રોધે ભરાઇ મારીયને સાથે લઇ પંચવટી ગયો, અને સીતાનું હરથ કરી તેને લંકા લાવીને રાખી. (૧ ખર; ૪ મારીય, અને પંચવટી શબ્દ જુઓ). સીતાને લઇને જતાં, તેના નિમિત્તે આનું અને જટાયુનું યુદ્ધ થયું. (જટાયુ શબ્દ જુઓ). રાવણ સીતાને લઇ લંકા

જતો હતો ત્યારે સીતાએ પોતાના અલંકાર ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં બાંધી ઋણ્યમૂક પર્વત પર બેઠેલા પાંચ વાનરો તરફ ફેંકી દીધા; રાવણે તેમને લંકામાં અશોક વનમાં લઇ જઇ રાખ્યાં. (વાં ૧૦ અમર ૦ સં ૫૪). પછી સીતા પોતાને વશ થાય એ અર્થનું એનું બોલવું ને તેથી સીતાએ કરેલી એની નિર્ભર્ત્સના. (સં ૫૫-૫૬).

પછી સીતાની શોધ કરવા મારુતિ લંકા આવી અશોક વનમાં બેઠા છે એટલામાં રાવણ ત્યાં આવ્યો, અને સીતા સાથે પૂર્વવત જ બોલવા લાગ્યો; પરંતુ સીતાએ તેનો અતિશય ધિક્કાર કરવાથી તે સીતાને મારી નાંખવા પ્રવૃત્ત થયો. પરંતુ ધાન્યમાલિની રાવણનું સાંત્વન કરી તેને લંકા લઇ ગઈ. (વાં ૧૦ સુદંર ૦ સં ૧૮-૨૨). બીજે દિવસે રાવણને કોઇએ એવા સમાચાર કહ્યા કે કોઇ એક વાનરે આવીને અશોકવનનો લંગ કર્યો અને તે માંદલા મહેલના રક્ષકોને મારી નાખી મહેલનો પણ નાશ કર્યો. તે ઉપરથી એણે કેટલાક રાક્ષસો મોકલ્યા તેને મારુતિએ મારી નાંખ્યા સાંભળી ઇદ્રજિત આવ્યો, તે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી મારુતિને બાંધી લંકા લઈ ગયો. (વાં ૧૦ સુદંર ૦ સં ૪૨-૪૮). પછી રાવણ સાથે તેમનું બોલવું અને કિષ્કિંધા પાછું જવું તે સંબંધી હનુમાન શબ્દ જુઓ. લંકા બાળી મારુતિ ગયા પછી રાવણસલામાં મસલત (વાં ૧૦ સુદંર ૦ ૬-૭), તેમાં વજ્રદંટ્રે એવી યુક્તિ બતાવી કે રાક્ષસોને મનુષ્ય વેશ ધારણ કરાવી રામ પાસે મોકલી તેઓ એવું કહે કે અમને ભરતે તમારી સહાય કરવા મોકલ્યા છે એવું કહી વાનર સેના રામથી દૂર કરાવડાવી, સંધિ બેઠી રામનો વધ કરવો. આ યુક્તિ સર્વને પસંદ પડવાથી બધા રાક્ષસો આનંદથી કુદવા લાગ્યા. એ બેઠ વિભીષણે ગુરૂસે થઇ બધાને પોતપોતાને સ્થળે બેસાડ્યા અને રાવણને પુષ્કળ બોધ

કર્યો. એ ઉપરથી રાવણે સલા વિસર્જન કરી અને બધાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી. (સં ૮-૧૦). તે પછી રાવણને કુંભકર્ણને ઉપદેશ (સં ૧૦) . તે પછી રામ તે કાણ અને એમનું સામર્થ્ય કેવું છે ઇત્યાદિ વર્ણન કરી વિભીષણે રાવણને ફરીથી બોધ કર્યો. (સં ૧૪). તે ઉપર ઇન્દ્રજિતે ભાષણ કર્યું તેનું કુંભકર્ણે કરેલું ખંડન. (સં ૧૫) છેવટે રાવણે વિભીષણને અતિશય ધિક્કાર કર્યો તેથી તે રામને શરણે ગયો. (સં ૧૬).

રાવણે શુક રાક્ષસને મોકલી રામના સૈન્યની સંખ્યાની લાજ મેળવી, અને તું રામને છોડી પાછો તારેદેશ જ એવો સંદેશ સુગ્રીવને પણ મોકલ્યો. (સં ૨૦). રામના સૈન્ય સાથે સુવેલાચળ ખાસે ઉતર્યા પછી શુક સારણને લઇ રાવણ ઉંચા મહેલ પર ચડ્યો એટલે, તેમણે, પ્રત્યેક વાનર, તેમનું પરાક્રમ અને તે કેટલી સેનાનો અધિપતિ ઇત્યાદિ સર્વ હકીકતથી તેને વાંકિ કર્યો. (વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૨૬-૨૮). પછી રાવણે વિઘ્નિજ્જ્વલ પ્રધાનની સહાય વડે રામનું માયામય શિર અને ધનુષ્ય બનાવડાવી સીતા પાસે લઇ જઈ દેખાડી તેનો છળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે વશ થયાં નહિ. (સં ૩૧-૩૨). તે જાણી રાવણના આજ્ઞા માલ્યવાન રાક્ષસે તેને શીખામણ દીધી પણ તેનો રાવણે ધિક્કાર કર્યો. (સં ૩૫). તે પછી રાવણે નીચે પ્રમાણે યુદ્ધની તૈયારી કરી:-લંકાના પૂર્વદ્વાર પર પ્રહસ્ત, દક્ષિણ દ્વારપર મહાપાર્શ્વ અને અને પશ્ચિમ દ્વારપર ઇન્દ્રજિત અને મધ્ય ભાગમાં વિરૂપાક્ષ એ પ્રમાણે અસંખ્ય સેના સહિત આ વીરોને રાખી પોતે શુક સારણ અને મોટી સેના સહિત ઉત્તર દ્વારપર રહ્યો. (વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૩૦ ૩૬).

યુદ્ધનો આરંભ થયો એટલે પ્રથમ દિવસે ઇન્દ્રજિતે લાખો વાનરોને મૂર્છા પમાડ્યા, અને રામ લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધી મૂર્છા પમાડી પોતે લંકા ગયો. એ જોઈ રાવણને

ધણે આનંદ થયો અને તેણે સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ત્રિજટા પાસે એ લોકોની શી અવસ્થા થઈ છે તે દેખાડાવડાવ્યું. (સં ૪૬-૪૭). બીજે દિવસે રામને પૂર્વવત જ સ્વસ્થ જોઈ રાવણે, ધુમ્રાક્ષ, વજ્રધ્રુ, અકંપન, પ્રહસ્ત ઇત્યાદિ રાક્ષસોને મોટાં સૈન્ય આપી રામ તરફ મોકલ્યા; પરંતુ તે સઘળા ત્યાં જઇ યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા (સં ૫૧-૫૭). યુદ્ધને છઠ્ઠે દિવસે રાવણ પોતે યુધ્ધે ચડ્યો અને પરાભવ પામી પાછો ફર્યો. (સં ૫૮). સાતમે દિવસે રાવણ સલામાં બેસી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યાં તેને અનરુદ્ધ રાજ, વેદવતી, નંદી ઇત્યાદિના શાપ એકદમ સાંભરી આવ્યા, અને નરવાનરોને હાથે મરણનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો જણાયો, તે ઉપરથી કુંભકર્ણ ઉંઘતો હતો તેને જાગૃત કરવા તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા. (સં ૬૦). જાગૃત થઈ તે સલામાં આવ્યો, અને તેને અને રાવણને કાંઈ વાતચિત થયા પછી તે યુધ્ધે ચડ્યો ને મરણ પામ્યો. (કુંભકર્ણ શબ્દ જુઓ).

કુંભકર્ણ મરણ પામતાં, વિભીષણ આદિ દીધેલી શીખામણનું રાવણને સ્મરણ થતાં તેને અનિવાર દુઃખ થયું. (સં ૬૮) એ જોઈ દેવાંતક, નરાંતક, ત્રિશિરા અને અતિકાય એ ચારે પુત્રો મહોદર વિગેરેને સાથે લઈ રાવણનું સાંત્વન કરી યુધ્ધે ચડ્યા. (સં ૬૯) અને સઘળા યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા. (સં ૭૨) હવે ઇન્દ્રજિત યુધ્ધે ચડ્યો, અને એક પ્રહરમાં રામસેનામાંના સડસઢ કાટિ વાનરોને મારી લંકા પાછો ગયો. એ જોઈ રાવણને આનંદ થયો અને તેણે પુનઃ કુંભ અને નિકુંભને અસંખ્ય સેના આપી યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા, પરંતુ તેમને જય ન મળતાં તે સર્વ મરણ પામ્યા. (સં ૭૩-૭૫). તે પછી મકરાક્ષે યુદ્ધ માંડ્યું ને તે પણ મરાયો. (સં ૭૮) નિરુપાય થઈ હવે યુધ્ધે કોને મોકલવો એના વિચારમાં રાવણ પડ્યો હતો એટલામાં ઇન્દ્ર-

જિતે આગળ આવી કહ્યું કે આપ લગિરે શીકર કરશો નહિ, હવે હું જ યુદ્ધ કરવા જઈ છું. એવું કહી તે યુદ્ધ કરવા ગયો ને લક્ષ્મણને હાથે મરાયો. (૧ ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ).

ઇંદ્રજિતનું મરણ સાંભળી રાવણને શોકની પરાકાષ્ટ થઇ અને ક્રોધે ભરાઇ હાથમાં ખજૂં લઇ સીતાનો વધ કરવા નિકળ્યો. પરંતુ અવિધ્ય નામના સચિવે આપસરખાએ સ્વીકાર કરવો શોભે નહિ ઇત્યાદિ કહી અનેક રીતે સાંત્વન કરી રાવણને પાછો ફેરવ્યો. (સં ૯૩) હવે રાવણે લંકા મહિલું સઘળું સૈન્ય યુદ્ધભૂમિ પર મોકલ્યું. તેમાંના ધણા ખરા રાક્ષસો મરાયા એથી લંકામાં ઘેર ઘેર રાક્ષસોમાં ધણો જ શોક વ્યાપી રહ્યો. (સં ૯૪-૯૫)

આ પ્રમાણે પુત્રો, બાંધવોનો નાશ થયો, અને અસંખ્ય સૈન્ય પણ મરણ પામ્યું તો પણ રાવણની જીવિતાશા છુટતી નથી, અને તેથી જ તે શુક્રાચાર્ય પાસે જઈ વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે આપ મારા ગુરુ ને મારો આમ પરાજય થાય તે આપને યોગ્ય લાગે છે ? એ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે એને એક મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે જો આ મંત્રનો જપ તેમ જ હોમ નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થશે તો તું વિજયી થઇશ. આ સાંભળી રાવણને ધણો હર્ષ થયો, અને આચાર્યને વંદન કરી લંકામાં ગુપ્ત રથેળે અનુદાન કરવા બેઠો. આ ખબર વિભીષણને પડતાં જ તેણે રામચંદ્રને કહી અંગદ આદિ વાનરોને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે સરમાના (વિભીષણની સ્ત્રી) કહેલા સંકેત પ્રમાણે ત્યાં જઈ રાવણના કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખવા માંડ્યું. પરંતુ રાવણ આસન છોડી ઉઠે નહિ. એટલે અંગદ અંતઃપુરમાં ગયો અને ત્યાંથી મંદોદરીને બહાર ધસડી આણી રાવણ સમક્ષ તેને હેરાન કરવા લાગ્યો. મંદોદરીનું અતિશય આક્રંદ સાંભળી રાવણે આસન છોડ્યું એટલે અંગદ આદિ ત્યાંથી

પલાયન થઈ ગયા. પછી મંદોદરીનું સાંત્વન કરી, તે યુદ્ધ કરવા નિકળ્યો. (અધ્યાત્મરાં ૧૦ યુદ્ધ સં ૧૦) યુધ્ધે જતી વખતે લંકામાં જેટલું સૈન્ય રહ્યું હતું તે બધું, તેમ જ બધા પ્રધાનોને સાથે લઇ તે રામ સંમુખ આવ્યો, અને રામ સાથે દારુણ યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તેમાં રામને કાંઈએ વ્યથા ન થતાં તેમને હાથે રાવણનું મૃત્યુ થયું. (૨ રામ શબ્દ જુઓ) રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે ચૌદમી ચોકડીનો આરંભ થયો હતો. અગિઆરમી ચોકડીમાં તેનો જન્મ અને ચોવીસમી ચોકડીમાં તેનું મરણ થયું હતું.

રાવણના શરીરની આકૃતિ પ્રચંડ હતી તોપણ કુંભકરણ જેટલી તો નહિ જ. જન્મથી જ તેને દસ મુખ અને વીસ જુજ હતા. તોપણ એ કામરૂપધર હોવાથી જ્યારે જોઇએ ત્યારે ધારે એ રૂપ ધારણ કરતો. તેના શરીરનો રંગ તદન કાળો હોવાથી એ સ્વાભાવિક રીતે જ ભયંકર દેખાતો. જો કે શિવમાં એને ધણી નિશા હતી તોપણ અભિચાર કર્મમાં તેની જીદ્ધિ રત હોવાથી એ ભક્તિથી એને નિવૃત્તિ મળી નહિ. એને વેદ બહુ સરસ આવડતા હશે એવું જણાય છે, કારણ એના સમય પહેલાં વેદના અધ્યાય જેવા ભાગ નહોતા તેથી અમુક પ્રકરણ ક્યાંથી ક્યાં સુધી, તેના નિર્ણય કરવું મુશ્કેલ પડતું. તે દૂર કરવા રાવણે ચારે વેદના અધ્યાય પ્રમાણે ખંડ બાંધ્યા. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણો વેદનાં પદો ભણે છે, તે પણ આણે જ પાડેલાં. તેમ જ અધ્યયનમાં જીલ ન થાય માટે ક્રમ, ધન અને જટાની યોજના પણ આની જ કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવ્યાં હશે એમ જણાય છે.

રાવણ. રાવણના સઘળા પુત્રોને કહેવાતું નામ. પરંતુ વિશેષે કરીને ઇંદ્રજિતને કહેવાની રીત છે. રાષ્ટ્ર. સોમવંશી આયુ રાજના પુત્ર ક્ષત્રવૃક્ષના સુહોત્ર નામના પુત્રનો પૌત્ર અને કાશિ નામના રાજાનો પુત્ર તે. આનો પુત્ર દીર્ઘતમા રાજ.

રાષ્ટ્રપાલ. નહુષકુલોત્પન્ન યદુવંશમાંના સાતત્વ-
કુળમાં જન્મેલા ઉત્તરેન રાજના નવ પુત્રો-
માંનો એક. કંસનો નાનો ભાઇ.

રાષ્ટ્રપાલિકા. ઉત્તરેન રાજની કન્યાઓમાંની
એક.

રાષ્ટ્રપાલિ. ઉપલો શબ્દ જુઓ.

રાષ્ટ્રપિંડી. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ
જુઓ.)

રાષ્ટ્રભૂત. પ્રિયવ્રતવંશના ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના
પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

રાષ્ટ્રવર્ધન. દશરથ રાજના આઠ પ્રધાનમાંનો
જે અર્થસાધક પ્રધાન તેનું જ બીજું નામ.

રાહુ. કક્ષય ઋષિથી સિંહિકાને થયેલા પુત્રો-
માંનો એક. આ પ્રસ્તુત મન્વંતરમાં આકાશ
મધ્યે, સૂર્યમંડળની ઉપર અને ચંદ્રમંડળની
નીચે આવેલા (તામસ) અંધકારયુક્ત
રાહુમંડળનો અધિપતિ હોઇ તેનું મંડળ
સૂર્યમંડળની ગતિ પ્રમાણે ફરે છે.

રાહુકર્ણી. એક. બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ
જુઓ.)

રાહુગણ. ગૌતમગિરસમાંનું એક કુળ. (૩.
અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રાણી. યજ્ઞ ગયેલા પાંચમા રૈવત મનુની કન્યા.
વિવસ્વાન આદિત્યની ત્રણ સ્ત્રીઓમાંની બીજી.

રિટિ. એક રહગણ.

રિપુ. સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યદુરાજના ચાર
પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

રિપુજ્ય. ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટને સુસ્થાયાથી થયેલા
ચાર પુત્રોમાંનો એક.

રિપુજ્ય (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ
રાજના બે પુત્રોમાંના દેવમીઢવંશના સુવીર
રાજનો પુત્ર. આનો પુત્ર બહુરથ.

રિપુજ્ય (૩). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ-
રાજના પુત્ર અજમીઢના વંશના સુધનકુલોત્પન્ન
જરાસંધ વંશમાંના છેલ્લા રાજ વિશ્વજિત
રાજનો પુત્ર. પુરંજય એવું આનું જ નામાંતર
હતું. આ રાજને તેના શુનક નામના પ્રધાને
મારી પોતાના પ્રઘોત નામના પુત્રને રાજ
કર્યો. રિપુજ્યથી પૂરુકુળના ઔરસ વંશનો

અંત આવ્યો. ઉપર કહેલા પ્રઘોતના વંશમાં
૧૩૮ વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. પછી તે વંશનોએ
અંત આવતાં, શિશુનાગ નામના રાજ્યોએ
૩૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને તેનો એ અંત
આવતાં મૌર્યવંશનોએ ૧૩૭ વર્ષ રાજ્ય
કર્યું. તે પછી શૌંગ રાજ્યોએ ૧૧૨ વર્ષ
અને કાણ્વાયન રાજ્યોએ ૩૪૫ વર્ષ રાજ્ય
કર્યા પછી તેમના અંત પછી શદ્ર રાજ્યો
થયા. (ભાગ ૧૨ સ્કં.)

રિષ્ટ. એક ક્ષત્રિય. (સ. ૮-૧૫)

રુદ્રમ. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશના રુચક
રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

રુદ્રમક. વૈશ્વદેવકમોમાંના અમિનું નામ.

રુદ્રમકવચ. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશના
રુચક રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

રુદ્રમકેશ. વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજના
પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

રુદ્રમખાહુ. વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજના
પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

રુદ્રમખાસી. વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજના
પાંચ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

રુદ્રમરથ. વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજના પાંચ
પુત્રોમાંનો બીજો. દ્રૌપદીના સ્વયંવર સમયે
આ પાંચાણપુરમાં હતો.

રુદ્રમરથ (૨). મદ્રદેશાધિપતિ શલ્યરાજનો મોટો
પુત્ર.

રુદ્રમલ્લઃ કૌસલ્યો જયસેનમ્ ચ માગધઃ ।

તથા રુદ્રમરથો રાજમ્હાલ્યપુત્રઃ પ્રતાપવાન્નાહટા ॥

(ભારત લીં ૨૦ ૪૭).

આ પોતાના સો ભાઇઓ સાથે કૌરવ
પક્ષમાં હતો; તેને તેના ભાઇઓ સાથે અ-
ભિમન્યુએ માર્યો. (ભારત દ્રોણ ૨૦ ૨૦
૪૫)

રુદ્રમરથ (૩). દ્રોણાચાર્ય તે જ. (દ્રોણ ૧૩-૨૩)

રુદ્રમવતી. ભીષ્મક રાજના પુત્ર રુદ્રમીની કન્યા.
તેનું કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્ને હરણ કર્યું હતું. (૨
પ્રધમન શબ્દ જુઓ)

રુદ્રભાંગદ. એક પ્રાચીન ભગવદ્ ભક્ત રાજ. એ
ક્રીયા કુળનો તે મળી આવતું નથી.

રુક્મિંગદ (૨). શલ્યનો પુત્ર (આ. ૨૦૨-૧૪).

રુક્મિંગદ (૩). દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગએલા રાજ-
ઓમાંનો એક.

હવમાઙ્ગદેન વીરેણ તથા રુક્મરથેન ચ ।

કૌલ્યઃ સોમદત્તઃ પુત્રાશ્ચાસ્ય મહારથઃ ॥૧૪॥

(ભા. ૨૦ આદિ ૦ અ. ૨૦૧).

રુક્મિણી. વિદલ્ભાધિપતિ ભીષ્મક રાજને લક્ષ્મીના અંશાવતાર રૂપે થએલી કન્યા. તેમને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. એ સંબંધે આ પ્રમાણે ઇતિ-
હાસ મળે છે કે, એ પરણ્યા ગોત્ર ઉત્તમ-
રનાં થયાં હતાં. એવામાં એક વખત તેમના પિતાની પાસે રાજસભામાં બેઠાં હતાં ત્યારે કૃષ્ણના રૂપ, ગુણ, અને સામર્થ્યનું કોઈ વર્ણન કરવું હતું, તે સાંભળી તેમણે કૃષ્ણને જ વરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમનાં માતા, પિતા, તથા ચાર ભાઈઓને આ વાત રુચી. પરંતુ કૃષ્ણનો દ્વંદ્વી હોવાથી તેમના મોટા ભાઈ રુકિમને આ વાત રુચી નહિ. તેથી તેણે રુકિમ-
ણીને શિશુપાલને પરણાવવાનો વિચાર કરી લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી. રુકિમ કર્તા હતાં હોવાથી તેના પિતાનું તેની આગળ કશું ચાલતું નહતું. આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ બેઠી રુકિમણીને ચિંતા થવા લાગી કે હવે શું કરવું? તેવામાં એક બ્રાહ્મણ એને મળી ગયો. તેની સાથે તેમણે કૃષ્ણને આ પ્રમાણે સં-
દેશ કહાવ્યો કે—“ હે કૃષ્ણ! તમારા ગુણ શ્રવણ કરી માફ મન તમારામાં લાગ્યું છે. હું મારા મનથી તમને વરી છું અને આ દેહ તમને અર્પણ કર્યો છે. હવે તમારે પં-
ચાનને (સિંહે) એવું કરવું કે, તમારી કહે-
વાયલી જે હું, તે મારા દેહને ચૈદ્ર, શિ-
શુપાળ નામનો સુગાલ સ્પર્શ કરે નહિ. લગ્નને આગલે દિવસે અગિયારે દર્શને જ-
વાનો અમારો કુળાચાર છે, એટલે હું ત્યાં જઈશ. તમે કૃપા કરી ત્યાં આવી, ચૈદ્ર મા-
ગધાદિને હરાવી, રાક્ષસ વિધીએ માફ હરણ કરો. આટલાથી જો આપ નહિ આવો તો હું પ્રાણ ત્યાગ કરીશ, અને સેંકડો જન ધારણ

કરીને પણ તમને જ વરીશ, પણ શિશુપા-
લને સ્પર્શ કરીશ નહિ. ” આવો સંદેશો લઈ બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ પાસે દ્વારકા ગયો ને તે-
મને સવિસ્તર હકીકત કહી સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ કૃષ્ણ બ્રાહ્મણ સાથે રથારૂ થયા ને કુંડિનપુર ગયા. ત્યાં શિશુપાળ આવી પહોં-
ચ્યો હતો; અને જરાસંધ, દંતવક્ર, વિદુરથ, અને પૌંદ્રક વાસુદેવ ઇત્યાદિ અનેક રાજા લક્ષ્મીના સમારંભ માટે ભેગા મળ્યા હતા. અહીં દ્વારકામાં બળરામને કોઈ યાદવે સ-
માચાર કહ્યા કે કુંડિનપુરથી કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો હતા તેણે કોઈ સંદેશો કહ્યો; તેની સાથે કૃષ્ણ ત્યાં ગયા. તે ઉપરથી બળરામ મોટું સૈન્ય સાથે લઈ તેમની પાછળ પાછળ જ નીકળ્યા તે, જ્યાં કૃષ્ણ રુકિમણીનું હરણ કરી જાય છે, ને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજા કૃષ્ણને પકડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પછી યાદવોનું અને ભેગા મળેલા રાજાઓનું જળાઈ યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં કૃષ્ણ બળરામે સર્વનો પરાલભ કર્યો અને રુક્મીને શિક્ષા કરી. (રુક્મી શબ્દ જુઓ.) રુકિમણીના પિતાએ લગ્ન સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કરી યથાગોચર વિવાહ વિધીથી રુકિમ-
ણી કૃષ્ણને પરણાવ્યાં, અને તે કૃષ્ણ સાથે દ્વારકા ગયાં (ભા. ૨૦ દસમ ૦ અ. ૫૨-૫૪).

રુકિમણીને કૃષ્ણથી પ્રણમન ઇત્યાદિ દસ પુત્ર અને ચારુમતી નામની એક કન્યા મળી અગીયાર સંતાન થયાં હતાં. કૃષ્ણની બધી સ્ત્રીઓમાં એ પટરાણી હતાં. કૃષ્ણ નિજધામ ગયા ત્યારે એમણે કૃષ્ણના દેહ સાથે સહ-
ગમન કર્યું.

રુક્મિણીસ્વયં ગાન્ધારી કૌલ્ય હૈમવતીસ્વયિ ।

દેવી જાંબવતી ચૈવ વિવિજુર્જાતવેદસમ્ ॥૭૪॥

(ભા. ૨૦ ઐસલપર્વ ૦ અધ્યા. ૮).

રુક્મી. વિદલ્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક રા-
જના પાંત્ર પુત્રોમાં સહુથી મોટો. રુકિમ-
ણીના મોટા ભાઈ. આણે રુકિમણીને તેની,

તેમ જ માતા પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ શિશુ-
પાલને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં દાર-
કાથી કૃષ્ણે આવી રુકિમણીનું હરણ કર્યું. તે
જેઠ કોષે ભરાઈ, પોતે બોલાવેલા રાજ-
ઓને સાથે લઈ, હું રુકિમણીને પાછી લઈ
આવી તેનું લગ્ન શિશુપાળ સાથે કરીશ અને
જે એમ ન કરી શકું તો કુંડિનપુરમાં પાછો
નહિ જઈ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ
કરવા નીકળ્યો. પછી કૃષ્ણનું ને એનું યુદ્ધ
થયું તેમાં કૃષ્ણે એને પકડ્યો ને જેવું ખર્જ
કહાડી તેનું માથું કાપી નાંખવા જાય છે,
ત્યાં રથમાં બેઠેલાં રુકિમણી કૃષ્ણને પગે પડ્યાં
ને બાંધને છોડાવ્યો. પણ કૃષ્ણે તેને એમને
એમ છોડી ન મુકતાં વિરૂપ કરીને છોડ્યો.
પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કુંડિનપુર ન જતાં, રુકમી
બીજું જ એક ભોજકટ નામે નગર વસાવી
ત્યાં રહ્યો. (ભાગ ૧૦ સ્કં ૨૦ ૨૦
૫૨-૫૪)

પછી એણે કૃષ્ણથી બલાદય થવાની લા-
લસાથી, ગંધમાદન પર્વતપર રહેનાર કેાઇ
એક સામાન્ય માણસ પાસેથી ચતુષ્પાદ ધનુર્વેદ
અને મહેન્દ્ર નામનું ધનુષ્ય મેળવ્યું. આને
યોગે કરીને એ ધણો બલાદય થઈ પડ્યો
હતો. કેટલેક કાળે ભારતનું યુદ્ધ થતાં,
તે વેળા, ધણા ધમંડ સાથે એક અક્ષોહિણી
સૈન્ય લઈ, એ પ્રથમ પાંડવો પાસે
આવ્યો અને અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે
તું આ યુદ્ધથી બહીશ નહિ. હું કૌરવોને
મારી તને રાજ્ય પર બેસાડીશ. અર્જુનને
તેને કહ્યું કે મને યુદ્ધનો લવલેશ પણ લય
નથી. તેમ જ મારે તારી સહાયની પણ
ઇચ્છા નથી. તારે રહેવું હોય તો રહે, ને
જવું હોય તો જા. આથી આ વિમનસ્ક થઈ
દુર્યોધન પાસે ગયો, અને ત્યાં પણ ઉપર પ્રમા-
ણે જ બોલ્યો. પરંતુ દુર્યોધને પણ તેનો
અંગીકાર ન કર્યો, એટલે આ પોતાને નગરે
પાછો આવ્યો.

પ્રતિગૃહ્ય તુ તાન્સર્વાન્નિવાન્તઃ સહસૈનિકઃ।
ઝવાચ મધ્યે વીરાણાં કુર્તાપુત્રં ધનઙ્ગયમ્

॥ ૨૦ ॥

સહાયોસ્મિ સ્થિતો યુદ્ધે યદિ મીતોસિ
પાણ્ડવ ।

કરિષ્યામિ રણે સાહ્યમસદ્યં તવ શત્રુભિઃ ॥ ૨૧ ॥

નાસ્મિ મીતો મહાબાહો સહાયાર્થશ્ચ નાસ્તિ મે ।

યથાકામં યથાયોગં ગच्छ વાત્રિય તિથ્થ વા

॥ ૨૨ ॥

તચ્છુત્વા વચનં તસ્ય વિજયસ્ય ચ ધીમતઃ ।

વિનિવર્ત્ય તતો રુકમી સેનાં સાગરસંનિમામ્ ।

દુર્યોધનમુપાગच्छત્તયેવ ભરતર્ષભ ॥ ૨૫ ॥

તથેવ ચાભિગમ્યૈનમુવાચ વસુધાધિપઃ ।

પ્રત્યાલ્યાતશ્ચ તેનાપિ સ તદા શૂરમાનિના

॥ ૨૬ ॥

(ભારત ૭ ઉદ્યોગ ૭ ૨૦ ૧૫૮).

આને એક રુકમવતી નામની કન્યા હતી
તે એણે રુકિમણીના પ્રીતીપાત્ર પુત્ર પ્રદ્યુમ્નને
આપી હતી; અને એક પુત્ર હતો, પણ તેનું
નામ ત્રથેમાંથી મળી આવતું નથી. તેના
એ પુત્રની રાચના નામની કન્યા, પ્રદ્યુમ્ન
પુત્ર અનિરુદ્ધને આપી હતી. એ વિવાહના
સમારંભ વખતે કાંઈ કારણ ઉત્પન્ન થતાં
બળરામે રુકમીને મારી નાંખ્યો. (૨ રાચના
શબ્દ જુઓ)

રુકમેષુ. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશના રુચક
રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

રુચક. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્રના
વંશના બરુક રાજનું બીજું નામ.

રુચક (૨). સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશના
કુશના રાજનો પુત્ર. આને રુકમકવચ પણ
કહેતા હતા. આને પુરુજિત્, રુકમ, રુકમેષુ,
પૃથુ અને જ્યામધ એ નામના પાંચ
પુત્રો હતા.

રુચક (૩). મેરુના કર્ણિકાપર્વતોમાંનો એક પર્વત.
રુચિ. એ નામનો એક પ્રજાપતિ. સ્વાયંભૂમનુએ
આને પોતાની ત્રણ કન્યાઓમાંથી આકૃતી

નામની કન્યા પુત્રિકા ધર્મે કરીને પરણાવી હતી. એટલે આણે યજ્ઞ અને દક્ષિણ એવું જે કન્યાપુત્રરૂપ જોળવું થયું તેમાંથી પુત્ર યજ્ઞ મનુએ આપ્યો, અને દક્ષણા નામની કન્યા મનુએ માગી એટલે તે જ યજ્ઞને પરણાવવા માટે આપી હતી.

યસ્તયોઃ પુરુષઃ સાક્ષાદ્વિજ્ઞ્યજ્ઞસ્વરૂપધૃક્ ।

યા જ્ઞી સા દક્ષિણા મૃતેરંશમૃતાનપાયિની

॥ ૪ ॥

આનિજ્યે સ્વગૃહં પુચ્ચાઃ પુત્રં વિતતરોચિષમ્ ।

સ્વાયંભુવો મુવા યુક્તો રુચિર્જગ્રાહ દક્ષિણમ્

॥ ૫ ॥

(ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧.)

રુચિ (૨). એક અપ્સરા. (ભા૦ અનુ૦ ૫૦-૪૭).

રુચિ (૩). દેવશર્માની ભાર્યા. ઇન્દ્ર એના પર મોહિત થઇને એને ભ્રષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. તેનાથી એની રક્ષા કરવાનું દેવ શર્માએ પોતાના શિષ્ય વિપુલને સોંપી પોતે યજ્ઞ કરવામાં રોકાયો. શિષ્યે યોગબળે ગુરુ પત્નીના અંગે અંગમાં પ્રવેશ કરીને ઇન્દ્રને ભેંટો પાડ્યો હતો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૭૫-૪૧.)

રુચિપર્વા. કૃતિ રાજનો પુત્ર, દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને સુપર્વાએ માર્યો હતો, (ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૬-૫૩.)

રુચિરાશ્વ. સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીહપુત્ર બૃહદિપુના વંશના સેનજિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો સહુથી મોટો.

રુદ્ર. પ્રસિદ્ધ અગિઆર રુદ્ર. એ ચાલુ મન્વન્તર-માંના સપ્તવિધ દેવોમાંના દેવ હતા. એમની ઉત્પત્તિ કોઈ ઠેકાણે સ્થાણ નામના બ્રહ્મપુત્રથી, ને કોઈ ઠેકાણે ધર્મશ્રદ્ધાપિથી, એમ સંશયાત્મક લાગેલી મળે છે. પણ અહીં ભારતને પ્રમાણ-ભૂત માગી તેમની ઉત્પત્તિ લખી છે. પ્રાયઃ જો કે એઓ ભૂત, રાક્ષસ વિગેરેના અધિપતિ ગણાય છે, તોપણ ભૂત વગેરેનું ખર્ચ આધિપત્ય મુખ્યત્વે કરી નિર્જાતિ નામના એક રુદ્રનું છે.

રુદ્ર (૨). સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા પ્રજાપતિ. એ સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન કરે કહી રડવા લાગ્યા, માટે તેમનું રુદ્ર નામ પડ્યું. પછી સૃષ્ટિના સ્તંભ એટલે સ્થાણ એવું એ નામ પડ્યું. પુરાણમાં સ્થાણ, રુદ્ર, અને શિવ એક જ કહી ગોટાળો કર્યો છે. પરંતુ શિવ કાંઈ રુદ્ર નથી; સ્તુતિ કરતાં અનેક નામોવડે શિવની સ્તુતિ કરાય છે, તેમાં આ નામ પણ આવી જાય છે, એટલું જ માત્ર.

રુદ્રકણ્ઠ. કાશીમાંનું સ્થાન

રુદ્રકણ્ઠ (૨). એક તીર્થ વિશેષ.

રુદ્રકોટિ. નર્મદા સંબંધી અમરકંટક પર્વત પરનું તીર્થ વિશેષ. (૫૦ ૮૦-૧૧૮).

રુદ્રશરપ્રભોક્ષ. ત્રિપુરવધ વખતે મહાદેવે જે સ્થળે ઉભા રહી ત્રિપુરપર બાણ છોડેલાં તે સ્થળ.

સ બ્રહ્મકોશં રજતાલયં ચ શક્રાલયં રુદ્ર-
શરપ્રમોષમ્ ।

હયાનનં બ્રહ્મશિરશ્ચ દીપ્તં દર્શકં વૈવસ્વત-
કિંકરશ્ચ ॥૫૫॥

(૫૧૦ ૨૧૦ યુ૦ સર્ગ૦ ૭૪).

રુદ્રશ્રેણ્ય. ભદ્રસેનક રાજા તે જ.

રુદ્રસર. એક સરોવર.

રુદ્રસાવણ્ણિ. હવે પછી થવાનો ખારમો મનુ. આને લોકો ઋત પણ કહેશે. આને દેવવાન, ઉપદેવ, દેવશ્રેષ્ઠ ઇત્યાદિ પુત્રો થશે. સ્વર્ગમાં હરિતાદિક દેવ અને તેના સ્વામી ઋતધામા ઇન્દ્ર થશે. તપસ્વી, તપોમૂર્તિ, આત્મીયક ઇત્યાદિ સમર્પિ થશે. અને સત્યસહાથી સુનૃતાનિ કુપે સ્વધામા નામનો વિષ્ણુનો અવતાર થશે તે ઇન્દ્રને સહાય કરશે.

મીલતા રુદ્રસાવર્ણી રાજન્દ્રાવશમો મનુઃ

॥ ૨૬ ॥

(ભાગ૦ અષ્ટ૦ અધ્યા૦ ૧૩)

રુદ્રસેન. ભારત યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ શિલ્પગ્ધીચ દૌર્ભિર્જિજનમેજયઃ ।
 ચંદ્રસનો રુદ્રસેનઃ કીર્તિધર્મા ધ્રુવો ધરઃ ॥ ૩૮ ॥

(ભારત દ્રોણ ૦ અં ૧૧-૧૨)

રુદ્રાણી. પાર્વતી. (સં ૧૧-૪૧)

રુદ્રાણી. (૨). પ્રત્યેક રુદ્રની જે શક્તિ તે.

રુદ્રાવર્ત. ભારતવર્ષાધિ ક્ષેત્ર વિશેષ.

રુદ્રાવર્ત (૨). તીર્થ વિશેષ.

(ભારત વન ૦ ૮૨-૩૭)

રુદ્રાક્ષ. સામવેદોપનિષત્.

રુધિરાશન. અર રાક્ષસના આર અમાત્યોમાંનો એક.

રુધિરાક્ષ. લવણાસુરનો મામો. (કુશ લવ શબ્દ જુઓ.)

રુમણ. રામસેનામાંનો નામાંકિત વાનર.

રુમણાન. જમદગ્નિથી રેણુકાને થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, પરશુરામનો મોટો ભાઈ. સુષેણ, વસ્ક, વિશ્વાવસ્ક અને પરશુરામ એ એના ભાઈઓ હતા.

(ભારત વં ૧૧૭-૧૧)

રમા. તાર નામના વાનરની કન્યા; સુગ્રીવની સ્ત્રી.

રરુ. અષ્ટ ભૈરવમાંનો બીજો.

રરુ. (૨). ભૃગુકુલોત્પન્ન પ્રમતિ ઋષિથી, ઘૃતાચી અપ્સરાની કુખે થયેલો પુત્ર. આ મોટો તપસ્વી અને વિદ્વાન હતા. રથલકેશ ઋષિએ પાળી પોષી મોટી કરેલી પ્રમદ્વરા નામની, કાષ્ઠ એક અપ્સરા આની સ્ત્રી હતી. એક વખત તે ઉંઘતી હતી ત્યારે સર્પદંશ થવાથી મરણ પામી. તેને, આણે પોતાના અર્ધા આયુષ્યનો સંકલ્પ કરી સજીવન કરી. ત્યારપછી સાપને દેખે ત્યાંથી મારે, એમ આ કરવા લાગ્યો. એ એકદા હુંકુલ નામના એક સાપને મારતો હતો, એવામાં સાપને વાચા થઈ અને આને અનેક વાતો કહી કહ્યું કે અમારી જાત નિર્વિષ છે. માટે તું વિચાર કરીને સાપને મારજે. રરુએ પૂછ્યું કે તારૂં મૂળ વૃતાંત શું છે તે કહે. ત્યારે હુંકુલ બોલ્યો કે હું પૂર્વાવતારનો સહજપાત ના-

મનો ઋષિ છું. એક વેળા મારા મિત્રને એ વસ્ત્રનો સાપ કરી બહીવડાઓ હતા. તેથી તેણે મને શાપ દીધો કે તું સર્પ થઈશ.

મેં ઉશાપ માગ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે રરુ ઋષિના દર્શણ વડે તારો એ યોનિમાંથી ઉદ્ધાર થશે. તે પ્રમાણે આજે મારો ઉદ્ધાર થયો છે. આહલું બોલી તે અદસ્ય થયો. રરુના પુત્રનું નામ શુનક.

હ્યુક્તવાન્તર્હિતે યોગોત્તરિમનુષિવરે પ્રમી ।

સંમ્રમાવિષ્ટદ્વયો રુદ્રેર્ને તદ્ભુતમ્ ॥ ૪ ॥

(ભારત આદિ ૦ અં ૮-૨, ૫૮-૩૧)

રરુ (૩). હિરણ્યાક્ષના વંશમાંનો એક અસુર. આનો પુત્ર દુર્ગમાસુર.

રુશદ્રથ. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન તિતિક્ષુ રાજાનો પુત્ર. આના પુત્રો હેમ અને સેન.

રુશોક. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષાના શ્વાહિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. આનો પુત્ર ચિત્રરથ.

રુષંગુ. એક ઋષિ. (ભારત શલ્ય પર્વ ૪૭-૨૭).

રુષદ્ર. એક ક્ષત્રિય. (ભારત સં ૮-૧૩).

રૂપવાહિક. ભારતવર્ષાધિ દેશ વિશેષ. (ભારત લી ૦ ૮-૪૩).

રૂપા. પારિધાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી નદી વિશેષ.

રૂપિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

રેઝુ. પ્રસેનજિત નામનો રાજા તે જ. આની કન્યા રેણુકા તે એણે જમદગ્નિ ઋષિને પરણાવી હતી.

રેણુકા. રેણુ રાજાની કન્યા, અને જમદગ્નિની સ્ત્રી. (જમદગ્નિ શબ્દ જુઓ).

રેણુકાતીર્થ. પંચજ્યમાં નહાનથી ઉતરે સોળ મૈલપર આવેલું તીર્થ વિશેષ. (ભારત વં ૮-૮૩).

રેણુમતી, શિશુપાળની પુત્રી અને નકુળની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ નરમિત્ર. એનું બીજું નામ કરેણુમતી પણ હતું. (ભારત આં ૬૩-૭૮)

રેલા. એક ઋષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

રેલ (૨). રેલ ઋષિનું કુળ.

રેવ. સૂર્યવંશી શર્પાતિકુલોત્પન્ન રેવત રાજનો.
પુત્ર. આને કકુષિન પશુ કહ્યો છે.

રેવત. સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુનો પ્રપૌત્ર, શર્પાતિ રાજનો પૌત્ર અને આનર્ત રાજનો પુત્ર. એણે પશ્ચિમ આનર્ત દેશમાં કુશસ્થળી (દારકા) નામની નગરી સ્થાપી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સુદૃઢ કર્યું. આના સો પુત્રોમાં સૌથી મોટો રેવ અથવા કુકુષિ નામનો પુત્ર હતો, અને રેવતી નામની એક કન્યા હતી. તે પરણવા યોગ્ય ઉમરની થતાં એને કાને પરણાવવી એનો વિચાર એના મનમાં આવતાં, કન્યાને લઇને એક વખત તે બ્રહ્મદેવને તેમનો અભિપ્રાય પુછવા ગયો. ત્યાં દેવ અને ઋષિઓ એકત્ર મળી કાંઈ વિચાર કરતા હતા, તેથી આને ક્ષણભર ખોટી થવું પડ્યું. આ સત્યલોકમાં ગયો તે વખતની પર્યાય (ચોકડી) સહિત, સત્યાવીસ પર્યાય (ચોકડી) ચાલી જઇ, અઘ્વાવીસમી પર્યાયમાં દ્વાપર યુગ જવા લાગ્યો છે તેની આને ખબર રહી નહિ; અને તે દરમ્યાન પૃથ્વી ઉપર ભારતવર્ષીય રાજઓમાં અનેક ઉચ્ચ-પાથલ થઇ ગઇ હતી. બ્રહ્મદેવ સ્વસ્થ થયા એટલે આણે મારી કન્યા કાને આપું એમ પુછ્યું. ત્યારે બ્રહ્મદેવે પૃથ્વી ઉપર થ-એલી ઉચ્ચપાથલ આને કહી સંભળાવી કહ્યું કે, હમણાં ત્યાં પ્રસ્તુત કૃષ્ણના મોટા ભાઇ બલરામ છે, તેને આ કન્યા પરણાવ. તે ઉપરથી એણે જીલોકમાં આવી એ રેવતી નામની કન્યા બલરામને આપી અને પોતે તપ કરવા અરણ્યમાં ગયો.

ત્યક્તં પુણ્યજનત્રાસાઙ્ગાભિર્દિશ્વવસ્થિતૈઃ ॥

સુતાં દશાનવદ્યાઙ્ગીં લલાય લલશાલિને ॥

બદર્યાલ્યં ગતો રાજા તત્ત્વં નારાયણાશ્રમમ્ ॥૩૬॥

(ભાગ ૦ ૯ સ્કં ૦ ૨૫ ૦ ૩).

રેવતી. દ્વાદશ આદિત્યમાંના મિત્ર આદિત્યની સ્ત્રી.

રેવતી(૨). ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક, અને પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા,

રેવતી (૩). સૂર્યવંશી રેવત રાજની કન્યા, અને બલરામની સ્ત્રી.

રેવતી (૪). સ્કંદગ્રહ (ભા ૨૦ વ ૦ ૨૩૦-૨૯).

રેવતી (૫). એ નામનું નક્ષત્ર વિશેષ.

રેવતીસુત. સ્કંદ. (ભા ૨૦ વ ૦ ૧૩૩-૬).

રૈલ્ય. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

રૈલ્ય (૨). સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુ રાજના સુમતિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. આનો પુત્ર દુષ્યંત રાજ.

રેવા. નર્મદા નદીનું જ નામ.

વિશ્વામિત્રસ્ય પૌત્રસ્તુ રૈલ્યપુત્રો મહાતપાઃ

પદ્માવસુર્મહારાજ ક્ષિપ્ત્વાડ્ઽહ જનસંસદિ ॥૫૭॥

રેવત. એકાદશ રુદ્રમાંનો એક. ભારતોક્ત રુદ્રો-માંથી આ નામ કાનું તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી.

રેવતક. દારકા પાસેનો એક પર્વત. એના ઉપર કૃષ્ણ તેમ જ અર્જુન ગયા હતા. (અશ્વ ૦ ૫૬-૪)
(ભા ૨૦ આ ૦ ૨૩૯-૧) જૂનાગઢ પાસે આવેલો ગીરનાર પર્વત તે જ. (ભા ૨૦ લી ૦ ૧૧-૧૮).

રેવતક (૨). એક તીર્થ વિશેષ.

રેવતક (૩). એક બ્રહ્મર્ષિ,

રેવતમનુ. પ્રિયવ્રત રાજર્ષિની કનિષ્ઠ સ્ત્રીથી થએલા ત્રણ પુત્રોમાં સહુથી નાનો. ચાલુ કલ્પમાં આ પાંચમો મનુ થઇ ગયો. (ભાગ ૦ સ્કં ૦ ૫ ૨૫ ૦ ૧). આણે કાલિંદી નદીની તીરે ઉત્તમ પ્રકારે તપ કર્યું હતું. (૬વી ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ ૨૫ ૦ ૮). આનો મન્વન્તર એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે. અરુણ, તત્વદર્શી, ધૃતિમાન, હાકવાન. કવિ, યુક્ત, નિરુત્સુંક, સત્વ, નિર્મોહ અને પ્રકાશક (જેમનાં અર્જુન, બલિવિંધ્ય ઇત્યાદિ નામાંતરો છે) એવા ધર્મવર્તિ અને પરાક્રમી દશ પુત્ર હતા. આના મન્વન્તરમાં ઐદ્રભાદ્રુ, સુઆદ્રુ, પ-જન્ય, સોમપ, મુનિ, હિરણ્યરામા અને સપ્તાશ્વ (જેમનાં હિરણ્યરામા, વેદશિરા, ઉન્ધર્વ્યાદ્રુ ઇત્યાદિ નામાંતરો છે) એ સપ્તર્ષિ,

અને સ્વર્ગમાં ભૂતરય અથવા અભુતરજસ
એ દેવો અને તેમનો સ્વામી વિભુ નામનો
ધંદ્ર હતો. તેવી જ રીતે શુભથી વિકુકાની
કુખે વૈકુક નામનો વિષ્ણુનો અવતાર થઇ
તેણે ધંદ્રને સહાય કરી હતી. ભાગ ૮
૨૬૦ અં ૫). (મત્સ્ય ૦ અં ૯-૧૧).

રૈવસ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શાખા બ્રુઓ.)

રોચન. દેવ વિશેષ. (તુષિત શાખા બ્રુઓ.)

રોચન (૨). સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં
ધંદ્ર હતો તે.

રોચના. વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

રોચના (૨). વિદર્ભ દેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજ-
ની પ્રપૌત્રી, અને રુદ્રી રાજની પૌત્રી,
આના પિતાનું નામ કાઈ ઠેકાણે મળી આ-
વતું નથી. પોતાની બેનને સાઈ લાગે માટે
રુદ્રી રાજએ આને, રુકિમણીના પૌત્ર અ-
નિરુદ્ધને પરણાવી હતી. તેના લગ્ન પ્રગંગે
કૃષ્ણ, બળરામ, પ્રહુમ્ન, સાંખ, ઈલાદિ
અનેક યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીસહવર્તમાન
ભોજકોટપુર આવ્યા હતા. વસુદેવ અને
ઉત્તમેન પણ આવ્યા હતા અને બીજા અનેક
રાજાઓ એકઠા થયા હતા. લગ્ન સમારંભ
યથાર્થિત થઇ રહ્યા પછી કાલગ રાજએ
રુદ્રીને કહ્યું કે બલરામને અક્ષવિદ્યાનું બંદુ
વ્યસન છે. પરંતુ રમતાં સરસ આવડતું નથી.
માટે તેમની સાથે છુત રમી તું તેમને જીત.
રુદ્રીએ હીક, કહી બલરામને બોલાવ્યા
અને રમવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં બલરામે
જે જે પોણુ મુકી દાવ નાંખ્યા તે બધામાં
તે કપટવડે જીત્યો. એવી રીતે બલરામનું
સઘળું દ્રવ્ય તેણે જીતી લીધું. ત્યારે બલરામ
ઘાંટો પાડી બોલ્યા કે સત્ય છોડીશ નહિ.
પરંતુ રુદ્રી કાંઈ સાંભળે નહિ. છેવટે એક
દાવમાં બલરામ વાસ્તવિક રીતે જીત્યા હતા,
છતાં તે જીત્યા છે એમ રુદ્રી કણ્ણુ કરે
નહિ. પરંતુ એટલામાં આકાશવાણી થઇ કે
દાવ બલરામ જીત્યા. આમ છતાં, તે ન
સાંભળતાં, મેં બલરામને જીત્યા એમ રુદ્રી

બોલવા લાગ્યો. આથી બલરામે ક્રોધે ભરાઇ
કલિંગ રાજને પકડ્યો. અને તેના દાંત તોડી
નાંખી, રુદ્રી તરફ ધસ્યા ને તરત જ તેને
હાર મારી નાંખ્યો. પછી કૃષ્ણ ત્યાંથી બધાને
લઇ ગુપત્યુપ દારકા આવ્યા. (ભાગ. ૧૦
૨૬૦. અં. ૬૧).

રોચનામુખ—ગરુડે મારેલો એક અસુર.

રોચમાન. દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક.

રોચમાન (૨). અશ્વમેધ નામની નગરીનો રાજા
સોડશમેધેશ્વર રાજરોચમાન સહાનુગમ્ ।

જિગાય સમરે વીરો બલિન બલિનાં વરઃ ॥

એને અર્જુને દિગ્વિજયમાં હરાવ્યો હતો.

(ભારત સં ૨૮-૧૯)

રોચમાન (૩). ઉરગાપુરીનો રાજા. એને રાજસ્ય
યત્ર વેળા ભીમસેને હરાવ્યો હતો. એનો પુત્ર
હેમવર્ણ—(ભારત સં ૩૦-૮; ભારત ૬૦
૫૦-૫૧ ભારત દ્રો. ૨૩-૬૮; ભારત
ઉદ્યોગ ૦ અં ૧૭૨ અને ભારત સભા ૦
અં ૩૦)

અભિહારી તતો રમ્યાં વિજિગ્યે કુલ્મંદનઃ ।

ઝરગા વાસિને ચૈવ રોચમાનં રણેઽજયત્ ॥૧૧॥

રોચમાનો મહારાજ પાળવાનાં મહારથઃ ।

યોત્સ્યતેઽમરવત્સંહયે પરસંયેષુ મારત ॥૨॥

(ભારત સભા ૦ અં ૨૮)

આ પણ યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષમાં હતો. તેને
કર્ણે માર્યો હતો.

એના રથના થોડા નીલવર્ણના હતા.

યેતુપુષ્કરવર્ણસ્ય તુલ્યવર્ણા હયોત્તમાઃ ।

તે હોચમાનસ્ય સુતે હેમવર્ણમુદાવહત્ ॥૬૮॥

(ભારત દ્રોણ ૦ અં ૨૩)

રોચમાન (૪). ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક
રાજા.

રોચિમાન. સ્વારોચિષ મનુના પુત્રોમાંનો એક
પુત્ર.

રોધસ્વતી. ભારતવર્ષની એક નદી.

રોપસેવકી. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કર્ણ ૫ શાખા
બ્રુઓ.)

રોમપાદ. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન અંગવંશના
ધર્મરથ અથવા બ્રહ્મરથ રાજનો પુત્ર. એનાં

લોમપાદ, ચિત્રરથ અને દશરથ એવાં પણ બીજા નામો હતાં. સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનો એ પરમ મિત્ર હતો. રોમપાદને ચતુરંગ નામનો પુત્ર અને શાન્તા નામની એક કન્યા હતી. આ શાન્તા રોમપાદે ઋષ્યશૃંગને પરણાવી હતી. (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ). (ભારત ૧૦ ૧૧૨-૧૬), એના રાજ્યમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો તે ઋષ્યશૃંગના આવવાથી વૃષ્ટિ થઇ સુકાળ થયો હતો. (ભારત ૧૦ ૧૧૪-૧૦).

રોમપાદ (૨). સોમવંશી યદુપુત્ર કોણના વંશના જ્યામધ રાજાનો પૌત્ર અને વિદર્ભ રાજાના ઋણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. આને બહુ નામનો પુત્ર હતો.

રોમહર્ષણુ. એ નામનો પુરાણ કહેનાર સૂત, એક ઋષિ. પોતાની વકૃત્વશક્તિને પ્રભાવે એ શ્રોતાનાં અંતઃકરણ ગદ્ગદિત કરી તેમને રોમાંચ કરતો. તેથી જ એનું આ નામ પડ્યું હતું. આને લોમહર્ષણુ પણ કહ્યો છે, આના પુત્રને રોમહર્ષણુ અથવા સૌતિ કહેતા.

રોહિણી. પ્રાચીન દક્ષીણ સાઠ કન્યાઓમાંની એક અને ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક. આ ચંદ્રને અત્યંત પ્રિય હોવાથી બીજી સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક રીતે જ અવગણા થતી. એકદા એ બધી પોતાના પિતા પાસે પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરવા ગઇ. દક્ષે તેમને સમજાવી હવે ફરીથી એવું કરશો નહિં એમ કહ્યું-પણ તેમણે તે કાને ધર્યું નહિં. છેવટે રોહિણીને ચંદ્રથી બુધ નામનો પુત્ર થયો. ત્યારે એની બીજી બેના (સપત્નિઓ) પુનઃ એમના પિતા પાસે દુઃખ નિવેદન કરવા ગઇ, તે ઉપરથી એણે ચંદ્રને શાખો કે તું ક્ષયરોગી થઇશ.

આ ક્ષયરોગની કદવના લોકો ચંદ્રમંડળ ઉપર લાગુ પાડે છે પણ તે ભ્રમ છે. ચંદ્રમંડળ કળાની હાસવૃદ્ધિથી વ્યાપ્ત અનાદિ સિદ્ધ જ છે. અને તે ઇશ્વરે બ્રહ્મદેવ રૂપે નિર્માણ કરેલું છે.

રોહિણી (૨). કશ્યપઋષિ અને કોધાની પુત્રી. બગડાની સંઘાવાળી સુરભિની બે કન્યાઓમાંની નાની. આને વિમલા, અનલા એવી બે કન્યા હતી.

રોહિણી (૩) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. આના પુત્રોમાં બલરામ મુખ્ય હોઇ એમના ઉપરાંત એમને બીજા પણ પુત્રો હતા.

રોહિણી (૪) કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓ ઉપરાંત એક સ્ત્રી હતી તે.

રોહિણી (૫). એ નામનું નક્ષત્ર.

રોહિત. લોહિત નામના ઋષિ.

રોહિત (૨). રોહિત ઋષિનું કુળ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

રોહિત (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર રાજાને તારામતીની કુખે થએલો પુત્ર. પિતાનો વિશ્વામિત્રે છળ કરેલો એ અને બીજાં અનેક કુખે તે ઘેરાયો હતો. આનું કાષ્ઠ જગાએ રોહિતાસ્ય એવું એ નામ કહ્યું છે. (દેવીભાગ સપ્તમ) હરિશ્ચંદ્ર પછી એ જ અયોધ્યાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો, એને હરિત અથવા વૃક નામનો એક જ પુત્ર હતો. આના સંબંધી વિશેષ હકીકત માટે (સુનઃશેષ) શબ્દ જુઓ.

રોહિતક. કર્ણે દિગ્વિજયમાં જીતેલો એક યવન રાજા, આ લોહિતક દેશનો રાજા હોવાનો જોઇએ.

મદ્રાગ્રોહિતકાંશ્વૈવ આગ્રેયાન્માલવાનપિ ।

ગણાન્સર્વાન્નિર્જિત્ય નીતિકૃત્પ્રહસન્નિવા ॥૨૦॥

(ભારત ૧૧૦ ૨૫૦ ૨૫૫)

રોહિતકદેશ. લોહિત દેશ તે જ. કર્ણે આ દેશ જીત્યો હતો. (ભાગ ૧૦ ૨૫૫-૨૬૮)

રોહિતકપુર. કાર્તિકેયનું નગર. અહિંના રહેવાસીઓ મત્તમયૂરક કહેવાતા. આ નગર પાંડવોના સમયમાં હસ્તિનાપુરથી દુર પશ્ચિમે હતું.

રોહિતાસ્ય. બગડાની સંઘાવાળો રોહિત તે આ જ. રોહી. ભારતવર્ષીય નદી. (ભારત ભાગ ૯-૩૦) અફગાનીસ્તાનની આ નદીનું બીજું નામ રોહા હતું.

રૌકમાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ભૂગુ શાપ્દ ભુઓ).
રૌકિમલેય. રુકમણિના પ્રભુમનાદિ બધા પુત્રો.

રૌમ્ય. દક્ષ સાવર્ણી મનુનું નામાન્તર.

રૌદ્ર. શુક્રાર્યના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

રદ્રકર્મા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને
યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભારત દ્રો
૧૧૭-૪૪).

રૈદાસ. સોમવંશી પૂરુષકલોત્પન્ન અહંયાતિ રા-
જનો પુત્ર. એની માતાનું નામ પૌષ્ટી. એને
પ્રવીર અને ધૈર્ય એમ બે ભાઈ હતા.
આને મિશ્રકેશી અપ્સરાથી ઋતેયુ અથવા
ઔતેયુ, કુદેયુ અથવા કહેયુ. સ્થાંડિલેયુ, કૃ-
તેયુ, જલેયુ, સંતતેયુ, ધર્મેયુ, સત્યેયુ, વ્રતેયુ
અને વનેયુ એવા દસ પુત્ર થયા હતા.

રૌથનાભ. એક રાક્ષસ.

રામહર્ષિણી. રામહર્ષણ સૂતનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા,
જેને સૌત કહેતા હતા.

રૌરવ. કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે અનેક પ્રકાર

રની હિસા કરનારને પ્રાપ્ત થનાર નરક વિશેષ.

રૌરવકલ્પ. ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં ચર્ધ મએલો
પાંચમો દિવસ. (૪ કલ્પ શાપ્દ ભુઓ).

રૌહિણુ. વિશ્વામિત્રકલોત્પન્ન એક ઋષિ.

રૌહિણુ (૨). દેવનું વટવૃક્ષ-વડનું ઝાડ. ભારત
આં ૨૯-૪૫). ગરુડે એની શાખા ભાગી
નાંખી હતી. (ભારત આં ૨૯-૪૮).

રૌહિણુ (૩). રૌહિણુનો વંશ.

રૌહિણેય, સોમપુત્ર શુધ તે જ.

રૌહિણેય (૨). બલરામનું પણ આ નામ છે.

રૌહિણ્યાયણિ. એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અગિરા
શાપ્દ ભુઓ).

રૌહિત્યાયનિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૂગુ શાપ્દ ભુઓ).

રૌક્ષક. એક ઋષિ.

રૌક્ષક (૨). રૌક્ષક ઋષિનું કુળ. (૧. વિશ્વામિત્ર
શાપ્દ ભુઓ).

લ.

લંકા. જંબુદ્વીપની આસપાસ ક્ષાર સમુદ્રમાં જે
આઠ ઉપદ્વીપ છે, તેમાંનો આઠમો. આ
કુમારિની દક્ષિણે છે અને તેમાં ત્રિકૂટ અ-
થવા લંબ નામનો એક પર્વત છે.

લંકા (૨). સુકેશ રાક્ષસના માતૃવાન ઇત્યાદિ
ત્રણ પુત્રોએ દેવોને પીડ્યા તેથી તેમને સંતોષ-
વા વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મીને, ત્રિકૂટ પર્વતના શિરો-
ભાગ પર શત ચોજન લાંબી અને ત્રીસ ચો-
જન પહોળી એવી એક નગરી નિર્માણ કરી
આપી હતી તે. (વાં ૧૦ ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં
૫). અહીં બંધુસહવર્તમાન માતૃવાન ધણો
સમય રહ્યો. પછી વિષ્ણુના ભયે આ નગરી
છોડી તેને પાતાળમાં જઈ રહેયુ પડયું,
ત્યારથી એ શુન્ય, વસતી રહિત, પડી રહી.
પછી વિશ્રવા ઋષિની આરાધાથી ત્યાં વૈશ્રવણ
(કુબેર) રહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં ધણા સમય
સુધી રહ્યો. કેટલેક કાળે રાવણ મહા પરા-
ક્રમી થયો તેણે, યુક્તિવડે આ નગરી તેની

પાસેથી છીનવી લીધી અને રામને હાથે એ
મૃત્યુ પામ્યો એટલે ત્યાં વિભીષણ રાજ્ય
કરવા લાગ્યા. તે ચિરંજીવી હોવાથી આ ચાલુ
કલ્પ સમાપ્ત થતાં સુધી લંકામાં હજુ તે જ
રાજ્ય કરશે.

લંકા (૩). લંકાદ્વીપની અને તે માંજલી લંકા
નગરીની મૂર્તિમાન દેવી. સીતાની શોધ માટે
જ્યારે મારુતિ લંકા ગયા હતા, ત્યારે દેવી
અને મારુતિ વચ્ચે કાંઈ સંવાદ થયા પછી
તેમણે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

તત્પ્રવિશ્ય હરિશ્ચેદુ પુર્ણ રાવણપાલિતામ્ ।

વિધત્સ્વ સર્વેકાર્યાણિ યાનિ યાનીહ વાન્હસિ

॥ ૫૦ ॥

પ્રવિશ્ય શાપોપહતાં હરીશ્વરઃ પુર્ણ શુભાં

રાક્ષસમુલ્લપાલિતામ્ ।

યદ્વચ્ચ ત્વં જનકાત્મજાં સર્તાં વિમાર્ગે

સર્વેત્ર ગતો યથાસુખમ્ ॥ ૫૧ ॥

(વાં ૧૦ ૨૧૦ સુન્દર ૨૦ સં ૩).

લંઘતી. ભારતવર્ષીય નદી.

લઘિવ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ).

લગ્નવતી. ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

લતા. મેરુની કન્યા અને આગ્નીધ્ર રાજના પુત્ર ઇલાષ્ટતની સ્ત્રી.

લતા (૨). શાપથી મગરી થએલી એક અપ્સરા. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ).

લપેટિકા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

લખ. લંબાસુર શબ્દ જુઓ.

લખ (૨). ત્રિદ્રુત જે લંકામાંનો પર્વત તે જ.

લંબા. પ્રાચેતસ દક્ષે જે દસ કન્યા ધર્મઋષિને પરણાવી હતી તેમાંની એક. આને વિદ્યોત નામનો પુત્ર અને ઘોષ મંજાવાળા એવા એ કેટલાક પુત્રો હતા.

લંબાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

લંબાસુર. એક દૈત્ય. ખર નામના દૈત્યનો ભાઇ. (મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૭૨-૧૭૬).

લંબોદર. સ્થૂળ ઉદર હોવાથી ગણપતિનું પહેલું નામ.

લલાટાક્ષી. સીતાનું સંરક્ષણ કરવા રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

લલિતક. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

લલિતા. પાર્વતીનું એક નામ.

લલિત્ય. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.

લવ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન દાશરથિ રામથી સીતાની કુખે થએલા બે પુત્રોમાંનો એક. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ). આને રામે ઉતરકોસલ દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું હતું; એટલે એ દેશની રાજધાની શાપસ્તી અથવા શ્રાવસ્તીમાં એ રહેતો હતો. એને સુમતી અને કંઠનના એવી બે સ્ત્રીઓ હતી

લવણ. મધુ રાક્ષસને કુંભીનસીથી થએલો પુત્ર. આ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પ્રાણીમાત્રને અને તેમાંએ વિશેષ કરીને તાપસોને પીડા કરવા લાગ્યો. આના પિતા મધુએ પોતાના મરણ વખતે પોતાને રુદ્ર

તરફથી મળેલું શસ્ત્ર આને આપી કહ્યું કે તું બ્રાહ્મણોને બીલકુલ પીડા કરીશ નહિ. (૪ મધુ શબ્દ જુઓ). પરંતુ બ્રાહ્મણે તે પિતૃઆજ્ઞાનો ભંગ કરી બ્રાહ્મણોને ત્રાસ આપવાનો ક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો. તે ઉપરથી ઋષિઓએ આને માટે બ્રહ્મા રાગ્યોને ફરિયાદ કરી. પરંતુ કોઇ પણ રાજા આને મારવા સમર્થ નીવડ્યો નહિ. માત્ર માંધાતા રાજા એક વાર એની સાથે યુધ્ધે ગયો. પણ તેમાં એ પોતે જ મરાયો. (૧ માંધાતા શબ્દ જુઓ).

કેટલેક કાળે દાશરથિ રામ રાવણને મારી અયોધ્યામાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા, ત્યારે વ્યવન, ભાર્ગવાદિ ઋષિઓએ આના સંબંધી ફરિયાદ રામને કરી. તેથી રામે શત્રુદ્ધને તેની સામે મોકલ્યો. શત્રુદ્ધ ત્યાં ગયા ત્યારે આ દૈવયોગે તે દિવસે શસ્ત્ર ધરમાં મુકીને પોતાનો આહાર ભેગો કરવા અરણ્યમાં ગયો હતો. આ અનુદ્રૂળ સંધી જોઇ શત્રુદ્ધ તેના બારણામાં જ એવી રીતે ઉભા રહ્યા કે તેનાથી શસ્ત્ર લેવા ધરમાં જઇ શકાય જ નહિ. પછી બનેનું યુદ્ધ થયું તેમાં શત્રુદ્ધે આને મારી નાંખ્યો. એના મરવાથી શસ્ત્ર રુદ્ર પાસે ગયું ને અહીંથી અદસ્ય થયું,

શત્રુઘ્નશરર્નિર્મિત્તો લવણઃ સ નિશાચરઃ ।

પપાત સહસ્રા ભૂમૌ વજ્રાહત દ્વાષ્ણલઃ ॥૩૬॥

તત્ત્વ શૂલં મહાદિવ્યં હતે લવણ રાક્ષસે ।

પરવર્તા સર્વ દેવાનાં રુદ્રસ્ય વશમન્વગાત્ ॥૩૭॥

(વદ ૦ રા ૦ ઉત્તર ૦ સ ૦ ૬૮-૬૯).

લવણાધિ. પાંડવો સાથે અરણ્યવાસમાં કાંઇ કાળ સુધી હતો તે ઋષિ.

લવણાસુર. લવણ તે જ, લવણ શબ્દ જુઓ.

લઘિ. લુન્ધુઋષિનો આપ.

લક્ષણા. એક અપ્સરા. (ભાર ૦ આ ૦ ૧૩૨-૪૪).

લક્ષણા (૨). દુષ્યન્તની પહેલી સ્ત્રી. (ભાર ૦ આ ૦ ૮૮-૧૮). એનું બીજું નામ લાક્ષી હતું. અને એના પુત્રનું નામ જનમેજય હતું. (ભાર ૦ અ ૬૩-૩૦).

લક્ષણા (૩). દુર્યોધન પુત્રી. એનું લક્ષમણા એવું બીજું નામ હતું. (૨. લક્ષમણા શબ્દ જુઓ).

લક્ષણા (૪). મદ્રાધિપત્ની કન્યા. કૃષ્ણની મહિષી. (ભારત સં ૫૬-૨૮).

લક્ષમણ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ).

લક્ષમણ (૨). સૂર્યવંશી ધક્વાકુકુલોત્પન્ન દશરથ રાજ્યથી સુમિત્રાની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાં મોટો. આમની રામ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી ને રામની પણ તેમના પર તેવી જ પ્રીતિ હતી. ને તેથી જ રામ જ્યારે અરણ્યમાં ગયા ત્યારે આ પણ તેમની સાથે જ નીકળ્યા. રામની આમના ઉપર કેટલી પ્રીતિ હતી તે લોકોમાં યુદ્ધ વખતે રાવણની શક્તિ જ્યારે લક્ષમણને વાગી, ને તે મૂર્ચ્છિત થઇ પડ્યા, ત્યારે રામે જે શોક કર્યો તે ઉપરથી સહેજ જણાઇ આવે છે.

દેશે દેશે કલત્રાણિ દેશે દેશે ચ વાંધવાઃ ।

તં તુ દેશં ન પશ્યામિ યત્ર ભ્રાતા સહોદરઃ

॥ ૧૪ ॥

કિન્નુ રાજેન દર્ધર્ષ લક્ષ્મણેન વિના મમ ।

॥ ૧૫ ॥

(વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૦ સં ૧૦૧).

તેમ જ લક્ષમણના વર્તન સંબંધી પણ તેવું જ એક પ્રમાણ મળી આવે છે. રાવણ જ્યારે સીતાને હરણ કરી જતો હતો ત્યારે સીતાએ આકાશમાર્ગે જતાં જતાં પોતાના શરીર પરનાં ધરેણાં, ઋષ્યમૂક પર્વત પર બેઠેલા સુગ્રીવ આદિ પાંચ વાનરો તરફ ફેંકી દીધાં હતાં; તે જ્યારે રામ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેમને દેખાડ્યાં તે તેમણે સીતાનાં છે એમ ઝાળખ્યાં. પછી લક્ષમણને ઝાળખવાનું કહેતાં તેમણે કહ્યું કે

નાહં જાનામિ કેયુરે નાહં જાનામિ કુંહલે

॥ ૨૨ ॥

નૂપુરેત્યમિજાનામિ નિત્યં પાદામિ વંદનાત્ ॥૨૩॥

(વાં ૨૧૦ કિષ્કિં ૦ સં ૬).

હું કંકણ તેમ જ કુંડલો કાંઠા ઝાળખી શકતો નથી. માત્ર નૂપુર સીતાનાં જ છે, એ ઝાળખી શકું છું, કારણ કે નિત્ય તેમને નમસ્કાર કરતાં તેમના પગમાં જોએલાં તેથી ખરોખર ઝાળખી શકું છું. એ ઉપરથી જે સીતાની સાથે આટલી મર્યાદા અને પૂજ્યભુક્ષિથી વર્તતા હશે, તેમનું રામ સાથે કેવું વર્તન હશે તેનું અનુમાન સહજ જ થઇ શકે છે.

લક્ષમણ રામને યુદ્ધમાં પુષ્કળ ઉપયોગી થઇ પડ્યા હતા. તેમણે અનેક રાક્ષસોને મારી છેવટે રાવણના પરમ બલાદય પુત્ર ઈંદ્રજીતને પણ માર્યો હતો. (૧ ઈંદ્રજીત શબ્દ જુઓ). રામે રાવણને મારી વિભીષણને રાજ્ય સોંપ્યા પછી લક્ષમણ રામ સાથે અયોધ્યા પાછા ગયા હતા. અને રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી જ્યારે રામે લક્ષમણને યૌવરાજ્ય પદ આપવા માંડ્યું તે એમણે લીધું નહિ અને કેવળ બીજી સેવા કરવાનું જ એમણે પસંદ કર્યું. આ ઉપરથી એમને વરાચ્છીલ જોઇ, જ્ઞાનના અધિકારી ગણી, એમણે પ્રાર્થના કરવાથી, રામે તેમને બ્રહ્મવિદ્યા કહી હતી. (અધ્યા ૧૦ રામ ૦ ઉત્તર ૦ સં ૫).

સીરધ્વજ જનકની ઔરસ કન્યા ઉર્મિલા આમની સ્ત્રી હતી; અને તેની કુખે લક્ષમણને અંગદ અને ચિત્રકેતુ એવા બે પુત્રો થયા હતા. રામના નિજધામ ગયા પહેલાં યોગધારણા વડે દેહ વિસર્જન કરી લક્ષમણ સ્વલોકમાં ગયા હતા.

લક્ષમણ (૩). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન દુર્યોધનનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં આ અભિમન્યુને હાથે મૃત્યુ પામ્યો.

લક્ષ્મણ નિહતં દ્વદ્વા હાહેત્યુચ્ચુકુર્જનનાઃ ॥૧૧॥

(ભા ૦ દ્રોણ ૦ અં ૪૬)

લક્ષમણા. મદ્રદેશના કોઇ સામાન્ય રાજની કન્યા. આને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. (ભાગ ૦ દશમ સ્કંધ ૦ અં ૮૩). એનું બીજું નામ લક્ષણા હતું.

લક્ષમણ (૨). ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનની કન્યા. એના સ્વયંવર વખતે, કૃષ્ણપુત્ર સાંન્ય એનું હરણ

કરી એને રથમાં નાંખી દારકા ભણી ઉપ-
ડ્યો. આથી કૌરવો ક્રોધે બરાયા અને કર્ણુ,
શલ્ય, બૂરિ ઇત્યાદિ તેની પૂઠે લાગ્યા ને તેને
પકડી પાડી પાછો હસ્તિનાપુર આણી કેદમાં
રાખ્યો. આ સમાચાર દારકામાં ખબર પ-
ડતાં જાદવો હસ્તિનાપુર જવા તૈયાર થયા.
એ જોઈ બલરામે એ બધાને શાંત પાડ્યા.
માત્ર એકલા ઉદ્ધવને સાથે લઈ પોતે હસ્તિ-
નાપુર આવ્યા અને નગર બહાર આગ-
માં ઉતર્યા. પોતે આવ્યા છે તેની ધૃતરા-
ષ્ટ્રને જાણ કરવા ઉદ્ધવને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મો-
કલ્યા. એ પ્રમાણે ઉદ્ધવે ખબર આપતાં જ
ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠે લઈ કૌરવો સાથે આવ્યા અને
આગળ બેઠે મુકી તેમને મળ્યા ને બેઠા.

પછી બળરામ બોલ્યા કે, મને ઉગ્રસેને
તમારી પાસે એટલા માટે મોકલ્યો છે કે,
તમે સર્વે મળીને એકલવાયા છોકરાને પરા-
જિત કરી કેદ રાખ્યો છે, તે યોગ્ય નથી;
માટે તેને સત્વર છોડી દો. આ સાંભળી
બળરામ સમક્ષ તો ધૃતરાષ્ટ્ર ઠીક કહી નગ-
રમાં આવ્યા. પછી જાદવોની નિંદા કરી કહેવા
લાગ્યા કે આ જાદવોને છત્ર, સિંહાસન, ચામર
ઈત્યાદિ રાજ્યોને ધત્તી વસ્તુઓ પણ વાપર-
વાનો અધિકાર નહોતો એ અમે આપી એમને
વડા કર્યા; છતાં તેઓ આજ અમને આમ
આત્મા કરે છે એ કેવો ચમત્કાર? ધૃતરાષ્ટ્ર
આટલું બોલ્યા તેની ખબર બળરામને પડતાં
તેમણે ક્રોધે બરાબ હસ્તિનાપુરના દુર્ગમાં પો-
તાનું હજી બેરબું ને પોતાના અઘૌઠાકિક
સામર્થ્ય વડે હજીને રહેજ એમું, એટલામાં
તો નગર વાંકું વળી ગયું અને સેંકડો ધરો
ટુટી પડ્યાં. આ જોતાં જ કૌરવો ગભરાઈ
બળરામને શરણે આવ્યા. એટલે એમણે હજી
કહાડી લીધું. પરંતુ સારથી હસ્તિનાપુર જે
વાંકું થયું તે એવું ને એવું જ રહ્યું. કૌરવો
બળરામનો સત્કાર કરી તેમને નગરમાં લઈ
ગયા અને લક્ષ્મણાનું સાંબની સાથે લગ્ન
કરી, તેમને બળરામને સ્વાધીન કર્યાં. બળ-

રામ સંતુષ્ટ થઈ, લક્ષ્મણા અને સાંબને સાથે
લઈ દારકા પાછા આવ્યા અને ઉગ્રસેનેને
અથ ઇતિ અનેહું વૃતાંત કહી સાંબ અને
લક્ષ્મણાને તેમને સોંપ્યાં. (ભાગ ૧૦ સ્કં ૦
અં ૬૮).

લક્ષ્મી. વિષ્ણુની સ્ત્રી. મહાલક્ષ્મી.

લક્ષ્મી (૨). દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી અને ધર્મ પ્ર-
જાપતિની ભાર્યા. (ભાગ ૨૦ અં ૬૭-૧૪).

લક્ષ્મીકંદપ. ધ્વજદેવના ચાલુ માસમાં થઈ
ગયેલો વીસમો દીવસ. (૪ કંદપ શબ્દ
જુઓ).

લગ્ન. દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી અને ધર્મ પ્રજાપતિની
ભાર્યા. (ભાગ ૨૦ અં ૬૭-૧૫).

લતા. એક અપ્સરા વિશેષ. શાપ વડે મગરી
થઈ ગઈ હતી તે. અર્જુને એનો મોક્ષ કર્યો
હતો. (ભાગ ૨૦, અં ૨૩૬-૨૦).

લપિતા. જરિતાની શોક્ય, મદનપાલની ઉપપત્ની
શાર્ગ્ગી એ જ. (ભાગ ૨૦ અં ૨૫૫-૧૭).

લપેટિકા. તીર્થવિશેષ. (ભાગ ૨૦ વં ૮૩-૧૫).

લમ્પક. દેશ વિશેષ. કાશ્મીર નદીને ઉત્તર કિનારે
આવેલ લમ્પાન તે જ. (ભા. ૦ દ્રો ૧૨૧-૪૬).

લમ્પક. લમ્પય તે જ.

લવણાસુર. મધુ દાનવનો પુત્ર. (ભાગ ૨૦ અં ૨૭-૨૨)

લાંગલ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષ-
કુળમાં થયેલા શુદ્ધાદિ રાજાનો પુત્ર. આનું
પુષ્કલ એવું નામાંતર છે. એને પ્રસેનજિત
નામનો પુત્ર હતો.

લાંગલ. ભારતવર્ષીય નદી. (ભાગ ૨૦ સં ૮-૨૬).

લાલાટિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભુગુ શબ્દ જુઓ)

લાલાભક્ષ. જે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના રેતનું
પાન કરાવે છે તેને પ્રાપ્ત થનાર નર્ક.

લાવકિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિદ્યામિત્ર શબ્દ જુઓ)

લાવાઉત. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ)

લાઘ. નીચેનો શબ્દ જુઓ.

લાઘાર્યાન. લાઘવધિનો પુત્ર જે જુન્યુત ઋષિ તે.

લાક્ષી. દુષ્યન્તની ભાર્યા-જનમેજયની માતા

લક્ષણા તેજ. (ભારતંઆમ ૬૩-૩૦ અને
(ભારતંઆમ ૮૮-૧૮)

લિખિત. શંખ ઋષિનો સહોદર. (શંખલિખિત
શબ્દ ભુઓ) (ભા ૧૦ સં ૭-૧૧)

લીલ. વીરમાના પુત્રમાનો એક.

લીલાલય. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાનો એક.
(ભારતંઅનુ ૭-૫૩.)

લીલાવતી. ધ્રુવસંધિ રાજની બીજી સ્ત્રી, આનો
પુત્ર શત્રુજિત.

લાલાવતી (૨). મયૂરધ્વજ રાજની સ્ત્રી (જેમિં
અર્ધં ૦ અં)

ભુધ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૂયુ શબ્દ ભુઓ).

ભુધક. અર્જુનક નામનો એક કિરાત. ગૌતમી
નામની કોઈ બાધના પુત્રને મૃત્યુએ મોકલેલા
સર્પે કંઈ કર્યો હતો. એ સર્પને પકડીને
ગૌતમી પાસે આણીને એણે મારી નાંખવાની
આજ્ઞા માગતાં આનો અને ગૌતમીનો
સંવાદ થયો હતો. આખરે ગૌતમીએ સર્પને
જીવતો મૂકાવ્યો હતો. (ભારતંઅનુ ૧-૨૨)

લેખ. યાજ્ઞપ્ત મનવન્તર માંદલા પંચવિધ દેવો-
માંના જાતિવિશેષ દેવ

લેવલિકા. નદી વિશેષ. (ભારતં ૧૦ ૮૨-૧૬૩).

લૈંદ્રાણિ. ૩ અંગિરાકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

લોકાલોક. સમ મહાદ્વીપ, સમ સમુદ્ર, માનસોત્તર
પર્વત અને આદર્શમય કાંચનભુમિ ઇત્યાદિ
જેમાં આગ્યું છે એવો, મેરુની આસપાસ
ચારે બાજુએ બાર કરોડ પચાસ લાખ
યોજનને સરખે અંતરે વલયાકારે આવેલો
પર્વત.

કોટિદ્વયં ત્રિપંચાશલક્ષાણિ ચ તતઃ પરમ્ ।

મહાહમમયી ભૂમિર્દશ કોટયો વરાનને ॥

(૨૬૦ પુ)

એટલે કે મેરુ પર્વતથી દ્વીપ અને સમુદ્રની
લંબાઈ બે કરોડ ત્રેપન લાખ છે. તે મેરુની
અને આજુબાજુ આવેલા અવબલંભાદિક
પર્વતની લંબાઈ બાદ કરતાં અઢી કરોડ
અને કાંચનમય સુવર્ણભૂમિની દસ કરોડ
મળીને સાડાબાર કરોડ યોજનની છે. એટ-

લી જ લંબાઈ બીજી બાજુની, એટલે એકંદર
પચીસ કરોડ ભૂમિ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકા-
શિત થાય છે. અને તેટલી જ બે તરફની
બહારની બાજુ અપ્રકાશિત રહે છે. કહેવાની
મતલબ કે પૃથ્વી ઘણી મોટી હોઈ એ ગ-
ણતરી પ્રમાણે તેનો વ્યાસ પચાસ કોટિ યો-
જન માનેલો છે.

અવાર્ચાને તુ તસ્યાર્ધે ચરન્તિ રવિરશ્મયઃ ।

પરાર્ધે તુ તમોનિત્યં લોકાલોકસ્તતઃસ્મૃતઃ ॥

(લિંગ ૦ અં ૫૩).

એટલે એની માંદલી બાજુએ પ્રકાશ અને
બહારની બાજુએ અંધકાર હોય છે તેથી
એને લોકાલોક નામ આપ્યું છે. કારણ
લોક એટલે પ્રકાશ અને અલોક એટલે
અંધકાર એવો આ લોકાલોક શબ્દનો અર્થ
છે. આ લોકાલોક પર્વત બધા દ્વીપો અને
સમુદ્ર એની સર્વકાળ દક્ષિણમાં આવેલો છે
અને મેરુ ઉત્તરમાં છે એમ સમજવું.

સર્વેષામુત્તરેમેલ્લોકાલોકસ્તુદાક્ષિણે ॥

(ભુઓ મત્સ્ય ૦ અં ૧૨ અને ભા ૦ રકં ૦
પ. અં ૨૦).

લોકોદ્ધાર. ભારતવર્ષીય તીર્થ. (ભારતં ૧૦
૮૧-૪૫).

લોપામુદ્રા. વિદર્ભ રાજની કન્યા, અને બગ-
ડાની સંસારાવાળા અગરત્ય ઋષિની સ્ત્રી. આનું
સત્યવતી એવું પણ નામાંતર અન્ય અર્થોમાં
મળી આવે છે. (ભારતં ૧૦ ૮૪-૨૪; ૧૦
૮૪-૨૬). આનો ઇતિહાસ એવો છે કે એક
વેળા અગરત્યના પિતાએ પુત્રને આજ્ઞા કરી
કે તું લગ્ન કર. તે ઉપરથી લગ્ન કરવું
એવી ઇચ્છા કરી તેમણે ઘણી કન્યાઓ
જોઈ. પરંતુ પોતાનું મન માને એવી કન્યા
મળે નહિ. તેથી તેણે પોતાના તપોબળવડે
એવો સંકલ્પ કર્યો કે એક કન્યા ઉત્પન્ન
થાઓ. એવું કહેતાં જ, વિદર્ભ રાજ જે પુ-
ત્રને માટે તપ કરતો હતો તેની સ્ત્રીના ઉ-
દરે કન્યાનો ગર્ભ રહ્યો અને પૂર્ણકાળે તે
પુત્રીરૂપે અવતર્યો. એ જોઈ તેના બાપને
(વિદર્ભ રાજને) આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આમ

શાથી થયું. પુત્ર થવો જોઈએ તેને બદલે પુત્રી કેમ થઈ? આમ મુદ્રાનો લોપ થયો માટે એનું નામ લોપામુદ્રા રાખ્યું.

લોપામુદ્રા દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી અને જ્યારે પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થઈ ત્યારે તેનો સ્વયંવર કરવો જોઈએ એમ વિચારી રાજાએ તેની તૈયારી કરી. પણ કેણું જાણે શાએ કારણથી તેને પરણવાની કોઈનીએ હિમ્મત ચાલે નહિ. એટલામાં ત્યાં અગસ્ત્ય ઋષિ આવી ચઢ્યા, ને તેમણે એ કન્યા મને પરણાવ એવી રાજાને યાચના કરી. હવે શું કરવું એના વિચારમાં રાજા પડ્યો છે એવામાં લોપામુદ્રાએ પોતે જ આવીને પિતાને કહ્યું કે મને અગસ્ત્ય ઋષિને પરણાવો; એમાં ચિંતાનું કશું કારણ નથી. ત્યારે રાજાએ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને અગસ્ત્યને પરણાવી. અને લગ્ન થતાં જ ઋષિની સાથે તે તેમના આશ્રમે ગઈ. (ભારત ૧૦ ૮૫-૭). અગસ્ત્યથી આને દ્વારચ અને દ્વારચુ એવા બે પુત્ર થયા હતા. (ભારત ૧૦ ૮૭-૩૧).

લોભ. બ્રહ્મદેવના પૃથ્વીભાગથી ઉત્પન્ન થએલા અધર્મની સંતતિમાંનો એક. આને પુરાણમાં પણ બ્રહ્મપુત્ર જ કહ્યો છે. તાર્પર્ય એટલું જ કે આનો સંબંધ બ્રહ્મદેવ સાથે છે.

લોભપાદ. રોમપાદ શબ્દ બન્યો.

લોભશ. એક બ્રહ્મર્ષિ. આ એકદા ઇંદ્રલોકમાં ગયો હતો ત્યાં એણે અર્જુનને જોયો, ત્યારે ઇંદ્રે આનો સત્કાર કરી કહ્યું કે આ અર્જુન નરાવતાર છે તે તું જાણે છે જ. એને મેં અહીં ભોલાવરાવી દેવી શસ્ત્રઅસ્ત્રો પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યાં છે; અને હવે થોડા જ સમયમાં તેને હું પાંડવો પાસે પહોંચાડનાર છું. તો તું પૃથ્વીપર ગયા પછી આ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહેજે. લોભશ, તથાસ્તુ કહી ત્યાંથી નીકળ્યો અને કામ્યકવનમાં જ્યાં યુધિષ્ઠિર હતા ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈ યુધિષ્ઠિરે તેનો સત્કાર અને પૂજન કર્યા અને

આપ ક્યાંથી પધાર્યા એમ ઋષિને પુછ્યું. એણે હું ઇંદ્રલોકથી આવ્યો અને અર્જુન હવે તમને સત્વર આવી મળશે એવું કહ્યું. આગમિવ્યસિતે જ્ઞાતા કૃતાઃ ક્ષિપ્રમર્જનઃ । સુરકાર્યં મહત્કૃત્વા યદશ્વક્યં વિવૌકસે ॥૧૦॥

(૧૦ ૪૫; ૮૬-૧)

એણે યુધિષ્ઠિરને મારી સાથે તીર્થયાત્રાએ ચાલ એવું કહેવાથી, ભાઈઓ, દ્રૌપદી અને કેટલાક ઋષિઓને પોતાની સાથે લઈ કામ્યકવન છોડી યુધિષ્ઠિર જાત્રાએ નીકળ્યા. તેને માર્ગમાં લોભશ નીતિ અને અનેક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા; અને જે જે તીર્થ જ્યાં તેનો મહિમા સંભળાવી તેમાં સ્નાનાદિક કરાવી બધાંને મહેંદ્રચળપર આપ્યાં. (ભારત ૧૦ ૧૦ ૨૫-૧૫૭). ત્યાં અકૃતવણે જામદગ્ન્યનો મહિમા સંભળાવી કહ્યું કે આપણા બધાને ચતુર્દશીને દિવસે રામનાં દર્શન થશે માટે તમે સર્વે ત્યાં સુધી અહીં રહો. તે ઉપરથી આ ત્યાં રહ્યા અને ચૌદશને દિવસે સર્વને રામનાં દર્શન થયાં. પછી એક રાત રહી, રામની આજ્ઞા લઈ લોભશ ત્યાંથી પાંડવો સહિત નીકળ્યો. તે અગસ્ત્યાદિ તીર્થ જોતો જોતો પ્રભાસ આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર રામકૃષ્ણે જાણ્યા એટલે તેઓ યુધિષ્ઠિરને મળવા આવ્યા. પાંડવોને લોભશ યમુનાતીરે લઈ આવ્યો. પછી દેવચન નામના માંધાતા રાજાની યજ્ઞભૂમિ દેખાડી ત્યાંથી ફરતાં ફરતાં કૈલાસ પર્વત સમીપ સર્વને આપ્યા. (ભારત ૧૦ ૧૧૭-૧૩૮).

સાંથી લોભશ ગંધમાદન પર્વતની તળેટીએ આવી પહોંચતાં જ, ત્યાંના સુખાહુ નામના કિરાતાધિપતિએ પાંડવો સહિત આનો આદરસત્કાર કરી થોડા દિવસ ત્યાં રાખ્યા; પછી લોભશ ગંધમાદનપર ચડવાનો આરંભ કરતાં જ પાંડવો પણ ચડવા લાગ્યા. પરંતુ તે ચઢતાં ઘણાં માણસો થાકી ગયાં છે દેખી ભીમે ધટોત્કચનું સ્મરણ કર્યું એટલે

તે ત્યાં તત્કાળ પ્રગટ થયો; અને જામે આઝા કર્યાથી અધાને સામટાં ઉચકી લઇ જોતજોતામાં સર્વેને નરનારાયણ આશ્રમે આણી મુક્યાં. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૦-૧૪૫). પછી લોમશ ઋષિ પાંડવોને લઈ વૃષપર્વા ઋષિને આશ્રમે જવા નીકળ્યો તે ત્યાં સત્તર દિવસે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સાત રાત રહી ત્યાંથી અધાં સાથે નીકળી ચોથે દિવસે અર્ષિષેણને આશ્રમે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ધૌમ્ય ઋષિએ યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગદ્રાદિની ગતિ વિગેરે વિષયનું વ્યાખ્યાન આપ્યું. એટલામાં ઇંદ્રે અર્જુનને સ્વર્ગમાંથી એમની પાસે ત્યાં લાવી મુક્યો. અર્જુનના ગંધમાદન પર્વતપર આવ્યા પછી લોમશ ઋષિ પાંડવો સહિત ત્યાં ચાર વરસ રહ્યા. તે વેળા આ લોકોના વનવાસનાં અધું મળી દસ વર્ષ ભરાયાં હતાં. પછી લોમશ ઋષિ પાંડવોને લઇને પુનઃ નરનારાયણઆશ્રમે આવ્યો. અને ત્યાંથી નીકળી જે કિરાતાધિપતિ સુગ્રાહુના રાજ્યમાં પહેલાં રહ્યો હતો ત્યાં આવ્યો ને તેના આગ્રહથી એક માસ ત્યાં રહ્યો. ત્યાંથી નીકળી યામુનગિરિ ઉપરના વિશાળયૂષ નામના સ્થળ ઉપર દ્વેતવનમાં સરસ્વતી નદીને તીરે આવી વર્ષાઋતુ પુરી થતાં કાર્તિક પૂર્ણિમા થતાં જ લોમશે પાંડવોને કામ્યક વનમાં આણી મુક્યા અને પોતે પોતાને આશ્રમે ગમન કર્યું એણે યુધિષ્ઠિરને ધર્મ-રહસ્ય કહ્યું હતું. (અનુ૦ ૧૮૨)

લોમશ (૨). લંકામાંનો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

શુકનામસ્ય ચક્રસ્ય જ્ઞેતૃસ્ય કપટસ્ય ચ ।

હૃસ્વર્ણસ્ય દંડસ્ય લોમશસ્ય ચ રક્ષસઃ ॥૨૪॥

(વા૦ રા૦ સુ૦ ૬૨૦ સ૦ ૬).

લોમશ (૩). વૃદ્ધ મૂષકનો મિત્ર એક ખિલાડો.

લોમહર્ષણુ. રોમહર્ષણુ શબ્દ જુઓ.

લોમશ્યન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોલા. કુંભીનસીના પતિ મધુ નામના રાક્ષસની મા.

પૂર્વે કૃતયુગે રાજન્દૈતેયઃ સુમહામતિઃ ।

લોલાપુત્રોઽમવજ્જયેદ્ધો મધુર્નામ મહાસુરઃ ॥૩॥

(વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૧).

લોલાક. કાશીપુરીમાંનું સ્થળ વિશેષ.

લોલાક્ષી. એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ ૩ શબ્દ જુઓ.)

લોહજંઘ. પાંડવોના રાજસ્ય યજ્ઞમાં ગૃહકર્મમાં સહાય કરનારો એક રાજા.

લોહદંડ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

લોહલ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોહુવૈરિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોહિત. રોહિત નામનો ઋષિ તે જ આ.

લોહિત (૨). એક નાગ વિશેષ.

લોહિત (૩). સર્વોપધિગિરિ પાસેનો એક પર્વત.

લોહિત (૪). એ જ પર્વત ઉપરનું એક સરોવર.

લોહિત (૫). નીચેનો લોહિતક શબ્દ જુઓ.

લોહિતક. ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ કાશ્મીર દેશની ઉત્તર તરફનો હશે. (ભાર૦ સભા-પર્વ). આને રોહિતક દેશ પણ કહ્યો છે. અને ત્યાં રોહિતક નામનો યવન રાજા હશે એમ જણાય છે.

લોહિતા. અગડાની સંજાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદી.

લોહિતારણી. લોહિતા તે જ.

લોહિતાર્ણ. પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો એક. એનો વર્ષ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

લોહિતાર્ણ (૨). કૌંચદ્રીપોમાંનો છઠ્ઠો વર્ષ.

લોહિતક્ષ. જનમેજયના સત્રમાં સ્થાપત્ય નામનો ઋતિવજ થએલો એક ઋષિ. એણે જનમેજયને પહેલેથી જ સ્થળશુદ્ધિ કરતાં જ કહ્યું હતું કે આ સત્રમાં એક બ્રાહ્મણ આવી તારી પાસે તે સમાપ્ત કરાવશે. (ભાર૦ આદિ-૫૧-૧૫).

લોહિતાક્ષ (૨). રક્તને એક પાર્ષદ વિશેષ. (ભાર૦ શ૦ ૪૬-૨૪).

લોહિતાશ્વ. હરિશ્ચંદ્રને પુત્ર-રોહિતાશ્વ તે જ. (ભાર૦ ૫૦ ૭૭-૩૧.)

લોહિતારણિ. નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૧૮).

લોહિત્ય. ગામ વિશેષ.

લૌગાક્ષિ. એક ધ્વજર્ષિ. (૩. અગિર ૧ શબ્દ જુઓ).

લૌગાક્ષિ (૨). અહર્વસિષ્ટ કુળમાંનો એક ઋષિ.

લૌગાક્ષિ (૩). લૌગાક્ષિક ધ્વજર્ષિનું કુળ.

લૌમહર્ષણિ. રૌમહર્ષણિ તે જ આ.

લૌહિત્ય. લોહિત સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી. આની પાસેના અરણ્યને વિશેષ કહ્યું છે. પ્રાગ્જ્યાતપુરની ઉત્તરે આવેલો ધ્વજ-પુત્રાનો અમુક ભાગ.

લૌહિત્ય (૨). એક સમુદ્ર વિશેષ. (સં ૯-૨૬).

શ્વા ચૈવાનુચયાવેકઃ પ્રસ્થિતાગ્પાણ્ડવાન્બનમ્ ।
ક્રમેણ તે ચયુર્વીરા લૌહિત્યં સલિલાઘ્નિવમ્ ॥૩૫॥

(ભાર૦ મહાપ્રસ્થાનિકં ૧-૩૪).

લૌહિત્ય તીર્થ. તીર્થવિશેષ. (ભાર૦ ૫૦ ૮૩-૨).

લૌહિત્યપુર. કર્વટ દેશની પૂર્વ તરફ આવેલું નગર. પાંડવોના વખતમાં એની આગળ મ્લેચ્છ રાજ્યો અને પૂર્વસમુદ્ર જ હતાં.

લૌહિત્યા. નદી વિશેષ. (ભી૦ ૯-૩૫).

લૌક્ષિ. એક ધ્વજર્ષિ. (૩. અગિર ૧ શબ્દ જુઓ).

લૌક્ષિણ્ય. એક ધ્વજર્ષિ. (૩. ભૂગુ ૧ શબ્દ જુઓ).

૫.

વકં. વક્રંતનો ભાષ.

વક્રંત. બગડાની સંગ્રાવાળો દંતવક્ર તેજ આ.

વંગ. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન સુતપા રાજના પુત્ર બલિના સાઠ પુત્રોમાંનો બીજો. એની માતું નામ સુદેખ્યા એને પેટ એ દીર્ઘતમસ નામના ઋષિ વડે ઉત્પન્ન થયો હતો. (ભાર૦ આ૦ ૧૧૩-૫૨).

વંગ. ભારતવર્ષીય દેશ. કૌશિકી કચ્છનિઘ્ન નામના જે પાણ્યુળ પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું છે, તે દેશની પૂર્વે પાંડવોના સમયમાં આ દેશ આવેલો હતો. તે વેળાએ અહીં સમુદ્રસેન અને ચંદ્રસેન એ નામના બે ભાષઓ રાજ હતા. વંગ દેશનું (બંગાળ) આવું નામ હોય તો આ દેશ મૂળનો બંગાળ દેશ ખરો. પણ હાલ જેને બંગાળ કહીએ છીએ તે નહિં.

કૌશિકીકચ્છનિલયં રાજાનં ચ મહૌજસમ્ ॥૨૩॥

ઉમો વલ્ભતૌ વીરાવુભૌ તીવ્રપરાક્રમૌ ।

નિર્જિત્વાજૌ મહારાજ વજ્રરાજમુપાદ્રવ્ ॥૨૪॥

સમુદ્રસેનં નિર્જિત્ય ચન્દ્રસેનં ચ પાર્થિવમ્ ।

ભામ્રલિપ્તં ચ રાજાનં કવેદાધિપતિં તથા ॥૨૫॥

સુહ્યાનામધિપં ચૈવ ચે ચ સાગરવાસિનઃ

સર્વાન્મ્લેચ્છગણાંશ્ચૈવ વિજિગ્યે ભરતર્ષભઃ ॥૨૬॥

(ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧).

વરાકંતુ. એક ઋષિ. ગાર્ગી નામની જે પ્રખ્યાત ધ્વજનિષ્ઠ સ્ત્રી હતી તેનો પિતા.

વંજુલા. સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

વંજુલિ. વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

૫૭. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક (ભાર૦ અનુ૦ ૭-૫૨).

૫૭ (૨). સૂર્યવંશી ધૈવકાકુ કુલોત્પન્ન કુશ વંશમાં જન્મેલા સ્થલ નામના રાજાનો પુત્ર વજ્રનાભ તે જ. આનો પુત્ર બગણ રાજ.

૫૭ (૩). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર, પ્રદ્યુમ્નનો પૌત્ર અને અનિરુદ્ધનો પુત્ર. યાદવો સુઆ તેમાં આ મરણ પામ્યો ન હતો.

વજ્રસ્તસ્યામવયસ્તુ મૌસલાદવશોવિતઃ ॥૩૭॥

(ભાગ૦ દશમં અ૦ ૯૦).

કૃષ્ણના નિધન થયા પછી અર્જુન દ્વારકા ગયો ત્યારે આને કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સાથે હસ્તિનાપુર લઇ આવ્યો એણે તેને ઈંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપ્યું.

દશ ષટ ચ સહસ્રાણિ કાસુદેવાવરોધનં ।

પુરસ્કૃત્ય યયુર્વજ્રં પૌત્ર કૃષ્ણસ્ય ધીમેતઃ ॥૬૧॥

દ્વંદ્વમ્સથે દદૌ રાડયં વજ્રાય પરવીરહા ॥૭૩॥

(ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૭).

આનું વજ્રનાભ એવું નામ છે. આના અવ-
સાન પછી એનો પુત્ર પ્રતિઆહુ રાજ્ય પર
આઓ.

વજ્ર (૪). કિષ્કિંધાની પશ્ચિમે એક પર્વત.

વજ્ર (૫). ઉપાસંગધર નામના યાદવનો પુત્ર.

વજ્ર (૬). ધંદ્રનું આયુધ વિશેષ. આની ઉત્પત્તિ
આમ થઇ-વૃત્રાસુરની પીડાથી ત્રાસ પામી
તેનો નાશ કરવાના ઉપાય માટે યાચના ક-
રવા સર્વ દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા. તેમણે સર્વ
દેવોને દધીચ નામના મહાન ઋષિ પાસે
જઇ તેમનાં અસ્થિ માટે માગણી કરી અને
તેનું વજ્ર બનાવી વૃત્રને મારો એવું કહ્યું, તે
ઉપરથી દેવો ગયા.

દધીચ હૃતિ વિશ્વ્યાતો મહાનૃષિરુદારધીઃ ॥૭॥

તં ગત્વા સહિતાઃ સર્વે વરં વે સંપ્રયાચત ।

સ વો દાસ્યતિ ધર્માત્મા સુપ્રીતેનાન્તરાત્મના ॥૮॥

તત્રાપદ્યન્દધીચં તે દિવાકરસમણુત્તિમ્ ।

જાગ્વલ્યમાનં વપુષા યથા સાક્ષાત્પિતામહમ્ ॥

॥ ૧૨ ॥

તસ્ય પાદૌ સુરા રાજજ્ઞભિવાધ પ્રણમ્ય ચ ।

અયાચન્ત વરં સર્વે યથોક્તં પરમેષ્ઠિના ॥૨૦॥

તતો દધીચઃ પરમપ્રતીતઃ

સુરોત્તમાસ્તાનિદમમ્યુવાચ ।

કરોમિ યદ્ધો હિતમય દેવાઃ

સ્વં ચાપિ દેહં સ્વયમુત્સૃજામિ ॥૨૧॥

પ્રહૃદરૂપાશ્ચ જયાય દેવા

સ્ત્વદારમાગમ્ય તમથેમૃચુઃ ।

સ્વષ્ટા તુ તેષાં વચનં નિશમ્ય

પ્રહૃદરૂપઃ પ્રયતઃ પ્રયત્નાત્ ॥૨૨॥

ચકાર વજ્રં શ્વસુમુદ્રરૂપં

કૃત્વા ચ શક્તં સ ઉવાચ હૃદ્યઃ

અનેન વજ્રપ્રવહેણ દેવ

મસ્મીકુરુશ્વાય સુરારિમુદ્રમ્ ॥૨૩॥

(ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૯).

આ પ્રમાણે દેવો વજ્રેએ જઇને દધી-
ચની પ્રાર્થના કરતાં તેમણે કહ્યું દેવોના
હિતને સાર બલે હું મારાં હાડકાં તમને
મળે માટે મારું શરીર ત્યાગી દઉં છું. પછી

દેવોએ દધીચીએ ત્યાગેલા શરીરનાં અસ્થિ
લીધાં. વિશ્વકર્માએ તેનું મોઢું છ બાબુઓ
અને ખૂણવાળું વજ્ર કરી આપ્યું.

વજ્રકાય. લંકામાંનો એક રાક્ષસ.

વજ્રકુંટ. પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલો એક પર્વત.

વજ્રજવાલા. વૃત્રજવાલા શબ્દ જુઓ.

વજ્રદત્ત. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના ભગદત્ત રાજાનો પુત્ર.

એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો શ્યામકર્ણ ધોડો

પકડી બાંધ્યો હતો. તેમાં અર્જુન સાથે ત્રણ

દીવસ યુદ્ધ કરી પરાભવ પામ્યો હતો.

(ભાર૦ અર્થશ્રે૦ અ૦ ૭૫-૭૬).

વજ્રદંટ. અંગદે મારેલો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ.

વજ્રનાભ. બીજો અને ત્રીજો વજ્ર શબ્દ જુઓ.

વજ્રનાભ (૨). દનુપુત્ર એક દાનવ.

વજ્રનાભ (૩). કૃષ્ણના હાથમાંના ચક્રનું નામ.

એને વરુણ પાસેથી આણીને અગ્નિએ તેમને

આપ્યું હતું.

વજ્રપાણિ. વજ્ર ધારણ કરતો હોવાથી સાંપ્રત

ધંદ્રનું નામ. આવાં અર્થવચ્છદ અનેક

નામો છે.

વજ્રબાહુ. કુંભકર્ણે મારેલો રામસેનામાંનો એક

વાનર.

સ તાઢ્યમાનઃ પ્રહસન્મક્ષ્યામાસ વાનરાન્

બલં ચ્વદ્બલાલ્ય ચ વજ્રબાહું ચ વાનરમ્ ॥૧॥

(ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૮).

વજ્રમુષ્ટિ. મૈંદ વાનરે મારેલો રાક્ષસ.

(વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩).

વજ્રવિષ્કંભ. ગરુડનો પુત્ર. (ઉ૦ ૧૦૧-૧૦).

વજ્રવેગ. મારુતિને હાથે મરાયેલો રાક્ષસ.

વજ્રમુષ્ટિસ્તુ મૈંદેન મુષ્ટિના નિહતો રણે ।

પપાત સરથઃ સાશ્વઃ સુરાદૃશ્વ ભૂતલે ॥૨૮॥

(ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૮).

અથાદ્રિશુક્લમાદાય હનુમાન્મારુતાત્મજઃ ।

અભિકૃત્વાદદે પ્રાણમ્બજ્રવેગસ્ય રક્ષસઃ ॥૨૭॥

વજ્રશાદ્ભલિકંઠકં. અગમ્ય પશુઆદિ સાથે

સહગમન કરનારને પ્રાપ્ત થનાર નરક.

વજ્રશીર્ષ. વારુણિ બૃહ્ણના સાત પુત્રોમાંનો

બીજો. અથવા ઋષિનો નાનો ભાઇ.

વજ્રસૂચિક. સામવેદોપનિષત.

વજ્રહુત. કુંભકર્ણના પુત્રોમાંનો એક.

વજ્રહસ્ત. અબુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભાર૦ કણ્વ૦)

વજ્રંગ. મરુદગણ એ દૈત્ય હોઈ ઈંદ્રે તેને મારી નાંખવાના હેતુથી તેના કકડા કર્યા છતાં તે અમર રહ્યો; તેથી દેવોએ તેને મિલાવી લીધો. આ જોઈ ઈંદ્રને મારવા માટે પુનઃ કશ્યપ પાસેથી સંપાદન કરેલો પુત્ર તે આ. આ એવો પરાક્રમી હતો કે એણે ઈંદ્રને બાંધીને પોતાની માતા સમક્ષ આપ્યો અને માતાને પુછ્યું કે આને મારું કે શું કરું. એટલામાં ત્યાં બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને તેમણે આને ધૃત્વીત વર આપી ઈંદ્રને છોડાવ્યો. આને વરાંગા નામની સ્ત્રી હતી. અને તારકાસુર નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો.

+ + +

બધ્ધા તતઃ સહસ્રાક્ષં પાશોનામોઘવર્ચસા ।

માતુરન્તિકમાગચ્છદ્વયાદ્રઃ ક્ષુદ્રમૃગં યથા ॥૪૭॥

ધ. ઇ.

(મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૬).

+ + +

વજ્રક્ષ. દનપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વટેશ્વરપુર. નર્મદા સંબંધી તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૨૮).

વડવા. વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી સંજ્ઞા. તેણે અશ્વિનિ ૩૫ ધારણ કર્યું હતું તે વેળાનું તેનું પડેલું નામ. એને જ પછી અશ્વિરૂપધર સૂર્યથી અશ્વિનિકુમાર નામના બે પુત્ર થયા હતા.

વડવાગ્નિ. સમુદ્રમાં રહી તેનું જળ શોષણ કરનાર અગ્નિ. આ બૃહરપતિની સ્ત્રી તારાના છ પુત્રોમાંનો એક.

વડવાનલ. વડવાગ્નિ.

વડવાપ્રાતિથેયી. બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી રહેલી એક બ્રાહ્મણ કન્યા.

વતંડ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિદ્યામિત્ર શબ્દ જુઓ).

વત્સ. એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

વત્સ (૨). વત્સ બ્રહ્મર્ષિનું કુળ.

વત્સ (૩). જમદગ્ન્ય રામના ભયે કોષ્ટએ સંતાડી રાખેલો રાજપુત્ર. એ ગાયોના વાડામાં વાછરૂ સાથે ઉછર્યો માટે તેનું આ નામ પડ્યું હતું. પ્રતર્દનસ્ય પુત્રસ્તુ વત્સો નામ મહાબલઃ ।
ક્ત્યઃ સંવર્ધિતો ગોષ્ઠે સ મા રક્ષતુ પાર્શ્વિવન્નાં ૮૬॥

(ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮-૮૬).

વત્સ (૪). સોમવંશી પૃથ્વુલોત્પન્ન અજમીઠ વંશમાંના સેનજિત નામના રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

વત્સ (૫). વત્સાસુર શબ્દ જુઓ.

વત્સ (૬). કોસલ દેશનો કોષ્ટ સામાન્ય રાજા. આ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં હતો.

વલ્લભઃ કૈતવો રાજા ચિત્રાન્નવશુમાન્નદૌ ।

વત્સરાજશ્ચ મતિમાન્કોસલાધિપતિસ્તથા ॥૨૨॥

(ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧). કુંભકોનમ.

વત્સક. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન શાશ્વત અથવા શ્રાવત રાજાનો પુત્ર. વૃહથ રાજાનો ભાઈ. આનું પુરાણમાં વંશક એનું નામોત્તર મળી આવે છે.

વત્સક (૨). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાતવત વંશના શર રાજાને મારીધાથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો નવમો. આને મિશ્રકેશી અપ્સરાથી વૃક આદ પુત્રો થયા હતા.

વત્સદ્રોહ. વત્સવૃદ્ધ શબ્દ જુઓ.

વત્સનાભ. એક મહર્ષિ. (ભાર૦ અનુ૦ ૩૩).

વત્સપ્રીતિ. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન ભલંદન રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રાંશુ નામનો રાજા.

વત્સભૂમ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.

વત્સર. ઉત્તાનપાદના પુત્ર દ્રુવ રાજાને બ્રમી નામની ભાર્યાથી થયેલા બે પુત્રોમાં બીજો. દ્રુવની પછી આ જ ગાદી પર આવ્યો હતો. કારણ કે આનો મોટો ભાઈ ઉત્કલ વિરક્ત અને અંતનિષ્ઠિ હતો. આને સ્વર્ણથી નામની સ્ત્રી હતી અને તેનાથી પુષ્પાણુ, તિગ્મકેતુ, ધર્ષિ, બિર્જ, વસુ અને જય એવા છ પુત્ર થયા હતા.

વત્સરાજ. એક રાજા. (ભારત ૨૦ ૨૦૧-૨૨).

વત્સલા. બલરામની પુત્રી. અને પાંડુપુત્ર અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી. આના લગ્ન સંબંધી આવી હકીકત છે કે પાંડવોના વનવાસ ગયા પછી દુર્યોધને શકુનિને દારકા મોકલી આ કન્યા પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણને આપે એવો પ્રયત્ન કર્યો. આ વિચાર બલરામને રુચવાથી તેણે અને રેવતીએ શકુનિને હા લાવ્યા અને તેને વિદાય કર્યા પછી બલરામે આ વાત કૃષ્ણને કરી. પરંતુ પ્રથમ સુભદ્રાએ માથું કંઈ હતું ત્યારે કૃષ્ણે એને વચન આપ્યું હતું કે તારા અભિમન્યુને આ કન્યા આપીશું, તેથી બલરામનો આ વિચાર તેમને ગોઠ્યો નહિ. તોપણ એમાં હવે કાંઈ યુક્તિ લડાવવી પડશે એવો મનમાં વિચાર કરી, બલરામને કહ્યું કે ત્યારે હવે સર્વેને કંઠાતરી લખો. ત્યારે બલરામે તમે જ કંઠાતરીઓ લખો કહી કૃષ્ણને એ કામ સોંપ્યું. કૃષ્ણે બધાને પત્રિકાઓ લખી, તેમાં જ એક વિદુરને પણ લખી. તેને લખવાનું કારણ એ કે, સુભદ્રા અને અભિમન્યુ બન્ને તે વેળા વિદુરને ઘેર હતાં. એટલે વિદુરને આ સમાચાર મળતાં, તે પેલાં બે જાણશે અને અભિમન્યુ તૈયાર થઈ દારકા આવશે. બન્યું પણ એમ જ. લગ્નપત્રિકા મળતાં જ અભિમન્યુ પોતાની માતાને લઈ દારકા આવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેને ઘટોત્કચ મળ્યો. અભિમન્યુએ વત્સલાનો વિવાહ મારી સાથે કર્યો હતો, પણ તે ફેડક કરી દુર્યોધનને ત્યાં કર્યો છે અને એ આજે પરણે છે વગેરે હકીકત ઘટોત્કચને કહી. અભિમન્યુએ તેને સાથે લીધો અને દારકા જઈ યુધિષ્ઠિરે રહ્યાં. પછી ઘટોત્કચે કૃષ્ણને મળી અભિમન્યુ અહીં આવ્યો છે એ સમાચાર કહ્યા. તે ઉપરથી કૃષ્ણ દુઃખી રીતે આવી સુભદ્રાને મળ્યા ને કહ્યું કે ઘટોત્કચે પોતાની રાક્ષસી માયા વડે વત્સ-

લાને અહીં ઉચકી આણવી ને પોતે ત્યાં કન્યાનું રૂપ લઈ બેસી જવું; અને બરોબર લગ્ન સમયે જ પોતાનું ખરું રૂપ પ્રગટ કરી કૌરવોને બીવડાવી ખાલી હસ્તિનાપુર સુધી હાંકી કાઢવા. તે અવકાશમાં અહીં અભિમન્યુએ વત્સલા સાથે લગ્ન કરી દેવું. આવું કહી કૃષ્ણ ગયા એટલે ઘટોત્કચે તે જ પ્રમાણે કરી, કૌરવોને અતિશય હેરાન કરી હસ્તિનાપુર સુધી નાંકી કહાડ્યા. અને વત્સલાનાં લગ્ન થયાં. આ વાત જાણી બલરામને બાપેલા ક્રોધને કૃષ્ણ શાંત પાડ્યો. પછી અભિમન્યુ અને વત્સલાનો લગ્ન સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કરી, અભિમન્યુ અને સુભદ્રાની સાથે વત્સલાને વળાવી. (નૈમિનિ ૧૦ ભારત ૧૦૦)

વત્સવૃદ્ધ. ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન દ્રુવસંધીવંશમાંના ઉરુક્રિય અથવા ઉરુક્ષવ રાજાનો પુત્ર. આનું વત્સદ્રોહ એવું નામાંતર પણ હતું. એને પ્રતિબોધ નામનો પુત્ર હતો.

વત્સાર. કશ્યપઋષિના બે પુત્રોમાંનો પહેલો. (૨ કશ્યપ શબ્દ ભુજો). અવત્સાર એવું એ એનું નામ મળી આવે છે.

વત્સારુર. કંસપક્ષનો અસુર વિશેષ. આ કૃષ્ણને મારી નાખવા વૃંદાવનમાં આવી વત્સરૂપ ધારણ કરી ધણીમાં પેઠા. એ કપટ રૂપ કૃષ્ણ કળી ગયા અને એને કોઠીના ઝાડ સાથે પજાડી દાર માર્યો. (ભાગ ૧૦ દશમ સ્કં ૨૦ ૧૧).

વત્સદેશ. ભાગીરથીના દક્ષિણ કિનારાનો દેશ.

સ લોકપાલપ્રતિમપ્રમાવસ્તીર્વા

મહાત્મા વરદો મહાનદીમ્ ।

તતઃ સમુદ્ધાઞ્ચુભસસ્યમાલિનઃ

ક્ષણેન વસ્તાન્મુદિતાનુપાગમત્ ॥૧૦૧॥

(વા ૨૦ અથો ૧૦ સં ૫૨).

વંદના. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.

વદાન્ય. અષ્ટાવકની ભાર્યા સુમ્રભાનો પિતા, એક ઋષિ. (ભારત ૧૦ અનુ ૫-૧૧).

વધૂસર. એક ભારતવર્ષીય નદી. ભૃગુઋષિની સ્ત્રી પુલોમાને દંશ નામનો રાક્ષસ હરણ કરી જતો હતો. પુલોમાનો માર્ગમાં ગર્ભચ્યુત થયો—પડી ગયો—તે ઉપરથી જોતું નામ ચ્યવન પડ્યું તે પ્રસિદ્ધ જ છે. એ ગર્ભના તેજથી રાક્ષસ ભરખીભૂત થઇ ગયો; તેથી પુલોમાની આંખમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં. એ પ્રવાહથી બનેલી આ નદી, આ નામે પ્રસિદ્ધ છે.
નામ તસ્યાસ્તદા નઘાશ્વક્રે લોકપિતામહઃ ।
વધૂસરેતિ મગવાંશ્ચવનસ્યાશ્રમં પ્રાપ્તિ ॥૮॥

(ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬-૮)

વંદ્રદેશ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ।
वध्नाः करीषकाश्चपि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ॥९॥
(ભાર૦ લી૦અ૦ અ૦ ૯).

વન. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજના ચાર પુત્રોમાંનો એક.
વનરૂપિતિ. પ્રિયવ્રતપુત્ર ધૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો સાતમો. આના વર્ષનું એ જ નામ હતું.
વનરૂપિતિ (૨). કૌંચદ્વીપોમાંનો સાતમો વર્ષ.
વનાયુ. દનુપુત્ર એક દાનવ. (ભાર૦ આ૦ ૬૬-૩૦).

વનાયુ. (૨) ભારતવર્ષીય મહાદેશ. (ભાર૦ લી૦ ૯-૫૩).

વનાયુ (૩). પુરુરવાનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. (ભાર૦ આ૦ ૬૯-૨૮).

વનેયુ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજના દસ પુત્રોમાંનો દસમો. (ભાર૦ આ૦ ૮૮-૯).

વંદના. નદી વિશેષ. (ભાર૦ લી૦ ૯-૧૮).

વંદી. વરુણનો પુત્ર. (ભાર૦ વ૦ ૧૩૬-૨૪).

વન્હિ. અગ્નિ.

વન્હિ. (૨) રામસેનામાંનો વાનર વિશેષ.

વન્હિ (૩). યયાતિરાજના પુત્ર તુર્વસુનો પુત્ર. આનો પુત્ર ભર્ગ.

વન્હિ (૪). સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ઠાના વંશના સાવતપુત્ર અંધકનો પૌત્ર અને કુકુરરાજનો પુત્ર. આનો પુત્ર વિલોમા.

વન્હિ (૫). કૃષ્ણને મિત્રવિંદાથી થએલો પુત્ર.

વપુ. એક અપ્સરા વિશેષ.

વપુષ્ઠમાં. પરીક્ષિત રાજના પુત્ર જનમેજયની સ્ત્રી, અને સુવર્ણવર્માની કન્યા. જનમેજયથી આને શતાનીક નામનો પુત્ર થયો હતો. (ભાર૦ આ૦ ૪૪-૮).

વય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વયન્ય. એક ઋષિ; અંગિરસનો પુત્ર.

વયુન. કૃશાશ્વઋષિને ધિષણ્વાથી થએલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

વયુના. અગ્નિબાત પિતરની કન્યા. આ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી, તેની બેન ધરિણી પણ તેવી જ હતી.

વરરચિ. નાટકશાસ્ત્રપ્રણેતા એક ઋષિ.

दोग्धा वररचिनामं नाट्यवेदस्य पारगः । ॥२५॥
(મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૦).

વરદા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વરદાનતીર્થ. એક તીર્થ જ્યાં વિષ્ણુએ દુર્વાસાને વરદાન આપ્યું હતું. (ભાર૦ વ૦ ૮૦-૬૫)

વરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર. લી૦ ૯-૨૬).

વરાંગા.. વજ્રાંગ દૈત્યને માટે બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી સ્ત્રી. આણે પોતાના પતિની સાથે દુઃસંપાદ્ય તપ કર્યું હતું. (મત્સ્ય પુરાણ).
વરાંગા. (૨). ત્રિશંકુની પુત્રી. શય્યાતીની ભાણી. એનો પુત્ર અંહ્યાતિ. (ભાર૦ આ૦ ૬૩-૧૩).

વરાંગી. વરાંગા તે જ.

વરાંગી (૨). બગડાની સંજ્ઞાવાળી વરાંગા તે જ.

વરાણુસી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ લી૦ ૯-૩૧).

વરાન્ય. સર્પાર્ય શબ્દ જુઓ.

વરાહ. બ્રહ્મદેવના નાકમાંથી હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને મારવા માટે આ ઉત્પન્ન થયો ને તેને મારી નાંખી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો.

इत्यभिष्यावतो नासाविवरात्सहस्रानय ।

वराहताको निरगाढङ्गुष्टपरिमाणकः ॥ १८ ॥

(ભાગ૦ ૩ ૨૬૦અ૦ ૧૩).

ચાલુ કદપ શરૂ થતાં જ આણે ઉત્પન્ન થઇ પૃથ્વીને સ્વ સ્થાનમાં સ્થિત કરી. આ મહત્ કાર્ય બદ્ધ આ કદપનું વરાહકદપ નામ પડયું. આનાં આદિવરાહ, યસવરાહ અને શ્વેતવરાહ એવાં ત્રણ નામાન્તરો છે. (પદ્મ ૬, લિંગ ૯૪, ભારત સં ૪૫-૪, ભારત વં ૧૪૪-૨૯, ૨૭૩-૫૩, ભારત શાં ૨૦૮-૨૧. ભાગો ૩-૧૩. વા. ૬).
 વરાહ (૨). કિષ્કિંધાની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો એક પવત.
 વરાહ (૩). મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.
 વરાહ (૪). એક ઋષિ વિશેષ. (ભારત સં ૪-૨૩).
 વરાહક. એક સર્પ વિશેષ. (ભારતઆં ૫૭-૧૮).
 વરાહકર્ણ. એક યક્ષ. (ભારત સં ૧૦-૧૭).
 વરાહકદપ. વારાહકદપ શબ્દ જુઓ.
 વરાહતીર્થ. કોઠામુખ નામનું એક તીર્થ વિશેષ. (ભારત વં ૮૧-૧૮).
 વરાહવજ. જ્યદ્રથ. (ભારત દ્રોણ ૧૦૫-૨૦)
 વરાહશૈલ. મગધ દેશની સીમારૂપ પર્વત.
 વરીયાન. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પુલહ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.
 વરીયાન (૨). હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.
 વરુણ. કલ્પારંભનો પશ્ચિમ દિગ્પાલ. આ જ-ળાધિપતિ હોઇ એની રહેવાની નગરી માન-સોત્તર પર્વતપર નિમ્બોચની અથવા સપા એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આની સ્ત્રીનું ગૌરી એવું નામ હતું.
 યથા ચન્દ્રશ્વ રોહિણ્યાં યથા ધૂમોર્જયા યમઃ ।
 વરુણશ્ચ યથા ગૌરી યથા ચર્ધ્યાં ધનેશ્વરઃ ॥૧॥
 (ભારત ઉદ્યોગ ૦ અં ૧૧૭).
 ચાલુ મન્વન્તરના આરંભકાળની સંધીમાં આણે બ્રહ્મદેવને ઋત્વિજ કરી યજ્ઞ કર્યો હતો, અથવા મહાદેવે એનું રૂપ ધારણ કરી યજ્ઞ કર્યો હતો એવું એ લખેલું મળી આવે છે. તે ગમે તે હોય પણ વરુણ એ નામમાં ફેર

ન હોતાં તે ખરું જ છે. તે વેળા અગ્નિમાંથી ભૂગુ, અગિરા અને કવિ એવા ત્રણ ઋષિ નિર્માણ થયા. તેમને વરુણ, અગ્નિ અને બ્રહ્મદેવે ક્રમે કરીને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યાં. એટલે જ ભૂગુને. તૈત્તીરીય ઉપનિષદમાં વરુણનો પુત્ર કહેલો છે.

શુકે હુતેઽમ્નો તસ્મિન્સુ પ્રાદુરાસન્નયઃ પ્રભો ।
 પુરુવા વપુષા યુક્તાઃ સ્વૈઃ સ્વૈઃ પ્રસવજૈર્ગુણૈઃ ॥૧૮॥
 મર્જનાન્નગુરિત્યેવમજ્ઞારેભ્યોઽક્ષિરાઽમ્બવત્ ।

અજ્ઞારસન્નયાચ્ચૈવ કવિરિત્યપરોઽમ્બવત્ ।

x x x x ॥૧૯॥

નિસર્ગાન્નજ્ઞાન શ્રાપિ વરુણો યાદસાંપતિઃ ।

જગ્રાહ વૈશ્વગું પૂર્વમપર્યં સૂર્યવર્ચસમ્ ॥૨૧॥

ઈશ્વરોક્ષિરસં ચામ્નેરપત્યાર્થમકલ્પયત્ ।

પિતામહસ્ત્વપત્યં વૈ કવિં જગ્રાહ તત્ત્વવિત્ ॥૨૩॥

(ભારત અનુ ૦ અં ૧૩૨).

વરુણ (૨). દાદશ આદિત્યમાંનો એક આદિત્ય. સાંપ્રત સમયનો પશ્ચિમ દિગ્પાલ છે. આને જ્યેષ્ઠા નામની સ્ત્રી હતી, તેની કુખે ગૌ અને પુષ્કર એવા બે પુત્ર આને થયા હતા. આ ઉપરાંત આને અધર્મ અને બલ એવા બે પુત્ર અને સુરા નામની કન્યા હતી, એવું મળી આવે છે. એની બીજી સ્ત્રીનું નામ વારુણી હતું. એ સ્ત્રીનું બીજું નામ ગૌરી પણ હતું. અષ્ટાવક સાથે વાદમાં હારેલો એવો એક બંદી નામનો પુત્ર પણ હશે એમ જણાય છે. આને પ્રતિવર્ષ આષાઢ માસનો સૂર્ય ગણ્યો છે. (૧૩ શુચિ શબ્દ જુઓ). આને એક શીતતોયા નામની સ્ત્રી પણ હોય એમ જણાય છે ને તેનાથી શ્રુતા-યુધ નામનો પુત્ર થયો હોય એમ લાગે છે. એ શીતતોયા પૃથ્વીપરની નદી હોઇ તેની મૂર્તિમાન દેવીએ સંપાદન કરેલો એ પુત્ર સમજવો. (ભારત આં ૬૬-૧૫)

વરુણ (૩). મુની એટલે કસ્યપની સ્ત્રી, તેના ગર્ધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

વરુણસ્તોતસ્. કામ્યક વનની દક્ષિણ તરફનો પર્વત.

વરુણા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વરૂથ. આ નામનું એક ગામ.

વરૂથ (૨). ભરતપુત્ર જે ભરદ્વાજ રાજા, તેનું બીજું નામ.

વરૂથપ. ગોપ વિશેષ.

હે સ્તોકકૃષ્ણ હે અંશો શ્રીદામન્સુબલાર્જુન ।
વિશાલર્ષભ તેજસ્વિન્દેવપ્રસ્થ વરૂથપ ॥૩૧॥

૪, ૪. (ભાગ૦ ૧૦ સ્કંં ૨૫૦ ૨૨).

વરૂથી. એક નદી,

સોડપચ્ચદ્રામતીર્થ ચ નર્મી વાલુકિર્ની તથા ।
વરૂર્થા ગોમતી ચૈવ મીમં શાલવનં તથા ॥૨૬॥

(વા૦ ૨૧૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૬).

વરૂથી એક બ્રહ્મણિ.

વરૂણ. વારુણિ બ્રહ્મણા સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો.

આનું વિભુ એવું નામાંતર હતું.

વરૂં. વૃષ્ણિ ઋષિનો પુત્ર વાષ્ણુ તે જ.

વર્ગા. શાપે કરીને મગરી થએલી અપ્સરા વિશેષ. (નારી તીર્થ શબ્દ જુઓ). (સ૦ ભા૨૦ ૧૧-૧૩).

વર્ચા. સોમ નામના વસુનો પુત્ર. (ભા૨૦આ૦ ૭૬-૨૨).

વર્ચા (૨). એક યક્ષ. (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ).

વર્ચા (૩). સુચેતા ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર વિહવ્ય.

વર્ધન. કૃષ્ણને મિત્રવિદ્યાથી થએલો પુત્ર.

વર્ધમાન. કૌત્યદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

વર્ધમાનપુર. પ્રતિષ્ઠાનપુર. (ભા૨૦ આ૦ ૯૬-૬૮).

વર્મક. ઈદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફનો દેશ અને ત્યાંનો રાજા.

શર્મકાન્વર્મકાશ્રૈવ વ્યજયત્સાન્વર્વર્મકમ્ ।

વૈદેહકં ચ રાજાનં જનકં જગદીપતિમ્ ॥૧૩॥

(ભા૨૦ સભા૦ ૨૫૦ ૩૧).

વર્મા. એક બ્રહ્મણિ.

વર્થ. એક રાક્ષસ. (૫ નભ શબ્દ જુઓ).

વર્ધ. મહાદ્વીપમાં કરેલા બ્રહ્માગમાંનો પ્રત્યેક, જેવાકિ અજનાભ (ભરતવર્ષ) કિંપુરુષ

ધત્યાદિ નવ જંબુદ્વીપમાં છે તેવા.

વર્ધ (૨). ઉપદેવાથી વસુદેવને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

વલલ. અગ્નિવાસ સમયે વિરાટનગરમાં રસોધ-
યાનું રૂપ ધારણ કરીને રહેલા ભીમસેનનું
ધારણ કરેલું નામ. (ભા૨૦ વિ. ૩-૮).

વલ્લવ. દેશ વિશેષ. (બલ્લવ શબ્દ જુઓ).

વલ્લુજંઘ. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

વંશક. એકની સંસાવાળો વત્સક તે જ.

વંશગુદમ. નર્મદા અને શોણનદના સંગમ ઉપર
આવેલું તીર્થ વિશેષ.

વંશા. પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.

વંશોકસારા. ભારતવર્ષીય એક નદી. એની તીરે
સુરભિ નામનું વન હોય ત્યાં કુબેરનો દૂત
હિરણ્યશંકર રહેતો હતો.

વંશોદ્ભિદ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

વશ. ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

વંસાતિ. ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક યોદ્ધો.

ચક્રવ્યૂહમાં અભિમન્યુ પેઢો ત્યારે આણે
એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આજ હું એને
મારીશ. જે ન માંડે તો પ્રાણ ધારણ કરું
નહિ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરી અભિમન્યુની સામે
ગયો; તેને અભિમન્યુએ જ મારી નાંખ્યો.

તં સિદ્ધમિવ સંકુલ્લં પ્રમથ્નન્તં શૈરરીન્ ।

આરાદાયન્તમભ્યેત્ય વસાતીયોડમ્યવાદુતમ્ ॥૮॥

(ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૨૫૦ ૪૪)

વસાતિ (૨). વાહીક પ્રદેશ સંબંધી દેશ.

વસાતિ (૩). વસાતિ દેશજન.

વસામની. ભારતવર્ષીય એક નદી.

વસિષ્ઠ. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મદેવના

દસ માનસ પુત્રોમાંનો એક. આ બ્રહ્મદેવના
પ્રાણવાયુથી ઉત્પન્ન થયો હતો, અને એને
બ્રહ્મદેવે પોતાની આઠ કન્યાઓમાંથી આઠમી
અર્ધધતી પરણાવી હતી. એને ઊર્ણ નામની
બીજી સ્ત્રી અને તેનાથી ચિત્રકેતુ વિગેરે છ
પુત્ર થયા હોય એમ જણાય છે. (ઊર્ણ
શબ્દ જુઓ). એની પહેલી સ્ત્રી અરુધતીને
પણ આનાથી હર્વોદ્ર, સુદૃત, મૂર્તિ, આપ,
જ્યોતિ, અય, અને રમય એવા સાત પુત્ર
થયા હતા, જે સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં પ્ર-
જાપતિ હતા. (ભાગ૦ ૪ સ્કંં) આ

ઉપરાંત સુકાલી નામનો પિતર પણ આનો જ પુત્ર હતો.

વસિષ્ઠ (૨). પૂર્વના બ્રહ્માનસપત્ર મહાદેવના શાપથી મરણ પામતાં, બ્રહ્મદેવે ચાલુ મનવન્તરના આરંભમાં તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા; તેમાં આ અગ્નિના મધ્ય ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. (મહર્ષિ' શબ્દ જુઓ). અહીં એને અક્ષમાલા નામની સ્ત્રી હશે એમ જણાય છે.

અદ્વયન્યાં ચ વસિષ્ઠો વસિષ્ઠશ્ચાક્ષમાલયા ।
વ્યતવનશ્ચ સુકન્યાયાં પુલસ્ત્યઃ સન્ધ્યયા યથા ॥
॥ ૧૧ ॥

(ભારત ઉદ્યોગ ૦ અં ૧૧૭)

ચાલુ મનવન્તરમાં ઇક્ષ્વાકુ રાજ્યે આને પુરોહિત તરીકે વર્ષો હતો એટલે એની પછી એના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો જે નિમિ રાજા તેણે પણ એને જ ઉપાધ્યાય કરી, આની સહાયથી અનેક યજ્ઞ કર્યા. એકદા આ કોઇ બીજા જગ્યાએ યજ્ઞ કરાવવા જતો હતો તે સમયે નિમિએ આવી તેને કહ્યું કે હું એક યજ્ઞનો આરંભ કરું છું, માટે તમે સત્વર ચાલો. તેને વસિષ્ઠે કહ્યું કે મેં બીજા જગ્યાએ જવાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે, તો તું હમણાં થોભીજ ને હું આવું પછી યજ્ઞનો આરંભ કરજે. એ વાત ન ગણકારીને ગૌતમ ઋષિને ઉપાધ્યાય કરી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એટલામાં ઇંદ્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થવાથી આ નિમિ પાસે આવ્યો, ને જુવે છે તો એણે બીજો ઉપાધ્યાય વરી આરંભેલો યજ્ઞ સમાપ્તી સુધી આવી પહોંચ્યો છે. તે ઉપરથી ક્રોધે ભરાઇ એણે રાજાને અને રાજ્યે એને એમ પરસ્પર શાપ્યા જેથી બન્નેનું મૃત્યુ થયું. (૧. નિમિ શબ્દ જુઓ).

વસિષ્ઠ (૩). નિમિના શાપથી મૃત્યુ પામેલા વસિષ્ઠની આ અવસ્થા જોઇ બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું કે:—

મિત્રાવરુણયોઃ પુત્ર વસિષ્ઠ ત્વં મવિવ્યસિ ॥
વસિષ્ઠોતિ ચ તેનામ તત્રાપિ ચ મવિવ્યસિ ॥

જન્મદ્વયમતીતં ચ તત્રાપિ ત્વં સ્મરિવ્યસિ ॥
॥ ૨૨ ॥

(મત્સ્ય ૦ અં ૨૦૧).

એટલે તું હવે મિત્રાવરુણનો પુત્ર થઇશ અને ત્યાં તને વસિષ્ઠ નામ જ પ્રાપ્ત થશે. અને તને પૂર્વના એ જન્મનું સ્મરણ રહેશે. એટલે નિમિના શાપથી મરણ પામેલો વસિષ્ઠ મિત્રાવરુણનો પુત્ર થયો અને વસિષ્ઠ નામે જ પાછો ઇક્ષ્વાકુ રાજાના પુત્ર વિકુક્ષિ અથવા શશાદ રાજ્યે તેને પોતાનો કુળગૌરવી ગણ્યો. આ જન્મમાં નારદની બેન અરુધતી તેની સ્ત્રી થઇ અને તેની કુબે આને શક્તિ ઇત્યાદિ સેા પુત્ર થયા. પછી શક્તિથી પરાશર ઋષિ થયા. પરાશરનો પુત્ર તે જ કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન અને તેનો શુક, આમ તેનો વંશ ચાલ્યો.

વસિષ્ઠસ્તૂત્યમેઽથ મર્ગિર્ના નારદસ્ય તુ ।
અરુન્ધતીં વરાહોઽહાં તસ્યાં શક્તિમજીજનત્ ॥૩૦॥
શક્તેઃ નપરાશરઃ પુત્રસ્તસ્ય વંશં નિબોધ ને ।
યસ્ય દ્વૈપાયનઃ પુત્રઃ સ્વયં વિઙ્ગુરજાયત ॥૩૧॥
(મત્સ્ય ૦ અં ૨૦૧).

એના કુળમાં એના સુદ્ધાં સાત મંત્રદષ્ટા ઋષિ હતા. તે નીચે પ્રમાણે—મુખ્ય એ પોતે, ૨ શાક્ત, ૩ પરાશર, ૯ ઈંદ્રપ્રમતિ, ૫ ભર-દ્રસુ, ૬ મૈત્રાવરુણ, અને ૭ કુંડિન (મત્સ્ય ૦ અં ૧૪૪). એના કુળમાં વસિષ્ઠ, કુંડિન, ઉપમન્યુ અને પરાશર એ નામની ચાર વંશમાલિકાઓ હતી. એ ચારેમાંના ઋષિઓ અને પ્રવર આ પ્રમાણે—કેવલવસિષ્ઠ—વ્યાઘ્રપાદ, ઔપગવ, વૈકલ્પ, શાદ્રલાયન, કપિષ્ઠલ, ઔપલોમ, અલબ્ધ, શઠ, કંક, ગૌપાયન, બોધપ, દાકવ્ય, બાલક, વાલિશય, વાગ્મયિ, આપર્યુલ, શીતવ્રત, બ્રાહ્મપુરેયક, લોમાયન, સ્વસ્તિકર, શાંડિલી, ગૌડિની, વાડોહલિ, સુમના, ઉપાવૃદ્ધિ, ચૌલિ, વૌલિ, બ્રહ્મબલ, પૌલિ, શ્વસ, પૌડવ અને ચાત્રવલ્ક. આ બધા ઋષિ વસિષ્ઠ એવા એક જ પ્રવરના. કુંડિન કુલોત્પન્ન તે વસિષ્ઠ, મૈત્રા-

વરુણ, અને કૌંડિન્ય એવા ત્રણ પ્રવરના. ઉપમન્યુ કુલોત્પન્ન શૈલાલય, મહાકર્ણુ, કૌરવ્ય કોષિ, કપિન્જલ, વાલમિલ્ય, ભાગવિતાય, કીલાયન, કાલશિખ, કૌરકૃષ્ણ, સુરાયણ, શાકાહાર્ય, શાકધિ, કાણ્વ, ઉપલપ, શાકાયન, ઉહાક, માપશ્વરાવય, દાકાયન, વાલવય, વાક્ય, ગૌરય, લંબાયન, શ્યામવય, કોડોદરાયણ, પ્રલંબા-યન, ઔપમન્ય. ૧, વસાંખ્યાયન, વેદશૌરક, પાલંકા-યન, ઉદ્ગાહ, બલેક્ષુ, માતેય, બ્રહ્મબલિ અને પર્ણાગારિ એ સર્વ ઋષિઓ વાસિષ્ઠ, એન્દ્ર-પ્રભતિ અથવા એન્દ્રપ્રભદિ, અને ભરદ્વજસવ્ય એવા ત્રણ પ્રવરના. પરાશરકુલોત્પન્ન જે ગૌર પરાશર આદિ છ ભેદના ઋષિઓનાં વાસિષ્ઠ, શાકત્ય અને પારાશર્ય એવાં ત્રણ પ્રવરો છે.

આ વસિષ્ઠ કુળમાં આ ઉપરાંત બીજા બે ભેદના ઋષિઓ છે એવું મત્સ્ય પુરાણમાંથી મળી આવે છે. ઔપરથલ, સ્વરથલી, પાલોહ, લોહલ, માધ્યદિન, ઉમાક્ષતિ, પૈરપલાદિ, વિચક્ષુષ, ત્રૈશુગાયન, સૈવલક, અને કુંડિન એ ઋષિઓ, વાસિષ્ઠ, જાતુકર્ણુ, અને આત્રેય એવા ત્રણ પ્રવરના હતા. અને શિવકર્ણુ, વય અને પાદપ એ ત્રણ પ્રવરનાએ કેટલા ઋષિઓ હતા. આ છેલ્લામાં વાસિષ્ઠ પ્રવર કેમ નહિ આવ્યું હોય તે સમજાવું નથી.

આ વસિષ્ઠ પોતાને આશ્રમે રહી આશ્રમ ધર્મ ચલાવતો હતો. એ ચલાવામાં કામધેનુને પ્રતાપે તેને ધણી અનુકૂળતા થઇ પડી હતી. ગમે ત્યારે ગમે તેટલા અતિથિ આવી ચડે તોપણ તેમની ગમે તે ઈચ્છા થાય તે સઘળી પુરી પાડી તેમનો સત્કાર કરતાં આને અડચણ પડતી નહોતી. એકદા એવું બન્યું કે વિશ્વામિત્ર રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે અરણ્યમાં મૃગયા ખેલવા નીકળ્યો હતો, તે આને આશ્રમે આવ્યો. તેને જોઇ વસિષ્ઠે તેનું એવું તો ઉત્તમ આતિથ્ય કર્યું કે સઘળાને ઉત્તમ પાત્રોમાં પીરસીને દિવ્ય ભોજન જમાડ્યું. આશ્રમમાં રાંધવા વિગેરેની કશી ખટપટ ન હોવા છતાં આ અન્ન ક્યાંથી આવ્યું એ

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠને પુછ્યું. કામધેનુના પ્રતા-પથી આ સઘળું થયું એવું વસિષ્ઠના કહેવાથી, વિશ્વામિત્ર એ ગાય તેની પાસે માગવા લાગ્યો. વસિષ્ઠે ઉત્તર વાળ્યો કે આ ગાય તારે લઇ જવાનું પ્રયોજન શું ? તું રાજા હોઇ તારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવાથી તારે એની શી ગરજ પડે ? અમે અરણ્યમાં રહેનાર, દ્રવ્યહીણ એટલે અમારે જ એનો ખરો ઉપયોગ. વિશ્વામિત્રે કહ્યું તે ગમે તેમ હો, પણ તારે એ ગાય મને આપવી જ પડશે ને જો નહિ આપે તો હું બળાત્કારે લઇ જઇશ. વસિષ્ઠે કહ્યું કે ભલે તારે લઇ જા. વસિષ્ઠના આમ કહેવાથી વિશ્વામિત્ર જેવું ગાયને લઇ જવા લાગ્યો કે ગાયે પોતાના શરીરમાંથી સૈન્ય નિર્માણ કરી, વિશ્વામિત્રનો ને તેના સૈન્યનો પરાલવ કરી, પોતે વસિષ્ઠ પાસે પાછી આવી. તે વેળા એણે આ પ્રમાણે સૈન્ય ઉત્પન્ન કર્યું-તેના પુંછડામાંથી પલ્લવ નામના મ્લેચ્છ, તેની ચોનિયાંથી યવન, છાણમાંથી શખર, તેના ઉદરમાંથી શક ઇત્યાદિ, મૂત્રમાંથી પૌંડ્ર, કિરાત, સિંહલ, બર્બર, ખશ, ચિયુક, પુલિંદ, ચીન અને કેરલ ઉત્પન્ન થયા હતા. આથી અહ્મ-બળ આગળ ક્ષત્રિયબળને ધિક્કાર હજી એવું કહી વિશ્વામિત્રે રાજ્ય છોડ્યું-અને અહ્મબળ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. આ જ આની અને વિશ્વામિત્રની વચ્ચે વેરનું મૂળ કારણ થઇ પડ્યું. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

વિશ્વામિત્ર તપસંપન્ન થયા પછી, પોતાને વસિષ્ઠ હે અહ્મર્ષિ એમ સંબોધિ બોલાવે એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ વસિષ્ઠ કેમ કર્યો તેને અહ્મર્ષિ કહે નહિ. જ્યારે જ્યારે પરસ્પર મળે, ત્યારે રાજર્ષિ કહીને જ બોલાવે. જેમ જેમ વસિષ્ઠ એમ કહે, તેમ તેમ વિ-શ્વામિત્રને અધિક કોષ વ્યાપતો જાય. આથી એણે વસિષ્ઠના શક્તિ આદિ સો પુત્રો રાક્ષસ પાસે મરાવ્યા. તેથી જો કે વસિષ્ઠને શોક

થયો, પણ એણે વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મર્ષિ તો ન જ કહ્યો.

પુત્ર શોકથી ભમ હૃદયના વસિષ્ઠે પોતાના શરીરને દોરડે બાંધી છુટી મરવાના હેતુથી એક નદીમાં ઝંપલાવ્યું. પરંતુ એ નદીએ જ એને પાશ્વમુક્ત કરી બહાર કહાડી નાંખ્યો. આથી એ વિમનસ્કે તો ધગો પણ એ નદીનું નામ ત્યારથી વિપાશા પડ્યું તે હજુએ એ જ ચાલે છે.

एषा रम्या विषाषा च नदी परमपावनी॥૮॥
(ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૨)

એવી જ રીતે આણે પુનઃ એક વેળા હૈમવતી નદીમાં ઝંપલાવ્યું. પરંતુ તેણે પણ શતપ્રવાહરૂપ થઈ આને છુડવા દીધો નહિ. એથી એ નદીનું નામ પણ શતદ્રૂ પડ્યું, જે હજુએ એ જ ચાલે છે. કોઈ પણ પ્રકારે પોતાને મૃત્યુ આવતું નથી જોઈ ઉદાસ થઈ વસિષ્ઠ એક વખત આશ્રમ છોડી ચાલતો થયો. તેની પાછળ પાછળ તે જાણે નહિ એમ શક્તિની સ્ત્રી અદશ્યતિ નીકળી પડી. એ આગળ ચાલ્યો જાય છે એટલામાં તેણે પોતાની પાછળ વેદધ્વનિ સાંભળ્યો એટલે પાછું જીવે છે તો પોતાની પુત્રવધુના પેટમાંથી વેદધ્વનિ નીકળે છે. એ જોઈ હજુ વંશતંતુ છિન્ન થયો નથી જાણી, હરખાતો આશ્રમે પાછો આવ્યો. અદશ્યતિને પ્રસવ થતાં જન્મેલો એ જ પુત્ર પછી પરાશર નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

ચાલુ મન્વન્તરમાંના આઠમા પર્વાયમાં આ જ વ્યાસ થયો હોવો જોઈએ. અને પ્રતિવર્ષે અષાઢ માસમાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર પણ આ જ હશે. (વ્યાસ શબ્દ જીએ). અને (૧૩. શુચિ શબ્દ જીએ).

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત સમર્ષિમાં પણ ઘણું કરીને આ જ છે.

વસિષ્ઠ (૪). વિષ્ણુસ્થળ નામના ક્ષેત્રમાં રહેતો કૌશિક ઋષિનો એક શિષ્ય.

વસિષ્ઠ (૫). હિમાલયના એક શિખરનું વસિષ્ઠ પર્વત એવું નામ ચાલે છે તે.

વસિષ્ઠાપવાહ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ શ. ૪૩-૧).

વસુ. પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા, અને ધર્મઋષિની દસ સ્ત્રીઓમાંની એક. અષ્ટવસુની માતા.

વસુ (૨). અષ્ટવસુ, ચાલુ મન્વન્તરમાંનો પાંચમો દેવ.

વસુ (૩). દસ વિશ્વદેવોમાંનો ત્રીજો.

વસુ (૪). પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો પહેલો.

વસુ (૫). કુશદીપમાંનો પહેલો વર્ષ.

વસુ (૬). ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વાધી નામની ભાર્યાથી થએલા છ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

વસુ (૭). યોગડાની સંતાવાળા પૈલ ઋષિનો બાપ.

વસુ (૮). વસિષ્ઠકુલોત્પન્ન ભદ્ર ઋષિનો પુત્ર. આને ઉપમન્યુ નામનો પુત્ર હતો.

વસુ (૯). સૂર્યવંશી નૃગકુલોત્પન્ન જૂતજયોતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર પ્રતીક રાજા.

વસુ (૧૦). સૂર્યવંશી નૃગકુલોત્પન્ન ખીળ નૃગ રાજાનો પુત્ર.

વસુ (૧૧). સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વસુ (૧૨). વસુમનાનું ખીજું નામ.

વસુ (૧૩). સોમવંશી પૂરકુલોત્પન્ન કૃતિ રાજાનો પુત્ર. આનું જ પછીથી ઉપરિચર એવું નામ પડ્યું. આણે ગિરિવ્રજનગર સ્થાપ્યું.

(ભાર૦ આ૦ ૬૪-૨).

વસુ (૧૪). વસુદેવને શ્રોત્રીથી થએલો પુત્ર.

વસુ (૧૫) કૃષ્ણને સત્યાથી થએલો પુત્ર.

વસુ (૧૬). કૃષ્ણે મારેલા મુરુ દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વસુ (૧૭). યોગડાની સંતાવાળો વસુમાન.

વસુ (૧૮). હવે પછી થનારા આઠમા સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

વસુ (૧૯). એક ઋષિ. જમદગ્નિનો પુત્ર. (ભાર૦ વ૦ ૧૧૭-૧૧).

વસુ (૨૦). પ્રિયવ્રત રાજના પુત્ર વસુનો દેશ.
વસુચંદ્ર. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજ.

વસુચન્દ્રો દામચન્દ્રઃ સિંહચન્દ્રઃ સુતેજનઃ ।

દુપદસ્ય તયા પુત્રા દુપદશ્ચ મહાશ્વિત્ ॥૩૧॥

(ભારત ૨૦ દ્રોણ ૦ અં ૧૫૨)

વસુતેય. લોક વિશેષ. (ભારત ૨૦ ૭૮-૮૦).

વસુદ. બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

વસુદ (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજને નર્મદા નામની સ્ત્રીથી થયેલા એ પુત્રોમાંનો મોટો. આને સંભૂતિ નામનો પુત્ર હતો.

વસુદા. માલી રાક્ષસની સ્ત્રી.

વસુદા (૨). આંગિરસની ભાર્યો. એનાં વસુધા અને શુભા એવાં નામાન્તર હતાં. (ભારત ૦૫૦ ૨૨૧-૨૨૨).

વસુદાન. પ્રિયવ્રત રાજના પુત્ર દ્વિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. આના વર્ષને એતુ જ નામ હતું.

થસુદાન (૨). પ્રિયવ્રતના પુત્રનો દેશ.

વસુદાન (૩). કુશદ્રીપમાંનો બીજો વર્ષ.

વસુદાન (૪). ભારતયુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજ. આને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો.

વસુદાન ચ મહેન પ્રૈષયથમસાદનમ્—

(ભારત ૬૦ ૨૧-૫૫).

વસુદાન (૫). ભારતયુદ્ધમાં એક બીજો પાંડવ પક્ષનો રાજ. આને પણ દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો.

તથૈવ ચ પુનઃ ક્રુદ્ધો મારઝાજઃ પ્રતાપવાન્

વસુદાનસ્ય મહેન શિરઃ કાયાદપાહરત્ ॥૨૧॥

(ભારત ૬૦ ૧૮૧-૨૮૨).

વસુદાન (૬). ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક બીજો રાજ.

વસુદેવ. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશમાં જન્મેલા શર રાજના દસ પુત્રોમાં મોટો. આનકદુંદુભિ એવું એનું નામ હતું. એને વીસ સ્ત્રીઓ હતી. તે સર્વેનાં અને તેમની સંતાતિનાં નામ આ પ્રમાણે:—પહેલી સ્ત્રી ધૃત-દેવ, તેને એક જ વિષ્ણુ નામનો પુત્ર હતો.

૨. શાંતિદેવા, તેને શ્રમ, પ્રતિશ્રુત, ઇત્યાદિ અનેક પુત્ર હતા. ૩. ઉપદેવા, તેને ૬૬૫ વર્ષ, ઇત્યાદિ દસ પુત્ર હતા. ૪. શ્રીદેવા, તેને વસુ, હંસ, સુવંશ ઇત્યાદિ છ પુત્ર હતા. ૫. દેવ-રક્ષિતા, તેને ગદ, ઇત્યાદિ નવ પુત્ર હતા. ૬. સહદેવા, તેને પૂરુ, વિશ્રુત ઇત્યાદિ આઠ પુત્ર હતા. ૭. દેવકી, તેને કીર્તિમાન, સુષેણ, ભદ્રસેન, ઋણુ, સંમર્દન, ભદ્ર, સંકર્ષણ, કૃષ્ણ અને સુભદ્રા નામની કન્યા એટલી સંતાતિ હતી. ૮. પૌરવી, તેને સુભદ્ર, ભદ્ર, ભદ્રવાહ, દુર્મદ, ભૂત, ઇત્યાદિ બાર પુત્રો હતા. ૯. રાહિણી, તેને બળ અને બળરામ (દિવકીના ગર્ભમાંથી સંકર્ષણ થયેલા) ગદ, સારણુ, દુર્મદ, વિપુલ, ધ્રુવ અને કૃત, ઇત્યાદિ પુત્ર હતા. ૧૦. ભદ્રા, તેને કશ્યપે સંતાન ન હતું. ૧૧. મદિરા, તેને નંદ, ઉપનંદ, કૃતક અને શર એવા ચાર પુત્ર હતા. ૧૨. રાયના, તેને હરત, હેમાંગદ ઇત્યાદિ પુત્ર હતા. ૧૪. કૌશલ્યા, તેને કેશિ નામનો એક જ પુત્ર હતો. ૧૫. તામ્રા તેને પાંચ એક જ પુત્ર સહદેવ હતો. ૧૬. વૃકદેવી, તેને અવ-ગાહન અને નંદક એવા બે પુત્ર હતા. ૧૭. સુતતુ, તેને પુંડ્ર અને કપિલ. ૧૮. રથરાણ, તેને સૌભદ્ર, ભવ અને જરા (આ જ જરા દુષ્કર્મને પરિણામે વ્યાધ થયો હતો). ૧૯. શ્રદ્ધાદેવી, તેને કશ્યપે સંતાતિ ન હતી. અને વીસમી એક વૈશ્ય જાતની સ્ત્રી હતી, જેનું નામ મળી આરતું નથી. તેને કાશિક નામનો એક પુત્ર હતો. (ભાગ ૮-૨૪; 'હરિવંશ ૧-૩૫).

વસુદેવના જન્મકાળે દેવોએ દુંદુભિવાદન કર્યું હતું, માટે તેને આનકદુંદુભિ કહેતા હતા. એણે સ્વમંતપત્યક ક્ષેત્રમાં એક યજ્ઞ કર્યો હતો. (ભાગ ૧૦ દશમ) આ ઉપરાંત આની હકીકત કૃષ્ણ શબ્દમાં આવી ગઈ છે. (કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ). એની કથા સારુ જુઓ. (વાયુ ૮૬) અને (બ્રહ્મ ૧૪).

વસુભૂત. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાં પાંચમો.

વસુમતી. ઉપરિચર વસુએ સ્થાપેલી નગરી. તેનું જ પાછળથી ગિરિમજ નામ પડ્યું.

વસુમના. ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હર્ષશ્વ રાજની થયાતિ રાજની કન્યા માધવીની કુખે થયેલો પુત્ર. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ).

વસુમના (૨). એક કૌશલ્ય ક્ષત્રિય. (ભારત ૧૦ ૨૦૧-૨, સં ૮-૧૩, ઉં ૧૧૬-૨૩) વસુમાન એવું એને નામાન્તર હતું. આણે ઉત્તરકેસલ દેશમાં ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું હતું. બૃહસ્પતિયે આને રાજનીતિનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

(ભારત શાંતિ ૨૫૦ ૬૭)

આને વામદેવ ઋષિએ પણ રાજનીતિ વિષયક ઉપદેશ કર્યો હતો (ભારત શાંતિ ૨૫૦ ૮૨-૮૪).

વસુમાન.. વૈવસ્વત મનુના પુત્રોમાંનો એક. આ નામ પુરાણમાં મળી આવે છે.

વસુમાન (૨). વસુમના તે જ.

વસુમાન (૩). વિદેહવંશીય એક જનક. વંશાવળીમાં નામ નથી. (ભારત સં ૪-૩૮). રાજા વસુમના નામ કૌસલ્યો ધીમતાં વરઃ। મૃગયાં વિષ્ણુસ્થિજિજ્ઞેને જનકાત્મજઃ। વને દર્શક વિપ્રેન્દ્રમુષિ વંશધરં મૃગોઃ ॥૧॥ તમાસીનમુપાસીનઃ પ્રણમ્ય શિરસા મુનિમ્। પશ્ચાદનુમતસ્તેન પચ્છ વસુમાનિદમ્ ॥ ૨ ॥ ભગવાન્કિમિદં શ્રેયઃ પ્રેત્ય ચાપીહ વા ભવેત્। પુરુષસ્યામ્ભુવે દેહે કામસ્ય વશવર્તિનઃ ॥૩॥ સત્કૃત્ય પરિવૃષ્ટઃ સન્સુમહાત્મા મહાતપઃ। નિજગાદ તતસ્તસ્મે શ્રેયસ્કરમિદં વચઃ ॥૪॥

(ભારત શાંતિ ૨૫૦ ૩૧૪)

વસુમાન (૪). સોમવંશી પુરંવા રાજનો પૌત્ર અને શ્રુતાયુ રાજનો પુત્ર.

વસુમાન (૫). જમદગ્નિથી રેણુકાની કુખે થયેલો પાંચ પુત્રોમાંનો એક.

વસુમાન (૬). કૃષ્ણથી જન્મ્યુવતીને થયેલો પુત્રોમાંનો એક.

વસુમાન (૭). અગ્નિ વિશેષ. (ભારત ૧૦ ૨૨૩-૨૭).

વસુમિત્ર. ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ. (ભારત આં ૬૮-૪૧).

વસુષેણ. અધિરથે ઉછેરેલા પુત્ર કર્ણનું મૂળ નામ.

વસુવર્મધરં દ્વા તં બાલં હેમકુલમ્।

નામાસ્ય વસુષેણેતિ તતશ્ચક્રુર્ધિજાતયઃ ॥૧૫॥

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः।

વસુષેણે હિતિ લ્યાતો વૃષ હ્યેવ ચ પ્રમુઃ॥૧૬॥

(ભારત આં ૬૮-૧૪૭; ૧૧૦ ૨૫૦ ૩૧૦).

વસુષેણ (૨). દુર્યોધન પક્ષનો બીજો એક રાજ (ભારત કર્ણ ૦ ૨૫૦ ૩૦).

વસુહોમ. અંગ દેશનો પ્રાચીન રાજ. એ મુંજ-

પૃષ્ઠ પર્વત ઉપર તપ કરતો હતો. માંધાતા રાજને આની સાથે સંવાદ થયો હતો. આની પાસેથી તેણે દંડનીતિ સંપાદન કરી હતી.

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતમમ્।

અક્ષેષુ રાજા શ્રુતિમાન્વસુહોમ હિતિ શ્રુતઃ॥૧॥

(ભારત શાંતિ ૨૫૦ ૧૨૨-૧).

વસોધારી. ખદિરનાથથી ચાર મૈલ ઉત્તરે અલકનંદાના મૂળ પાસે આવેલું તીર્થ વિશેષ.

(ભારત ૧૦ ૮૦-૭૭).

વસોધારી (૨). અશ્વવસુમાના એક વસુની સ્ત્રી.

વસા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભારત લીં ૮-૧૫).

વસ્વનંત. વિદેહવંશી ઉપયુક્ત જનકનો પુત્ર.

આનો પુત્ર યુધા નામનો જનક.

વસ્તેવકસારા. પૂર્વ દિગ્પાળની માહેંદ્રી નગરી. (મત્સ્ય પુરાણ).

વસ્તૈકસારા. સ્વર્ધ્વનિના સાત પ્રવાહોમાંનો પહેલો.

(ભારત લીં ૬-૩૮).

વસ્તૈકસારા (૨). વિલાવરી નામની ઉત્તર દિગ્પાળની નગરી તે જ આ.

વસ્તાકસારાં નૈલિની મતાંત્યૈવોત્તરાન્કુલ્મ્।

પર્વતશ્ચિત્રકૃદોડસૌ બહુમૂલફલોદકઃ ॥૨૬॥

(૧૦ ૨૧૦ અથો ૧૦ સં ૮૪)

વસ્તૈકસારા (૩). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વહીનર. અનીહરાજ તે જ.

વહીનર (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવ

વંશના દુર્દમ રાજનો પુત્ર. આનો પુત્ર દંડપાણિ.

વક્ષોગ્રીવ. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. વાક્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વાગાયનિ. એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ). વાગીંદ્ર. પ્રકાશ ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રમિત. (વીતહબ્ય શબ્દ જુઓ). (ભાર૦ અનુ૦ ૮-૬૪).

વાગીશ્વરી. વાણીની દેવી, સરસ્વતી. વાગ્રથી. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વાગ્દુષ્ટ. કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

વાઞ્ચાન. ભારતયુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો રાજ.

વાચ્કનવી. વચ્કનું ઋષિની કન્યા ગાર્ગી.

વાજશ્રવસ. બ્રહ્મર્ષિ.

વાજસનિ. એક ઋષિ.

વાજિરત્ન. એક ઋષિ.

વાજિશ્રવા. એક ઋષિ. (૩. અગિરા શબ્દ જુઓ).

વાજ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

વાટધાન. પંચકર્પટ દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. (ભાર૦ ભી૦ ૮-૪૭).

વાટનદી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વાડોહલિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩, વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વાણી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૬-૨૦).

વાત. એક રાક્ષસ. (તપા શબ્દ જુઓ).

વાતધન. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (ભાર૦ અનુ૦ ૭-૫૪).

વાતપતિ. એક ક્ષત્રિય. (ભાર૦ આ૦ ૨૦૧-૨૦).

વાતવેગ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

વાતવેગ (૨). ગરુડપુત્ર. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૦).

વાતસ્કંધ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

વાનસ્કંધ (૨). દેવગોત્રિ વિશેષ. (ભાર૦ સ૦ ૭-૧૪).

વાતાપિ. દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વાતાપિ (૨). સૈદ્ધિક્યોમાંનો ચોથો, એને અગત્ય ઋષિએ માર્યો. (૨ ઇક્ષ્વ શબ્દ જુઓ). (ભાર૦ વ૦ ૮૪-૫, ૧૦ ૮૫, ૮૬, ૮૭).

વાતાપિ (૩). હાદ દૈત્યને ધમનીની કુખે થએલો પુત્ર.

વાત્યાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

વાત્સતરાયણ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અગિરા શબ્દ જુઓ).

વાત્સ્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. વત્સ ઋષિનો પુત્ર, જન્મેજયના સર્પ સત્રમાં એ સદસ્ય હતો. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ? (ભાર૦ આ૦ ૫૩-૮, શાં. ૪૬-૬).

વાત્સ્ય (૨). દેશ વિશેષ, અલાહાબાદની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. ત્યાં ઉદયનનું રાજ્ય હતું. એની રાજધાની કૌશામ્બી (ભાર૦ દ્ર૦ ૧૧-૧૫).

વાત્સ્યાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ મંદ જુઓ).

વાદુલિ. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (ભાર૦ અનુ૦ ૭-૫૩).

વદ્ભુતકં. અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વદ્ભુતકં (૨). ઉપર કહેલા ઋષિનું કુળ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

વામ. મહાદેવ.

વામ (૨). કૃષ્ણથી ભદ્રાને થએલો પુત્ર,

વામદેવ. મહાદેવ.

વામદેવ (૨). પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યચરતાના સાત પુત્રોમાંનો સાતમો.

વામદેવ (૩). અગડાની સંજ્ઞાવાળા વામદેવનો દેશ.

વામદેવ (૪). કુશદીપમાંનો સાતમો વર્ષ.

વામદેવ (૫). ગૌતમગિરિસમાંનો ઋષિ.

વામદેવ (૬) પાંચડાની સંજ્ઞાવાળા વામનું કુળ. (૩ અગિરા શબ્દ જુઓ).

વામદેવ (૭). શાલ્મલિક્ષીપમાંનો પર્વત.

વામદેવ (૮). એક ઋષિ. આ મહાન તત્ત્વવેતા હતો. એનો ઇતિહાસ ઉપનિષદમાંથી આવી

રીતનો મળેલો છે કે-પૂર્વે કેટલાક લોકોએ સનકાદિકાને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્તિનું સાધન શું તે અમને કહેા. ત્યારે “આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું એ.” એવો ઉત્તર આપી તેમણે ગમન કર્યું. એ લોકો તે પ્રમાણે સાધનામાં લાગ્યા, પણ દૈવ-યોગે મોહને વશ થઇ સકામકર્મો પાસના તરફ વળી ગયા. તે જોઇ તેમનામાંનો જ એક એમન કરતાં, સનકાદિકના અનુગ્રહ પ્રમાણે જ્ઞાન સાધન જ કરવા લાગ્યો, અને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળો તે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં, એનો પુનઃ ગર્ભમાં પ્રવેશ થતાં, અને ત્યાં જ પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયાથી ત્યાંથી જ પ્રજનને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે હે લોકો હું પૂર્વનો તમારામાંનો જ એક હતો અને મેં સનકાદિકના કલા પ્રમાણે જ્ઞાનસાધનનું આ-રાધન કર્યું તેથી સાક્ષાત્કાર કરી સુખ પા-મ્યો; તો તમે પણ મારી પેઠે જ કરી સુખ અનુભવો. ઉપેક્ષા કરશે નહિં. આટલું કહી તે ગર્ભની બહાર આવ્યો અને સ્વક્રીયાનંદમાં મસ્ત એવો પૃથ્વીપર ફરવા લાગ્યો. ત્યાં લોકો પણ આના કલા પ્રમાણે સાધન કરી કૃતાર્થ થયા.

વામદેવ (૯). દાશરથિ રામના આઠ ધર્મશા-સ્ત્રીઓમાંનો એક.

વામદેવ (૧૦). એક બ્રહ્મર્ષિ, આના અશ્વ, એ-કડાની સંજ્ઞાવાળો પરીક્ષિતનો પુત્ર શલ માગી લઇ ગયો હતો. (તે સંબંધી હકીકત શલ શબ્દમાં જુઓ). (ભારત સં ૭-૧૭, ૧૦-૧૮૫-૪૬).

વામદેવ (૯). મોદાપુર નગરનો રાજા. આ સુદામા રાજાનો મોટો ભાઇ હશે.

મોદાપુરં વામદેવં સુદામાનં સુલક્ષ્ણમ્ ।

ઉલ્કાનુસારાંશ્ચ તાં રાજાં સમાનયત્ ॥૧૧॥

(ભારત સભા ૨૮-૧૧).

વામદેવકલ્પ. ચાલુ બ્રહ્માસમાં થઇ ગયેલો ત્રીજો દિવસ. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ).

વામદેવી. ઋચની ભાર્યા. (ભારત આં ૬૩-૨૪).

વામનક. તીર્થ વિશેષ. (ભારત વવ ૮૧-૧૦૩).
વામનક (૨). પર્વત વિશેષ. (ભારત ભીં ૧૨-૨૮).

વામન. ચાલુ મન્વન્તરના સાતમા પર્વાયમાં ત્રે-તાયુગમાં કશ્યપથી અદિતિની કુખે થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર (મત્સ્યં ૫૦ ૪૭). (દેવીં ભાગ ૪ સ્કં ૫૦ ૧૬). પ્ર-સ્તુત સ્વર્ગ માંલલા ઇંદ્રને સહાય કરવા આ ઉત્પન્ન થયા હતા. એમણે ઇંદ્રને આમ સ-હાય કરી-પ્રલહદ દર્ભત્યનો પૌત્ર અને વિરો-ચનનો પુત્ર બલિ, પોતાને ઇંદ્રપદ પ્રાપ્ત થાય માટે સો યજ્ઞની દિક્ષા લઈ નવા-ણ પુરા કરી સોમો યજ્ઞ લગલગ પુરો કરી રહેવા આવ્યો હતો. ત્યારે વિષ્ણુ વામનરૂપે તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે મને ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપ. તે સાંભળી બલિએ તેને કહ્યું કે હે બટક તેં ત્રણ ડગલાં ભરી પૃ-થ્વી માગી તે ઘણું થોડું માગ્યું. માટે કાંઈ હજી વધારે માગ. મારે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી ઉપરાંત બીજું કશું જોઇતું નથી., એવો વિ-ષ્ણુએ ઉત્તર વાળ્યો. આ દાનનો માગનાર વિષ્ણુ છે માટે તું ન આપીશ, એવું શુકા-ચાર્યે બલિને સમજાવ્યું; છતાં યજ્ઞમાં દાન માગનારની ઇચ્છા તમ ન કરવી એ અયો-ગ્ય છે, એવું કહી શુકાચાર્યને ન ગણકારી- ‘ત્રણ પગલાં પૃથ્વીનું દાન હું આપું છું’ કહી બલિએ ઉદકની અંજળી મુકી. તે આપતાં જ વામને વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું. અને એક પગલે સમરત પૃથ્વી ને બીજે આકાશ લઇ, ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકું પુછ્યું. પછી બલિના કહેવાથી ત્રીજું પગલું એના સરીરપર મુકી તેને પાતા-ળમાં દબાવી દીધો. (૨ બલિ શબ્દ જુઓ). (ભારત સં ૪૭-૮, ૫૦ ૨૭૩-૬૪), (ભાગ ૮-૧૩) અને (પદ્મ ૪-૧).

વામન (૨). અષ્ટ દિગ્ગજોમાંનો દક્ષિણ દિગ્ગજ. (ભારત ભીં ૧૨-૩૩, ઉં ૯૮-૮).

વામન (૩). કદુપુત્ર નાગાંમાંનો એક. (ભારત આં ૩૫-૬, ઉં ૧૦૩-૧૦).

વામન (૪). દાશરથિ રામના યજ્ઞમાનો એક ઋત્વિજ.

વામન (૫). ગરુડપુત્ર. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૦).

વામના એક અપ્સરા વિશેષ.

વામરથ્ય. બગડાની સંખ્યાવાળા અત્રિની કન્યાના વંશમાનો એક ઋષિ.

વાયુ. પંચ મહાભૂતમાંનું બીજું મહદ્ભૂત અને તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ. કદપારંભે બ્રહ્મદેવે આને પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેનું આધિપત્ય આપ્યું હતું, એટલે એ દિશાનું વાયવ્ય નામ પડેલું તે હજુ પણ ચાલે છે. એણે સીતાનું નિર્દોષપણું જાહેર કર્યું હતું. (ભાર૦ વ૦ ૨૯૨-૨૭) એણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. (ભાર૦ અનુ૦ ૧૯૧). એનાથી કુન્તીને પેટે ભીમ-સેન જન્મ્યો હતો. (ભાર૦ આ૦ ૬૮-૧૧૧).

વાયુ (૨). એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભાર૦ શાંતિ૦ ૫૪).

વાયુચક્ર. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુબાલ. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુબલ. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુભક્ષ. યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધમાંનો સદસ્ય, ઋષિ વિશેષ. (ગૈમિનિ૦ અશ્વ૦ અ૦) (ભાર૦ સ૦ ૪-૧૫).

વાયુમંડલ. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુરેતા. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુવેગ. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુવેગ (૨). ભારત યુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો રાજા વિશેષ.

વાયુવેગ (૩). ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૨૦-૨).

વાયુહા. મંકલુક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વારુણાવત-એક નગરી. ધૃતરાષ્ટ્રે અહિં પાંડ-

વેને રાખ્યા હતા દુર્યોધને બનાવેલું લાક્ષાગૃહ આ જ નગરીમાં હતું અને અહિંથી જ પાંડવો બળી ન જતાં સુરક્ષિત નીકળી ગયા હતા. આ નગરી હસ્તિનાપુરની ક્ષેત્ર દીશાએ હશે ને કેટલે અંતરે હશે તે સંબંધી ભારતમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. માત્ર હસ્તિનાપુર પાસે પાંડવોએ પાંચ ગામ માગ્યાં હતાં તેમાં આ પણ હતું, એમ કહ્યું છે. (ભાર૦ આ૦ ૧૫૫. ઉ; ૩૧-૧૯).

વારુણાવતી-ઉપર કહેલી વારુણાવત તે જ.

વારવતી-ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વારવાસ્થ. ભારતવર્ષીય દેશ.

વારવાસ્થાયવાહશ્ચ ચક્રાશ્ચક્રાતયઃ શકાઃ ।

વિદેહા મગધાઃ સ્વશ્ચા મલ્લજા વિજયાસ્તથા ॥૪૫॥

(ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮-૪૫).

વારાણસી. વરુણા અને અસી એ બે નદીઓના સંગમ પાસેનું ક્ષેત્ર. કાશી તે જ. (ભાર૦ વ૦ ૮૨-૭૭).

વારાહ. એકડાની સંજ્ઞાવાળો વરાહ શબ્દ જુઓ.

વારાહ (૨). આ નામનો એક અસુર.

શ્યાયતં કિંકુસાહસં ધનુર્વિસ્ફારચન્મહત્ ।

વરાહ પ્રમુલ્લે તથૌ સપ્રરોહ હ્રવાચલઃ ॥૧૬॥

(મત્સ૦ અ૦ ૧૭૩).

વારાહ (૩). મગધ દેશનો એક પર્વત વિશેષ.

(ભાર૦ સ૦ ૨૧-૨).

વારાહી. સપ્ત માતૃગણમાંની પાંચમી દેવી.

વારાહી (૨). તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિ-રા કુલોત્પન્ન બંને ઋષિઓ.

વારિશ્વર. ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

વારિમૂલ. ગત ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના પંચવિધિ દેવોમાંનો પાંચમો દેવ.

વારિસેન. એક રાજર્ષિ. (ભાર૦ સ૦ ૮-૨૦).

વારુણીતીર્થ. કામ્યકવનની દક્ષિણ દિશાએ આવેલું તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૮૧-૧૬૪).

વારુણિ. વિનતાનો પુત્ર. (ભાર૦ આ૦ ૬૬-૪૦).

વારુણિ (૨). વરુણપુત્ર અગસ્ત્ય. (ભાર૦ વ૦ ૧૪૦-૧).

વારણસિ (૩). „ વસિષ્ઠ. (ભારત ૨૦ આ ૧૦૬-૮).

વારણસિ (૪). ચાલુ મન્વન્તરના ભૃગુ ઋષિનું નામ.

વારણસિઅંગિરા. તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો અંગિરા તે જ આ.

વારણસિ કવિ. વરુણના યજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઋષિ. આને બ્રહ્મદેવે પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.

વારણસિ ભૃગુ. તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો ભૃગુ તે જ આ.

વારણસી. અગસ્ત્યનું નામ.

વારણસી (૨). વરુણની ભાર્યા ગૌરીનું નામાન્તર. (ભારત ૨૦ ૮-૬).

વારણસી (૩). કશ્યપથી વિનતાને થયેલા બીજા કેટલાક પુત્રોમાંનો એક.

વારણસી (૪). સમુદ્રમથન કાળે તેમાંથી નીકળેલી સુરાદેવી.

વાર્ત. એક રાજર્ષિ વિશેષ. ક્ષત્રિય (ભારત ૨૦ ૮-૧૦).

વાર્ધક્ષત્રિ. વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથનું નામ.

તતઃ સ રાજા સિન્ધૂનાં વાઘક્ષત્રિર્જયદ્રથઃ ।

વિસ્મિતસ્ત્વનવદ્યાર્ક્ષા દૃષ્ટ્વા તાં દુષ્ટમાનસઃ ॥૧૧॥

(ભારત ૫૧ ૨૬૬)

વાર્ધક્ષત્રિ. ભારત યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો રાજા. ત્રિગર્તનો રાજા, વૃદ્ધક્ષેમનો પુત્ર સુશર્મા તે જ (ભારત દ્રોણ ૨૧-૬૦).

વાર્ધક્ષેમિમહારાજ મતો મમ મહારથઃ ।

ચિત્રાયુધશ્ચ નૃપતિર્મતો મે રથસત્તમઃ ॥૧૦॥

(ભારત ઉદ્યોગ ૧૭૧)

વાળ્મીયન. એક ઋષિ વિશેષ.

વાળ્મીર્. વર્કુ ઋષિનું નામ.

વાળ્મીય. પાંચડાની અંક સંજ્ઞાવાળો નળરાજાનો સારથી.

વાળ્મીય (૨). વૃષ્ણિકુલોત્પન્ન સમ્રાજા યાદવોની સંજ્ઞા. ખાસ કરી કૃષ્ણને માટે.

વાળ્મીયી. સામાન્ય વપરાતું નામ. કુન્તી તે જ. (ભારત ૨૦ ૧૨૦-૩૨).

વાક્ષી^૯. વૃક્ષની કન્યા મારીયાનું નામ. એ દસ પ્રયેત્સની સ્ત્રી. (ભારત ૨૦ ૨૧૧-૧૫).

વાલખિલ્ય. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના કંતુ ઋષિથી ક્રિયા નામની ભાર્યાની કુખે થયેલા સાઠ હજાર પુત્ર. ગાયત્રી ખરીથી થયેલા પગલાના ખાડામાં રહ્યા હતા. એમને આટલા નાના બેઠને ઇંદ્રે ઉપહાસ કરવાથી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ એમણે ઇન્દ્રને સજા કરવાને ગરુડને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. (ભારત ૨૦ ૧૧-૨૦. આ ૩૧-૧૦, આ ૨૦-૩૭).

વાલખિલ્ય (૨). તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો વસિષ્ઠકુલોત્પન્ન એક ઋષિ વિશેષ.

વાલવથ. ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.

વાલિશય. ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.

વાલી. વરુણ લોકમાંનો એક અસુર. વિશેષ.

વાલી (૨). કિષ્કિંધાના રાજા ઋક્ષરજના બે પુત્રોમાંનો મોટો—ઇન્દ્રપુત્ર વાનર.

પર્વતોમાં ઉત્તમ સુમેરુ નામે પર્વતનું મધ્ય શિખર જેને સર્વ દેવો “ રમણીય ” કહે છે તે શિખર ઉપર સો યોગ્ય વિસ્તાર વાળી બ્રહ્માની દિવ્ય બ્રહ્મસભા છે. તે સભામાં પદ્મયોનિ બ્રહ્મા વસે છે. એક વાર બ્રહ્માજી, સભામાં બેઠા બેઠા યોગાભ્યાસ કરતા હતા, તેવામાં એમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ પડ્યું. અશ્રુબિંદુને પોતાના કાથમાં લઈ તેનો લલાટે સ્પર્ષ કર્યો અને પછી તેને પૃથ્વી ઉપર નાંખી દીધું. તે બિંદુમાંથી એક વાનર ઉત્પન્ન થયો, જે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. બ્રહ્માએ એનું સારી રીતે આસ્વાસન કર્યું અને એને કહ્યું કે હે વાનર, તું આ મોટા અને વિસ્તૃત પર્વત તરફ જો. આ પર્વત પર દેવતાઓ નિરંતર વસે છે. અને અનેક જાતનાં ફળ મૂળ પણ આના ઉપર થાય છે, તે ખાઈને તું થોડા સમય મારી પાસે રહીશ તો તારું શ્રેય થશે. વાનરે તેમના ચરણમાં મસ્તક મુકીને કહ્યું કે હે દેવના દેવ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ હું સર્વદા વર્તીશ.

પછી એ કપિવર મનમાં દુર્ષ પામી વનમાં

જા, પુષ્પ અને ફળથી લચી જતી શાખાઓ ઉપર કુદવા લાગ્યો. ધ્રુવ વનનાં ફળ ખાવાથી થોડા જ કાળમાં તે ધણો બળવાન થયો. તે વાનર વનમાં ફરી ફરીને મધુર વાસવાળાં મિષ્ટ ફળ ખાતો અને સંધ્યાકાળે ધ્રુવદેવની પાસે આવતો ત્યારે સારાં સારાં મીઠાં ફળ અને પુષ્પ લાવી પિતામહના ચરણમાં અર્પણ કરતો.

એ પ્રમાણે સુમેરુ પર્વતના વનમાં ફરતાં ફરતાં ધણો કાળ વીતી ગયો. એક સમય તે કપિવર તરસથી પીડિત થઇ જળ પીવાની આશાથી મેરુના ઉત્તર શિખર પર ગયો. ત્યાં નિર્મળ જળવાળું એક સરોવર દીઠું. નાના પ્રકારના પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહેલા સરોવરને જોતાં આનંદથી પોતાનું પુચ્છ ઉંચું કરીને તે વાનર સરોવરના કિનારા પર ઉભો રહ્યો; એટલે જળમાં એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. પોતાના પ્રતિબિંબને જોતાં જ એના મનમાં આવ્યું કે આ કાષ્ઠ મારો મોટો દુષ્મન હોય એમ લાગે છે અને મારી અવગણના કરે છે. આવો વિચાર આવવાથી, તે અદ્વયબુદ્ધિ વાનરે વાનર જાતિના સ્વાભાવિક ચાપલ્યને અનુસરીને જળમાં ચાહોમ કરીને કુદકારો માર્યો. પણ જ્યારે એ તરીને સામે કિનારે બહાર નિકળ્યો, ત્યારે તે સ્ત્રી થઇ ગયો. તે વાનર એક મનોહર, લાવણ્ય અને સૌંદર્યથી શોભતી, શુભાકૃતિ, અને વિશાળ જઘનવાળી; સુંદર બ્રુકટિવાળી, ટાળા કેશવાળી, ચારુ હાસ્યવાળી, માંસલ સ્તનવાળી, સરખી, સોહાંમણી અને સીધી સોટા જેવી અને લતા જેવી રુપાળી સ્ત્રી બની ગયેલો તે સરોવરના તટને શોભાવતો હતો. ત્રિભુવનમાં જોતો જોટો મળે નહિ એવી આ સ્ત્રી બાણે કમળ સહિત લક્ષ્મી કે નિર્મળ ચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના હોય નહિ એવી જણાતી હતી. લક્ષ્મી કે ઉમાદેવી હોય તેવી સરોવર તટે ઉભી રહી દશે દિશાને પ્રકાશિત કરતી હતી.

જે વેળાએ સ્ત્રીત્વ પામેલો ઋક્ષરજસ

વાનર સરોવરના કિનારા પર ઉભો, તે વેળાએ દેવરાજ ઇન્દ્ર ધ્રુવને વંદન કરીને પાછો ઈન્દ્ર-ભવને જતો હતો. તેમ જ સૂર્ય પણ ફરતો ફરતો તે જ સમયે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. પેલી સુમધ્યમા સ્ત્રીને-વાનર ઋક્ષરજસને-બંને દેવોએ એક જ વખતે દીઠી અને જોતાં વાંત જ બંને કામવશ થઇ ગયા. એનું અદ્ભુત રુપ જોઇને બંને દેવોનું ધૈર્ય જતું રહ્યું. અને તે બંને સર્પની માફક ધ્રુજવા લાગ્યા. તે જ ક્ષણે અત્યંત કામ વ્યાપવાથી ઇન્દ્રનું વીર્ય સ્ખલિત થયું તે એ સ્ત્રીના માથા ઉપર પડ્યું. ઇન્દ્રના કામની તૃપ્તિ થઇ અને તે શાન્ત થઇ તે સ્ત્રીને અડધા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ ઇન્દ્રનું વીર્ય નિષ્ફળ નાથ એનું નહોતું. તેથી કરીને તે વાનરીએ તત્કાળ એક સુન્દર પુત્રને જન્મ આપ્યો; અને ઇન્દ્રનું વીર્ય તે સ્ત્રીના વાળમાં પડ્યું હતું તેથી તે પુત્રનું નામ વાલી પડ્યું.

વાલેષુ પતિતં બીજં વાલીનામ બभूव सः ॥

હવે કામવશ થયેલા સૂર્યનું વીર્ય તે સ્ત્રીની ગ્રીવા-ડોક-ઉપર પડ્યું એટલે સૂર્ય પણ એવો સમાગમ કર્યા વગર શાન્ત થઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એનું વીર્ય પણ નિષ્ફળ ગયું નહિ. તે વીર્યથી વાનરીને બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ગ્રીવા ઉપર વીર્ય પડ્યું હતું તેથી એ પુત્ર સુગ્રીવ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. વાનરેન્દ્ર વાલીને સુવર્ણની અક્ષમાળા આપીને ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં ગયો. સૂર્ય પણ પોતાના પુત્રને માટે વ્યવસાય યુક્ત કાર્યમાં વાયુ પુત્રની સહાયનું નિરુપણ કરીને આકાશમાં ગયો. તે દિવસે તો ઋક્ષરજસ સ્ત્રીના રુપમાં રહ્યો, પણ જ્યારે બીજું પ્રભાત થયું ત્યારે એ પુનઃ પુરુષત્વને પામી વાનર થયો. પછી પીળા નેત્રવાળા અને મહા બળવાન પોતાના બંને પુત્રોને મધ પાઇ ઉછેરવા લાગ્યો. પછી બંનેને લઇ ધ્રુવ પાસે ગયો. ધ્રુવએ એને પુત્રવાળો જોઇ ધણીક રીતે આશ્વાસના કર્યા પછી પોતાના પાર્શ્વને બોલાવીને આજા

કરી કે તું કિષ્કિંધા નામની સુંદર નગરી છે ત્યાં જા. સર્વ પ્રકારે સુંદર આ નગરીમાં જઈ ત્યાંના સઘળા વાનર સરદારોની સલાહ લેજો; અને મારી આજ્ઞાનુસાર આ ઋક્ષર-જસને તેમનો રાજ સ્થાપી રાજપાટ ઉપર તેનો અભિષેક કરજો. આ બુદ્ધિમાન ઋક્ષર-જસ તેઓ પર દષ્ટિપાત કરશે એટલે તે સઘળા એની આજ્ઞામાં વર્તશે. બ્રહ્માની આજ્ઞા પ્રમાણે ઋક્ષરજસને કિષ્કિંધામાં પટ્ટા-લિષેક કર્યો.

(વા૦રા૦ઉત્તર સ૦૩૭ પછીનો ક્ષેપક સર્ગ
૧-૩૭-૩૯).

ઋક્ષરજના મૃત્યુ પછી વાલી જ કિષ્કિંધાનો રાજ થયો હતો. અને એનો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ યુવરાજ થયો હતો. (ભાર૦ સ૦ ૯-૧૮). એની સ્ત્રીનું નામ તારા. (ભાર૦ વ૦૨૮૧-૧૭) અને પુત્રનું નામ અંગદ. સુગ્રીવની અનુમતીથી વાલી રાજ્ય કરતો હતો, એવામાં એકદા રાવણ કિષ્કિંધા આવ્યો ને સુગ્રીવ ઇત્યાદિ મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પુછવા લાગ્યો કે વાલી ક્યાં છે? એનું શું કામ છે પુછતાં તેણે કહ્યું કે મારે વાલી સાથે યુદ્ધ કરવું છે. સુગ્રીવે કહ્યું તારે યુદ્ધ કરવું હોય તો વાલીનું જ શું કામ છે? મારી સાથે જ તું કેમ યુદ્ધ નથી કરતો? એમ બોલી વાલીએ મારેલા રાક્ષસો વિગેરેનાં હાડકાંને ઢગલો તેણે રાવણને દેખાડ્યો. એ જોઈ રાવણે કહ્યું કે એમ છે તો તો મારે તેની જ સાથે યુદ્ધ કરવું છે. આ સાંભળી સુગ્રીવે કહ્યું કે, ઠીક, ત્યારે, એ હમણાં જ દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગ-એલો છે, તું ત્યાં જા. એટલે રાવણ વાલીને જોળતો જોળતો દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર ગયો ત્યાં વાલી તેની નજરે પડ્યો. તે ન જાણે એમ તેને પકડી લેવા રાવણ વાલી પાસે જાય છે, એટલામાં તો વાલીએ જ તેને પકડ્યો ને બગલમાં બાલી દબાવી રાખ્યો. અને પછી બીજા સમુદ્રોમાં સ્નાન કરી કિષ્કિંધા આવ્યા પછી, જાણે જોળખતો જ ન હોય તેવું ડોળ કરી ઘાંટો

પાડી રાવણને પુછ્યું કે તું કોણ? અહિં શું કરવા આવ્યો હતો? લજવાઈ ગએલા રાવણે પોતાનું નામ કહી કહ્યું કે તને મોટો બલા-દય જાણી તારી સાથે સખ્ય કરવાના હેતુ-થી હું અહિં આવ્યો હતો. આવું સાંભળતાં વાલીએ કહ્યું કે ઠીક ત્યારે, તારું ને મારું સખ્ય થયું. એમ કહી એક માસ પર્વત રાવણને રાખી લઈ, પછી એને જવાની આજ્ઞા આપી.

રાવણં તુ મુમોચાથ સ્વકક્ષાત્કપિસત્તમઃ ।
કુતસ્ત્વમિતિ ચોવાચ પ્રહસન્નાવણં ॥૩૪॥

વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૩૪

વાલીના ગોલલ ગર્ધર્વ સાથે પંદર વર્ષ સુધી ચાલેલા સતત યુદ્ધ મારે ગોલલ શબ્દ જુઓ.

આ જ પ્રમાણે એકદા દુંદુભિ દૈત્ય આની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, અને વાલીને હાથે મરણ પામ્યો. ત્યારથી વાલીને ઋખ્યમુક પર્વત અગમ્ય થઈ પડ્યો. (૧. દુંદુભિ શબ્દ જુઓ). દુંદુભિ મરણ પામ્યા પછી તેનો ભાઈ માયાવિ વાલી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. તેનું અને વાલીનું ધણા દિ-વસ યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં શિકરત પામી નાસતાં નાસતાં માયાવિ એક ગુફામાં ભરાયો, એટલે વાલીએ તેની પૂઠ પકડી ને ગુફાના દ્વારપર સુગ્રીવને રાખી, પોતે તેની પાછળ અંદર પેઠો. આ વાતને કાંઈક માસ વીતી ગયા તો પણ વાલી પાછો બહાર આવ્યો નહિ, તેથી સુગ્રીવને ચિંતા થઈ. એટલામાં અંદર વાલીએ માયાવિને મારી નાખ્યો હશે તેના લોહીનો મોટો પ્રવાહ ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યો. આમ લોહી નીકળતું જોઈ અને વાલી પણ બહાર ન આવ્યો, એ જોઈ સુગ્રીવ વાલી મૃત્યુ પામ્યો હશે એમ સમજ્યો તેથી તે ત્યાંથી કિષ્કિંધા આવવા નીકળ્યો. ત્યાંથી નીકળતાં તેણે ગુફાના મ્હોં પર એક પ્રચંડ પથ્થર મુક્યો; અને કિષ્કિંધા આવી બનેલો વર્તમાન સઘળાને કહ્યો. એ સાંભળી બધા ખિન્ન થયા,

અને સુગ્રીવના ના કલા છતાં તેને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ વાતને ધણા દિવસ વીતી ગયા, અને અહીં સુગ્રીવ આનંદથી રાજ્ય કરે છે એવામાં વાલી ત્યાં યુક્તના દાર આગળ આવ્યો ને તેના પર ઢાંકી દીધેલી મોટી શિલા ભાંગી નાંખી યુક્ત બહાર નીકળી બેઠો છે તો ત્યાં સુગ્રીવ ન મળે ! એથી તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું ને કિંક્રિંધા આવ્યો. ત્યાં સુગ્રીવને રાજ્ય કરતો જોઇ તેના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. એ ક્રોધમાં તે સુગ્રીવ ઉપર ધર્યો અને બન્ને વચ્ચે જ-બર યુદ્ધ થયું તેમાં સુગ્રીવ પરાભવ પામી નાહો તે ઋણ્યમુક ધર્વત પર ચઢ્યો; કારણ કે અહીં આવવાથી વાલીનું મૃત્યુ છે એવાત સુગ્રીવ જાણતો હતો. સુગ્રીવને ઋણ્યમુક પર ચઢતો જોયો કે પૂંદે લાગેલા વાલી પાછો ફર્યો ને કિંક્રિંધા આવી સુગ્રીવની સ્ત્રીનું હરણ કરી, પૂર્વવત રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સુગ્રીવની સાથે વેર બંધાવાનું આ જ કારણ. સુગ્રીવના ઋણ્યમુક ઉપર જતાં જ મારુતિ ધૃત્યાદિ સચ્ચિવો કિંક્રિંધા તણ તેની પાસે ઋણ્યમુક પર આવી રહ્યા.

પછી સુગ્રીવને રામ સાથે સખ્ય થયું ને તેમણે વાલીને માર્યો. (ભારત ૫૦ ૨૮૧-૩૮) (૨ સુગ્રીવ શબ્દ જુઓ.) બાણ વાગવાથી મૂર્છા ખાઇ પડેલા વાલી પાસે રામ આવ્યા. કેટલીક વારે તેને મૂર્છા વળી ને આમ તેમ જોતાં તેણે રામને પોતાની સાનિધ્યમાં ઉબેલા દીઠ, એટલે તેણે આમ બોલવાનું શરૂ કર્યું. કે-હે રામ તમે રઘુવંશોત્પન્ન ક્ષત્રિ હોઇ ધર્મનેતા પણ છો. એમ છતાં, હું બીજા સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, ને મેં તમને કે તમે મને યુદ્ધ કરવા હાક મારેલી નહતી તોપણ, વૃક્ષને એથે રહી તમે મને માર્યો એ તમે કેવળ અધર્મ કર્યો છે. હું જ્યારે યુદ્ધ નીકળ્યો ત્યારે જ મને મારી સ્ત્રી તારાએ, તમારું નામ દઇ અહીં આવવાનો નિષેધ કર્યો હતો;

પરંતુ મેં તેને કહ્યું કે જો રામ જ આવ્યા હશે તો તો મારે ને તમને સખ્ય થશે. એ સખ્ય તો ક્યાં એ રહ્યું, ને તમે મને અધર્મથી માર્યો, તેથી કેવળ તમારા વંશમાં તમે લાંચન લગાડી લીધું. (૫૦ ૨૧૦ કિંક્રિં ૨૦ ૧૬-૧૭)

વાલીનું આ બોલવું સાંભળી, રામે કહ્યું કે આ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષના રાજા ભરતે સ્થાપેલી ધર્મમર્યાદાનું પાલન કરવામાં હું તો કેવળ તેના અનુચર છું. એટલે અધર્મ કરનારને શિક્ષા કરવી એ મારું કામ જ હોવાથી, ભાઈની સ્ત્રીનું હરણ કરનાર તને માર્યો એ મેં યુક્ત જ કર્મ કર્યું છે. એથી સૂર્યવંશમાં જન્મ ધારણ કરી મેં તેને લાંચન લગાડ્યું, એવું જો તે કહ્યું એ કેવળ ક્રોધને વશ થઇને તારૂં બોલેલું વચન નિરર્થક જ છે. આ સાંભળી વાલી બોલતો બંધ રહ્યો. અહીં રામે વાલીને-ક્ષત્રિ શિકાર કરવા જાય ત્યારે પશુ પક્ષી સામે મોયે હોય કે પુંક ફેરવી ઉભું હોય તોપણ તેને મારે છે, તેમ જ તેને રહામા મૂગને હાક મારવાનું પણ પ્રયોજન નથી હતું. અને તેથી તને વૃક્ષને એથે રહી માર્યો તે યુક્ત જ કર્યું છે-આવું કહ્યું, એવું પુસ્તકમાં મળી આવે છે પણ એ ક્ષેપક હોય એમ લાગે છે. કારણ કે જ્યારે રામ વાલીને મૂગ-પશુ જ છે એમ સમજ્યા તો પછી બેઠેન, ભાઈની સ્ત્રી, અને કન્યા, એની સાથે ગમન કરવું અધર્મ છે એવો નીતિ વિષયક બોધ પશુને કરે એ સંભવિત નથી. સારાંશ કે વાલી પશુ નહોતો એટલે તેને નીતિ વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાથી રામે માર્યો અને તેણે પણ તેનું કડવું ફળ ભોગવ્યું. પછી વાલીએ રામને કાંઈ ન કહેતાં એટલી વિનંતિ કરી કે મારે હવે કશું દુઃખ નથી. માત્ર એક ગંગદત્તી શીકર થાય છે. તેને તમે સંભાળજો અને સુગ્રીવની સાથે ભાઈ પેઠે વર્તી તેના તરફથી મારી સ્ત્રી તારાનું અપમાન

ન થાય એ જોજો. આટલું બોલી તે ચુપ રહ્યો. (વાં ૨૧૦ કિષિં ૦ સં૦૨૮)

વાલીનું મૃત્યુ સાંભળતાં જ ત્યાં તારા આવી અને તેણે અનિવાર શોક કર્યો. એથી સુગ્રીવને પણ સંતાપની પરાકાષ્ટા થઈ. (વાં ૨૧૦ સં૦૨૯-૨૦) પછી મારુતિએ તેનું સાંત્વન કર્યું. (વાં ૨૧૦ સં૦૨૧) એટલામાં વાલીને કિચિત્ ભાન આવ્યું ને સુગ્રીવને કહેવા લાગ્યો કે હવે તું બહુ શોક ન કરતાં રાજ્ય ચલાવ અને તારાને અંગદની સંભાળ રાખજે. એટલું તેને કહી પોતાના કંઠમાંથી ઇંદ્રદત્ત માળા કહાડી સુગ્રીવને આપી વાલીએ પ્રાણ છોડ્યા. (વાં ૨૧૦ સં ૨૨) પછી સર્વેએ વાલીના ગુણ અને પરાક્રમ સંભારી શોક કર્યો તે સાંભળી રામનું પણ હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તોપણ તેમણે સર્વેનું સાંત્વન કર્યું, (વાં ૨૧૦ સં૦૨૩-૨૪) પછી સુગ્રીવે વાલીના દેહનું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ કર્યું અને રામ સમક્ષ તેને ઉત્તમ ગતિ આપી. (વાં ૨૧૦ સં૦૨૫)

વાલુકીની. ભારતવર્ષીય નદી.

વાલેય. એક ધ્વજર્ષિ. (૨ અત્રી શબ્દ જુઓ).

વાલેય. (૨) શ્વેતપરાશરકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વાલ્મીકી. એક ધ્વજર્ષિ આ પૂર્વ જન્મે પ્રચેતસ્ કરીને જે દસ લાઇઓ હતા, તેમાંનો છેવટનો પ્રચેતસ્ હતો. (અધ્યાત્મ ૨૧૦ ઉત્તર સં૦૭) આ જ દસમો પ્રચેતસ્ મરણ પામી એક ધ્વાજાણને ત્યાં જન્મતાં તેનાં માતા પિતા તપને અર્થે અરણ્યમાં જવા લાગ્યાં ત્યારે આને એકાદા અરણ્યમાં મુકી દીધો. પછીથી કાંઈ બીજીની દૃષ્ટિએ આ પડ્યો. તેણે દયા પાછ તેનું રક્ષણ કરી ઉછેર્યો ને મોટા થયો એટલે ધનુર્વિધામાં નિપુણ બનાવી તેની પાસે ચોરીનું કામ કરાવવા લાગ્યો. આ કર્મ કરતાં કરતાં ત્યાં આને સ્ત્રી પુત્રાદિક પરિવાર થયો તેના ઉદર ભરણને માટે આ સતત પંથીઓને હુંડી અરણ્યમાં જાય અને આ લૂંટના દ્રવ્યમાંથી પોતાનો તેમ જ કુટુંબનો નિર્વાહ કરે.

એકદા આ અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં તેણે તે રસ્તે થઈને જતા કાંઈ મહિર્ષિને જોયા, એટલે તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે તારી પાસે જે કાંઈ હોય તે મને આપી ચાલતો થા. આ ઉપરથી મહર્ષિને દયા ઉપની અને તેનો અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી તેને પુછ્યું કે, અરે ! તું જેમને માટે આ નકામો વ્યવસાય અને ધોરકર્મ કરી રહ્યો છે, એ તારાં સ્ત્રી પુત્રાદિક આ તારાં પાપનાં ભાગીદાર છે કે? તું ઘેર જા, અને એમને આ સંબંધે પુછી આવ, ત્યાં સુધી હું અહીં ઉભો રહ્યો છું. ઋષિનું આ બોલવું સાંભળી તેમાં તેને સત્ય ભાસ્યું. એ ઋષિના દર્શનનું જ મહાત્મ્ય. આ ત્યાંથી ઘેર આવ્યો ને ઋષિના કહ્યા પ્રમાણે પરિવારને પુછવા લાગ્યો. ત્યારે બધાંએ કાંઈ વિશેષ ન કહેતાં આટલું જ કહ્યું કે “ પાપં તત્ત્વૈવ તત્ત્સર્વં વયં તુ ફલભાગિનઃ એટલે તારાં કરેલાં પાપ તું ભોગવ અમે તો તારા દ્રવ્યનાં જ ભોક્તા માત્ર છીએ. આવું પોતાના કુટુંબીનું બોલવું સાંભળી તેને એટલું તો બોલું લાગ્યું કે, તેણે પાછા જઈ પેલા મહર્ષિને સાંજીંગ દંડવત્ કર્યા અને પ્રાર્થના કરી કે હું તારે શરણ આગ્યો છું. મને કૃતાર્થ કર. પછી એ મહર્ષિ, ભકતોના હૃદયમાં રમનાર એવા જે સર્વવ્યાપિ ધ્વજ, જેને વેદમાં રામ કહ્યા છે, એ રામ નામનો જન્મ કરવાનું આને કહી, ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યા. મહર્ષિ જતાં, આ ત્યાં જ જન્મ કરતો કરતો એટલા તો કાળ પર્વત બેઠો કે, તેના શરીર પર ઉષાદ્યોના રાક્ષસ થઈ ગયા. પછી એ જ ઋષિએ આવી આને એ રાક્ષસોમાંથી કાઢ્યો, તે ઉપરથી આનું વાલ્મીકી એવું નામ પડ્યું. (વાં ૨૧૦ બાહ્ય સં ૧).

પછી આતી ગણના ઋષિમાં થવા લાગી. એટલે એ તમસા નદીને તીરે આશ્રમ કરી રહ્યો. તેની પાસે અધ્યાપન વિગેરે કરનારા અનેક શિષ્યો હતા, પરંતુ તે સર્વેમાં ભરદ્વાજ ઋષિ મુખ્ય હતા. એક વેળા આ નિત્યક્રમ

પ્રમાણે રનાન કરવા નદીએ ગએલો; રનાન કરતાં કરતાં સામેના એક વૃક્ષપર કાંચ પક્ષિના બેડા ઉપર તેની નજર પડી. એ બેડામાંનો એક નર જે કામાસકત બન્યો હતો-તે જેવો વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા બંધ છે એ જ ક્ષણે એક શિકારીએ તેને બાણવડે વીધી નાંખ્યો. તેથી પાછળ રહેલા પક્ષિને અતિશય શોક થયો. એ બેઠા અહીં કામળ-ચિત વાદ્ધીકના હૃદયમાં એટલી બધી દયા-ઉપશ્રુતિ કે તેના મુખમાંથી એકાએક આ બોલાઇ ગયું કે:-

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં સ્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમા ॥
યત્કૌંષમિથુનાદેકમવર્ષાઃ કામ મોહિતં ॥

આ અનુપદ્યુષ્ટદોષદ્ વાણી પોતાના મુખમાંથી અક્ષરમાત્ર નીકળ્યાથી અને પોતાને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને રનાન કરી જળ-માંથી બહાર નીકળ્યો. એટલામાં ત્યાં ક્ષત્ર-દેવ પ્રગટયા અને આને કહ્યું કે તું આશ્ચર્ય પામીશ નહિ-તને પ્રગટેલી વાણી એ મારી જ ઇચ્છાએ કરીને છે. તો તું હવે એ જ હૃદયમાં સ્થિરરહતું કાવ્ય કર અને તું એ કાવ્યમાં જેવું વર્ણન કરીશ તેવું આગળ જતાં બનશે અને તેમાંનો એક અક્ષર પણ અન્યથા થશે નહિ. આટલું કહી ક્ષત્રદેવ અંતર્ધાન થયા, એટલે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પરમેશ્વરના જે નામ વડે પોતે પાવન થયો હતો તેના જ નામ ઉપર શતક્રાંતિ કાવ્ય તેણે રચ્યું. તેમાંથી જ સારસ્વ ગાયત્રીમંત્રવર્ણ-વિલાસભૂત ચોવીસ સહસ્ર કાવ્ય, તેણે પછીથી લવકુશને શીખવ્યું, તે સર્વ કોઇને બાણીતું છે.

આના પ્રચેતા અથવા પ્રાચેતસ એવાં નામે પણ મળી આવે છે. તે તેના પૂર્વજન્મના સંબંધને લીધે છે એમ સમજવું. આલુ મન્યન્તરમાં પ્રથમ કાવ્યકર્તા આ જ હતો એટલે તેને લોકોમાં આદિકવિ કહેવાની રીત પડી ગઇ છે.

વાસવ. ઈંદ્રનું નામ. એ નામ પડવાનું પ્રયોજન

શું હશે તે સમજાતું નથી. પરંતુ આનો પિતા વસુ સંસાધારી કોઇ પુરુષ હશે એમ લાગે છે.

વાસવી. ઉપરિચર વસુરાજની કન્યા, વ્યાસ-માતા સત્યવતી હતી તે.

વાસવેય. વાસવી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ તે જ. (ભારત આં ૬૪-૮૬).

વાસાધિ. વૈશ્ય બીજી એક મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ. (ભારત આં ૧-૮૪).

વાસુકિ. કદુપુત્ર નાગમાંનો એક. આ સઘળા સર્પોનો અધિપતિ છે. આની સ્ત્રીનું નામ શતશીર્ષા.

વાસુકિઃ શતશીર્ષાયાં કુમાર્યાં ચ ધનઃક્રમઃ ।
વૈદામ્નાં ચ યથા રામો રુક્મિણ્યાં ચ જનાર્દનઃ ॥ ૧૭ ॥

(ભારત ઉદ્યોગ ૧૧૭-૧૭)

પ્રતિ ચૈત્રમાસના સૂર્ય સાથે આ જ સંચાર કરે છે. (૯ મધુ શબ્દ જુઓ). જનમે-જનના સર્પસત્રમાં આનાં ક્રાંતિસ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક, પિચ્ચલ, કૌણપ, ચક્ર, કાલવેગ, પ્રકાશન, હિરણ્યબાહુ, શરણુ, કક્ષક અને કાલદંતક એ પંદર કુળ બળી ગયાં હતાં. આ હમેશાં ભૂષણરૂપે શિવના શરીર આશ્રિત તરીકે રહે છે.

જરતકારુ ઋષિની ભાર્યા જરતકારુ આની બહેન થાય. (ભારત આં ૩૮-૨૦).

દેવ અને દૈત્યોએ સમુદ્રમંથન વખતે આને નેતરું બનાવ્યો હતો. (ભારત આં ૧૮-૧૩).

વાસુકિતીર્થ. એક તીર્થ વિશેષ.

તત્ર ભોગવતી નામ વાસુકેસ્તીર્થમુક્તમ્ ॥ ૬૧ ॥
(ભારત વન ૫૦ આં ૮૩-૮૬)

વાસુદેવ. સકલ પદાર્થમાત્રમાં વારતવ્ય કરી હેલા દેવ તે.

વાસુદેવ (૨). સામવેદોપનિષદ્.

વાસુદેવ (૩). વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણનું નામ.

વાસ્તુ. વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

વાહનપ. ગૌરપરાશર કુળમાં થએલો એક ઋષિ

વાહિની. સોમવંશી કુરુરાજની પત્નિ. તેના પુત્રો અશ્વત્થ વિગેરે.

પદ્મેતાન્વાહિની પુત્રાન્વજાયત મનસ્વિની॥૩૧॥

(ભાર-આદિ ૦ અ ૦ ૧૦૧-૩૬).

વાહિની (૨). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર ૦ ભી ૦ ૯-૩૪).

વાહિનીપતી. એક ધર્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

વાહીક. ભૂપ્રદેશ વિશેષ હાલને પંજાબ પ્રાન્ત વગેરે.

બહિષ્કૃતા હિમવતા ગંગયા ચ તિરસ્કૃતા ।

સસ્વત્યા યમુનયા કુરુક્ષેત્રેણ ચા પ્રિયા॥૧૬॥

પંચાનાં સિંધુ ષષ્ઠાનાં નદીનાં ચૈતરાશ્રિતાઃ॥

તાન્ધર્મ્યવાહ્યાન શુચીન્વાહીકાન્પરિવર્જયેત્॥૧૭॥

પદ્મનદ્યો વહન્સ્યેતા યત્ર પીલુવનાન્યુત ॥

શતદ્રુશ્ચ વિપાશા ચ તૃતીયૈરાવતી તથા॥૪૨॥

ચન્દ્રમાગા વીતરતા ચ સિંધુ પથા મહાનદી ।

આરદ્વાનામ બહ્વીકા ઇતેશ્વાર્યોહિ નો વસેત્॥૪૩॥

પદ્મનદ્યો વહન્સ્યેતા યત્ર નિસત્ય પર્વતાત્ ।

આરદ્વાનામ બાહ્વીકા ન તેષ્વાર્યો હ્યવં વસેત્

॥૫૧॥

(મા ૦ કળે ૦ અ ૦ ૩૭)

વાઘમય. નીલપરાશર કુળમાં થએલો ઋષિ.

વિકટ. રુદ્રગણ વિશેષ.

વિકટ (૨). અંગદે મારેલો એક રાક્ષસ. (વા ૦

રા ૦ યુદ્ધ કાંડ.).

વિકટ (૩). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

(આ ૦ ૬૮-૯૬, ભી ૦ ૬૪-૨૯ ક ૦

૪૬-૧૬).

વિકટાનન. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

(ભાર ૦ આ ૦ ૧૩૧-૫).

વિકૃન્ન. સોમવંશી હસ્તી નામના રાજાનો

પુત્ર. તેની સ્ત્રી સુંદરા. તેનો પુત્ર અજમીદ.

(ભાર ૦ આ ૦ ૬૩-૩૮,)

વિકુન્નસ્તુ લલુ દઃશાહીમુપયમે સુન્દરાં નામ ।

તસ્યામસ્ય જન્મેડજમીઠેઃ ॥૩૮॥

વિકટા. અશોકવન માંહેલી આ નામની બે રાક્ષસી.

વિકૃન્ન. વિકૃન્ન તે જ.

(વા ૦ રા ૦ સુંદરકાંડ.).

વિકૃપન. એક રુદ્રગણ.

વિકૃણ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. આ

એક મહારથી હતો. અને બધા ભાઈઓમાં

મેટો ન્યાયી હતો. એને વિશે એવી હકીકત

મળે છે કે જ્યારે દ્રૌપદીને સભામાં લાવ્યા

ત્યારે તેણે સઘળા ત્યાં બેઠેલા સભાસદોને

પુછ્યું હતું કે આ ધર્મ કે અધર્મ. ત્યારે

આણે પણ વિદુરની પેઠે જ આ અધર્મ છે

એવો પોતાનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવ્યો

હતો. તેથી દુર્યોધન વિગેરેને આ પ્રિય ન

હતો. પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, ભીમને યુદ્ધ

સમયે જ્યારે આને મારવાનો પ્રસંગ આવ્યો

ત્યારે ભીમને ધણું ખરાબ લાગ્યું-પરંતુ નિરુપાય

થઈ તેણે આને માર્યો.

હતો વિકર્ણો રાજેન્દ્ર ચિત્રસેનશ્ચ વીર્યવાન ।

પ્રવરાશ્ચાત્મજાનાં તે સુતાશ્ચાભ્યે મહારથાઃ ॥૫૧॥

(આ ૦ ૬૩-૫૮, વિ ૦ ૩૭-૩ અને

ભી ૦ ૭૭-૭, ૬૮-૨૨).

વિકર્તન. સૂર્ય.

વિકૃંહા. દૈવત મન્વન્તરમાંના વિષ્ણુ અવતારની માતા.

વિકૃક્ષિ. ઈક્ષ્વાકુ રાજાના સો પુત્રોમાં સહુથી

નાનો; એને શશાદ પણ કહેતા હતા. (શ-

શાદ શબ્દ જુઓ).

વિકૃટ. એક સામાન્ય પર્વત.

વિકૃત. વિરૂપ, કલહપ્રિય અને ક્રોધાત્મા ક્રોધ

પુરૂષ.

વિકૃતિ. રુદ્રગણ.

વિકૃતિ (૨). સોમવંશી યદુપુત્ર કોશના વંશમાં

થએલા જ્યામધ કુલોત્પન્ન કથ વંશના જન્મત

રાજાનો પુત્ર. આનું વિમલ એવું નામાંતર

હતું. એને ભીમરથ નામનો પુત્ર હતો.

વિકાંત. વૃષ્ણ કુલોત્પન્ન એક યાદવ.

વિખ્યાત. તેર સૈ હિકેયમાંનો એક.

વિધન. રાવણપક્ષીય રાક્ષસ વિશેષ.

ધૃત્રાક્ષસ્યાથ સંપાતેર્ભવનં મારુતાત્મજઃ ।

વિશ્વદ્રુપસ્ય ભીમસ્ય ઘનસ્ય વિષનસ્ય ચા૨૩॥

(વા ૦ રા ૦ સુંદર ૦ સ ૦ ૬),

વિચકાધી. એક ક્ષત્રી.

દુષ્યન્તેન કરુણેન રામાલકેનલસ્તથા ।

વિચકાશ્વેન નિમિના જનકેન ચ ધીમતા ॥૭૧॥

(ભારત શાંતિ ૦ અં ૧૭૭-૭૧).

વિચખ્તુ. એક રાજર્ષિ.

વિચખ્યુ. એક ક્ષત્રી.

પ્રજાનામનુકમ્પાર્થ ગીતં રક્ષા વિચલ્યુના ॥૩॥

(ભારત શાંતિ ૦ અં ૨૭૧-૩).

વિચક્ષુપ, એક ધર્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વિચારુ. કૃષ્ણથી રકિમજિને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

વિચિત્ર. દેવસાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

વિચિત્ર (૨). ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજ.

વિચિત્ર (૩). યમનો એક લલિયો.

વિચિત્રવીર્ય. પૂરકુલોત્પન્ન અજમીઠ વંશમાં થએલા દુર પુત્ર જન્મદુરાળના વંશમાં જન્મેલા શંતનુ રાજને સત્યવતીની કુખે થએલા બે પુત્રોમાંનો બીજો. આનો મોટો ભાઈ ચિત્રાંગદ. જ્યારે ચિત્રાંગદ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એક સમય એને ચિત્રાંગદ નામના ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ થયું ને તેમાં એ ગંધર્વને હાથે મરાયો; તેથી ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો. અને કાશી રાજની છત્તી આણેલી ત્રણ કન્યાઓમાંથી અંબા પાછી ગઈ, ને બાકીની અંબિકા અને અંબાલિકાનાં વિચિત્રવીર્ય સાથે લગ્ન કર્યાં. પરંતુ દેવયોગે આને કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ અને એનું નાની વયમાં મૃત્યુ થયું. આની માતા સત્યવતી અને ઝોરમાન ભાઈ ભીષ્મ બન્ને વિચારમાં પડ્યાં કે હવે શું કરવું? એટલામાં સત્યવતીને વિચાર સુળ્યો અને પોતાને કૌમાર અવસ્થામાં થએલા પુત્ર કૃષ્ણદ્વિપાયનનું એને સ્મરણ થયું. સ્મરણ થતાં જ તે પ્રગટ થયો ને શી આજ્ઞા છે એવું માતાને પુછ્યું. સત્યવતીએ તમામ હકીકત તેને કહી, તેની પાસે અં-

બિકા અને અંબાલિકા એ બન્નેની સાથે નિયોગ વડે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એમ બે પુત્ર નિર્માણ કરાવડાવ્યા. (અંબિકા અને અંબાલિકા શબ્દ જુઓ). વિચિત્રવીર્યની દાસીને પેટે વ્યાસથી વિદુર નામનો પુત્ર થયો હતો. (ભારત અં ૬૩-૫૪, અં ૧૧૧-૭).

વિજય. વિષ્ણુના બે દ્વારપાલમાંનો એક.

વિજય (૨). ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

વિજય (૩). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર વંશના સુદેવ રાજનો મોટો પુત્ર. સુતેજનો મોટો ભાઈ. આને ભરુક અથવા રુચક નામનો મોટો પુત્ર હતો.

વિજય (૪). વિદેહવંશી જય નામના જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર ઋત નામનો જનક.

વિજય (૫). સોમવંશી પુરૂરવા રાજના છ પુત્રોમાં પાંચમો. આને ભીમ નામે પુત્ર હતો.

વિજય (૬). સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન પૃથુલાક્ષપુત્ર બૃહદ્રથનો પ્રપૌત્ર અને જયદ્રથ રાજનો પુત્ર. આનો પુત્ર ધૃતિ.

વિજય (૭). દશરથ રાજના અષ્ટપ્રધાનોમાંનો એક પ્રધાન.

વિજય (૮). દાશરથિ રામની સભામાંનો એક હાસ્યકાર.

વિજય (૯). યાત્રવલ્કય ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રિશિરા રાક્ષસ થએલો પુત્ર. (૧ ચંદ્રકાંત શબ્દ જુઓ).

વિજય (૧૦). પાંડુપુત્ર અર્જુનનાં દશ નામોમાંનું એક નામ. (ભારત વિં ૪૩-૨૧).

વિજય (૧૧). કૃષ્ણથી નંબુવતીને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

વિજય (૧૨). ભારતવર્ષાંચ દેશ.

વિદેહા મગધાઃ સ્વક્ષા મલ્લા વિજયાસ્તથા ॥૨૫॥

(ભારત ભીષ્મ ૦ અં ૯). કુમ્ભ.

વિજયા. વિષ્ણુની અને શિવની શક્તિ વિશેષ.

વિજયા (૨). કૈકય રાજની કન્યા, માદ્રીપુત્રની સ્ત્રી. એનો પુત્ર સુદેવ.

વિજિતાથ. ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજની અર્ચિ
નામની સ્ત્રીને થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો પહેલો.
આનું મૂળનું નામ થું હશે તે જણાતું નથી. આ
નામ પડવાનું કારણ આ:-આના પિતા
પૃથુરાજએ નવાણું યજ્ઞ કરી સોમો અશ્વમેધ
શરૂ કર્યો એટલે ઇન્દ્રે ગુપ્તવેશે એના અશ્વનું
હરણ કર્યું. એ અશ્વ આણે ઇન્દ્ર પાસેથી
છોડાવી આણે માટે આનું આ નામ પડ્યું.
આનામાં ગુપ્ત રહેવાની પણ શક્તિ હતી.
તે ઉપરથી અંતર્ધાન એવું પણ એનું નામ
હતું. આને શિખંડિની અને નભસ્વતી એવી
બે સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની પહેલીને, વસિષ્ઠના
શાપથી જન્મ ધારણ કરેલો એવો પૂર્વજ-
ન્મના ત્રણ અગ્નિ પાવક, પવમાન અને
શુચિ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. બીજી
નભસ્વતીને એક જ હવિર્ધાન નામનો પુત્ર
હતો. (ભાગ૦ ૪ સ્કં ૦ ૫૦ ૧૮).

વિટભૂત. વરુણલોકમાંનો એક અસુર.

વિદુરથ. એક યાદવ. (ભાગ૦ ૫ ૨૩૯-૧૦).

વિતત્ય. વિહવ્ય ઋષિનો પુત્ર, આનો પુત્ર સત્ય-
ઋષિ. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ).

વિતથ. મરુદ્ગણોએ સોમવંશી ભરત રાજાને
જે ભરદ્વાજ નામનો પુત્ર આપ્યો હતો તેનું
આ બીજું નામ.

વિતર્હન. એક રાક્ષસ.

અહં દ્વિજિહ્વઃ સંહ્રાદી કુમ્ભકર્ણો વિતર્હનઃ ॥૧૨॥
(વાગ૦ ૫ યુદ્ધ ૦ સં ૦ ૬૪).

વિતલ. સાત બિલ્વવર્ગમાંનું બીજું. અહીં હાટ-
કેશ્વર નામના મહાદેવ છે.

(ભાગ૦ ૫ સ્કં ૦ ૫૦ ૨૪).

વિતંડ. એક ક્ષત્રી. દ્રૌપદી સ્વયંવર વખતે આ-
વેલો દંડ રાજાનો પિતા.

જલસન્ધઃ વિતાપુત્રૌ વિદળ્લો દળ્લ ઇષ્વા ॥૧૨॥

(ભાગ૦ આદિ ૦ ૫૦ ૨૦૧-૧૨)

વિતસ્તા. બગડાની સંઘાવાળા હિમાલયમાંથી
નીકળેલી છ નદીઓમાંની એક. એ પશ્ચિમ
સમુદ્રને મળે છે. (ભાગ૦ ૫ ૮૦-૮૦,
ભી ૦ ૯-૧૬). હાલની એકમ નદી તે જ.

વિતતસ્ય. એક બ્રાહ્મણ. સાવૈનસનો પુત્ર. તેના
પુત્રનું નામ શિવ.

(ભાગ૦ અનુ ૦ ૫૦ ૮-૬૨).

વિતાના. સત્રાપણ ઋષિની સ્ત્રી. ઇન્દ્રસાવર્ણિ
મન્વન્તર માંદલા વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વિદ. એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુલ. (૩ બૃહ
શબ્દ જુઓ.)

વિદ (૨). ઉપર કહેલા વિદ બ્રહ્મર્ષિનું કુળ.

વિદ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભાગ૦
આં ૦ ૬૮-૬૪). એને ભીમસેને માર્યો હતો.
(ભાગ૦ દ્રોણ ૦ ૧૨૧-૪૮).

વિદ (૨). ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.
કેકયદેશાધિપતિ બે ભાઇઓમાંનો મોટો. એ
સાત્યકીને હાથે મરાયો હતો.

મીમસેનસ્તથા દ્રૌણિ કુર્વાણ કર્મ દુષ્કરમ્ ।
વિન્દાનાવન્દી કેકેયૌ સાત્યકિઃ સમવાચત્ ।
(ભાગ૦ કુર્ણ ૦ ૫૦ ૧૦-૬).

વિદ (૩). ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ
નામનો બીજો રાજા. અવતિદેશાધિપતિ બે
ભાઇઓમાંનો મોટો. એનો ભાઇ તે અનુવિદ.
એને પહેલું કુંતિ ભોજ રાજા સાથે યુદ્ધ
થયું હતું. (ભાગ૦ સભા ૦ ૫૦ ૩૨૦
શ્લો. ૧૧). પછીથી તે અર્જુનને હાથે
મરાયો હતો.

વિન્દં તુ નિહતં દૃષ્ટ્વા ઇનવિન્દઃ પ્રતાપવાન ।

હતાશ્ચ રથમુત્સરય ગર્દા ગૃહ મહાબલઃ ॥૨૭॥

(ભાગ૦ દ્રોણ ૦ ૫૦ ૯૯).

વિદર્ભ. પ્રિયવ્રતવંશના ઋષભદેવના સો પુત્રોમાં
નવખંડના અધિપતિ જે નવપુત્ર હતા તેમાંનો

એક. આના ખંડનું પણ એ જ નામ હતું.

વિદર્ભ (૨). ભરતવર્ષમાં જે નવ ખંડ છે
તેમાંનો એક.

વિદર્ભ (૩). સોમવંશી યદુપુત્ર કોટાના વંશ-
માંના જ્યામધ રાજાથી શૈબ્યા અથવા ચૈત્રા
નામની સ્ત્રીની કુખે થએલો પુત્ર. આને
ભોજ નામની સ્ત્રીથી કુશ, કથ અને રામ
અથવા લોમપાદ એવા ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

વિદર્ભ (૪). ઈંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો બીજમક રાજનો દેશ. વિન્ધ્યની દક્ષિણે, દશાર્ણની પશ્ચિમે, ગોદાવરીની ઉત્તરે અને સૌરાષ્ટ્રની પૂર્વે આવેલો દેશ. એની રાજધાની કુંડિનપુર હતી. એનાં મુખ્ય નગરો ભોજકટપુર, અન્કોલા, અમરાવતી, ઇલીયપુર ઇત્યાદિ. હાલનું ખીરાર અથવા વરાડ તે જ. ભોજકટપુર રુકમીપુત્રે વસાવ્યું હતું.

(ભારત લીખ્યું ૨૦ ૧૯૦૧). કુ.

વિદર્ભ. સૂર્યવંશમાં થયેલા ધ્રુવસંધિ રાજનો પ્રધાન.

વિંદાનુવિંદ. અવંતી દેશાધિપતિ જયસેન રાજને, વસુદેવની બહેન રાજધિદેવીની કુખે થયેલા બે પુત્ર. ભારતયુદ્ધમાં એ દુર્યોધન પક્ષમાં હતા.

વિન્દાનુવિન્દાવાવચ્ચી સંમતૌ રલસત્તમૌ ।

કૃતિનૌસમદે તાત દદવીર્યપરાક્રમૌ ॥૬॥

(ભારત ઉદ્યોગ ૧૦ ૨૦ ૧૬૬-૬).

વિંદાનુવિંદ (૨). કેકયદેશાધિપતિના બે પુત્રો.

એ પણ દુર્યોધન પક્ષમાં જ હતા.

વિદારણ. તગડાની સંજ્ઞાવાળા જ્યદ્રથના ૭ લાખઓમાંનો એક.

તસ્યાપરે ભ્રાતરોડ્ડીનસ્થવા

બલાહકાનીકવિદારણાઘાઃ ।

સૌભીરવીરાઃ પ્રચરાયુવાના

રાજાનમેતે બલિનોડ્ડુયાન્તિ ॥૧૩॥

(ભારત ૫૦ ૨૦ ૨૨૬).

વિદિશા. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી વિશેષ. (ભારત ૨૦ ૮-૨૨).

વિદુર. વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રી અગ્નિશની દાસીની કુખે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસથી થયેલો પુત્ર. દાસીનું જન્વું વ્યાસ પાસે કેમ અને શા પ્રસંગે થયું એ સંબંધી એમ હકીકત મળે છે કે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ જન્મ્યો અને પાંડુ પણ રોગી જ જન્મ્યો એટલે સત્યવતીએ પોતાની બન્ને પુત્રવધુઓને વ્યાસ પાસે પુનઃ જવાની આજ્ઞા કરી, તેમણે પોતે ન જતાં અગ્નિકાની દાસીને મોકલી, તેમાંથી વિદુરની ઉત્પત્તિ થઈ. આ વિદુર તે સાક્ષાત યમ જ માંડવ્ય ઋષિના

શાપે કરીને શુદ્રોનીમાં જન્મ્યા. (માંડવ્ય શબ્દ બુઝા.) વિદુરની સ્ત્રી દેવક રાજની કન્યા પારશવી પણ આની જ પેઠે ઉત્પન્ન થયેલી હતી. પાંડવોના પિતા પાંડુ તેણી નાના હતા ને મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેથી વિદુરની પાંડવો ઉપર નાનપણથી જ પ્રીતિ હતી. ધૃતરાષ્ટ્રે જ્યારે પાંડવોને વારણાવત મોકલ્યા, અને દુર્યોધને ત્યાં લાક્ષાગૃહ કરાવી તેમને બાળી નંખાવવાની તૈયારી કરી હતી ત્યારે આ સંધળી હકીકત વિદુરે યુધિષ્ઠિરને બર્બર ભાષામાં કહી તેને સાવધ કર્યો હતો. એટલું જ નહિ, પણ તે બંધુસહિત તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળી જઈ શકે માટે એક સુરંગ કોરાવી હતી અને ત્યાંથી તેઓ નદી પાર તરી જઈ માટે નૌકાની પણ વ્યવસ્થા કરી રખાવી હતી. (યુધિષ્ઠિર શબ્દ બુઝા.) વિદુર પરમ નીતિવાન અને નિરપેક્ષ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર એનાથી વધે મોટા છતાં, એનું અતિશય માન રાખતો. આ સંબંધે એક પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે કે: પાંડવો વનવાસ પૂર્ણ થતાં અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રગટ થયા એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને એવા અર્થનો સંદેશો લઈ યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યો કે તેણે રાજ્યનો અર્ધભાગ માગવો નહિ અને યુદ્ધ પણ કરવું નહિ. આ સંદેશો એણે યુધિષ્ઠિરને જઈ કહ્યો એટલે યુધિષ્ઠિરે સંજયને તેના પ્રત્યુત્તરમાં એવું કહ્યું કે, હે સંજય, પુત્ર લોકો કરીને ધૃતરાષ્ટ્રને આવું કરવું યોગ્ય નથી. અર્ધરાજ્યના અમે હકદાર છતાં તે હું નહિ આપું એમ કહાવે છે. પરંતુ અમે લીધા વગર રહેનાર નથી. સામથી આપશે તો ઠીક છે, ને જો તેમ નહિ આપે તો અમે યુદ્ધ કર્યા વગર રહેનાર નથી. તું જા અને મારો આ સંદેશ ધૃતરાષ્ટ્રને કહે. સંજય હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો, ને ત્યાં ગયો ત્યારે સંધ્યાકાળ થઈ ગઈ હતી એટલે એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એવું કહ્યું કે પાંડવો તરફથી જે સંદેશો મેં આપ્યો છે તે કાલ સવારે સર્વ સમક્ષ હું તમને કહીશ, આટલું કહી તે ઘેર ગયો

એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને ધણો લય લાગ્યો કે કાણ જાણે સવારે સંજય શું એ કહેશે એ વિચારમાં તેને રાત્રે ઉંઘ આવી નહિ, તેથી વિદુરને બોલાવ્યો અને સંજય આંતું કહી ગયો તેથી મને ઉંઘ આવતી નથી, એમ તેને કહ્યું. આ પ્રસંગે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો બોધ કર્યો. આ પ્રસંગ ભારતના ઉદ્યોગ-પર્વમાં વિદુરની નીતિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત આણે દુર્યોધનને પણ પુષ્કળ બોધ કરેલો છે. (ભારતનું ઉદ્યોગ પર્વ.)

શ્રી કૃષ્ણ સામ કરવા આવી યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા ગયા, એટલે યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં સઘળા કૌરવો મરણ પામ્યા અને પાંડવોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં, આ કાંઈ કાળ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા હતા. પછી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યો. અનેક તીર્થ અને ક્ષેત્રોનાં અવલોકન કરી પાછો તે હસ્તિનાપુર આવ્યો અને ગાંધારી તથા કુંતીને સાથે લઈ હિમાલય પર ગમન કર્યું. કેટલેક કાળે તેનો ઉદ્ધવ સાથે મેળાપ થઈ ગયો, તેની પાસેથી કૃષ્ણ નિધન થયાનું સાંભળ્યું અને કૃષ્ણે મૈત્રેય ઋષિ પાસે જવાના કહાવેશા સંદેશા પ્રમાણે આ મૈત્રેય ઋષિને મળ્યો, ને તેથી કૃતાર્થ થયેલો એવો આ પિશાચવૃત્તિએ અરણ્યમાં ફરવા લાગ્યો.

એક વેળા યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રનાં દર્શણ કરવા અરણ્યમાં આવ્યો હતો તેણે સર્વને જોઈને વંદન કર્યું, અને વિદુર ક્યાં છે એમ ધૃતરાષ્ટ્રને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે તે ઘણું કરીને અહિં અરણ્યમાં જ છે. પહેલાં કોઈ કોઈ વખત અહિં આવતો હતો પરંતુ હમણાંનો કોઈ દિવસ આવ્યો જ નથી. આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરને તેને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ અને તેને શોધતો શોધતો અરણ્યમાં ચાલ્યો. ત્યાં એક વૃક્ષને અડેલીને તદ્દન નગ્ન એવો તેને ઉભેલો જોયો. આ તેની વર્તણૂક જોઈ તેની બહુ પાસે ન જતાં, હું ફલાણો એમ કહી યુધિષ્ઠિરે તેને વંદન કર્યું. પરંતુ તે યુધિષ્ઠિર સાથે એક શબ્દ સુધાં બોલ્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેના સામું ધરાધરી જોયું નહિ

આ ઉપરથી, આ હવે દેહભાવ વિસરી ગયો છે સમજી યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને કુંતીની આજ્ઞા લઈ હસ્તિનાપુર આવ્યો. તે પછી થોડા જ કાળે વિદુરનું દેહાવસાન થયું.

માંડવ્ય ઋષિના શાપ પ્રમાણે વિદુરે પોતાના સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ દેહનો ત્યાગ કર્યો, અને પુનઃ પૂર્વવત્ પોતાના અધિકાર પર ગયો (ભારત અંક ૬૩-૫૭ ૬૮-૮૬), (ભાગ ૧-૧૩-૨૧).

વિદુલા. સૌવીર દેશના રાજાની સ્ત્રી. એનો પતિ મરણ પામવાથી ને પુત્ર નાનો હોવાથી, સિંધુ દેશના રાજાએ એનું રાજ્ય લઈ લીધું. પછી જ્યારે એનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે એણે એને અનેક ઇતિહાસ યુક્ત ક્ષત્રિ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. એવીર સ્ત્રીએ સિંધુરાજ પાસેથી પોતાનું રાજ્ય પાછું લીધું. આ વિદુલાના પુત્રનું નામ સંજય હતું. (ભારત ઉદ્યોગનું અંક ૧૩૩-૧૩૬).

વિદુધા. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી ભારત-વર્ષની એક નદી.

વિદૂરથ. સોમવંશીય પૂરુકુલોત્પન્ન એક રાજા. આ ધણો જ પ્રાચિન કાળમાં થઈ ગયો હતો. કારણ કે જ્યારે જન્મગન્ય રામ નિઃશ્વનિય પૃથ્વી કરતા હતા ત્યારે, આની માએ એને ઋષ્યવાન પર્વત પર રહેતા એક ઋષિના આશ્રમમાં મુકી દીધો હતો. પછી જ્યારે પરશુરામ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાના કર્મથી વિરામ્યા અને શર્પીરક દેશમાં ગયા, એટલે આ પુનઃ પૂરુકુળની વૃદ્ધિ કરનાર થયો. આના પિતાનું નામ મળતું નથી. તેમ જ તેના પુત્રનું નામ શું તે પણ મળતું નથી. વંશાવળીમાં પણ એનું નામ નથી. (ભારત શાંતિ અંક ૪૮).

વિદૂરથ (૨) સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર જન્મુ રાજાનો પૌત્ર અને સુરથાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સાર્વભૌમ નામનો રાજા.

વિદૂરથ (૩). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર વૃષ્ણના વંશના બીજા વૃષ્ણનો પુત્ર

અને ચિત્રરથ રાજના બે પુત્રોમાંનો બીજો.

આનો પુત્ર શર નામનો રાજ.

વિદ્યરથ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર કોઝાના વંશના નિર્વૃત્તિ રાજનું નામાંતર.

વિદ્યરથ (૫) દંતવક અથવા વકદંતનો ભાઇ. વૃદ્ધશર્માથી શ્રુતદેવાને થએલો પુત્ર. એને કૃષ્ણે માર્યો.

વિદ્યરથ (૬) હંસધ્વજ રાજનો ભાઇ.

વિદ્યરથ (૭). સોમવંશી કુરુરાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર અનન્થાન. (ભા. ૧૦ આદિ. ૧૦૫૦ ૬૩)

વિદ્યરથ (૮). પ્રથમ કહેલો વિદ્યરથ તે જ (ભા. ૧૦ આ. ૨૩૮-૧૦)

વિદેહ. સૂર્યવંશી નિમિ રાજાએ વસિષ્ઠના શાપથી મરણ પામ્યા પછી પુનઃ દેહ સ્વીકાર્યો નહિ એટલે તેના મિત્ર પુત્ર ઉપરથી આખા વંશનું પડેલું નામ.

વિદેહ (૨). ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફ આવેલા, ભારત-વર્ષના બે દેશ. એમાંનો પહેલો ગંડક દેશની પૂર્વે, અને બીજો અપર પૂર્વ વિદેહ જનક-વંશીય રાજનો, પ્રસિદ્ધ છે.

વિદેહનગર. અપર પૂર્વ વિદેહની રાજધાની મિથિલા નગરી તે જ આ.

વિદ્ય. વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વિદ્યાચંડ. કૌશિક આજણુનો પુત્ર. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ).

વિદ્યાધર. દેવયોનિ વિશેષ.

વિદ્યુચ્ચત્ર. એક રાક્ષસ. (૪ સહ શબ્દ જુઓ)

વિદ્યાજગજ. એક રાક્ષસ. શર્પણખાનો પતિ. એને રાવણે માર્યો હતો.

વિદ્યુજગજ (૨). રાવણનો એક પ્રધાન રામનું શિર અને ધનુષ્ય, માયામય આકૃતિએ આણે જ બનાવીને રાવણ પાસે તે સીતાને દેખાડ્યાં હતાં. પરંતુ તે જોયા છતાં સીતા રામને વશ વર્તી ન હતી.

વિદ્યુજગજ. અશ્રુતનું રક્ષણ કરનાર બે સર્પો. (ભા. ૧૦ આ. ૩૩-૫-૬).

વિદ્યુતા. એક અપ્સરા વિશેષ. (ભા. ૧૦ અનુ. ૫૦-૪૮)

વિદ્યુત્કેશ. હેતિ રાક્ષસની સ્ત્રી ભયાની કુબે થએલો પુત્ર. સંધ્યા નામની કોઇ સ્ત્રીની સાલંકટંકટા નામની કન્યા આની સ્ત્રી હતી. તેને આનાથી ગર્ભ રહ્યો. એ ગર્ભને તેણે મંદરાચળ પર નાંખી દીધો. એનું મહાદેવે રક્ષણ કરી સુકેશ એનું તેનું નામ રાખ્યું. (વા. ૧૦ રાં. ઉત્તર. ૨૦ સં. ૪).

વિદ્યુત્પતાક. પ્રલયમેધોમાંનો છટો મેધ.

વિદ્યુત્પણી. પ્રાધાને થએલી અપ્સરાઓમાંની એક. (ભા. ૧૦ આ. ૬૬-૪૯).

વિદ્યુત્પલ. એક ઋષિ.

તતો વિચત્રમ્ભો નામ કૃષિરાહ મહાત્મા: ૭૦।

આદિત્યતેજસા તસ્ય તુલ્ય રૂપ પ્રકાશતે ॥ ૩૧ ॥

(ભા. ૧૦ અનુ. ૧૮૮-૪૩)

વિદ્યુત્પ્રભા. એ નામની દશ અપ્સરાઓ.

અન્ન વિદ્યુત્પ્રમાનામ જજિરેડ્સસસોદશ ॥ ૨૧ ॥

(ભા. ૧૦ ઉદ્યાગ. ૧૧૧-૨૧)

વિદ્યુદ્ર. રામ સેનામાંનો એક વાનર વિશેષ. (વા. ૧૦ યુદ્ધ. ૨૦ સં. ૭૩).

વિદ્યુદ્રપ. લંકામાંનો એક રાક્ષસ. (વા. ૧૦ સુ. ૬૨૦ સં. ૬).

વિદ્યુન્માલી. તારકાસુરનો પુત્ર. ત્રિપુરમાંનાં એક પુરનો અધિપતિ.

વિજિતેષુ વ દૈત્યેનુ તારકસ્ય સુતાન્નય: ।

તારાક્ષ: કમલાક્ષશ્ચ વિદ્યુન્માલી વ પાર્થિવા ॥

(ભા. ૧૦ કુર્ણુ. ૨૪-૭)

વિદ્યુન્માલી (૨). તારકાસુરનો મિત્ર એક અસુર.

વિદ્યુન્માલી (૩). રાસસેનામાંનો એક વાનર.

વિદ્યુન્માલી (૪). લંકામાંનો એક રાક્ષસ. (વા. ૧૦ સુ. ૬૨૦ સં. ૬).

વિદ્યાત. ધર્મ ઋષિની પત્નિ લંબાનો પુત્ર, આનો પુત્ર સ્તનયિતુ.

વિદ્યાતા. એક અપ્સરા.

વિદ્યાવણુ. દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વિદ્યાતા. અહરેવ.

વિદ્યાતા (૨) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના અહરપુત્ર ભૃગુથી કર્દમ કન્યા ખ્યાતિની કુબે થએલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. મેરૂની કન્યા નિયતી આની સ્ત્રી હતી, અને તેના પુત્રો વેદશિરા અને કવિ. (ભા. ૧૦ આ. ૩૭-૧૦).

વિધિ. ઘઘદેવ.

વિધિ. ચંદ્ર.

વિધિ. તામસ મન્વન્તરમાંના દેવની માતા.

વિધિ (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુલોત્પન્ન કુશવંશના અગ્નિ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર હિરણ્યનાભ.

વિંધ્ય. ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક પર્વત. આ પર્વતના મુર્તિમાન દેવે એક વખત ચન્દ્રને એવું કહ્યું કે તમે જેમ મેરુની આસપાસ પ્રદક્ષિણ કરો છો એવી રીતે મારી આસપાસ કરો. તેમણે ઉત્તર વાલ્યો કે સૃષ્ટિના નિર્માણ કરનારાએ અમને મેરુની પ્રદક્ષિણ કરવાનો ક્રમ કરી આપ્યો છે તે પ્રમાણે અમારા નશિબમાં ફરવાનું છે. એ વિષયે અમે કેવળ સ્વતંત્ર નથી. આ ઉત્તર માંભળી પર્વત વધવા લાગ્યો. અને એટલે ઉઘો વધ્યો કે એણે કરીને સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિનો રોધ થયો. આથી દેવો અને ઋષિઓ આની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે તું આમ ન કર. પરંતુ આણે કોઇનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. એટલે એ બધા અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કહેવા લાગ્યા કે વિંધ્યાચળ આપનો શિષ્ય છે અને જ્યારે તેણે લોકાપદવકારક કૃત્ય આરંભ્યું છે તો એને એ વિષયે બોધ આપવો એ આપના હાથમાં છે. દેવોનું અને ઋષિઓનું આ બોલવું સાંભળી અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાનો આશ્રમ છોડી નીકળ્યા અને આની પાસે આવ્યા. એમને જોતાં જ વિંધ્યાચળ એમને નમસ્કાર કરવા સાષ્ટાંગ નમ્યો. આમ નમ્યો જોઈ અગસ્ત્યે તેને કહ્યું કે હું દક્ષિણ તરફ જઈ છું ત્યાંથી પાછો આવું ત્યાં સુધી આ જ સ્થિતિમાં પડી રહે. આટલું કહી અગસ્ત્ય દક્ષિણ તરફ ગયા અને વિંધ્ય જે ત્યારથી દંડવત્ લાંબો પડ્યો તે હજી પણ એ જ સ્થિતિમાં પડ્યો છે. અગસ્ત્ય ઋષિ વાયદો કરીને ગયા તે પાછા આવ્યા જ નહિ. આપણામાં “અગસ્ત્ય ઋષિ નો વાયદો” કહેવાય છે એ તો બધાને

અબર હશે. મારાંશ કે આના આમ પ્રધવાથી સૂર્યચંદ્રાદિકોની ગતિમાં થતો રોધ દુર થયો; તે તેથી દેવો, ઋષિઓ અને ઇતર પ્રજાજન સુખી થયાં. આ પર્વત બગડાની અંક સંજા વાળા હિમાલયની આ બાજુએ આપણે રહીએ છીએ તે તરફ આગ્યો છે. (ભારત ભીં ૨૦ અં ૯-૧૧, ભારત વન ૨૦ અં ૧૦૩-૨-૧૬).

આ પર્વતમાંથી તપતી, તાપી, પયોષ્ણી, નિર્વિંધ્યા, ક્ષિપ્રા, ઋષભા, વેણુ, વૈતરણી, વિશ્વમાતા, કુસુદતી, કરતોયા, મહાગૌરી, દુર્ગામા અને શીલા એટલી નદીઓ નીકળી છે. (દેવી ૧૦-૩, સ્કંદ ૬૦ કાશી ખંડ ૦ પૂર્વાર્ધ ૪-૫).

વિંધ્યચુલિક. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભારત ભીં ૨૦ અં ૯).

વિંધ્યાદ્રિ. વિંધ્ય પર્વત તે જ.

વિંધ્યાવદી. બલી દૈત્યની સ્ત્રી.

વિંધ્યાધ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના પુત્ર અજમીલના નીલ નામના પુત્રના વંશમાં મુદ્ગલકુલોત્પન્ન ઈંદ્રસેન રાજાનો પુત્ર. આને મેનકા અસરાથી દિવોદાસ અને અહલ્યા, એમ બે જોળવાં સંતાન થયાં હતાં.

વિનત. રામસેનામાંનો એક વાનર.

૫૫ વૃદ્ધસંકાશો વિનતો નામ યુધ્ધ: ૧૪૧

(વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૦ સં ૨૬).

વિનત (૨). આ નામનું એક ગામ વિશેષ.

વિનતા. કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. આને અરુણ, ગરુડ, અરુણિ, વારુણિ એવા ચાર પુત્રો અને સૌદામિની નામની એક કન્યા હતી. આ ઉપરાંત સુમુખ, સુનામા, સુનેત્ર, સુવર્ચા, સુરુક અને સુબલ એ નામના બીજા છ પુત્રો હતા એવું પણ મળી આવે છે. એ અને એની બહેન અને શોક્ય કંદુ બન્ને નિષાધર્મક અને સરસાધર્મી પતિસેવા કરતાં હતાં. કશ્યપે કહ્યું કે કંદુને હજાર પુત્રો થશે અને વિનતાને બે બળવાન પુત્રો થશે. પછી બન્ને ગર્ભવંતી થઈ. કંદુએ હજાર ઈંડા મૂક્યા;

પાંચ હજાર વર્ષે કદુનાં ઈંડાં સેવાધને તેમાંથી શેષ, વાસુકી, કરકોટક, ધનંજય, ઐરાવત આદિ નાગ નિકળ્યા. (નંમ કં ૧૦૫૧) પ્રથમતઃ જ્યારે અરુણ વખતે વિનતા ગર્ભિણી થઇ ત્યારે પોતાને જલદી પ્રસૂતી થાય માટે અધીરી બનીને પૂર્ણકાળ થયા પહેલાં અરુણને તેણે બળાટકારે ઉદર બહાર કહાડયો. તેથી એ પગ વગરનો જન્મ્યો એટલે એણે વિનતાને શાપ દીધો કે તું તારી શોક્યની દાસી થઇ રહીશ. એ જ પ્રમાણે એને કદુની દાસી થઇ રહેતું પડ્યું હતું. એ આ રીતે બન્યું:-એક વેળા સૂર્યના રથના ઘોડાનો રંગ કેવો છે તે સંબંધી આને એને કદુને વાદ પડ્યો. વિનતાએ કહ્યું કે શ્વેતવર્ણના છે, અને કદુએ કહ્યું કે તે કાળા રંગના છે. આમ કહી પોતાનો બોલ ખરો પડે માટે કદુએ પોતાના વાસુકિ ઇત્યાદિ પુત્રોને આગા કરી કે તમે સત્વર સૂર્યલોકમાં જાઓ અને અશ્વનો વર્ણ જે શ્વેત છે તેને તમારા પોતાના વિષે કહીને કાળો કરી આવો. આનું કહેતું પ્રથમ તો કાષ્ટએ કાને ધવું નહિં એટલે કદુએ એમને શાપ્યા કે આ આગા-ભંગને લીધે આગળ એક રાજ સર્પસત્ર કરશે તેમાં તમે બળીને ભસ્મ થશો. ત્યારે એ સાંભળી બધા ગભરાયા અને ઉશ્પાત્ત માગી, સૂર્યલોકમાં જઇ પોતાના વિષ વડે અશ્વોને કાળો કરી દીધા.

અશ્વ કાળો થતાં જ કદુએ વિનતાને કહ્યું કે તું મારી સાથે સ્વર્ગમાં ચાલ. બન્ને સૂર્યલોકમાં ગયાં ત્યારે વિનતાએ અશ્વ કાળો રંગના બોધ્યા. આ પ્રમાણે પોતે ખોટી દરી એટલે પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે હારે તેણે સરત કરનારની એક હજાર વરસ સુધી દાસી થઇ રહેતું, એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ કદુની દાસી થઇ રહી. પછી ગરુડે તેને દાસી-પણામાંથી મુક્ત કરી. (આં ૧૬-૬, ૨૦-૩૪, ૨૩-૩, ૬૬-૪૦, અને ૬૭-૩૯) અનુ ૨૦-૨૦, ૨૦-૨૩ અને ૨૦-૨૯).

વિનતા (૨). સીતાના સંરક્ષણ માટે મુકલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

તતસ્તુ વિનતા નામ રાક્ષસી મીમદક્ષનાં ૨૥ (વાં ૨૧૦ સુ-૬૦ સં ૨૪).

વિનશન. સરસ્વતી નદી જ્યાં ચાણેશ્વરથી પશ્ચિ-માભિમુખ થઇને નિષાદ રાજ્યના મેં આગળ રણમાં અન્તર્હિત થઇ જાય છે ત્યાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. હાલના સિરહિંદ પ્રગણામાં આવેલા રેતીના રણમાં ભારતવર્ષનું સરસ્વતી નદી સંબંધીનું તીર્થ વિશેષ છે તે જ.

વિનશન (૨). બગડાની સંતાવાળું કુરૂક્ષેત્ર તે જ. વિનાયક. આ નામનો રુદ્રગણ.

વિનાયક (૨). એ નામના રુદ્રગણનો અધિપતિ, ગણપતિ.

વિનાયક (૩). કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઠેકાણે ગરુડનું પણ આ નામ કહ્યું છે.

વિનાયક (૪). ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્ર વિશેષ.

વિનાશન. કસ્યપથી કાલાને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

વિપાટ. વિપાશા નદી.

વિપાટ (૨). કૌરવ પક્ષનો એક રાજા. અર્જુનને હાથે મરાયલો. (ભારં ૬૭૦. અં ૩૨-૬૧).

વિપાપ. એક અગ્નિ વિશેષ. (ભારં ૫૦૨૨૧-૨૧).

વિપાપા. ભારતવર્ષની એક નદી. (ભારં ૭૦૯-૧૫).

વિપાપ્મા. બૃહસ્પતિનો અગ્નિ સંબંધનો પૌત્ર. નિશ્વવન નામના અગ્નિનો પુત્ર. આનું વાર્તુ-કર્થમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું મત્સ્યપુરાણમાં છે.

વિપાશા. ભારતવર્ષની નદી. હાલની ખીઆસ તે જ. (ભારં ૭૦૯-૧૫). (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

વિપીત. ગર્દભીવિપીત શબ્દ જુઓ.

વિપુલ. ભારતવર્ષની ક્ષેત્ર વિશેષ.

વિપુલ (૨). વસુદેવથી રોહિણીને થએલા પુત્રોમાંનો એક.

વિપુલ (૩). અર્જુનને મારેલા સૌવીર દેશનો એક ક્ષત્રિય રાજા. (ભારં આં ૧૫૧-૪૬).

વિપુલ (૪). એક બ્રાહ્મણ. દેવશર્માનો શિષ્ય. તેની ગુરુપત્નિ રુચિ. (ભારત અનુ. ૨૦ ૭૫)

વિપુલા. એક નદી. (ભારત ભીષ્મ ૨૦ ૮-૧૪)

વિપ્રથુ. એક યાદવ વિશેષ. (ભારત આ. ૨૦૧-૧૮) સુભદ્રાહરણ વખતે એનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ થયું હતું. (ભારત આ. ૨૪૪)

વિપ્રૃષ્ઠ. વસુદેવને ધૃતદેવાથી થયેલો પુત્ર.

વિપ્ર. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન અજનીઠ વંશના કુરુપુત્ર સુધનુના કુળમાં જરાસંધ વંશમાં જન્મેલા સત્તજય રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર શુચિ નામનો રાજા.

વિપ્રચિત્તિ. દનુપુત્ર દાનવોમાંનો મોટો. આ ધણો બળવાન હતો. એને સિંહિકા નામની સ્ત્રી હતી અને તેની કુખે આને તેર પુત્ર થયા હતા. (રસૈહિકેય શબ્દ જુઓ).

વિપ્રુધ. વિદેહવંશના વિદ્યુત જનકનું બીજું નામ. વિભાંડ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

વિભાંડક. કાશ્યપગોત્રીય એક ઋષિ. ઋષ્યશૃંગનો પિતા. (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ).

વિભાવરી. ઉત્તરદિગ્પાલની નગરી. એને વસ્તૌ-કસારા પણ કહે છે. (૨ વસ્તૌકસારા શબ્દ જુઓ). આ શહેરમાં જ્યારે સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન, પશ્ચિમ દિગ્પાલની દેવધાની નગરીમાં સૂર્યોદયનો સમય અને દક્ષિણ દિગ્પાલની સંયમિની નગરીમાં મધરાતનો સમય થાય છે. (૧ સૂર્ય શબ્દ જુઓ).

વિભાવસુ. સૂર્યનું એક નામ. (ભારત આ. ૧-૫૫).

વિભાવસુ (૨). એક ઋષિ. આ પોતાના સુપ્રતીક નામના ભાષના શાપે કરીને પાણીમાં કૂર્મચોનિ પ્રાપ્ત કરી પડ્યો હતો. (૩ સુભદ્ર શબ્દ જુઓ). તેને ગરુડ ખાઈ ગયો હતો. (ભારત આ. ૨૮-૧૬).

વિભાવસુ (૩). મુર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંથી કૃષ્ણે માર્યો હતો તે પુત્ર. (મુર શબ્દ જુઓ)

વિભાવસુ (૪). પાંડવો સાથે અરણ્યમાં હતો તે એક ઋષિ.

વિભીષણ. (૩ બિભીષણ શબ્દ જુઓ). રાજસુય યજ્ઞ વખતે એની પાસેથી કર લેવા સહેદેવે ધટોત્કચને મોકલ્યો હતો. (ભારત સં. ૩૨-૮૦). રામે એને પટ્ટાભિષેક કર્યો હતો. (ભારત ૫૦ ૨૮૪-૪૬).

વિભીષણ (૨). એક યક્ષ વિશેષ. (ભારત સં. ૧૦-૧૮).

વિભુ. દેવ વિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ).

વિંભુ (૨). ઋષભદેવનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. ભરત રાજાને તેની બીજી પત્નિની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રના વંશમાં પ્રસ્તાવ નામના રાજાને નિયુક્તિથી થયેલો તે આ. આને રતિ નામની સ્ત્રી અને પૃથુષેણ નામનો પુત્ર હતો.

વિભુ (૩). રૈવત મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં હતો તે ઇંદ્ર.

વિભુ (૪). સ્વારોચિષ મન્વન્તર માંહેલો વિષ્ણુનો અવતાર.

વિભુ (૫). સાંખ્ય નામના દેવોમાંનો એક દેવ. વિભુ (૬). વારુણ જૂનુના પુત્રોમાંનો એક; જેને વરેણ્ય કહ્યો છે તે.

વિભુ (૭). રાત્રિ યુદ્ધમાં ભીમે મારેલો શકુનિના ભાઈઓમાંનો એક.

અમર્ષ્યન્તો નિહત્તં શતચન્દ્રં મહારથમ્ ।

શકુન્નેઞ્જાતરો વીરા ગવાક્ષઃ શરમો વિભુઃ ॥૨૩॥

(ભારત દ્રો. ૨૦ આ. ૧૫૮-૨૩).

વિભૂતિ. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (અનુ. ૭-૫૭)

વિભ્રાજ. બર્હિષદ નામના પિતરોનો લોક.

વિભ્રાજ (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાર નામના રાજાનું નામાન્તર.

વિમલ. વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર. ઇલ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી નાનો.

વિમલ (૨). સોમવંશી યદુપુત્ર કોષાના વંશનો વિકૃતિ રાજા તે જ આ.

વિમલ (૩). ભારતવર્ષીય એક તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૫૦ ૮૦-૮૮).

વિમલપિંડક. એક સર્પ વિશેષ. (ભારત આદિ ૦
અં ૦ ૩૫-૮).

વિમલા. ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી
વિશેષ.

વિમલા (૨). મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી
વિશેષ.

વિમલા (૩). સુરભીકન્યા શેહિણીની એ કન્યા-
ઓમાંની એક.

વિમલેશ્વર. ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

વિમલોદકા. સરસ્વતી નદીના સાત પ્રવાહોમાંનો
એક પ્રવાહ. (ભારત ૦ ૨૧૦ ૩૬-૪).

વિમુખ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

મગસ્યોઽન્નિચ્છ મગવાન્સુમુલ્લો વિમુલ્લસ્તથા ॥

(વાં ૦ ૨૧૦ ઉં ૨૦ ૧).

વિમ્નેત્યન. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

વિયતિ. સોમવંશી નહુષ રાજાના છ પુત્રોમાંનો
પાંચમો.

વિરજ. ઋષભદેવ વંશના ત્વષ્ટા નામના રાજાને
વિરોચનાથી થએલો પુત્ર. આને વિપુચી
નામની સ્ત્રી હતી, અને સો પુત્રો હતા જેમાં
શતજિત સહુથી મોટો ને એક કન્યા હતી.

વિરજ (૨). સ્વાયંભૂવ મન્વન્તરમાંના મરીચિ
ઋષિના પુત્ર પૂર્ણિમાના એ પુત્રોમાંનો મોટો.

વિરજ (૩). ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના સમર્ષિઓ-
માંનો એક ઋષિ.

વિરજ (૪). આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં
થનારા દેવોમાંના એક પ્રકારના દેવ.

વિરજ (૫). ભારતવર્ષીય તીર્થ.

વિરજસ્ક. આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રો-
માંનો એક.

વિરજા. વારણિ કવિના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો.

વિરજા (૨). સુસ્વધા નામના પિતરની કન્યા,
અને નહુષ રાજાની સ્ત્રી. (નહુષ શપ્દ બુએ)

વિરજા (૩). સર્પ વિશેષ. (ભારત ૦ આં ૦ ૩૫-
૧૪, ઉં ૦ ૧૦૩-૧૬).

વિરજા (૪). ક્ષત્રિય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક
પુત્ર. એને ભીમે માથો હતો. (ભારત ૦ આં ૦
૧૩૧-૧૪, દ્રો ૦ ૧૫૮-૧૭-૧૮).

વિરજાતીર્થ. એક તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૦ વાં ૦
અં ૦ ૮૩).

વિરજામિત્ર. સ્વાયંભૂવ મન્વન્તરમાંના વસિષ્ઠ
ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વિરાજ. એક રાજા, અવિક્ષિત્રિનો પુત્ર. (ભારત ૦
આં ૦ ૧૦૧-૪૦).

વિરાજ (૨). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. ભીમેને
હાથે મરાયલો. (ભારત ૦ લીખ ૦ અં ૦
૮૬-૨૭).

વિરાટ. વિરાટ પુરુષ જે ઇશ્વર તે.

વિરાટ (૨). સ્વાયંભૂ મનુનું પથુ આ નામ છે.

સ્વાયંભુવ ઇતિ ક્ષ્યાતઃ સ વિરાદિતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥
તદ્વપરુણસામાન્યાદધિપૂરુષ ઉચ્યતે ॥૪૫॥

(મત્સ્ય ૦ પું ૦ અં ૦ ૩).

વિરાટ (૩). પૂર્વ મત્સ્ય દેશનો રાજા. અગ્રાત-
વાસને માટે પાંડવો આના દેશમાં રહ્યા હતા,
અને તેમણે પોતાનાં નામ અને ૩૫ પથુ
બદલી નાંખ્યાં હતાં. પાંડવો તે પાંચ પુરુષ
અને છઠ્ઠી દ્રૌપદી એમ જ જો અહીં રહ્યાં
હોત તો તરત ઝોળખાઇ નત. પરંતુ
ચાર પુરુષ, એક નટ અને એક સ્ત્રી એમ
હોવાથી આને એ પાંડવો હશે એવો ખ્યાલ
ધરાધરી આવ્યો નહિ. આ વિરાટને ૧
શતાતીક, ૨ મદિરાક્ષ, (મદિરાશ્વ), ૩ સૂટ-
દિત્ત, ૪ શ્રુતાનિક, ૫ શ્રુતધ્વજ, ૬ બલા-
નીક; ૭ જ્યાનીક, ૮ જ્યોશ્વ, ૯ રથવાદન,
૧૦ ચંદ્રોદય અને સમરથ એમ અગિયાર
ભાઇઓ હતા. (ભારત ૦ વિં ૦ ૩૩-૧૬-૨૧).
એની પહેલી સ્ત્રીનું નામ સુરથા હતું. એને પેટે
શ્વેત અને શંખ એમ બે પુત્ર થયા હતા. (વિં
૨૧-૧૭). કેકય રાજાની કન્યા સુદેષ્યા
આની બીજી સ્ત્રી હતી. સુદેષ્યાનો ભાઇ
મહાબલાદય ક્રીચક નામનો કેકય તેના ભા-
ઇઓ સહિત આનો સેનાપતિ હતો. વિરાટને
સુદેષ્યાને પેટે ઉત્તરકુમાર અને બમ્બુ પુત્રો
અને ઉત્તરા નામની એક જ કન્યા હતી. ઉત્ત-
રકુમારનું બીજું નામ ભૂમિઋષ્ય હતું. (વિં
૨૧-૧૮).

આનો સાળો કીચક વલ્લવને હાથે મરાયો એવી ખબર પડતાં, અહિં પાંડવો હોવા જોઇએ એવો દુર્યોધનને ખ્યાલ આવ્યો. કારણકે કીચક કાંઇ સામાન્ય નહિ પણ મહાબળવાન હતો. તેની જ હુંકે વિરાટ અન્નિત હતો. આ તર્ક ઉપરથી દુર્યોધને સુશર્મા નામના ત્રિગતાધિપતિને મત્સ્ય દેશની દક્ષિણ તરફ મોકલી, આના ગોધનનું હરણ કરાવડાવ્યું. સુશર્મા સાથે વિરાટ યુદ્ધે ગયો ત્યારે તેણે કંકને (યુધિષ્ઠિરને) સાથે લીધો અને તેની જ સૂચના ઉપરથી વલ્લવ (ભીમ-સેન), અથિક (નકુલ) અને તતિપાળ (સહ-દેવ)ને પણ સાથે ચાલવાની આજ્ઞા કરી. આ ઉપરાંત વિરાટના સધળા ભાઈઓ અને ઉત્તર શિવાય ખીજ પુત્રો પણ તેની સાથે હતા. (ભારત વિરાટ ૦ અં ૩૩).

આમ મોટું સૈન્ય લઇ વિરાટ રાજ સુશર્મા પર ચડ્યો, અને એ વચ્ચે જળદંડ યુદ્ધ મચ્યું; તેમાં એવું બન્યું કે સુશર્માએ વિરાટને પકડ્યો અને રથે બાંધી હસ્તિનાપુર તરફ ચાલવા માંડ્યું. આ કંકે જોયું એટલે તેણે વલ્લવાદિકને સૂચના કરી કે આપણે સાથે હોવા છતાં વિરાટની આ દશા થાય તે યોગ્ય નહિ માટે દોડો ને તેને છોડાવી લાવો. આ સાંભળી વલ્લવ વિગેરે સુશર્માની પાછળ પડ્યા અને તેની સાથે ઘેર મંત્રામ કરી તેને બાંધી રથમાં નાંખ્યો અને વિરાટને છોડી કંકે સમીપ આણ્યો. પછી કંકે ગોધન પાછું વાળ્યું અને વિરાટ પણ મુક્ત થઇ પાછો આવેલો જોઇ તેણે વલ્લવ પાસેથી સુશર્માને છોડાવડાવ્યો. વિરાટ રાજ, પોતાને બંધન-માંથી છોડાવ્યો માટે આનો ઉપકાર માની ઘેર પાછો આવ્યો અને કંકેનો ધણો જ સત્કાર કર્યો.

(ભારત વિરાટ ૦ અં ૩૫-૩૬). કુમ્ભ.

પછી વિરાટ સ્વરથ થયો, એટલામાં ઉત્તર તરફથી વિજયી થઇ ઉત્તરકુમાર પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઉત્તરકુમારના જથ્થને લઇને

આનંદ પામેલા વિરાટે જયધોષ કરાવ્યો અને બહુ મોટો ઉત્સવ કર્યો. એવામાં એકદા પાસા રમતાં રમતાં વિરાટ ઉત્તરકુમારના જયથી કુલાતો હતો તેને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે જેના રથનો સારથી વૃહજટા જેવો હોય તે જીતે જ એમાં શું આશ્ચર્ય! મતલબ કે સારથિને લીધે ઉત્તરકુમાર જીત્યો છે. આથી ગુસ્સે થઇ વિરાટે તેમને નાક ઉપર પાસાનો ધા કર્યો હતો; અને તેથી લોહી નિકળ્યું હતું. પતિને આમ લોહી વહેતું જોઈ ક્રોધ અને દિલગીરી ભરેલી દ્રૌપદીએ લોહી પોતાના સુંદર વસ્ત્રમાં ઝીલી લીધું. (વિં ૭૦-૩૦). પછી થોડા જ સમયમાં પાંડવો પ્રગટ થતાં આશ્ચર્ય પામી તેમના ઉપકારને લીધે નમ્ર ભાવે તેણે ઉત્તરાનું અર્જુન પાણિગ્રહણ કરે એવો આગ્રહ કર્યો, પણ અર્જુને તે માન્ય ન રાખવાથી ઉત્તરા અભિમન્યુને પરણાવી.

ભારતના યુદ્ધમાં વિરાટ, ભાઇઓ અને પુત્રો સહિત પાંડવ પક્ષે હતો. અને જયદ્રથના મરાયા પછી રાત્રિયુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો.

તત્તો દ્રોણ: સુપીતામ્બાં મહાભ્યામરિમર્દન: ।

દ્રુપદં ચ વિરાટં ચ પ્રેયયામાસ મૃત્યવે ॥૨૧॥

વિરાટ (૪). વિરાટ દેશ મત્સ્ય દેશ તે જ. (ભારત દ્રોણ ૦ અં ૧૮૭). કુમ્ભ.

વિરાટ ૫. એક ધ્વજાર્ધિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ).

વિરાધ. ચિત્રદ્રુત પર્વત મૃકાને ઋષિયોના અનેક આશ્રમો જોતાં જોતાં લક્ષ્મણ અને સીતા સહિત રામે દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં કૈંચાવટ નામના વનમાં તેમને આ રાક્ષસ વિરાધનો ભેટો થયો. એણે આ ત્રણ જથ્થાને જોતાં જ લાગલી સીતાને ઉચ્છ્રી લીધી. સીતાને લઇને થોડે દૂર જઈ ઉભો રહી એણે રામને પૂછ્યું. તમે કેાણ છો ? આ વનમાં સ્ત્રી સહિત કેમ ફરો છો ? એકે ભાર્યા સાથે બે જાણ! રામે કહ્યું અયોધ્યાના રાજ દશરથનો હું જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું અને

મારું નામ રામ છે. આ જોડે છે એ મારો ભાઇ લક્ષ્મણ છે. અને જનકરાજની કુમારી આ સીતા, તે મારી સ્ત્રી છે. અમારા પિતાની આજ્ઞાનુસાર તમારા જેવાને શિક્ષા કરવા સારુ આ ઘેર વનમાં આવ્યા છીએ. આમ કહીને રામે એને પૂછ્યું કે તું કોણ છે તે કહે. તે ઉપરથી વિરાધ બોલ્યો કે હું જવ નામના રાક્ષસનો અને મારી માતા, - તેની બાપા, શતહંદાનો પુત્ર વિરાધ નામે પ્રસિદ્ધ છું. મારા વનમાં કોઇ પણ કાળે કોઇ પણ મનુષ્યે આવવાનું નથી છતાં તમે અહીં નિર્ભય આવ્યાં છો, તો મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે હવે તમને આ સ્ત્રી પાછી મળવાની નથી. હું માત્ર તમને બન્ને ભાઇઓને છોડી દઉં છું. માટે જે જીવવાની લાલસા હોય તો અહીંથી સત્વર જતા રહો.

રામે કહ્યું અલ્યા, તેં આજ સુધી તાપ-સોને બહુ દુઃખ દીધું છે. તેં અનેક ઋષિ-યોને મારી ખાધા છે, માટે તને શિક્ષા કરવી જ યોગ્ય છે. આમ કહીને રામ અને લક્ષ્મણે એના ઉપર બે એવાં તીવ્ર બાણ ફેંક્યાં કે એ મરણ પામીને તત્કાળ જ્વલિત પર પડ્યો. પડતાં વાંત જ એના શરીરમાંથી એક દિવ્ય પુરુષ નીકળ્યો. એણે સ્તવન કરીને રામને કહ્યું કે હું પૂર્વે તુંબુરુ, નામે ગંધર્વ હોઇ વૈશ્રવણના શાપને યોગે આ યોનિને પ્રાપ્ત થયો હતો. એમાંથી તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો, હવે મને મારા લોકમાં જવાની આજ્ઞા આપો. આમ કહી એણે રામને શરભંગ ઋષિના આશ્રમ-નો રસ્તો બતાવ્યો, અને યોતે ગંધર્વ લોક પ્રત્યે ગમન કર્યું. (વાં ૨૦ અરણ્ય ૦ સં ૨-૪).

વિરાવી, સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. (ભારત ૦ આં ૬૮-૧૦૪).

વિરિંચ. ખહા.

વિરિંચ. (૨) શિવ.

વિરિંચન. ખહા.

વિરિંચિ. ખહાદેવ.

વિરુદ્ધ. બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો દેવ વિશેષ.

વિરુપ. રુદ્રગણ વિશેષ.

વિરુપ (૨). વરુણ લોકમાંનો એક અસુર વિશેષ.

વિરુપ (૩). વારુણિ અર્જુના ઋષિના આઠમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર, એક ઋષિ (ભારત ૦ અનુ ૦ ૧૩૨-૪૨).

વિરુપ (૪). સૂર્યવંશી નભગ કુલોત્પન્ન અમ્બ-રીષ રાજાના ત્રણમાંનો એક પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બૃહદશ્વ.

વિરુપ (૫). કૃષ્ણનો એક પૌત્ર.

વિરુપ (૬). વિકૃત નામના બ્રાહ્મણની સાથે વાદકરનાર બ્રાહ્મણ-ગ્રંથકાપાખ્યાન. (ભારત ૦ શાં ૦ ૧૯૭-૯૪).

વિરુપાક્ષ. એક રુદ્ર. ભારતમાં અગ્નીઆર રુદ્ર કહ્યા છે તેમાં આ કિયો તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી.

વિરુપાક્ષ (૨). શંકર ભગવાનનું એક નામ.

વિરુપાક્ષ (૩). એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શાખા જીમ્બો).

વિરુપાક્ષ (૪). મહિષાસુરના મંત્રિયો માંહેનો એક અસુર. (દેવી ભાગ ૦ ૫ સ્કં ૦ અં ૧૧).

વિરુપાક્ષ (૫). અશોક વાટિકા ઉભડતી વખત રાવણે મોકલેલા પાંચ સેનાપતિમાંનો એક. એ તેમ જ બાકીના ચારે મારુતીને હાથે મરણ પામ્યા હતા. (વાં ૨૦ સુદંર ૦ સ-૪૬).

વિરુપાક્ષ (૬). દનુપુત્ર, દાનવ. (ભારત ૦ આં ૬૬-૨૫).

વિરુપાક્ષ. (૭) એક રાક્ષસ. (ભારત ૦ વાં ૨૮૬-૯).

વિરુપાક્ષ (૮). ધટોત્કચનો સારથિ. (ભારત ૦ દ્રો ૦ ૧૭૬-૧૮).

વિરુપાક્ષ (૯). યુદ્ધમાં લક્ષ્મણે મારેલો એક રાક્ષસ. (વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૪૩).

વિરુપાક્ષ (૧૦). યુદ્ધમાં સુગ્રીવે મારેલો સુમાલી રાક્ષસનો અમાત્ય. (વાં ૨૦ યુ ૦ સં ૯૭).

વિરોચન. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભાર૦ આ૦ ૨૦૧-૨).

વિરોચન (૨). પ્રહ્લાદ દૈત્યના પુત્રોમાંનો એક, અને બલિ દૈત્યનો પિતા. (ભાર૦ આ૦ ૬૬-૧૯).

એ એક વખત બ્રહ્માત્મ વસ્તુ તે શું એ પુછવાને સત્ય લોકમાં બ્રહ્મા પાસે ગયો હતો. તે વખત હાલના ઇન્દ્ર પુરંદરની ભેટ થઈ. એના મનમાં બ્રહ્મદેવને જે પ્રશ્ન પુછવાનું હતું તેવો જ પ્રશ્ન ઇન્દ્રે પણ પુછ્યો. બ્રહ્મદેવે બન્નેને સરખો જ ઉપદેશ કરીને કહ્યું કે હવે તમે જાતે વિચાર કરો. પછી બન્ને પોતાપોતાને સ્થાને પાછા ગયા. ઇન્દ્ર વિચાર કરીને કૃતાર્થ થયો. પણ વિરોચને એમ વિચાર ન કરતાં મનસ્વી વિચાર કરી સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે:-

દેહ એ જ આત્મા છે, અને અસ્થિ માંસાદિથી બનેલા આ દેહ સધળાંનાં સરખા જ છે. માટે બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ ગણવાનું કાંઈ કારણ ન હોતાં શ્રેષ્ઠ ગણવા એ યોગ્ય નથી. વળી પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર છે. તેમાં બ્રાહ્મણોએ માનેલો મોક્ષ પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે એ યોગ્ય નથી. મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કામ પુરુષાર્થ જ શ્રેષ્ઠ છે. વિચાર કરીએ છીએ તો પાપનું ફળ દુઃખ અને પુણ્યનું ફળ સુખ એ સર્વ માન્ય છે. માટે જપ, તપ, દેવાર્ચન, પ્રાતઃસ્નાન વગેરે ભવિષ્યના સુખની ઇચ્છાથી કરે છે તે ભલે કરે; પણ પ્રસ્તુત તો આ સાધવાને બહાને એ બધું પાપનાં ફળ ભોગવવા જેવું છે એમ માનવું જોઈએ. સારાંશ કે બિંકણ બ્રાહ્મણોના માર્ગને વિચારવાન પુરુષોએ કદી અનુસરવો નહિ અને એમાં વિશ્વાસ રાખવો નહિ. આવો સિદ્ધાંત બાંધી એણે પોતાના અનુયાયીઓ દૈત્યોને એ મતમાં ભેળવ્યા. એણે કેટલાક મનુષ્યોને પણ એ જ મતાવલંબી બનાવી એમની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. આવાં લક્ષણથી વિરોચન અધોગતિ પામ્યો. એનો પુત્ર બલિ એના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી ન હતો.

કેશિનીના સ્વયંવર કાળે વિરોચનને સુધન્વા નામના બ્રાહ્મણની સાથે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એ પરત્વે વિવાદ થયો હતો. (ભાર૦ સ૦ ૯૦-૬૭ અને ભાર૦ ઉ૦ ૩૫-૫૧૧).

વિરોચના. ઋષભદેવ વંશના ભૌવન રાજાના પુત્ર ત્વષ્ટાની સ્ત્રી, અને વિરજ રાજાની માતા (ભાગ૦ પંચમ સ્કંદ ૦ અ૦ ૧૫).

વિરોહણ. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૫૭-૯).

વિલોમા. સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વતના પુત્ર અંધક રાજાના પ્રપૌત્ર કુકુર રાજાનો પૌત્ર, અને વન્હિ રાજાનો પુત્ર, એના પુત્રનું નામ કપોતરોમા.

વિવર્ધન. એક ક્ષત્રિય વિશેષ. (ભાર૦ સ૦ ૪-૨૭).

વિવસ્વાન. બાર આદિયોમાંનો એક આદિત્ય.

એને સંજ્ઞા, રાત્રી અને પ્રભા એ નામની ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. સંજ્ઞા ચાલુ મન્વંતરના વિશ્વકર્મા ત્વષ્ટાની દિકરી થતી હતી. તેથી એને ત્વાષ્ટી નામ પણ હતું. વિવસ્વાનથી સંજ્ઞાને શ્રાદ્ધદેવ (વૈવસ્વતમનુ), યમ અને યમુના એમ ત્રણ ફરજન થયાં હતાં. પછી સંજ્ઞાથી વિવસ્વાનનું તેજ સહન થયું નહિ તેથી પોતે ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરીને વેગળી રહી અને વિવસ્વાન પાસે છાવારૂપ મોકલ્યું. કેટલેક કાળે છાયાને સાવર્ણિ, શનિ અને તપતી એમ ત્રણ અપત્ય જન્મ્યાં. એક વખત એમ બન્ધું કે યમે કાંઈ સહજ અપરાધ કર્યો, તે ઉપરથી છાયાએ યમને વેઠાય નહિ એવો શાપ આપ્યો. એ સાંભળીને યમના મનમાં આવ્યું કે આ મારી માતા હોઈ ન શકે. કાંકે મા હોય તો પોતાના સંતાનને આવો શાપ આપે નહિ. મનમાં આમ સંશય ઉપજવાથી એણે આ શાપની વાત પોતાના પિતાને કહી. વિવસ્વાને જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોતાં ખરી વાત જાણી. ત્યારથી એણે સંજ્ઞાની શોધ કરવા માંડી. અને તે જડતાં પોતે ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરીને એને ભટયો, ત્યારે સંજ્ઞાએ એને ઝોળખ્યો. તે ઉપરથી બન્નેનો સમાગમ થયો અને વડવા રૂપ સંજ્ઞાને અશ્વિની-

કુમાર નામના બે પુત્રો થયા. પછી સંગ્રાને લઈ એ પોતાના લોકમાં આવ્યો.

વિવસ્વાનની સંતતી પૈકી શ્રાદ્ધ દેવ મનુ થયો. પ્રસ્તુત એનો જ મન્વંતર ચાલે છે. યમ દક્ષિણ દિશાનો દિગ્પાળ થયો. યમુના તે યમુના નદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી થઈ. ચાલુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી સાવર્ણિ પોતે મનુ થઈ એનો મન્વંતર ચાલશે. શનિ, શનિ મંડળનો અધિપતિ થયો, અને તપતી સોમવંશી પૂરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋક્ષ નામના રાજાના પુત્ર સંવરણને પરણી. અધિનીકુમારો દેવના વૈદ્ય બન્યા.

વિવસ્વાન પ્રતિ લાઘ્રપદ માસમાં સૂર્ય મંડળાધિપતિ થાય છે, છતાં સર્વ કાળ પ્રાધાન્ય એનું જ ગણાય છે.

ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં પ્રહરદેવે મરીચી આદિ ઋષિયો ઉત્પન્ન કર્યા. મરીચીથી કશ્યપ અને કશ્યપથી બાર આદિત્ય થયા.

વિવસ્વાન (૨). ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્ત ઋષિયોમાંનો એક.

વિવસ્વાન (૩). ગરુડે મારેલો એ નામનો એક અસુર.

વિવાહ. ધૃત્વળ અસુરના રથના ઘોડા. (ભાર૦ ૧૦ ૯૭-૨૨).

વિવિક્ત. પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર.

વિવિક્ત (૨). ઉપર કહેલા વિવિક્તનો દેશ-કુશ દ્વીપના સાતમાંનો છઠ્ઠો દેશ.

વિવિત્સુ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. (ભાર૦ આંડ૮-૮૬, ૧૩૧-૫ ભીમસેને આને માર્યો હતો. (ભાર૦ ભી૦ ૮૮-૨૬, ૬૦-૪૬-૧૨).

વિવિશ. સૂર્યવંશી વિંશનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બનીત્ર. (ભાર૦ અશ્વ૦ ૪-૫).

વિવિન્ધ્ય. સોદેવપક્ષનો અસુર વિશેષ. ચારદેખે આને માર્યો હતો. (ભાર૦ ૧૦ ૧૬-૨૬).

વિવિશતિ. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. (ભાર૦ આંડ ૬૮-૮૪, વિં ૩૭-૩). ભીમસેને માર્યો હતો. (ભાર૦ કં ૨-૮, સ્ત્રી ૧૪-૧૪).

વિવિશતિ (૨). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન ચાક્ષુષ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર રંભ રાજા.

વિશદ. સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના વંશના અજમીઠના પુત્ર વૃહદિયુના વંશના જ્યદ્રથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સેન-જિત રાજા.

વિશદ્યકરિણી. નર્મદાને મળનારી નાની નદી વિશેષ.

વિશદ્યા. ભારતવર્ષીય મહાનદી વિશેષ. (ભાર૦ ૧૦ ૮૨-૧૧૪, સં ૯-૨૪).

વિશક્ષન. જે માણસ દાંભિકપણથી યજ્ઞ કરે છે તેને પ્રાપ્ત થનારું નરક.

વિશાખ. કાર્તિકેયનું નામાન્તર હોય એમ જણાય છે. (ભાર૦ ૧૦ ૨૨૮).

વિશાખ (૨). એક ઋષિ વિશેષ.

વિશાખયુષ. યામુનગિરિ ઉપર એક તીર્થ વિશેષ. આ રથને પાંડવો વનવાસ સમયે કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યા હતા. (ભાર૦ વં ૧૭૮-૧૬, શાં ૧૨-૩).

વિશાખા. સોમની સ્ત્રીઓ પૈકીની એક.

વિશાખા (૨). નક્ષત્ર વિશેષ.

વિશાલ. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન તણ્ણિંદુ રાજાને અલંબુષા અપ્સરાની કુખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એણે પોતાના નામ ઉપરથી વિશાલા નામે નગરી સ્થાપી હતી. એને હેમચંદ્ર નામે પુત્ર હતો. (ભાર૦ સં ૬૮-૨૧).

વિશાલ (૨). લંકાનો એક રાક્ષસ વિશેષ. (વાં ૨૦ મુદ્ ૨૦ સં ૬).

વિશાલ (૩). કૃષ્ણ બલરામનો ગાંકુલમાંનો એક સખા-મિત્ર.

વિશાલકર્ણ. એ નામનો એક કિત્તર.

વિશાળા. વિશાળ રાજાએ પોતાને નામે વસાવેલી નગરી. એ જગ્યાએ પૂર્વે કુશપ્લવ વન હતું. દાશરથી રામ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની રક્ષાને સારુ ગયા તે કાળે આ નગરીમાં દિષ્ટ કુળનો સુમતિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

વિશાળા (૨). બદરિકાશ્રમનું જ નામ (ભાગ૦ ૫૨૬. ૪ અ. ૦ ગઘ. ૫).

વિશાળા (૩). બગડાની મંજાવાળા હિમાલય-
માંથી નિકળેલી નદી વિશેષ.

વિશાળા (૪). સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહો-
માંનો એક પ્રવાહ.

વિશાલાક્ષ. શિવનો એક પાર્શ્વ.

વિશાલાક્ષ (૨). પૂર્વ મત્સ્યદેશાધિપતિ વિરાટ
રાજના ભાઈઓમાંનો એક. કીચકના મત્સ્ય
પછી આ સેનાપતિ થયો હતો. (ભારત ૧૦ વિં
૩૨).

વિશાલાક્ષ (૩). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક
પુત્ર. (ભારત ૧૦ ૩૮-૧૦૧). ભીમસેને
એને મારી નાંખ્યો હતો. (૮૮-૨૬).

વિશાલાક્ષ (૪). યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં
આવેલા એક રાજ. વસુદેવે સ્વર્ગતપ્ત્યક
ક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કર્યો તે વખત પશુ સહાય કર-
વામાં હતો. (ભાગ ૧૦ ૨૬:૦ ૨૦ ૨૮).

વિશાલાક્ષ (૫). ગરુડનો પુત્ર. (ભારત ૭
૧૦૧-૮).

વિશાલાક્ષી. વારાણસી ક્ષેત્રમાં આવેલી સતીની
વિશ્રુતિ વિશેષ.

વિશુષ્ટિ. સર્પ વિશેષ. (ભારત ૭ ૧૦૩-૧૬).

વિશોક. કર્ણુ મારેલા પાંડવ પક્ષના કેકય રાજ-
નો પુત્ર.

વિશોક (૨). ભીમસેનનો સારથિ. (ભારત ૨૦
૩૬-૩૦) એનું બીજું નામ અંશોક હતું. શ્રી
કૃષ્ણથી ત્રિવક્રને પેટે જન્મેલો હતો (ભાગ ૧૦-૧૦૩). રક્ષક્ષેત્ર ઉપર એનો અને
ભીમસેનનો સંવાદ થયો હતો. (ભારત ૧૦ ૬૦૮૦)

વિશોક (૩). લોહિત્ય નદીને કિનારે આવેલું
અરણ્ય વિશેષ.

વિશ્રવા. રાવણાદિનો પિતા એક ઋષિ. (ભારત
૧૦ ૨૭૫-૧૪). સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના
બ્રહ્મપુત્ર પુલત્ય ઋષિથી કર્દમ પ્રજાપતિની
હર્ષિભુવા નામની કન્યાને થએલા બેમાંનો નાનો
પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ મળી આવતું નથી.
પરંતુ એને વૈશ્રવણ એવા બીજા નામવાળો
સોમ નામે પુત્ર હતો. એનું કુબેર એવું નામ
પણ મળી આવે છે અને એ ઉત્તર દિગ્ગાળ
હતો. (૧ વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ).

વિશ્રવા (૨). વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર
પુલત્ય ઋષિને તૃણમિદુ રાજર્ષિની ગૌ
નામની કન્યાને પેટે થએલો પુત્ર. ભરદ્વાજ
ઋષિની કન્યા દેવવર્ણિની આ વિશ્રવા
ઋષિની પ્રથમવારની સ્ત્રી થાય. એની કૃષ્ણે
થએલા એમના પુત્રનું નામ પણ વૈશ્રવણ
જ હતું. (૨ વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ). વિશ્ર-
વા ઋષિને વળી કૈકસી નામની સ્ત્રી હતી.
એ રાવણ, કુંભકર્ણ, શર્પણખા અને વિભી-
ષણ એની માતા થાય. આ શિવાય આ
વિશ્રવાને બીજા પુષ્પોત્કટા, રાકા અને
બલાકા નામે ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. પુષ્પોત્કટા
મહોદર, મહાપાર્શ્વ, પ્રહસ્ત, અને કુંભીન-
સીની મા થાય; રાકાની કૃષ્ણે ખર રાક્ષસ
જન્મેલો હતો; અને બલાકા તે ત્રિશિરા, દ્વપણ,
અને વિદુ-જીવહની મા હતી. છેલ્લી કહેલી
આ ચાર સ્ત્રીઓ રાક્ષસોની કન્યા હતી. એને
ધડવિલા (ધક્ષવિલા) ને પેટે કુબેર નામે પુત્ર
હતો. (ભાગ ૯-૨).

વિશ્રુત. વિદેહવંશી દેવમીદ જનકનો પુત્ર, એના
પુત્રનું નામ મહાધૃતિ જનક હતું. આ વિશ્રુ-
તનું વાદમીઠિ રામાયણમાં વિશુધ એવું નામ
કહ્યું છે.

વિશ્રુત (૨). નર્મદા સંબંધે તીર્થ વિશેષ.

વિશ્રુત (૩). વસુદેવાની કૃષ્ણે થએલા પુત્રોમાંનો
એક.

વિંધ. એક ગંધર્વ વિશેષ. (૧ તપસ્ય શબ્દ
જુઓ).

વિંધ (૨). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો
એક રાજ.

વિંધ (૩). શ્રીમન્નારાયણ. (ભારત ૯ ૬૫-
૬૬).

વિંધ (૪). એક ક્ષત્રિય (ભારત ૧૦ ૬૮-૩૬).

વિંધકર્મા. વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના પ્રભાસ
નામના વસુનો પુત્ર. એ ચાલુ મન્વન્તરમાં
દેવોનો શિરપી છે. (મત્સ્ય ૧૦ ૨૦ ૮૫).
ત્વષ્ટા એવું એનું બીજું નામ છે, (૪ ત્વષ્ટા
શબ્દ જુઓ). પ્રહ્લાદની પુત્રી વિરોચના

એની સ્ત્રી થાય. બૃહસ્પતિની બહેન બ્રહ્મવા-
દિની યોગસિદ્ધા એની માતા થાય. (હરિં
૧-૩), (વિષ્ણુ ૧-૧૫). અને (વાયુ
૮૪). સવિતાની ભાર્યા સંઘા એની પુત્રી
થાય. એ સંઘા વડવારૂપે અશ્વિનોની જનની
થાય. સંઘાથી સવિતાનું તેજ સહન ન થઈ
શકવાથી વિશ્વકર્માએ સવિતાને સરાણે ચડાવી
છાલીને એનું તેજ ઓછું કર્યું હતું. વિરો-
ચનાને પેટે થએલો દેવાચાર્ય ત્રિશિરા એનો
પુત્ર. (ત્રિશિરા શબ્દ જુઓ). (વાયુ
૮૪). એણે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી નિર્માણ કરી હતી.
સૂંદ અને ઉપસુંદને મારવાના સાધન તરીકે
તિલોત્તમા પણ એણે ઉત્પન્ન કરી હતી. (આ
૨૩૧-૧૨). ત્રિપુરને મારવાને સમયે રૂદ્રને
એણે રથ બનાવી આપ્યો હતો. (કં ૨૬).
સૂર્યને સરાણે ચડાવીને એનું એક અઘ્રાંશ
તેજ છાલી કાઢતાં જે કડકા પડ્યા તેમાંથી
આણે વિષ્ણુનું ચક્ર, શિવનું ત્રિશૂળ, ધનપતિ
કુબેરનું શસ્ત્ર, અને કાલિકેયનો ભાલો તેમ
જ બીજા દેવોનાં હથિયારો બનાવી આપ્યાં
હતાં. (ડાઉસન પાં ૩૬૪).

વિશ્વકર્મા (૨). સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો એક
પ્રજાપતિ. આણે પોતાની બહિષ્મતી નામની
કન્યા સ્વાયંભૂ મનુના મોટા દિકરા પ્રિયવ્રત
રાજાને દીધી હતી.

વિશ્વગ. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના મરીચિ ઋષિના
પુત્ર પૂર્ણિમાના બે પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

વિશ્વગ (૨). સૂર્યવંશી ઇંદ્રાકુ કુલોત્પન્ન પૃથુ-
રાજાનો પુત્ર. એને વિશ્વરૂપિ અને વિશ્વરાશ્વ
એવાં નામાન્તર હતાં. એને ઈંદુ નામનો
પુત્ર હતો. એ પુત્રને પણ અંદ્ર અને આર્દ્ર
એવાં નામાન્તરો હતાં.

વિશ્વજિત. તારાને પેટે બૃહસ્પતિથી થએલા છ
પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એની ગણના અગ્નિમાં
થાય છે. (ભાર્ગ ૧૦ ૨૨૧-૨૪).

વિશ્વજિત (૨). સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર
સુધનુના વંશના જરાસંઘ રાજાના કુળમાં
જન્મેલા સત્યજિત રાજાનો પુત્ર. એને પુરંજય

અથવા રિપુંજય નામનો પુત્ર હતો. એને
એના શુનક નામના પ્રધાને મારી નાંખીને
પોતાના પુત્ર પ્રલોતને રાજા બનાવ્યો હતો.
(૩ રિપુંજય શબ્દ જુઓ).

વિશ્વધાર. પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર મેઘાતિથિના
સાત પુત્રોમાંનો સાતમો.

વિશ્વધાર (૨). શાકદીપ માંહેલા દેશોમાં સાતમો
દેશ. વિશ્વધાર રાજાનો દેશ, તે જ.

વિશ્વપતિ. અગ્નિ વિશેષ. (ભાર્ગ ૧૦ ૧૨૩-૧૭).

વિશ્વપદ. ક્ષેત્ર વિશેષ.

વિશ્વભુક. બૃહસ્પતિનો તારાની રૂપે થયેલો
ચોથો પુત્ર. એની ગણના અગ્નિમાં થાય છે.
એને ગોપતિ એનું નામાન્તર હતું. (ભાર્ગ
૧૦ ૨૨૧-૨૫).

વિશ્વભાલા. વિધ્યાચળમાંથી નિકળેલી એક નદી.

વિશ્વરૂપિ. બગડાની સંઘાવાળો વિશ્વગ તે જ.

વિશ્વરૂપ. વરુણલોકમાંનો એક અસુર વિશેષ.
(ભાર્ગ ૧૦ ૮-૧૮).

વિશ્વરૂપ (૨). ઋષભદેવના પુત્ર ભરતની પત્ન્ય-
જની નામની સ્ત્રીનો પિતા.

વિશ્વરૂપ (૩). પ્રજ્ઞાદત્તી પુત્રી, વિરોચનની
નાની બહેન રચનાને ત્વષ્ટાથી થએલો પુત્ર.
(ભાર્ગ ૧૦ ૮-૪ વાયુ ૮૪). (ભાગ
૬ ૨૬૦ ૬). એ દેવોનો પુરોહિત થયો હતો.
(ભાગ ૧૦ ૬-૭). ત્રણ ભાઈઓમાં એ વયલો
હતો. એને ત્રણ માથાં હતાં માટે એ ત્રિશિર્ષ
અથવા ત્રિશિરા કહેવાતો. એ એક મુખે સોમ-
પાન, એક મુખે સુરાપાન અને ત્રીજે મુખે
વેદાધ્યયન કરતો. એણે ધણા કાળ સુધી તપ
કર્યું. તેથી ઇંદ્રને ભય લાગ્યો. આથી ઇંદ્ર એના
તપમાં ભંગાણુ પાડવા અપ્સરા મોકલી.
અપ્સરાએ પોતાથી બને તેટલો પરિશ્રમ
કરતાં પણ આ ચલાયમાન ન થયો. પરિ-
ણામે એનું તપ નિર્વિધન સમાપ્ત થયું અને
એની કીર્તિ ઘણી વધી.

એક વખત એમ બન્યું કે બૃહસ્પતિ દેવ-
લોકમાંથી કાંઈ ગયા હશે તે વખત ઇંદ્રે
આને પુરોહિત તરીકે વર્ષો, અને ભૂલોક

પર આવીને યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે વખત શી એ રીતે આજે ગુપ્તપણે દૈત્યોને હવિર્ભાગ આપવા માંડ્યો. એ મોટેથી મંત્ર બોલીને સ્વાહા કહીને દેવોને હવિર્ભાગ આપે અને ધીમેથી સ્વાહા કહીને મંત્ર બણીને દૈત્યને હવિર્ભાગ આપે. દૈત્યની દિકરીને દિકરા હોવાથી, દૈત્યોમાં એનું મોશાળ હોવાથી, એને દૈત્યો પ્રતિ પક્ષપાત હતો. આમ બનતાં બનતાં દૈત્યો દિન પ્રતિદિન બળવાન થવા લાગ્યા એમ ઇંદ્રને જણાયું. એમ થવાનું કારણ એણે શોધતાં જણાયું કે આ વિશ્વરૂપના કપટથી દૈત્યોને હવિર્ભાગ મળે છે. આ જણીને ઇંદ્રને ક્રોધ ઉપન્યો અને વિશ્વરૂપ ઉપર અસ્ર ફેંકતાં જ તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. (મૂળમાં ઇંદ્રે વજ્ર નાંખ્યું એવા પાઠ છે. પરંતુ તે કાળે વજ્ર ઉત્પન્ન જ થયું નહોતું, માટે અમે અસ્ર શબ્દ યોજ્યો છે). વિશ્વરૂપ મુઓ છતાં ઇંદ્રને ભય લાગતો હતો તેથી એણે એનાં ત્રણે માથાં કપાવીને દેહથી છૂટાં પાડ્યાં. વિશ્વકર્માએ આ માથાં છૂટાં પાડી આપ્યાં તેથી ઇંદ્રે વિશ્વકર્માને હવિર્ભાગ અપાવવા ચાલુ કર્યો.

મુમોષ વજ્રં સમુદ્ગ શક્તિશિરસં પ્રતિ ॥૨૩॥
સ પપાત હતસ્તન : વજ્રેણદૃઢમાહત : ।
પર્વતસ્યેવ શિલરં પ્રણુજં મેદની તલે ॥૨૪॥
તં તુ વજ્રહતં દૃઢા શયાનમચલોપમમ્ ।
ન શર્મ છેએ દેવેન્દ્રો દીપીતસ્તસ્ય તેજસા : ॥૨૫॥
હતોઽપિ દીપ્તેજા : સર્જીવશ્ચિવ હિ દૃશ્યતે ।
ચાતિતસ્ય શિરાંસ્યાઙૌ જીવન્મતીવાદ્ગતાનિ વૈ ॥૨૬॥

(ભા.૨૦ ઉ. ૧૦-૨૪-૨૬).

ક્ષિપ્રં ક્ષિન્ધિ શિરાંસિ ત્વં કરિષ્યેઽનુગ્રહં તવ ॥૨૮॥
શિર : પશોસ્તે દાસ્યન્તિ ભાગં યજ્ઞેષુ માનવાઃ
एष तेऽनुग्रहस्तत्क्षાન્धिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥૨૯॥
एतच्छ्रत्वा तु तक्षा स महेंद्रवचनात्तदा ।
શિરાંસ્યથ ત્રિશિરસઃ કુઠારેણાચ્છિન્નત્તદા ॥૩૦॥

(ભા.૨૦ ઉ. ૧૦-૩૮-૪૦).

વિશ્વરૂપા. કામધેનુની દુહિતા. (ભા.૨૦ ઉ. ૧૦૨-૯).

વિશ્વસ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશાન્વયમાં જન્મેલા મહારાજા રાજાનો પુત્ર. એને પ્રસેન-જિત નામે પુત્ર હતો.

વિશ્વસહ. ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન વૃદ્ધશર્મા રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ખદ્ધવાંશ રાજા.

વિશ્વસૃટ. સકળ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મદેવ.

વિશ્વસૃટ (૨). સહસ્ર સંવત્સર સુધી યજ્ઞ કરનાર એક રાજર્ષિ. (ભા.૨૦ વ. ૫૦ અ. ૨૨).

વિશ્વસૃટ (૩). બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વન્તર માંજલા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

વિશ્વા. પ્રાચેતસ દક્ષે ધર્મ ઋષિને ભાર્યાથે આપેલી દશ કન્યામાંની એક. (ભા.૨૦ આ. ૬૬-૧૨). એના પુત્રો તે વિશ્વદેવો. (મત્સ્ય. ૨૦૩).

વિશ્વા (૨). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વિશ્વાચ્ચી. એક અપ્સરા વિશેષ. (ભા.૨૦ સ. ૧૦-૧૨). યયાતિએ એની સાથે રમણ કર્યું હતું. (આ. ૭૬-૯). પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.

વિશ્વાત્મા. વિશ્વના આધારભૂત પરમાત્મા તે.

વિશ્વામિત્ર. સોમવંશી પૂરુરવાના પુત્ર વિજયના કુળના કુશ અથવા કુશિક રાજાના પ્રપૌત્ર કુશાંશુ રાજાનો પૌત્ર અને ગાધિ રાજાનો પુત્ર. આ ગાધિએ પોતાની કન્યા સત્યવતી ઋચિક ઋષિને આપી હતી.

પોતાની સ્ત્રીમાં ભૂયુ ઋષિના પ્રસાદે આને ઉત્પન્ન કરાગ્યો હતો. એનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુળમાં સત્યવતીને પેટે થાત પણ સત્યવતીએ પોતાને ખાવાને અભિમંત્રિત ચરુ પોતાની માતાને ખાવા (અનુ. ૭-૪૭, હરિ. ૧-૭, વા.યુ. ૯૨, ભા.ગ. ૯-૧૬). આપ્યો તેથી આનો જન્મ ક્ષત્રિય કુળમાં (સત્યવતીની માને પેટે) થયો. (ઋચિક ઋષિ શબ્દ જુઓ). તોપણ પૂર્વના તપના પ્રભાવે કરીને આને બ્રહ્મર્ષિપણું મળ્યું અને એ બ્રાહ્મણોમાં બળ્યો. એ સંબંધે ઇતિહાસ એમ છે કે :—

ક્ષત્રિય હતો ત્યારે એનું નામ વિશ્વરથ

હતું. (હરિ ૧-૨. વા. ૫૦ ૬૭). એની સ્ત્રીનું નામ હૈમવતી હતું. એને શાકાવતી, દષ્ટવતી, રેણુ અને માધવી નામની બીજી સ્ત્રીઓ હતી. (હરિ ૧-૨૭ વા. ૫૦ ૬૧).

એક વખત વિશ્વામિત્ર રાજા કાંધક સેના પોતાની જોડે લઇને અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો. (આ. ૧૬૧ ૨૧૦ ૧-૫૬). રસ્તામાં વસિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. ત્યાં એ વસિષ્ઠ ઋષિનાં દર્શન કરવાં એવું મનમાં આણીને આશ્રમમાં ગયો. એણે વસિષ્ઠ ઋષિનાં દર્શન કર્યાં. વસિષ્ઠે એનો સત્કાર કરીને સેના સહિત જમવા સારુ રોક્યો. વસિષ્ઠે પોતાની કામધેનુના પ્રભાવથી બધાને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું. આથી સંતોષ પામીને એણે પોતાને નગર જવું જોઈતું હતું પણ તેમ ન કરતાં એણે વસિષ્ઠ પાસે તેની કામધેનુની માગણી કરી. વસિષ્ઠે ન આપી એટલે બલાતકારે તેને લઇ જવા માંડી. પણ તેમાં ન ફાવવાથી નિરુત્સાહી બની પોતાની નગરીમાં ગયો. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

આ પ્રમાણે હાર ખાઇને પોતાના નગરમાં આવ્યા પછી એણે પોતાના સો પુત્રો સહિત ધણું લસકર જમાવ્યું અને તે લઇને વસિષ્ઠ ઉપર ચઢી ગયો. તે પ્રસંગે વસિષ્ઠના હુંકાર માત્રથી એના નવ્વાણુ પુત્રો બળી ગયા. માત્ર એક જ ગમે તેમ ઉગ્યો. આથી વિશ્વામિત્રને પરમ દુઃખ થયું અને તે પોતાના નગર પ્રતિ પાછો આવ્યો. પછી પેલા ઉગરેલા પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડી પોતે હિમવાન પર્વત ઉપર જઇ ત્યાં ઘોર તપ કરવા માંડ્યું. તપના ક્ષણ તરીકે અનેક શસ્ત્રાસ્ત્ર સંપાદન કરી વસિષ્ઠના આશ્રમે પાછો આવ્યો અને વસિષ્ઠ પર એની વૃષ્ટિ કરી. એ જોઇને વસિષ્ઠ પોતાનો બ્રહ્મદંડ હાથમાં લઇને એના સામા આવ્યા અને વિશ્વામિત્રે જે જે શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી એ બધાંનું પોતે મોટું રૂપ ધારણ કરી લક્ષણ કરી ગયા. તે દિવસથી વિશ્વામિત્રને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત

કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ (વા. ૨૧૦ આ. ૨૧૦ ૫૫-૫૬)

વિશેષ તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરીને એ નિકળ્યો. એની સ્ત્રી પણ એની જોડે ગઇ, એણે ધણા કાળ પર્યાન્ત ઘોર તપ કર્યું. દેવોએ અનેક વિધન નાખ્યાં છતાં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બધામાંથી બચીને અનેક સહસ્ત્ર વર્ષ સુધી તપ કરી છેવટે તપ પૂરું કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઇ દેવોએ એને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે સંબોધ્યો. (આ. ૧૬૧-૬૦, ૨૧૦ ૪૧-૪૧). પણ એણે પ્રાર્થના કરી કે મને વસિષ્ઠ બ્રહ્માર્ષ કહે તો જ ખરું. દેવો કહે કાળાંતરે એમ પણ બનશે. (વા. ૨૧૦ આ. ૨૧૦ ૫૭).

પછી વિશ્વામિત્રે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો. વિશ્વામિત્રને મધુચંદ્ર, દેવરાત (શુન:શેષ) અક્ષીણ, શકુંત, બદ્ર, કાલપથ, યાગવલ્કય, સ્થૂણ, મહાવ્રત, ઉલુક, યમદ્રત, સૈંધવાયન, વલ્ક્ય-જંઘ, ગાલવ, વજ્ર, સાલંકાયન, લીલાદય, નારદ, દૂર્યાધુષ, વાહુલિ, મુસલ, ક્ષોત્રીવ, આંધ્રિક, નૈકદ્દ, શિલાયુષ, શિત, શુચિ, ચક્રક, મારુતંતવ્ય, વાતલ, આશ્વલાયન, શ્યામાયન, ગાર્ગ, બળાલિ, સુશ્રુત, કારીષિ, સંશ્રુત્ય, પર, પૌરવ, તંતુ, કપિલ, તાડકા-યન, ઉપગહન, અસુરાયણ, માર્દમર્ષિ, હિરણ્યાક્ષ, જંગારિ, ભૂતિ, વિભૂતિ, સુત, સુરકૃત, અરાલિ, નાથિક, ચાંપેય, ઉન્નયન, નવતંતુ, બકનખ, સેયન, યતિ, અંબોરુહ, ચારમત્તય, શિરીષિ, ગાર્દભિ, બિર્જ્યોનિ, ઉદાપેક્ષી, નારદિ, કતિ, પાણિન, સાહુકૃતિ, મુદ્ગલ અને દેવળ ઇ. ઇ. સો પુત્રો હતા. (આ. ૫-૫૦, આ. ૬-૧૬, ૨૧૦ ૧-૫૭ હરિ ૧-૨૭-૩૨)

આ શિવાય વિશ્વામિત્રને માધવીને પંડે થએલા અષ્ટક નામે પુત્ર હતા. માધવી યવાતિ રાગની કન્યા હતી અને બસેં સ્થામકર્ણ ધોડા આપી તેને બદલે એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી વિશ્વામિત્રે તેને પોતાને ત્યાં રાખી હતી.

(ઉં ૧૧૬-૧૫-૧૮). એમાં ગાલવ કરીને જે પુત્ર હતો એનું મૂળ નામ મળી આવતું નથી. ગાલવ નામ પડવાનું કારણ જાણવાને (૨. ગાલવ) શબ્દ જુઓ.

વિશ્વામિત્ર તપ કરવા ગયા હતા તે વખતે ગાલવ અને એની મા-વિશ્વામિત્રની સ્ત્રી એનું દુષ્કાળ વખતે પાલન પોષણ કરીને સત્યવ્રત રાજ્યએ એમને ઉગાર્યા હતાં; એ ઉપકારનો બદલો તાળવા વિશ્વામિત્રે એના આચાર્ય થવાનું કબુલ્યું. સત્યવ્રત રાજ્યને સદેહીએ સ્વર્ગે જઈ ત્યાંનાં સુખ ભોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. એ સારુ આચાર્ય પદ સ્વીકારીને વિશ્વામિત્રે એ કાર્ય પાર ઉતાર્યું. પરંતુ વસિષ્ઠે એ કૃત્ય સારુ એનું ઉપહાસ કર્યું અને એને બ્રહ્મર્ષી તરીકે સંબોધ્યો નહિ. (ત્રિશંકુ શબ્દ જુઓ).

સારાંશ એ કે વિશ્વામિત્ર જે જે કરે તે તે વસિષ્ઠ અમાન્ય કરે અને એની બ્રહ્મર્ષિમાં ગણના જ કરે નહિ. આ ઉપરથી વિશ્વામિત્રને પણ વસિષ્ઠ પર એટલો દ્રેષ થયો કે વસિષ્ઠ જે જે કહે તેને ખોટું પાડવાને એ ઘણો જ પ્રયત્ન કરે. એક સમય વસિષ્ઠે ઈર્ષની સભામાં હરિશ્ચન્દ્રની સ્તુતિ કરી. આ વિશ્વામિત્રને રુચું નહિ અને વસિષ્ઠના કહેવા પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્ર સત્યવાદી નથી એમ ઠરાવવા, એને સત્યથી ચળાવવા એણે ઘણો જ પરિશ્રમ કર્યો. એટલું જ નહિ પણ છળ ધરાધરી કર્યું. પરંતુ હરિશ્ચન્દ્ર સત્યથી ચળ્યો નહિ. (હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ જુઓ) (ભા.૨૦ ૧૦ ૭૭-૭૭, ૬૦ ભા.૧૦ ૭-૧૮).

વસિષ્ઠને મારી નાંખવા સારુ પોતાના આશ્રમ આગળ તેને ખેંચી લાવવાને આણે સરસ્વતી નદીને આઝા કરી હતી. સરસ્વતી બન્ને મહા તપસ્વીઓના શાપના ભયથી બહીતી બહીતી વસિષ્ઠ પાસે ગઈ, અને એની અનુમતિથી તેને વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ વહેવડાવી ગઈ. પણ બ્રહ્મહત્યાના ભયથી પાછા ખેંચી ગઈ. આથી ક્રોધ કરી વિશ્વામિત્રે

સરસ્વતીને તારૂં પાણી લોહી જેવું થાઓ એવો શાપ દીધો હતો. (ભા.૨૦ ૧૦ ૪૩-૪૬)

આમ થતાં થતાં એમ બન્નું કે કોઈ પણ ઠેકાણે વસિષ્ઠની સન્નિધિ કોઈ વિશ્વામિત્રની વાત કાઢે તો ત્યાં વસિષ્ઠ 'ડોક' હલાવીને કહે કે વિશ્વામિત્ર તે વિશ્વામિત્ર જ. એના જેવો તપસ્વી કોઈ નથી. વળી હરિશ્ચન્દ્ર રાજ્યએ વરુણને ભોગ આપવાને શુન:શેપને વેચાતો લીધો હતો તે યજ્ઞ કરવામાં વિશ્વામિત્રને હોત્ર, એટલે યજ્ઞમાં પૂર્વ દિશામાં ખેશીને ઋત્વિજનું કાર્ય કરનાર, નિમવાને વસિષ્ઠે અનુમતિ આપી, તેથી વિશ્વામિત્રને પાર વગરનો હર્ષ થયો. વિશ્વામિત્રે શુન:શેપને બળિ કરાતો બચાવ્યો. શુન:શેપના આપે તો એને યજ્ઞમાં બલિદાન કરવાને વેચી દીધો હતો એટલે શુન:શેપે પુછ્યું કે હું હવે પુત્ર દાનો ? તે વખત વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રનો. શુન:શેપ બ્રાહ્મણનો દિકરો હતો; એને પોતાનો દિકરો કહ્યો એટલે વસિષ્ઠે પોતાને બ્રાહ્મણ કહ્યા બરાબર જ થયું એમ ગણીને વિશ્વામિત્રને બમણો આનંદ થયો. (શુન:શેપ શબ્દ જુઓ). છતાં વસિષ્ઠે અઘાપિ વિશ્વામિત્રને મોઢે એને બ્રહ્મર્ષિ કહ્યો નહોતો.

વસિષ્ઠ મારા મોં ઉપર મને બ્રહ્મર્ષિ ક્યારે કહે છે એની વિશ્વામિત્રે ઘણા વર્ષ પર્યન્ત વાટ જોઈ. હરિશ્ચન્દ્ર રાજ્યની પછી સૂર્યવંશમાં વીસ રાજ થઈ ગયા. ન્યારે એકવીસમો રાજ ઇન્દ્રમાધપાદ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રની પૂઠ પાછળ એને બ્રહ્મર્ષિ કહેવા માંડ્યો. આથી, ક્રોધ કરી વિશ્વામિત્રે રાક્ષસોના પામેલા કલ્માષપાદ રાજ પાસે વસિષ્ઠના સો પુત્ર ખવરાવી દીધા. એમ થતાં પણ વસિષ્ઠે કશું સાં નરતું કહ્યું નહિ આ ઉપરથી વિશ્વામિત્ર છેવટે થાકીને સ્વસ્થ રહ્યો.

વસિષ્ઠ પ્રતિ આનો દ્રેષ શમ્યો છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરવા યમ-ધર્મ જાને વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને એક વખત વિશ્વામિત્ર

પાસે આવ્યા. એમણે આવીને અન્ન સારુ પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી એણે રસોઇ કરાવી. પછી જુએ છે તો વસિષ્ઠ મળે નહિ આથી એ વસિષ્ઠની વાટ જોતો જોતો ઉભો રહ્યો. પણ વસિષ્ઠ રુપધારી યમ સોવર્ણ પર્યન્ત આવ્યો જ નહિ. એટલા કાળ સુધી વિશ્વામિત્ર તપ કરતો ઉભો જ રહ્યો. યમે આવીને જોયું તો રસોઇ તૈયાર કરીને એ ઉભો જ રહ્યો છે. આથી સંતુષ્ટ થઇ એણે ભોજન કર્યું. જાણે તરતનું રાંધેલું હોય નહિ એવું એ અન્ન રહ્યું હતું. પછી વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મર્ષિ કહી યમ પોતે સ્વધામ ગયા તે સમયથી વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠની જોડે સ્નેહ સંબંધ થયો તે અઘાપિ ચાલુ જ છે (વા. ૨૧૦ પા. ૨૦ સ. ૬૫). આ જ સો વર્ષમાં વિશ્વામિત્રના શિષ્ય ગાલવે એની ધણી જ સેવા કરી હતી તેથી પ્રસન્ન થઈ વિશ્વામિત્રે એને સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય એવો વર આપ્યો હતો. (૩ ગાલવે શબ્દ જુઓ (ભા. ૨૦૦ ઉ. ૧૦૬-૧૧૬).

એક વખત દુષ્કાળમાં કશું ખાવાનું ન મળવાથી ભૂખથી હેરાન થઈ વિશ્વામિત્રે એક ચાણડાલના ધરમાંથી કુતરાનું માંસ ચોરવાનું ધાર્યું હતું. તે વખત ચાણડાલ જંગલો હતો એણે વિશ્વામિત્રને આવું નહાં કર્મ કરતાં વાર્યો. આ ઉપરથી દુષ્કાળ સમયે અલક્ષાભક્ષ કરીને પણ પ્રાણુ ઉગારવા એવા આશયનો એ ખેતી વચ્ચે સંવાદ થયો હતો. (શાં. ૧૪૧).

આણે પોતાના યજ્ઞની રક્ષા સારૂ દશરથ પાસેથી રામ અને લક્ષ્મણને માગી આપ્યા હતા. રામને હાથે તાટકાનો વધ કરાવી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયા બાદ રામનાં સીતાની સાથે લગ્ન કરાવી પછી પોતે ત્યાંથી છુટા પડ્યા.

વિશ્વામિત્રના કુળમાં એમના સુદ્ધાં તેર ઋષિયો મંત્રદષ્ટા થયા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. વિશ્વામિત્ર પોતે, દેવરાત

(શુન:શેપ). મધુચંદ, અધમર્ષણ, અષ્ટક લોહિત (રોહિત), ભતકીલ, માંશુધિ, દેવશ્રવા, દેવરાત, ધનંજય, શિશિર અને શાલંકાયન (મત્ર. ૨૫૦ અ. ૧૪૫).

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે એના કુળની દશ વંશમાલિકાઓ છે. કુશિક, લોહિત (રોહિત), રૌક્ષક, કામકાયન, અજ, કત, ધનંજય અધમર્ષણ, પૂરણ અને ઇંદ્રકૌશિક. આ પ્રત્યેક વંશમાલિકાનાં પ્રવરો આ પ્રમાણે છે.

(૧) કુશિક કુલોત્પન્ન:-ખીજો વિશ્વામિત્ર, વૈકૃતિ, ગાલવ, વતંડ, અલંક, અલય આયતાયન, ઉલૂપ, ઔપગહય, પયોદ, જનપાદપ, ખરવાઈ, હલયમ, સાધિત વારતુ અને કૌશિક. આ ઋષિયો વૈશ્વામિત્ર, દેવરાત, આદલ, એ ત્રણ પ્રવરના છે.

(૨) લોહિત કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર, આષ્ટક લોહિત અથવા વૈશ્વામિત્ર માધુચંદસ, આષ્ટક; કિંવા વૈશ્વામિત્ર, આષ્ટક; એવાં ત્રણ ત્રણ અગર બળમે પ્રવરના છે.

(૩) રૌક્ષક કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર, ગાધિન, રૈવણ કિંવા વૈશ્વામિત્ર, રૌક્ષક, રૈવણ આવાં ત્રણ પ્રવરના

(૪) કામકાયન કુલોત્પન્ન:-દેવશ્રવા, સુ-જાતેય, સૌમ્યક, કારુકાયન, વૈદેહરાત, કુશિક વગેરે ઋષિયો, વૈશ્વામિત્ર, દેવશ્રવસ, દેવરાત એવાં ત્રણ પ્રવરના છે.

(૫) અજ કુલોત્પન્ન:-ધનંજય, કપર્દેય, પરિકૂટ અને પાણિનિ એ ઋષિયો વૈશ્વામિત્ર, માધુચંદસ, આજ અથવા આદ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરના.

(૬) કત કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર, કાત્ય, આક્ષીલ, એવાં ત્રણ પ્રવરના.

(૭) ધનંજય કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર, માધુચંદસ, બ્યાનંજય એવાં પ્રવરના.

(૮) અધમર્ષણ કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર આધમર્ષણ, અને કૌશિક એવાં પ્રવરના.

(૯) પૂરણ કુલોત્પન્ન:-વૈશ્વામિત્ર, પૂરણ, કિંવા વૈશ્વામિત્ર, દેવરાત, પૂરણ અને

(૧૦) ઇન્દ્ર કૌશિક કુલોત્પન્ન:-વિશ્વામિત્ર
ઈન્દ્રકૌશિક એવાં બે જ પ્રવરોના છે.

ઉપર જે દશ કુળ ગણાવ્યાં તે શિવાય
આશ્મરથ્ય, સાહુલ, ગાથિન, વૈણ્વ, હિર-
ણ્યરેતસ, સુવર્ણરેતસ કપોતરેતસ, શાલં-
કાયન, ધૃતકૌશિક, કથક અને રોહિણ્ય એવા
ચે બેઠ છે. એમનાં પ્રવર અનુક્રમે આ
પ્રમાણે છે:—

(૧) વૈશ્વામિત્ર, આશ્મરથ્ય, વાધુલ; (૨)
વૈશ્વામિત્ર, સાહુલ, માહુલ; (૩) વૈશ્વામિત્ર,
ગાથિન, રૈણ્વ; (૪) વૈશ્વામિત્ર, ગાથિન,
વૈણ્વ; (૫) વૈશ્વામિત્ર, હિરણ્યરેતસ; (૬)
વૈશ્વામિત્ર, સુવર્ણરેતસ; (૭) વૈશ્વામિત્ર, કપો-
તરેતસ; (૮) વૈશ્વામિત્ર, શાલંકાયન, કૌશિક;
(૯) વૈશ્વામિત્ર, ધૃતકૌશિક; (૧૦) વૈશ્વામિત્ર,
કથક; અને (૧૧) વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ,
રોહણ્ય.

કમલાયજ, આશ્મરથ્ય, ચંચુલિ એમનાં
પ્રવરો:—

વિશ્વામિત્ર, આશ્મરથ્ય, વંભુલિ; અને
ઉદરેણ્ય, કથક; ઉદાવહિ; શાલંકાયનિ, કરીરાશી,
શાલંકાયનિ, લાવકિ, મૌગ્ધયનિ આ ઋષિયો
વિશ્વામિત્ર, ખિલખિલિ, આજ, એ પ્રવરોના
જણાય છે.

આ વિશ્વામિત્ર ચાલુ મન્વન્તરમાં કાર્તિ-
ક માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે
છે. (૩ ઉર્જ શબ્દ જુઓ).

તેમ જ વિશ્વામિત્ર પ્રસ્તુતના સપ્ત ઋષિયો
પૈકીનો એક છે.

વિશ્વામિત્ર (૨). આ જ કુળનો એ નામનો
ખીજો એક ઋષિ.

વિશ્વામિત્રા તીર્થ. એક તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦
૫૦ ૮૧-૧૩૯).

વિશ્વામિત્રા. નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૬).

વિશ્વામિત્રી. નદી વિશેષ.

વિશ્વાવસુ. પ્રાધાને પેટે થએલા દેવ ગંધર્વો
પૈકી એક. આ પ્રતિ વર્ષે શ્રાવણ માસમાં
સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૫. નભ શબ્દ
જુઓ) (ભાર૦ આ૦ ૬૬-૪૭, સ૦ ૭-૨૨).

વિશ્વાવસુ (૨). ચિત્રસેન ગંધર્વનો પુત્ર. એ
બ્રાહ્મણના શાપને લઈને કબંધ નામે રાક્ષસ
થયો હતો અને જેને રામે મારીને મોક્ષ
આપ્યો હતો તે. (ભાર૦ ૫૦ ૨૮૦-૪૨).
અને (૫૦ ૨૧૦ ૭૦-૭૧).

વિશ્વાવસુ (૩). જમદગ્નિ ઋષિયો રૈણ્યકાને
થએલા પુત્રોમાંનો એક (૫૦ ૧૧૭-૧૧).

વિશ્વાવસુ (૪) માત્સ્યવાન રાક્ષસની અનલા
નામની કન્યાનો પતિ. (૫૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦
સ૦ ૬૧-૬૬).

વિશ્વેદેવ. વિશ્વા નામની સ્ત્રીને ધર્મ ઋષિયો
ઉત્પન્ન થએલા દશ પુત્ર હતા તે. ચાલુ
મન્વન્તરમાં એઓ સાત પ્રકારના દેવો પૈકી
છે. વિશ્વેદેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

કટુ. દક્ષ. વસુ, સત્ય, કાલકામ, મુનિ,
કુરુજ, મનુજ, ખીજ અને રોચમાન.

વિશ્વાયાજ તથા પુત્રા વિશ્વેદેવાઃ પ્રકીર્તિતાઃ॥૧૨॥
ઋતુર્દક્ષો વસુઃ સત્યઃ કાલકામો મુનિસ્તથા ।

કુરુજો મનુજો ખીજો રોચમાનશ્ચ તે દશ ॥૧૩॥

(મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૩-૧૨-૧૩).

વિશ્વેશ્વર. સકળ જગતનો ધધર.

વિશ્વેશ્વર (૨). કાશીમાં સ્થાપન કરેલું શિવલિંગ.

વિષપ્રસ્થ. નૈમિષારણ્યમાંનું તીર્થ વિશેષ.

વિષયા. ધૃષ્ટણ્દિ પ્રધાનની કન્યા અને ચંદ્રહાસ
રાજાની સ્ત્રી,

વિષૂચી. ઋષભદેવ વંશના વિરજ રાજાની સ્ત્રી.

વિષૂચી (૨). બ્રહ્મ સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા
વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વિષ્ટરાશ્વ. વિશ્વગ રાજાનું નામાન્તર.

વિષ્ણુ. વ્યાપક પરમાત્મા તે. હરિ શબ્દ જુઓ.

વિષ્ણુ (૨). વૈકુંઠ નામના વિષ્ણુ જે વૈકુંઠમાં
વસે છે તે.

વિષ્ણુ (૩). બાર આદિયો માંભલો એક. એ
કાર્તિક માસમાં સૂર્યમંડલનો અધિપતિ
થાય છે. (૩ ઉર્જ શબ્દ જુઓ).

વિષ્ણુ (૪). ત્રણની સંસારવાલા ભૃગુના કુળનો
એક ઋષિ.

વિષ્ણુ (૫). નિત્યસુકૃત વિષ્ણુની જેટલી મૂ-
ર્તિયો હોય તેને આ નામ લગાડાય છે.

વિષ્ણુ (૬). ધૃતિમાન નામના અગ્નિનું નામા-
ન્તર. (ભાર૦ ૫૦ ૨૨૩-૨૨).
વિષ્ણુ (૭). એદી દેશનો એક ક્ષત્રિય એને કહ્યું
માયો હતો (ભાર૦ ૬૦ ૫૧-૪૮).
વિષ્ણુધર્મા. ગરુડનો પુત્ર. (ભાર૦ ૭૦ ૧-૧૩)
વિષ્ણુપદ. એક પર્વત.
વિષ્ણુપદ (૨). નિષધ પર્વત ઉપરનું એક સરો-
વર જેમાંથી જ્યોતિષ્મતી નદી નિકળી છે.
વિષ્ણુપદી. ગંગા નદીનું મૂળ નામ. (દેવી
ભાગ૦ ૯ સ્કં ૧૩ અ૦).
વિષ્ણુપંચક. વ્રત વિશેષ. (અશ્વિ ૦ ૧૧૪-૧૪).
વિષ્ણુપદ. એક બ્રાહ્મણ-કલ્પી અવતારનો પિતા.
વિષ્ણુરથ. ગરુડ તે જ.
વિષ્ણુરાત. પાંડવવંશીય પરીક્ષિત રાજાનું ના-
માન્તર.
વિષ્ણુલોક. નિત્યમુક્ત વિષ્ણુ જ્યાં સાકાર રહે
છે તે લોક. કાષ્ઠ એને વૈકુંઠ કહે છે. પરન્તુ
વૈકુંઠ જુદું છે અને આ લોકની પછીથી
ઉત્પન્ન થયેલું છે.
વિષ્ણુવર્મા. એદી દેશનો એક ક્ષત્રિય. એને કહ્યું
માયો હતો. (ભાર૦ ૬૦ ૫૧-૪૮).
વિષ્ણુવૃદ્ધ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ત્રસ-
દસ્યુ રાજાના પુત્રોમાં મોટો. એ બ્રાહ્મણ
થયો હતો.
વિષ્ણુવૃદ્ધિ. વિષ્ણુવૃદ્ધનું જ નામ હશે.
વિષ્ણુકસેન. વિષ્ણુનું નામ.
વિષ્ણુકસેન (૨). વિષ્ણુનો પાર્ષદ. (ભાર૦ સ૦
૭-૧૮).
વિષ્ણુકસેન (૩). એક બ્રહ્મર્ષિ.
વિષ્ણુકસેન (૪). સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજ-
મીઢના પુત્ર બ્રહ્મદિયુના વંશના બ્રહ્મદત્ત રા-
જાને ગૌ અથવા સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને
પેટે થયેલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉદ્ધવન
રાજા.
વિષ્ણુકસેન (૫). બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થ-
નારો વિષ્ણુનો અવતાર.
વિષ્ણુકસેન (૬). ઈર્ષ સાવર્ણિ મનુનું પણુ આ
જ નામ પડશે.

વિષ્ણુગધી. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ વંશના પૃથુરાજનો
પુત્ર. આર્દ્રકનો પિતા. (ભાર૦ ૫૦ ૨૦૫-૩,
અતુ ૧૭૭-૬૭).
વિસર્જન. યાદવોનું એક કુળ.
વિસ્પષ્ટ. ઈર્ષજિતનો અનુચર એક રાક્ષસ. (ભાર૦
૫૦ અ. ૨૮૯-૯).
વિહંગ. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ. ૫૭-૧૧)
વિહંગમ. ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો
એક.
વિહંગમ (૨). ધર્મ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થ-
નારો દેવ વિશેષ.
વિહૃદય. વર્ચા ઋષિનો પુત્ર એનો પુત્ર મિહૃદય
(વીતહૃદય શબ્દ જુઓ.)
વિક્ષર. કશ્યપની સ્ત્રી દનાયુના પુત્રોમાંનો એક.
વીતહૃદય. સૂર્યવંશી શર્પાતિ પુત્ર દૈહ્યના દશે
સ્ત્રીઓ મળીને થયેલા સો પુત્રોમાં મુખ્ય.
એને પોતાને પણુ સો પુત્ર હતા, એણે કા-
શીના રાજા સૌદેવ ઉપનામવાળા દિવોદાસ
રાજાને અત્યંત ત્રાસ આપીને રાજ્યપરથી
ઉઠાડી મૂક્યો અને પોતે ત્યાં રહેતા લાગ્યો.
કેટલેક કાળે દિવોદાસના પ્રતર્દન નામના
પુત્રે એકલાએ જ કાશી આવી એનું ભયંકર
યુદ્ધ કર્યું કે વીતહૃદયના સાંએ પુત્ર તેમાં
માર્ગ ગયા. પછી પ્રતર્દન વીતહૃદયને મારવા
એના ઉપર ધાયો. આ ઉપરથી એ નાહો અને
અયવન ભાર્ગવના આશ્રમમાં ભરાઈ ગયો.
પૂરે લાગેલો પ્રતર્દન ત્યાં આવ્યો અને ઋ-
ષિની વિનતિ કરી કે વીતહૃદયને મારે સ્વા-
ધીન કરો. અહીં કાષ્ઠ ક્ષત્રિય નથી; અમે
બધા બ્રાહ્મણો જ છીએ, એમ ઋષિએ કહ્યું.
તમુવાચ કૃપાવિષ્ટો ષ્ટગુધર્મશૂર્તાંવરઃ ।
નેહાસ્તિ ક્ષત્રિયઃ કશ્ચિત્સર્વે હીમે ક્ષિજાતયઃ ॥૫૩॥
પુતત્તુ વચ્ચનં શ્રુત્વા ભૂગોસ્તથ્યં પ્રતર્દનઃ ।
પાદાન્નુપસ્ટકય શનેઃ પ્રહુષ્ટો વાક્યમબ્રવીત્ ॥૫૪॥
एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
य एष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजतो मया ॥५५॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भगवद्ब्रह्म ॥५६॥

તતસ્તેનામ્યનુજ્ઞાતો ચયૌ રાજા પ્રતર્દનઃ ।

યથા ગતં મહારાજ મુક્ત્વા વિષમિવોરગઃ ॥૫૭॥

મૃગોર્વચન માત્રેણ સ ચ બ્રહ્મર્ષિત્વં ગતઃ ।

વીતહૃવ્યો મહારાજ બ્રહ્મવાદિ ત્વમેવ ચ ॥૫૯॥

(અનુ૦ ૮ અ૦ ૫૩-૫૮).

પછી પ્રતર્દન ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને વીતહૃવ્ય બ્રહ્મર્ષિત્વ પામ્યો. બ્રહ્મર્ષિ થયા બાદ એને ગૃત્સમદ નામે પુત્ર થયો. ગૃત્સમદને સુચેતા, સુચેતાને વર્ચા, તેને વિહૃવ્ય, તેને વિતવ્ય, તેને સત્ય, તેને સંત, તેને શ્રવા, શ્રવાને તમ, તમને પ્રકાશ, એ જ પ્રમાણે ક્રમશઃ વાગીન્દ્ર, પ્રમતિ, રુરુ, શુનક, અને તેના શૈનક એમ પુત્રો થયા. આ સંધ્યાને ભૃગુગોત્રી જાણવા. (ભાર૦ અનુ૦ અ. ૮).

વીતિ. ત્રણની સંસારવાળા ભૃગુ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વીતિ (૨). અગ્નિ વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૨૨-૩૨૫).

વીતિહૃવ્ય. ત્રણ સંસારવાળા ભૃગુ કુળોત્પન્ન એ નામના બીજા એ ઋષિ.

વીતિહૃવ્ય (૨). વિદેહ વંશના શુનક નામના જનકનો પુત્ર. ધૃતિ જનકનો પિતા.

વીતિહોત્ર. પ્રિયવ્રત રાજાના દશ પુત્રોમાંનો નવમો પુત્ર. એ મીઠા સમુદ્રથી વેશિત પુષ્કર-દ્વીપનો અધિપતિ હતો. એને રમણુક અને ધાતકિ એમ બે પુત્ર હતા. પોતાના દ્વીપના એણે બે ભાગ પાડી પોતાના બન્ને દિકરાને નામે તેનાં નામ પાડી તેમને જ બહેચી આપ્યા હતા.

વીતિહોત્ર (૨). સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુલોત્પન્ન ઇંદ્રસેન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સત્યશ્રવા.

વીતિહોત્ર (૩). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃક્ષના કાશ્ય નામના પૌત્રના કુળમાં જન્મેલા સુકુમાર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ભર્ગ.

વીતિહોત્ર (૪). સોમવંશી સહઆર્જુનના પ્રપૌત્ર, જયધ્વજ રાજાનો પૌત્ર, અને તાલજંધ રાજાને થએલા સો પુત્રોમાં સહુથી મોટો. એ સો પુત્રો ઐર્વાગ્નિએ બાળી જતાં

૬૭

આ વીતિહોત્ર બચી ગયો હતો. (ઐર્વાશુદ્ધ ભુઓ.)

વીતિહોત્ર (૫). યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવેલા એક ઋષિ.

વીર. તામસ મન્વંતરમાં દેવ વિશેષ હતા તે.

વીર (૨). ભરદ્વાજ અગ્નિને વીરાની કૂખે થએલા પુત્ર તે. એને રથપ્રભુ, રથાદાન, કુંભરેતા એવાં નામાન્તરો હતાં (ભાર૦ વ૦ ૨૨૨-૧૩-૧૮) એની ઓતું નામ શરયુ. એની કૂખે એને સિદ્ધ નામે પુત્ર થયો હતો. (ભાર૦ વ૦ ૨૨૨).

વીર (૩). કશ્યપ વડે વનાયુને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૪). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૫). સત્યાની કૂખે કૃષ્ણવડે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૬). કૃષ્ણનો કાશિંદ્રોને થયેલા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

વીરક. એક શિવગણ.

વીરકરા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૬).

વીરકેતુ. દ્રોણાચાર્યે મારેલા પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ. (ભાર૦ દ્રો. ૧૨૨-૪૧)

વીરકેતુ (૨). હંસધ્વજ રાજાના પ્રધાન સુમતિનો પુત્ર.

વીરણુ. સનકાદિકાની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરનાર એક પ્રજાપતિ. (ભાર૦ શાં. ૩૪૮-૪૧).

વીરણુક. સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૮).

વીરધુમ્ન. બૃરિધુમ્ન રાજર્ષિનો પિતા. એને તંતુ નામના બ્રાહ્મણની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભાર૦ શાં. ૧૨૭-૧૪).

વીરધન્વા. ત્રિગર્તનો રહેવાશી દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને યુદ્ધમાં ઘૃષ્કેતુએ માર્યો હતો. (ભાર૦ દ્રો ૧૦૬-૧૪-૨૧).

વીરધર્મા. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક રાજા. (ભાર૦ ભી ૪-૧૬).

વીરપ્રમોક્ષ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ વ૦ ૮૨-૫૧).

વીરબાહુ. રામની સેનામાંના એક વાનર. (વા ૨૦ કિંકિં સ. ૩૩).

વીરબાહુ (૨). બગડાની સંજ્ઞાવાળો પ્રવીર તેજ,

વીરબાહુ (૩). એદિદેશના નક્ષરાળના સમ-
યનો એક રાજ. (૫ નળ શબ્દ જુઓ).
સુબાહુનો પિતા, એને ત્યાં દમયંતી રહી
હતી. (ભારં ૧૦ ૬૬-૧૫)

વીરબાહુ (૪). ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક,
ભીમે યુદ્ધમાં માર્યો હતો તે. (ભારં લીં ૬૪-૬૫, આં ૬૮-૧૦૩).

વીરભદ્ર. સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં દક્ષ પ્રજાપતિના
યજ્ઞનો વિશ્વંશ કરવાને ગએલો શિવનો એક
પાર્ષદ. એણે દક્ષને મારી નાંખ્યો હતો.
આલુ મન્વંતરમાં એ મંગલ નામનો ગ્રહ
થએલો હોવાથી મંગલમંડળનો અધિપતિ છે.
રૂદ્રનો અવતાર. (ભારં ૨૦ ૨૯૦ ૪૯-૫૩
વાયુ ૦ કં; કાલિકાપુરાણ. ૧૬; ભાગં
૪ સ્કં ૦ અં ૫).

વીરમત્ય. ભારતવર્ષીય દેશ. (ભારં લીં ૦ અં ૯).

વીરવતી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વીરવર્મા. સારસ્વત નગરીનો રાજ. એની કન્યા
માલિનીએ તપ કરીને યમને વર્યો હતો.
આથી યમ એને ત્યાં રહેતો અને એને મદદ
કરતો. એને સુભાલ, સુરભ, લીલ, કુબળ
અને સરલ એ નામે પાંચ પુત્રો હતા. પાંડ-
વોના અશ્વમેધ વખતે ઘોડો ફરતો ફરતો
આની નગરી પાસે આવતાં એણે પોતાના
પુત્રો પાસે પકડાવ્યો. તે ઉપરથી કૃષ્ણ અને
અર્જુન ત્રાથે વીરવર્માને મોટું યુદ્ધ થયું. આ
યુદ્ધમાં યમની સહાયતા વડે એણે અર્જુનનો
પરાભવ કર્યો. એ જોઈને કૃષ્ણે વીરવર્મા
અને અર્જુન વચ્ચે મૈત્રી કરાવી. મૈત્રી થ-
વાથી કૃષ્ણ અને અર્જુનને એ પોતાના નગ-
રમાં લેઈ ગયો. અને આદર સત્કાર પૂર્વક
ધણું ધન આપ્યું એટલું જ નહિ પણ પોતા
અશ્વની રક્ષા કરવા સારુ તેમની જોડે સા-
મીલ થઈને ગયો. (ભૈમિની ૦ અશ્વ ૦ અં ૪૭-૪૯).

વીરવ્રત. ઋષભદેવ વંશના મધુ નામના રાજને
સુમના નામની સ્ત્રીથી થએલો પુત્ર-એની
સ્ત્રીનું નામ ભોળ. એની કુખે આને મંથુ
અને પ્રમંથુ એમ બે પુત્ર થયા હતા.

વીરસેન. પાંચની સંજ્ઞાવાળો નળરાજનો પિતા.

વીરસેન (૨). એક ક્ષત્રિય-જેણે માંસ ભક્ષણનો
ત્યાગ કર્યો હતો. (ભારં અં. ૧૭૧-૭૨).

વીરસેન (૩). કુલિંગ દેશનો રાજ. એની કન્યા
મનોરમા તે સૂર્યવંશી ધક્વાકુ કુળોત્પન્ન
ધ્રુવસંધિ રાજની સ્ત્રી થતી.

વીરસેન (૪). કૌશલદેશનો એક રાજ.

વીરસેન (૫). યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે
ત્યાં હતો તે ઋષિ.

વીરા. ભરદ્વાજ અગ્નિની સ્ત્રી. (ભારં ૧૦
૨૨૧-૧૭).

વીરા (૨) ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભારં
લીં ૯-૨૨)

વીરિણી. વીરણુ પ્રજાપતિની કન્યા નરૈલાનું
ખીજૂં નામ. એનું અસિકની એવું નામાંતર
પણ હતું (વિષ્ણુ ૦ ૧-૧૫).

વીરિણી (૨). બ્રહ્માના ડાબા પગના અંગુઠામાં-
થી ઉત્પન્ન થયેલી દક્ષ પ્રજાપતિની ભાર્યા.
(ભારં આં ૬૭-૧૧, ૬૯-૨૦).

વીરિણી (૩). પ્રાચેતસ દક્ષની ખીજ સ્ત્રી.

વીરિણી (૪). બર્હિષદ પિતરની માનસકન્યા
“વીર” જે શુક્રાચાર્યની સ્ત્રી હતી તેનું
નામાંતર.

વીર્ય. અકૂરના પુત્રોમાંનો એક.

વીર્યવાન. બાર સાધ્યદેવોમાંનો એક.

વીર્યસહ. કદમાષપાદ રાજનું નામાંતર.

વૃક. એક-ક્ષત્રિય પાંચાલ. યુદ્ધમાં એને દ્રોણે માર્યો
હતો (ભારં દ્રો ૦ ૨૧-૧૬).

વૃક (૨). એક ક્ષત્રિય. (ભારં આં ૨૦૧-૧૦, ૦ ૮૯-૯).

વૃક (૩). અગ્નિનું નામ.

વૃક (૪). ઉતાનપાદ પુત્ર ધ્રુવના પૌત્ર શિષ્ટને
સુચાયાની કુખે થએલા ચાર પુત્રોમાંનો
એક.

૫૩ (૫). પૃથુ રાજને અર્ચાને પેટે થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર.

૫૩ (૬). સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુંળના હરિત રાજનું નામોન્તર.

૫૩ (૭). સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભરુક રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બાહુક રાજ.

૫૩ (૮). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશીય શર રાજને મારીધાના પેટે થએલા દશ પુત્રોમાં સૌથી નાનો પુત્ર. એને દુર્વાક્ષીને પેટે તક્ષ, પુષ્કર, વગેરે પુત્ર થયા હતા.

૫૩ (૯). વત્સક યાદવને મિશ્રકેશી નામે અપ્સરાને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

૫૩ (૧૦). પૂર્વ કાળનો એક ક્ષત્રિય. (ભા. ૨૦ અનુ. ૧૭૭-૭૯).

૫૩ (૧૧). દ્રોપદીના સ્વયંવર વખતે આવેલા રાજાઓમાંનો એક. (ભા. ૨૦ અા. ૨૦૧-૧૦).

૫૩ (૧૨). દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ. (ભા. ૨૦ દ્રો. ૨૧-૧૨).

૫૩ (૧૩). કૃષ્ણને મિત્રવિદાની કૃપે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

૫૩ (૧૪). એક અસુર. શકુનિ નામના અસુરનો પુત્ર. એની કથા, કેટલાક ફેરફાર સહિત પ્રાયઃ ભરમાસુરના જેવી જ છે. (ભા. ૧૦ સ્કં. ૧૦ અ. ૮૮).

૫૩કેવી. વસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

૫૩કેરથ. અગ્નિરથ સતના પુત્રોમાંનો એક.

કર્ણનો ભાઇ. આને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. (ભા. ૨૦ દ્રો. ૧૫૮-૨૧).

૫૩કેસ. અકૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

૫૩કેસ્થળ. કુરુ દેશનું એક ગામ વિશેષ.

૫૩કાસુર. ૫૩ તે જ. (૧૪ ૫૩ શબ્દ જુઓ).

૫૩કોદર. પાંડુપુત્ર ભીમસેનનું બીજું નામ.

૫૩જિન્વાન. સોમવંશી યદુપુત્ર, કોશનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ જાહિ રાજ.

૫૩જિનિવાન. ઉપર કહેલો ૫૩જિન્વાન તે જ.

૫૩ત. ધ્રુવના પુત્ર શિષ્ટના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

૫૩ત (૨). સર્પવિશેષ. (અા. ૩૫-૧૦)

૫૩તિરુપવતી. કૌંચદીપ માંજલી નદી વિશેષ.

૫૩ત્ર. વૃત્રાસુર શબ્દ જુઓ.

૫૩ત્રાદિન. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નિકળનારી નદી વિશેષ.

૫૩ત્રજ્વાલા. કુંભકર્ણની સ્ત્રી વજ્રજ્વાળાનું બીજું નામ.

૫૩ત્રહા. પ્રસ્તુત પુરંદર નામના ઇન્દ્રનું વૃત્રાસુરને મારવાથી પડેલું નામ. આવાં અર્થસૂચક શબ્દો નામ છે.

૫૩ત્રાસુર. દનાયુને પેટે કશ્યપથી થએલા ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

૫૩ત્રાસુર (૨). ઇન્દ્રે ત્વષ્ટા નામના પ્રભુપતિના પુત્ર વિશ્વરુપને મારી નાંખવાથી અગ્નિમાં હવન આરંભીને ઇન્દ્રનો નાશ કરવાને ત્વષ્ટાએ ઉત્પન્ન કરેલો અસુર. એને ઉત્પન્ન કરીને ઇન્દ્રનો નાશ કર એવી ત્વષ્ટાએ આજ્ઞા કરી. આથી એ ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો અને યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને ગળી ગયો. આ ઉપરથી દેવોએ એને બગાડું ઉત્પન્ન કર્યું. બગાડું ખાવાને એણે મોં પહોળું કર્યું એટલે ઇન્દ્ર બહાર નિકળી આવ્યો. તથાપિ આણે દેવોની જોડે ફરી યુદ્ધ આરંભ્યું અને તેમને પરાભવ કર્યો. આ પ્રમાણે અનેક વાર થવાથી ઇન્દ્ર સોમનામાં પડ્યો કે હવે આને કરવું શું? છેવટે વિષ્ણુની મારફત સંધિ થાય તો કરવી એમ ધારીને એણે વિષ્ણુને એની પાસે મોકલ્યા. પણ વૃત્રાસુરે પોતાને સંધિ કરવાની ગરજ નથી એમ કહ્યું.

ઋષયોઽથ તતોમ્યેત્ય વૃષ્ણમુચુઃ પ્રિયં વચઃ ।

વ્યાસં જગદિદં સર્વં તેજસા તવ હુર્જય ॥૧૭॥

ન ચ શક્નોપિ નિર્જેતું વાસવં બલિનાં વર ।

યુધ્યતોશ્ચાપિ વાં કાલો વ્યતીતઃ સુમહાનિહા ॥૧૮

પીઠ્યન્તે ચ પ્રજાઃ સર્વાઃ સદેવાસુર માનુષાઃ ।

સહ્યં મયતુ તે વૃષ્ણ શક્તેન સહ નિત્યદા ॥૧૯॥

અવાપ્સ્યસિ સુલંત્વં ચ શક્ત્વોક્ષાંશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

ઋષિ વાક્યં નિશમ્યાથ વૃત્રઃ સતુ મહાબલઃ ॥૨૦

ઠવાચ તાનુષીન્સર્વામ્પ્રગમ્ય શિરસાઽસુરઃ ।

સર્વં યૂયં મહાભાગા ગન્ધર્વાશ્ચેવ સર્વેશઃ ॥૨૧॥

યદ્વદ્ય તચ્છતં સર્વં મમાપિ શૃણુતાનવાઃ ॥

સન્ધિઃ કથં વૈ ભવિતા મમ શક્ત્ય ચોભયોઃ ॥
તેજસીર્હિ દ્વયોર્વેદાઃ સત્યં વૈ ભવિતા કથમ્ ॥૨૨॥
ઋપય જુષુઃ ।

સકૃત્સર્તા સક્લત મીપ્સિતવ્યં
તતઃ પરં ભવિતા ભવ્યમેષ ॥
નાતિ ક્રામેત્સપુરુષેણ સક્લતં
તસ્માત્સર્તા સક્લગતમીપ્સિતવ્યમ્ ॥૨૩॥

દદં સર્તા સક્લતં ચાપિ નિત્યં
બ્રૂયાચ્ચાર્ય દ્યૌર્ચકૃષ્ણેષુ ધીરઃ ॥
મહાર્થવત્સપુરુષેણ સક્લતં
તસ્માત્સન્તં ન જિવાસિત ધીરઃ ॥૨૪॥
હૃન્દ્રઃ સર્તા સંમતશ્ચ નિવાસશ્ચ મહાત્મનામ્ ।
સત્યવાદી હ્યનિન્દ્યશ્ચ ધર્મવિત્સૂક્ષ્મનિશ્ચયઃ ॥૨૫॥
તેન તે સહ શક્રેણ સન્ધિર્ભવતુ નિત્યદા ।
एवं विद्यासमागच्छ मा ते भूदुदुहिरम्यथा ॥૨૬॥

શાલ્ય ઉવાચ ।

મહર્ષિવચનં શ્રુત્વા તાનુવાચ મહાણુતિઃ ।
અવશ્યં ભગવન્તો મે માનનીયાસ્તપસ્વિનઃ ॥૨૭॥
બ્રવીમિ યદ્દહં દેવાસ્તસર્વં ક્રિયતે યદિ ।
તતઃ સર્વં કરિષ્યામિ યદ્દુષ્માં દિવૌકસઃ ॥૨૮॥
ન શુષ્કેણ ન ચાત્રેણ નાશ્મના ન ચ દારુણા ।
ન શક્ષેણ ન ચાસ્ત્રેણ ન દિવા ન તથા નિશિ ॥૨૯॥
વધ્યાં ભવેયં વિપ્રેન્દ્રાઃ શક્ત્ય સ દૈવતૈઃ ।
एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ॥૩૦॥
बाढमित्येव ऋपयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
वएं वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥૩૧॥

(ભા૨૦ ઉઘોઠ ૧૦).

આ પ્રમાણે પોતે મરણના બચથી નિવૃત્ત થાય એવી એવી બોલીઓ કરીને વૃત્ર ઇન્દ્ર સાથે સંધિ કરી. સંધિ કર્યા છતાં પણ વૃત્રનો વધ કરવાને ઇન્દ્ર તલ્લી રહ્યો હતો અને લાગ બોળતો હતો.

પછી વિષ્ણુએ ઇન્દ્રને કહ્યું કે તું દધીય ઋષિ પાસે જા, અને એમનાં અસ્થિની માગણી કર. જો દધીય ઋષિ પોતાના શરીરનાં અસ્થિ આપે તો તે લઇને વિશ્વકર્મા પાસે જઇ તેનું વજ્ર બનાવરાવ. એ વજ્ર

વૃત્રને મારવાથી એ મરણ પામશે. આ સાંભળીને ઇન્દ્રે દેવોને દધીય ઋષિ પાસે મોકલ્યા. તેમણે જઇને ઋષિની પાસે અસ્થિની માગના કરી. દેવોની જોડે નાના પ્રકારનો સંવાદ થયા બાદ ઋષિએ પોતાનાં અસ્થિ આપ્યાં. એ લઇને દેવ સ્વર્ગમાં આવ્યા; અને વિશ્વકર્મા પાસે તેનું વજ્ર બનાવરાવ્યું. (ભા૨૦ વ૦ ૯૯-૨૧). વજ્ર તૈયાર થતાં જ ઇન્દ્રે યુદ્ધની તૈયારી કરી; અને વૃત્રાસુરને કહેણ મોકલ્યું. વૃત્રાસુર આવ્યો અને એની અને ઇન્દ્ર વચ્ચે સંગ્રામ થયો. આ યુદ્ધ શરુ થયું ત્યારે ચાલુ મન્વન્તરની પહેલી યોગકીર્તિ ત્રેતાયુગ ચાલતો હતો. (ભાગ૦ ૨૬૦ ૬, અં ૧૦-૨૬૦. ૧૬). આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે અરસામાં વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્રનો અધ્યાત્મ વિષય પરત્વે ઉત્કૃષ્ટ સંવાદ થયો હતો. આ યુદ્ધ એક સંવત્સર પર્યન્ત ચાલ્યું. (ભાગ૦ ૬ ૨૬૦ અં ૧૨. ૨૬૦-૩૩).

ઇન્દ્ર વૃત્રાસુરને મારવા લાગ શોધ્યા કરતો હતો તેવામાં એકદા આ અસુરને સંમુદ્રતીરે દોડો-અને એને વૃત્રાસુરને મળેલું વરદાન યાદ આવ્યું.
સન્ધ્યેયં વર્તેત રૌદ્રા ન રાત્રિર્દિવસં ન ચ ।
વૃત્રઘ્નાવશ્ય વધોઽયં મમ સર્વહરો રિપુઃ ॥૩૭॥
યદિ વૃત્રં ન હન્મ્યથ વજ્રયિત્થા મહાસુરમ્ ।
મહાબલં મહાકાયં ન મે શ્રેયો ભવિષ્યતિ ॥૩૮॥
एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुं मनुस्मरन् ।
अथ केन तदाऽपश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥૩૯॥
નાયં શુષ્કો ન વાદ્રોઽયં ન ચ શક્ષમિવં તથા ।
एवं क्षेप्यामि वृत्रस्य क्षणादेव न क्षिप्यति ॥૪૦॥
સ વજ્રમથ કેનં તં ક્ષિપં વૃત્રે નિસૃદ્ધવાન્ ।
प्रविश्य केनं तं विष्णुरथ वृत्रं ज्वनाशयत् ॥૪૧॥

(ભા૨૦ ઉઠ ૧૦)

આ પ્રમાણે વૃત્રાસુર મરણ પામ્યો. વૃત્રાસુર પૂર્વ જન્મમાં ચિત્રકેતુ નામનો રાજા હતો. (૨ ચિત્રકેતુ શબ્દ જુઓ).

વૃત્રાસુર (૩). વેદમાં કહેલો દુષ્કાળ અને સુકવણું

ઉત્પન્ન કરનાર અસુર. એ વર્ષાદને રોકી રાખે છે. ઇન્દ્ર એની સાથે યુદ્ધ કરીને ગાયોને-વર્ષાદનાં વાદળોને છોડાવે છે અને વર્ષાદ વરસી દુષ્કાળ ટળી સુકાળ થાય છે, એવી કલ્પના વેદમાં દેરદેર દેખાય છે.

વૃહારક. અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભારત દ્રો ૪૭).

વૃંદાવન. યમુનાને કાંઠે-મથુરાથી છ સાત મૈલ ઉપર આવેલું વન અને ગામ. (ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અ-૧૨)

વૃદ્ધકન્યા. કુણિગાર્ગ ઋષિની પુત્રી-ગાલવ ઋષિના પુત્ર શ્રૃંગવાન ઋષિની ભાર્યા. (ભારત ૨૧૦ ૫૩-અ૦).

વૃદ્ધક્ષત્ર. સિન્ધુ દેશાધિપતિ ક્ષત્રિય. એનું બીજું નામ વૃદ્ધશર્મા હતું. એને જ્યદ્રથ નામે પુત્ર હતો. જ્યદ્રથના જન્મકાળે આકાશવાણી થઈ હતી કે યુદ્ધમાં એનું માથું તુટી જવાથી એનું મૃત્યુ થશે. વૃદ્ધક્ષત્ર બહુ સામર્થવાન હતો. એણે પોતાના પુત્રને એવું વરદાન આપ્યું હતું કે જે કોઈ તારું માથું કાપીને ભૂમિપર પાડશે તેના માથાના તત્કાળ સો કડકા થઈ જશે, અને એ મરણ પામશે.

પછી જ્યારે જ્યદ્રથ મોટો થયો ત્યારે વૃદ્ધક્ષેત્રે ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશલાની સાથે એનો વિવાહ કર્યો. પછી જ્યદ્રથને ગાદીપર બેસાડી પોતે સ્વમંત્રપંચક્ષેત્રમાં તપ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધમાં અર્જુનને જ્યદ્રથનું માથું કાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કૃષ્ણને વૃદ્ધક્ષેત્રે આપેલા વરદાનની જાણ હોવાથી તેમણે અર્જુનને સમજાવ્યો. અર્જુને એવી સીકિતથી જ્યદ્રથનું માથું કાપી ઉડાડ્યું કે તે સ્વમંત્ર પંચક્ષેત્રમાં વૃદ્ધક્ષત્ર સંધ્યા કરવા બેઠો હતો તેના ખેળામાં પાડ્યું. એને એ વાતની ખબર નહિ હોવાથી સંધ્યા પૂરી થવાથી ઉઠ્યો એટલે ખેળામાં પડેલું જ્યદ્રથનું કોડું આના ખેળામાંથી નિકળીને ભોંય પડ્યું. એણે જોતે આપેલા વરદાનને લેઈને વૃદ્ધક્ષત્રના પોતાના જ શિરના સો કડકા થયા અને એ મરણ પામ્યો. (ભારત દ્રો ૧૪૮).

વૃદ્ધગાડ્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભારત અનુ ૧૮૯-૭૩).

વૃદ્ધશર્મા. વૃદ્ધક્ષત્ર શબ્દ જુઓ.

વૃદ્ધશર્મા (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન એડવિક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વિશ્વસહ રાજા.

વૃદ્ધશર્મા (૩). કરપદેશીય રાજા. વસુદેવની બહેન શુતદેવનો પતિ, અને દંતવક અથવા વક્રદંતનો પિતા.

વૃદ્ધસેના. ઋષભદેવવંશીય સુમતિ રાજાની સ્ત્રી દેવતાજિતાની માતા.

વૃષ. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાતવતના કુળમાં જન્મેલા સંજયને રાષ્ટ્રપાલીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ.

વૃષ (૨). કૃષ્ણને સત્યાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વૃષ (૩). કૃષ્ણને કાલિંદીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વૃષક. સુખળ નામના ગાંધાર રાજાના પુત્રોમાંનો એક. શકુનીનો ભાઈ. ભારતના યુદ્ધમાં આ અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભારત આનંદ ૧-૫, ઉ ૧૬૮-૧, દ્રો ૩૦-૧૦-૧૧ અને).

इयाही तव महाराज राजानी वृषकावली ।
स्वदर्थमतिविक्रान्ती निहतौ सव्यसाकिना॥४३॥

(ભારત ૬૦ ૨-૪૩).

વૃષક (૨). કલિંગ દેશના ભાનુમંત રાજાનો ભાઈ.

વૃષકંડ. બગડાની સંજાવાળા કશ્યપના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

વૃષકા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વૃષકૈતુ કર્ણનો પુત્ર. એને ભદ્રાવતી નામની સ્ત્રી હતી. એને વૃષધ્વજ પણ કહ્યો છે.

વૃષકાથ. ભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામેલો શકુનીનો એક મોટો ભાઈ.

વૃષદંશ. ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત વિશેષ.

વૃષદર્ભ. આ અને સેદ્ધક બન્ને રાજા હતા. બન્ને નીતિ માર્ગમાં પ્રીતિવાળા અને અસ્થ

વિદ્યામાં કુશળ હતા. વૃષદર્ભે નાનપણમાંથી જ એવું વ્રત લીધું હતું કે બ્રાહ્મણોને સોના રૂપા શિવાય બીજું આપવું નહિ. સેદુક રાજાને આ વ્રતની ખબર હતી. એક વખત એક ઋષિકુમાર વેદાધ્યયન પૂરું કરીને પોતાના ગુરુને આપવાની દક્ષિણામાં આપવા હજાર ઘોડા લેવા સેદુક પાસે આવ્યો. સેદુકે કહ્યું કે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાનો મારી પાસે સંભવ નથી. માટે તમે વૃષદર્ભ રાજા પાસે જાઓ. એ ધર્મવેત્તા છે.

પછી તે બ્રાહ્મણે વૃષદર્ભની પાસે જમીને હજાર ઘોડાની ચાચના કરી, ત્યારે રાજાએ એને ચાલુક વડે પ્રહાર કર્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે તું મને નિરપરાધીને શા વારતે મારે છે? એમ કહીને શાપ દેવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં રાજાએ પુછ્યું કે બ્રાહ્મણ ! જે તને દાન ન આપે તેને શાપ દેવા એ બ્રાહ્મણપણ્યને યોગ્ય છે શું? બ્રાહ્મણ કહે કે મને સેદુકે તારી પાસે મોકલ્યો અને એના કહેવાથી હું દાન માગવા આવ્યો છું.

પછી રાજાએ કહ્યું કે જેને ચાલુક મારીએ તેને નિષ્કળ કેમ કાઢી મૂકાય ? હું તમને મારા રાજ્યની આજના દિવસની સઘળી ઉપજ કાલે સવારે આપીશ. બીજે દિવસે આણે એ ઋષિકુમારને હજાર ઘોડાની કિંમત કરતાં ઘણી વધારે એવી પોતાના રાજ્યની એક દિવસની ઉપજ આપી વિદાય કર્યો.

પૂર્વાહ્નિ તે દાસ્યામિ યો મેઽથ બલિરાગમિવ્યત્તિ યો હન્યતે કશયા કથં મોઘં ક્ષેપણં તસ્ય સ્થાત્ ૧૨
હૃત્યુક્ત્વા બ્રાહ્મણાય દૈવસિકામુત્પત્તિ પ્રાદાત્ ।
અધિકસ્થાથ સહસ્રસ્ય મૂલ્યમેવાદાદિતિ ॥૩॥

(૧૦ ૧૮૮-૧-૧૩).

વૃષદર્ભ (૨). સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઔશી-નર શિવિ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો. એને ક્રોધ ક્રોધ ક્રોધાણે વૃષદર્ભ અથવા વૃષદર્ભ પણ કહ્યો છે. તેમ જ શિમિનો પુત્ર હોવાથી એને રૌખ્ય પણ કહ્યો છે.

એ રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં એક

વખત પોતાની પાછળ સિંચાણો પડવાથી ભયથી ત્રાસ પામેલું કચુતર એને શરણ આપ્યું. રાજાએ અભય આપીને પોતાની પાસે રાખ્યું. થોડી વારે સિંચાણો પણ આવ્યો અને પોતાનો શિકાર-કચુતર માંડ્યું. રાજા કહે એ શરણ આવેલાને હું તને નહિ આપું. સિંચાણો કહે ઠીક જો તું કચુતરના ભારેભાર તારું પોતાનું માંસ આપે તો હું મારે લઇને ચાલ્યો જાઉં. આ ઉપરથી રાજાએ પોતાના અંગમાંથી માંસ કાપી કાપીને તોળવા માંડ્યું. પણ ગમે તેટલું માંસ મુકે પણ કચુતર ભારે થઇ એ પશુ નિયું જ જાય. આમ કરતાં એના શરીરનું સઘળું માંસ પૂરું થવા આવ્યું છતાં કચુતર ભારે ને ભારે થાય. એ જોઇને એને શંકા આવી કે આ ક્રોધ દેવો છે. પછી એણે પ્રાર્થના કરતાં દેવોએ પોતાનું મૂળરૂપ પ્રકટ કર્યું. દેવોએ રાજાને પૂર્વવત્ કર્યો અને આશીર્વાદ દેઇને ચાલતા થયા. (ભારત અનુ ૧૭-૪, ભાગ ૧૦ ૮૨૬-૦ ૨૩).

વૃષદર્ભ. મહાદેવની ધજા ઉપર વૃષભ હોવાને લીધે તેમનું પડેલું નામ.

વૃષધ્વજ (૨). એક રાજર્ષિ (દેવી ૦ ભાગ ૧૨૬-૦ ૫૫). એના પુત્રનું નામ રથધ્વજ આ રાજા જનકવંશમાંના સીરધ્વજ જનકની પૂર્વે થઇ ગયેલો હોવો જોઇએ. પણ એનું નામ વંશાવળીમાં મળતું નથી.

વૃષધ્વજ (૩). વૃષકેતુનું નામનાંતર.

વૃષપર્વા. કશ્યપથી દનુતે થએલા દાનવો પૈકી એક. યથાત રાજાના સમયમાં આ જ અસુરોનો અધિપતિ હતો. એને શર્મિષ્ઠા અને યદ્રા એમ બે કન્યા હતી. દેવયાનીની સાથે થએલા ઝઘડાને પ્રસંગે યથાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠા પરણાવી હતી. (દેવયાની શબ્દ જુઓ). (ભારત આ ૧૬-૨૪, ૭૨-૭, ૭૪-૧. મત્સ્ય ૦ ૨૮. ભાગ ૧૦ ૮-૧૮).

વૃષપર્વા (૨). નર નારાયણના આશ્રમમાં રહેનાર એક રાજર્ષિ. (ભારત ૧૦ ૧૫૮-૨૦, ૧૭૮-૭).

વૃષભ. પાંડ્યદેશનો એક પર્વત. (ભાર૦ ૫૦૮૩-૨૧).

વૃષભ (૨). મગધ દેશનો એક સીમા પર્વત. (ભાર૦: સ૦ ૨૧-૨).

વૃષભ (૩). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્યજીતના મુખ્ય પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વૃષભ (૪). રામની સેનાનો એક વાનર (૫૧૦ ૨૧૦ કિં'ક'૦ સ૦ ૪૧) આ મારુતિની સાથે સીતાની શોધ કરવા ગયો હતો.

વૃષભ (૫). ગોકુલમાંનો એક ગોપ વિશેષ. (ભાગ૦ ૧૦ ૨૬'૦ અ૦ ૧૮).

વૃષભ (૬). ભારતના યુદ્ધમાં મરી ગયેલા શત્રુનીના લાઇઓમાંનો એક, (ભાર૦ ભી૦ ૯૦)

વૃષધ્વજ. ઉપર કહેલો વૃષધ્વજ તે જ.

વૃષભા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૨).

વૃષવાહન. પોઠીઆના વાહનને લીધે પડેલું મહા-દેવનું નામ.

વૃષસા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વૃષસાહય. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૫).

વૃષસેન. કર્ણના પુત્રોમાંનો એક. આને અભિ-મન્યુએ હરાવ્યો હતો, (ભાર૦ દ્રો ૪૪). અને પછીથી અર્જુને મારી નાંખ્યો હતો. (ભાર૦ ક૦ ૯૦-૧૪).

વૃષાકપિ. ભગવાનનારાયણ. (ભાર૦ શાં૦૩૫૨-૨૪).

વૃષાદર્ભ વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ.

વૃષાદર્ભિ. વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ.

વૃષામિત્ર. પાંડવોના સાથમાં વનમાં રહેલો એક ઋષિ.

વૃષ્ટિ. આઠમા સાવર્ણિ મનુને થનારા પુત્રો-માંનો એક.

વૃષ્ટિનેત્રિ. અકૂરના પુત્રોમાંનો એક.

વૃષ્ટિમાન. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશના કવિરથ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુષેણ.

વૃષ્ણિ. સોમવંશી યદુકુળના સહસ્રાંજિતના વંશના કાર્તવીર્ય રાજનો પૌત્ર. મધુ રાજના સો પુત્રમાંનો જ્યેષ્ઠ.

વૃષ્ણિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એને એની સ્ત્રી માદ્રીને પેટે મુમિત્ર અને યુધાન્વિત એમ બે પુત્ર થયા હતા.

વૃષ્ણિ (૩). સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજના પુત્ર ભજમાન રાજને તેની પહેલી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો પુત્ર.

વૃષ્ણિ (૪). યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના સાત્વતના પુત્ર વૃષ્ણના કુળમાં જન્મેલા અનામિત્ર રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો એનો નાનો પુત્ર તે ચિત્રરથ અને બીજો શ્વેત્ક.

વૃષ્ણિ (૫). એક બ્રહ્મર્ષિ, વર્કુ ઋષિનો પિતા. વેંકટ, ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત. હાલની ત્રિપતિ.

વેગદર્શી. રામની સેનામાંનો એક વાનર, (૫૧૦ ૨૧૦ યુ૦ સ૦ ૩૦).

વેગવાન. સૂર્યવંશી દિશ્કુલોત્પન્ન બંધુમાન રાજનો પુત્ર. એને બંધુ નામનો પુત્ર હતો.

વેગવાન (૨). કશ્યપથી દનુને જન્મેલા દાનવો માંનો એક. શાલ્વરાજનો પક્ષ લઇને કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. કૃષ્ણે એને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભાર૦ ૫૦ ૧૭-૨૦).

વેગવાન (૩). સત્યાને પેટે કૃષ્ણને થયેલા પુત્રો માંનો એક.

વેગવાન (૪). સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૭).

વેણા. વિંધ્યાચળમાંથી નિકળેલી એક નદી. (ભાર૦ ૫૦ ૮૩-૩૩, ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૦).

વેણા (૨). ભોજકટપુરનો દક્ષિણે આવેલી નદી. વેણી. ભારતવર્ષીય નદી. કૃષ્ણવેણી નદી તે જ, (ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૦).

વેણી (૨). સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૩).

વેણીમાધવ. પ્રયાગ ક્ષેત્રમાંની વિષ્ણુની મૂર્તિ વિશેષ.

વેણીસુન્ધ. સર્પ વિશેષ. (ભારત ૫૭-૧૩)

વેણુજઘ્ન. એક ઋષિ. (ભારત ૫૦ ૪ ૨૪)

વેણુદારિ. કર્ણે દિગ્વિભ્ય કરતી વખત એના પુત્રને હરાવ્યો હતો. (ભારત ૫૦ ૨૫૫ ૧૫)

એ એક યાદવ હતો. (ભારત ૫૦ ૬૧ ૧૬) અને સોશમક દેશનો અધિપતિ હતો. (હરિ ૨ ૬૧)

વેણુમંડળ. કૌચદ્વીપનો એક દેશ વિશેષ. (ભારત ભી ૧૨ ૧૨)

વેણુમતી. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નિકળતી નદી વિશેષ.

વેણુહય. સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યદુરાજના પુત્ર સહસ્રાબ્જિતનો પૌત્ર, અને શતબ્જિત રાજના ત્રણ પુત્રમાંનો મધ્યમ.

વેણ્યા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વેતસિકા. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૫૦ ૮૨ ૫૬)

વેતાલ. એક રુદ્રગણ. પિશાચોનો અધિપતિ.

વેત્રકીયગ્રહ. એકચક્રા નગરીમાંનું એક રથળ વિશેષ. (ભારત ૫૧૦ ૧૭૮ ૨૫)

વેત્રવતી. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નિકળનારી નદી વિશેષ. વાત્સ્યદેશમાં યમુનાને મળે છે. હાલની માલવામાં ભોપાલના રાજ્યમાં આવેલી ખેટવા નામની નદી તે જ. (ભારત ભી ૮ ૧૬)

વેદ. ઐદ નામના ઋષિનું નામાંતર. (ભારત ૫૧૦ ૩૭૮) ધામ્ય ઋષિનો શિષ્ય.

વેદ (૨). એ નામનો ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

વેદ (૩). બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી નિકળેલી સ્વતઃ પ્રમાણુ વાણી. એના ઋક્, યજુ, સામ અને અથર્વણુ એવા ચાર ભાગ કહેવા છે. (ભાગ ૩ ૨૬૦ ૫૦ ૧૨) આ ચારને અનુક્રમે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વ વેદ અને સ્થાપત્ય એવા ચાર ઉપવેદ છે. વેદ બ્રહ્મ-લોકમાં નિરંતર મૂર્તિમાન હોય છે.

કદાચિન્નારવો યોગી પરાનુગ્રહ વાંઢ્યા ।

પર્યટન સકલાન લોકાન સત્યલોક મુપાગતમ્ ॥૨

તત્રદગ્ધા મૂર્તિમદ્વિશ્વન્દોભિઃ પરિવેષિતં ।

બાલાર્કમ્ભવા સમ્યક્ ભાસયંતં સમાગૃહમ્ ॥૩॥

માકંઠે આદિ મુનિભિઃ સ્તૂયમાનં મુહુર્મુહુઃ ।

સર્વાર્થે ગોચરજ્ઞાનં સરસ્વત્યા સમન્વિતમ્ ॥૪॥

ચતુર્મુલં જગન્નાથં મક્કામીષ્ટફલપ્રદમ્ ।

પ્રણમ્ય વંદ્યવ્રજસ્થા તુલાવ મુનિપુંગવઃ ॥૫॥

(બ્રહ્માંડ પુ૦ ઉત્તર ૫૩૦ ૫૦ ૬૧) વ્યાસે

એના વિભાગે પાડ્યા હતા. (ભારત ૫૧૦ ૬૦

૫ ભાગ ૧૨ ૬, વાયુ પુ૦ ૬૦ અને

વિષ્ણુ પુ૦ ૩ ૩) મધુ કૈટભ દેત્યો અને

હરીગયા હતા. (ભારત ૫૧૦ ૩૫૭ ૨૮)

વેદ (૪) ભૃગુકુલોત્પન્ન એકઃ ઋષિ. ધૌમ્ય ઋષિનો

શિષ્ય. એના શિષ્યનું નામ ઉત્તક ઋષિ હતું.

વેદબ્યાહુ. કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

વેદપતી. કૃષ્ણજ જનકના પુત્ર રથધ્વજ જન-

કને ધર્મધ્વજ અને કુશધ્વજ નામે બે પુત્રો

હતા. તેમાં કુશધ્વજ જનકને તેની માલાવતી

નામની સ્ત્રીની કુખે લક્ષ્મીના અંશાવતારવાળી

એક કન્યા અવતરી. એણે જનમતાં જ વેદ-

ધ્વાન કર્યો હતો માટે એનું વેદવતી એનું

નામ પ્રસિદ્ધ હતું. કુશધ્વજ પેતાના મનમાં

આ કન્યા વિષ્ણુને પરણાવવી એમ ધારીને

એનાં જે માગાં આવે તે પાછાં વાળતો.

આમ થતાં થતાં કૌષ્ઠ શંભુ નામના અસુર

એ કન્યાનું માગું કર્યું. પરંતુ કુશધ્વજે

એને ના કહી. આ ઉપરથી એ અસુર

કુશધ્વજને મારી નાંખીને ત્યાંથી નાશી ગયો.

વેદવતીનું શું થશે એનો વિચાર કે દરકાર

કર્યા વગર કુશધ્વજની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું.

આમ વેદવતીને મા અને બાપ બન્ને

મરણ પામ્યાં, એ જોઇને પોતે પુષ્કર તીર્થ

વિશે ગમ્મ અને ત્યાં તપ આદર્યું. આ વાતને

ઘણી મુદત થઇ ગઇ એટલે એક વખત

આકાશવાણી થઇ કે તું બીજે જન્મે વિષ્ણુ

પતિ પામીશ. આથી સંતોષ પામીને વેદવતી

ત્યાંથી નિકળી ગંદમાદન પર્વતપર રહેવા

લાગી. એ ત્યાં રહેતી હતી તેવામાં એક

દિવસ રાવણુ ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો.

વેદવતીએ આદરપૂર્વક એનું આતિથ્ય કર્યું.

રાવણુ એને પુછ્યું કે તું કણુ છે અને શા

માટે તપ કરે છે ? વેદવતીએ પોતાનું સધળું
વૃત્તાંત એને કહ્યું. એ સાંભળીને રાવણ એને
કહ્યું કે તું મને પરણ. વેદવતીએ એનું કહેલું
માન્ય ન કર્યું એટલે રાવણ એને બ્રહ્માત્કારે
ખેંચવા લાગ્યો. વેદવતીએ એને પોતાના
સામર્થ્ય વડે સ્તબ્ધ કરી દીધો; અને શાપ
દીધો કે તું આગળ જતાં મારું જ હરણ
કરવાથી પુત્ર અને બાંધવો સહિત નાશ
પામીશ. આ સાંભળીને રાવણ લંકા પાછો
ગયો; અને વેદવતી પોતે યોગાગ્નિ વડે
બળી મુદ્ધ. બીજે જન્મે આ જ સીતા રૂપે
રામની સ્ત્રી થઈ-જેનું હરણ કરવાથી રાવણ
કુલ સહિત નાશ પામ્યો. (વા. ૨૦ ઉત્ત-
૨૦ સં ૧૭) અને (દેવ ભાગ ૮ સ્કં ૦
અં ૧૫ ૧૬)

વેદવ્યાસ. વ્યાસ શબ્દ જુઓ.

વેદશિર. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

વેદશિરા. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુઋષિના
પુત્ર વિદ્યાતાનો પૌત્ર અને પ્રાણ ઋષિનો
પુત્ર.

વેદશિરા (૨). સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં થઈ
ગએલા સપ્તર્ષિમાંનો એક.

વેદશિરા (૩). રૈવત મન્વંતરમાં થઈ ગએલા
સપ્તર્ષિમાંના એકનું નામાંતર.

વેદશિરા (૪). કૃશાશ્વ ઋષિને ધિષણ્વાને પેટે
થએલા પુત્રો પૈકી એક.

વેદશેરક. તગડાની સંતાવાળા વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન
એક ઋષિ.

વેદશ્રુતી. તમસા નદીની દક્ષિણે આવેલી નદી
વિશેષ.

વેદસ્મૃતા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર. ભી. ૦
૮ ૧૭)

વેદસ્મૃતી. પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નિકળતી એક
નદી.

વેદાધિ. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વેદી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વેદી, (૨) બ્રહ્મદેવની શક્તિ.

વેદીતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભાર. વ. ૮૧ ૯૯)

વેદા. બ્રહ્મદેવ.

વેન. ચતુષ્વ મનુના પ્રપૌત્ર અને ઉત્કુલ રાજાના
પૌત્ર અંગરાજને સુતીયાની કુખે થએલો
પુત્ર. એ થણો દુષ્ટ હતો માટે બ્રાહ્મણોએ
એને હંકાર કરીને મારી નાંખ્યો. ઋષિઓએ
પછી એના મૃત દેહને મંથન કરીને પૃથ્વિ
અને અર્ચિ એ નામે બેડકું ઉત્પન્ન કર્યું,
અને એ બેને માંહોમાંહે પરણાવ્યાં. (૨ પૃથુ
શબ્દ જુઓ.)

વેનવાજસ્રજાક્ષ. ચાલુ મન્વંતરમાંનો થઈ
ગએલો બાવીસમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ
જુઓ.)

વૈકંક. મેરુના કર્જીકાપર્વતમાંનો એક.

વૈકર્ણિ. ત્રીજા ભૃગુના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો
એક ઋષિ.

વૈકર્ણિય. બીજા કસ્યપના કુળમાં ઉત્પન્ન
થએલો ઋષિ વિશેષ.

વૈકર્તના. સર્પના મંત્રપ્રભાવ વડે જન્મેલો હોવાથી
કર્ણનું પડેલું નામ.

વૈકર્તી. કાર્તવીર્ય રાજાના પુત્રોમાંના એકનું
નામાંતર-બીજુ નામ.

વૈકુંઠ. રૈવત મન્વંતરમાં થએલા વિષ્ણુના અવ-
તારનું નામ. વિષ્ણુને વૈકુંઠ કહેવાનું એ જ
કારણ હશે.

વૈકુંઠ (૨) વૈકુંઠ નિર્માણ કરેલો લોક. સત્ય-
લોકમાં જ છે.

વૈકુંઠકંદપ. ચાલુ બ્રાહ્મમાસનો બાવીસમો દિવસ.
(૪. કંદપ શબ્દ જુઓ.)

વૈકૃતિગાસવ. એકની સંતાવાળા વિશ્વામિત્રના
કુળમાં ઉત્પન્ન થએલ ઋષિ.

વૈકલવ. ત્રણની સંતાવાળા વસિષ્ઠકુલમાં ઉત્પન્ન
થએલો ઋષિ વિશેષ.

વૈખાનસ. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અણ્ણમેડમું ધાન્ય
ખાઈને રહેનારા ઋષિઓનું સામાન્ય નામ.

વૈયાયન. તગડાની સંતાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.
વૈચિત્રવીર્ય ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરનું સામા-
ન્ય નામ.

વૈજયભૂત. ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈજયંત. ક્ષિરસમુદ્રમાંનો એક પર્વત. એ પર્વત ઉપર બ્રહ્મા એકાંતમાં રહેતા હતા. (ભારત ૨૦ ૩૬૦ ૯)

વૈજયંત (૨). ઇન્દ્રના મહેલનું સાધારણ નામ.

વૈજયંત (૩). નિમિ નામના રાજાની નગરી. અગાડી જતાં આ જ નગરીનું નામ નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા પડ્યું હતું.

વૈજયંત (૪). ઇન્દ્રની ધ્વજનું નામ. (ડાઉસન ૦ ૫૧૦ ૩૩૧)

વૈજયંત (૫)। તિમિષ્યજ રાજાની નગરીનું નામ. આ નગરી દક્ષિણમાં દંડકાના દેશમાં આવી હતી.

વૈજયંતિ. કિંમતી મોતી, માણેક, લીલમ, શનિ અને હીરાની બનેલી વિષ્ણુ ભગવાનની માળા.

(ડાઉસન ૦ ૫૧૦ ૩૩૧)

વૈજ્યવ. એકની અંક સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈતરણી. યમલોક સંગંધી નદી વિશેષ.

વૈતરણી (૨). વિધ્યાવળમાંથી નિકળી કલિંગ દેશમાં યદને પશ્ચિમ સમુદ્રને મળનારી નદી. વિશેષ.

(ભારત ૨૦ ૯-૨૪, ૫૦ ૮૧-૮૪; ૮૩-૬; ૭૦ ૧૦૯-૧૪ ભી ૦ ૯-૩૪). ઓરીસા પ્રાન્તમાં કટકની પાસેની એતરણી નદી તે જ.

વૈત્રકપિવન. એકચક્રા નગરી પાસે આવેલું વન વિશેષ. એ વનમાં બકાસુર રહેતો હતો.

વૈદભી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વૈદભી. વિદર્ભ રાજાની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ. આ નામ લોપામુદ્રા, રુકિમણી અને દમયન્તી એમને સાધારણ રીતે લગાડવાની રહિ છે.

વૈદભી (૨). સગર રાજાની પત્ની કેશિનીનું નામાંતર. એને સાક હજાર પુત્ર હતા. (ભારત ૦ ૧૦૫-૧૦).

વૈદિશ. શત્રુઘાતી રાજાનું નગર. (વા ૦ ૨૧૦ ઉત્તર ૦ સ ૧૦૮).

વૈદ્યથ. મેરુદર્શિના પર્વતમાંનો એક.

વૈદ્યથશિખર. પર્વત વિશેષ (ભારત ૦ ૫૦ ૮૭-૭)

વૈદેહ. નિમિ રાજાના વંશજોનું નામ.

વૈદેહ (૨). બ્રાહ્મણીને પેટે વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ છોકરાનું સામાન્ય નામ.

વૈદેહરાત. વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈદેહા. દેશ વિશેષ. (ભારત ૦ ભી ૦ ૬-૫૭).

વૈદેહી, વિદેહ રાજાની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ. સીતાને લગાડેલું વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

વૈદ્યનાથ. ભરતખંડસ્થ ક્ષેત્ર વિશેષ.

વૈદ્યુત. એકની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયના કૈલાસ શિખરની વાઘ્યે આવેલું શિખર વિશેષ.

વૈદ્યુત. (૨). ભરતખંડમાં દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો એક પર્વત.

વૈદ્યુતા. ધર્મસાવર્ણિ મનવંતરમાંના વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વૈદ્યુતિ. તામસ મનવંતરમાંના દેવની માતા.

વૈદ્યુતિ (૨). ધર્મસાવર્ણિ મનવંતરમાં સ્વર્ગમાં થનારો ઈંદ્ર.

વૈન્ય. તગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન ઋષિ.

વૈન્ય (૨) વેનકુળોત્પન્ન રાજર્ષિ પૃથુ ચક્રવર્તી. (ભારત ૦ સ ૦ ૮ ૨૦, ૫૦ ૧૮૮ ૫)

વૈભોજ. દ્રુણના વંશજો વૈભોજ કહેવાતા. આમને ગાડીઓ અને ભારખરદારી જનવરનો ઉપયોગ ખર ન હતો. તેઓ ત્રાપામાં બેસી મુગાફરી કરતા એવું મહાભારતમાં છે.

(વિદસન.)

વૈભ્રાજ. કુમુદ પર્વત ઉપરના એક વનનું નામ. (ભાગ ૦ ૫ ૨૬૦ અ ૦ ૧૬)

વૈભ્રાજ (૨). શરયુ નદીને તીરે આવેલું વન વિશેષ.

(મત્સ્ય ૦ અ-૧૨૦)

વૈભ્રાજ (૩). વિભ્રાજ રાજાના પુત્ર તીપ રાજાનું બીજું નામ.

વૈમૃગય. બીજા કશ્યપકુળોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

વૈયાધ્રપથ. વ્યાધ્રપાદ ઋષિના કુળમાં થયેલા એક બ્રાહ્મણનું નામ.

વૈયાધ્રપથ (૨) યુધિષ્ઠિર-વિરાટરાજાને ત્યાં ગયા ત્યારે પોતાનું નામ કંક તેમ જ વૈયાધ્રપથ

કહ્યું હતું. (ભાર૦ વિ૦૩૬ ૧૧) વૈયાધપદ
એટલે વાધના આમડાથી જેનો રથ મહેલો
છે તેવો.

વૈયાસિક. શુક્રાચાર્ય.

વૈરપરાયણુ. ત્રીજા અંગિરાકુળમાં થએલો એક
ઋષિ.

વૈરા. ભારતવર્ષિય નદી વિશેષ.

વૈરાજ. આશ્વપ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના પિતા.

વૈરાજ (૨). એ નામના પિતર વિશેષ. એની
માનસ કન્યા મેના તે હિમવાન પર્વતની
સ્ત્રી હતી.

વૈરાજકલ્પ. ચાલુ કલ્પ પૂરો થયા પછી બેસનારો
કલ્પ. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ)

વૈરાટ. વિરાટ રાજાનો પુત્ર. વિશેષે કરીને ઉત્તરને
એ નામે કહેવાની રહે છે.

વૈરાટી. વિરાટ રાજાની કન્યા, ઉત્તરા તે જ.
(ભાર૦ આ૦ ૧ ૧૩૬)

વૈરોચન. વિરોચન દૈત્યનો પુત્ર બલિ તે.

વૈરોચિત.

વૈલેય. અગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અત્રિકુલોત્પન્ન
એક ઋષિ.

વૈવશપ. અગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન
થએલો એક ઋષિ.

વૈવસ. ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

વૈવસ્વત. વિવસ્વાન આદિત્યને ઉત્પન્ન થએલા
શ્રાદ્ધદેવ, યમ અને શનિ એ ત્રણેનું સામા-
ન્ય રીતે નામ.

વૈવસ્વતમનુ. વિવસ્વાન આદિત્યને ત્વષ્ટ પ્રજન-
પતિની દીકરી સંજ્ઞાને પેટે થએલા બે પુત્રો-
માંથી પૃથ્વીપર જે મનુ થયો તે-જુઓ શ્રાદ્ધ-
દેવ. પૂર્વ કલ્પમાં એ સત્યવ્રત રાજા હતો.
(૧ સત્યવ્રત શબ્દ જુઓ)

એણે બદરી વનમાં દસ હજાર વર્ષ સુધી
તપ કર્યું હતું. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮૦ ૫૩)
આશ્વપ મન્વંતર પૂરો થવાની સંધીમાં જ
ઉત્પન્ન થઈ (ભાગ૦ ૮ ૧૩) તે મન્વંતર
બેસતાં જ મનુ થયો. એની સત્તાના આ
કાળને વૈવસ્વત મન્વંતર કહેવામાં આવે છે.
એની ગણના મંત્રદ્રષ્ટામાં થતી હોવાથી એ
હાલનો આઘ સ્મૃતિકાર છે. સાધારણ રીતે
એની રચેલી સ્મૃતિને “મનુસ્મૃતિ” કહે

છે. કેટલાક કાળ પર્યંત આને સંતતિ નહોતી
તેથી એણે વસિષ્ઠને ઇષ્ટ કરવાનું કહ્યું. વસિ-
ષ્ઠ ઋત્વિજને પાસે મિત્રાવરુણ ઇષ્ટિનો
આરંભ કરાવ્યો. તે વખત મનુની સ્ત્રી શ્રદ્ધા-
એ એ યજ્ઞના હોતા-ચક્ર કરતી વખત પૂર્વ-
દિશામાં બેસનાર ઋત્વિજને પોતાને દિકરી
થાય એવી ઇચ્છા જણાવી, આમ થવાથી
મનુને પુત્ર ન થતાં પુત્રી થઈ. આ ઇલા
નામની પુત્રીને વસિષ્ઠે મનુની પ્રાર્થના
ઉપરથી પુરુષત્વ આપ્યું. તે ઇલ રાજા થયો.
(ઇલ શબ્દ જુઓ)

પોતાને પુત્રો થાય એ હેતુથી મનુએ
યમુના જળમાં ઉભાં રહી તપ કર્યું. એ
યોગથી એને ઇદ્રાકુ, નૃગ, શર્પાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ,
કરુષક, નરિષ્યંત, પૃષ્ઠ, નભગ અને કૃતિ
એમ દસ પુત્રો થયા. (ભાગ૦ ૯ રકં ૦
અ૦ ૧) વેન, ધૃષ્ણુ, નરિષ્યંત, નાભાગ,
ઈદ્રાકુ, કારુષ, શર્પાતિ, ઇલા, પૃષ્ઠ અને
નાભાગશિષ્ટ નામના દસ પુત્રો હતા એમ
મહાભારતમાં છે. (ભાર૦ આ૦ ૭૫).
એને નાભાગ અને વસુમાન નામના
બે દિકરા હતા એમ જણાય છે. પરંતુ ઉપર
જણાવેલા દસમાંથી કોઇનાં એ નામ હશે
એમ લાગે છે. મત્સ્યપુરાણમાં વળી મનુના
દિકરાઓનાં નામ તદ્દાવત વાળાં મળી આવે
છે. છતાં એટલું તો નક્કી છે કે એ નામો
ઉપર જણાવેલાં પુત્રોનાં જ હશે.

આ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં વસુ, રુદ્ર,
આદિત્ય, વિષ્ણુદેવો, મરુદ્ગજી, અશ્વિનીકુમાર
અને ઋણુ એવા સાત તરેહના દેવ
છે. ઋણુને બદલે મત્સ્યપુરાણમાં ‘સાધ્યદેવ’
એવું નામ આપ્યું છે. આ શિવાય બીજો
તદ્દાવત નથી. સંખ્યા તો તેમાં પચ્ચ સાતની
જ છે. (મત્સ્ય અ૦ ૯). આ મન્વંતરમાં
કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, ત્રિશામિત્ર, ગૌતમ,
જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિ છે. તેમાં
કશ્યપ વડે અદિતિને પેટે વામન નામનો
વિષ્ણુનો અવતાર થયો હતો. વામને બલિને
પાતાળમાં ચાંપીને ઇંદ્રની સાહતી કરી હતી.
(ભા૦ રકં. ૮-૧૩).

વૈશંપાયન. ચાલુ મન્વન્તરની પહેલી ચોકડી-માંના દ્વાપરયુગમાં સ્વાયંભૂ નામનો પહેલો વ્યાસ થયો હતો, તેના ચાર શિષ્યો પૈકી સંપૂર્ણ યજુર્વેદનું અધ્યયન કરનારો શિષ્ય. એ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિનો મામે થતો હતો. યાજ્ઞવલ્ક્યે યજુર્વેદની એક પ્રમુખ શાખાનો અભ્યાસ આની પાસે કરેલો હોવાથી એ વૈશંપાયનનો શિષ્ય પણ હતો; અને ભાણેજ પણ થતો હતો. યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસેથી વૈશંપાયને જ વેદ (તૈત્તિરીય શાખા) પાછા લીધા હતા. (યાજ્ઞવલ્ક્ય શબ્દ જુઓ).

વૈશંપાયન (૨). ચાલુ મન્વન્તરમાં ચાલુ અઢાવીસમી ચોકડીમાં થયેલા કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે અઢાવીસમા વ્યાસના ચાર શિષ્યોમાંનો બીજો શિષ્ય. આ તૈત્તિરિઋષિના કુળનો એટલે તૈત્તિરીય શાખાનું અધ્યયન કરનાર હતો. ઇતિહાસનાં બહુ સુંદર વ્યાખ્યાનો આપનાર તરીકે આ પ્રસિદ્ધ છે.

વૈશાળ. વૈશાલિક શબ્દ જુઓ.

વૈશાલિ. ત્રગડાની સંઘાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

વૈશાલિક. સૂર્યવંશી વિશાળ રાગ્નના કુળમાં જન્મી વિશાળા નગરીમાં રાજ્ય કરનાર સઘળા રાજાઓ.

વૈશ્ય. કૌશિક ઋષિનો શિષ્ય.

વૈરયાપુત્ર. ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર યુધિષ્ઠ્ય.

વૈશંભક. દેવોનું વન વિશેષ.

વૈશ્રવણ. સ્વાયંભૂવ મન્વન્તરમાંના પુલ્કરત્યના પુત્ર વિશ્રવા ઋષિનો પુત્ર, એની માનું નામ ગા હતું, એની આકૃતિ લયંકર છે, તેથી એને કુખેર (કુખડો) કહે છે; પણ એનું મુખ્ય નામ સોમ હતું. એની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ. કલ્પના આરંભથી જ ઉત્તર દિગ્પાળ હોવાથી ઉત્તર દિશાનું સૌમ્યા એવું પડેલું નામ હતું ચાલે છે. એ સઘળા યક્ષોનો અધિપતિ અને દેવોનો ધનાધ્યક્ષ છે. એનું કુખેર ભંડારી નામ જાણીતું જ છે.

ઉત્તાનપાદ પુત્ર દ્રુવની સાથે આને જખરું

યુદ્ધ થયું હતું. દ્રુવનો ઝોરમાન ભાઈ ઉત્તમ યક્ષોને હાથે મરાયો હતો. એની સાવકી મા પોતાના પુત્રના મૃત્યુની ખબર જાણતાં દ્રુવને જાણવ્યા વગર પોતે હિમવાન પર્વત પર જ્યાં એનો પુત્ર ઉત્તમ યક્ષોને હાથે મરણ પામ્યો હતો ત્યાં ગઈ. એનું પણ યક્ષોને હાથે મૃત્યુ થયું. ઉત્તાનપાદ પુત્ર દ્રુવને આ વાતની જાણ થતાં પોતે હિમવાન પર્વત પર ગયો. યક્ષોનો સંહાર કર્યો. ખૂદ કુખેર પણ લદવા આવ્યો હતો, તેની સાથે ધોર યુદ્ધ થયું, (દ્રુવ શબ્દ જુઓ).

એની સભા સુંદર હોઈ નારદાદિક મોટા મોટા ઋષિયો ત્યાં સતત આવતા. નલકુખેર તે આનો પુત્ર થાય. નારદ અને ધુધિરના સંવાદ પરથી જાણાય છે કે એ અઢાપિ ઉત્તર દિશાનો અધિપતિ છે. આ ઉપરથી એને “રાજરાજ” એવું બિરુદ મળ્યું છે. એ કદી કદી હિમવાન પર્વતના કૈલાસ શિખર પર રહે છે. માનસોત્તર પર્વત પરની વિભાવરી નામની એની મુખ્ય નગરી છે.

વૈશ્રવણ (૨). ચાલુ મન્વન્તરના પુલ્કરત્ય ઋષિના પુત્ર વિશ્રવાને તેમની સ્ત્રી ભરદ્વાજ કન્યા દેવર્ણીની કુખે થયેલો પુત્ર. એને રુદ્રના પ્રતાપે પ્રથમ લંકા નગરી રહેવાને મળી હતી. તેમ જ એક સ્વેચ્છાગામી પુષ્પક નામનું વિમાન પણ મળ્યું હતું. એ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણનો ઝોરમાન ભાઈ થતો હતો. રાવણ રાક્ષસાધિપતિ અને આ યક્ષાધિપતિ કહેવાતો, એ ઉપરથી જ એને કુખેર નામ પણ પડી ગયું હોય એમ જાણાય છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં આને ધનેશ કહ્યો છે. પણ તે સંભવિત નથી. અગાડી જતાં રાવણ બળવાન થઈને લંકામાં રહેવા લાગ્યો, ત્યારે આણે હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર અલકા નામની નગરી વસાવી પોતે ત્યાં રહ્યો. રાવણે એની પાસેથી લંકા તેમ જ પુષ્પક વિમાન લઈ લીધાં હતાં. એના મંત્રીનું નામ પ્રહાસ હતું. એને ગૌ, પુષ્કર, શુક્ર, પ્રૌષ્ઠદ, મણિભદ્ર,

પૂર્ણહદ, મણિમાન, મણિકંધર, મણિજ્વલ ઇ.
અનેક અનુચરો છે. (વાં ૨૦ ૨૦ ઉત્તર ૨૦
સં ૧૫ ૨૩) (દેવી ભાગ દ્વાદશી અ
૧૦) એજ (ભાગ વન ૦ અ-૨૫૭)

વૈશ્વાનર. શાંડિલ્ય ગોત્રનો એક ઋષિ. પ્રાણિમા-
ત્રના શરીરમાં રહીને અન્ન પાચન કરનાર
અને જેના યોગવડે દેવને વૈશ્વદેવ સંબંધી
અન્ન મળે છે એ અગ્નિનું દેવતાત્વ આને
હોય એમ જણાય છે. કેમકે એ અગ્નિને
શાંડિલ્યગોત્રી કહ્યો છે.

વૈશ્વાનર (૨) પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રહીને
અન્ન પાચન કરનાર અને નિત્યચક્ષુ-વૈશ્વા-
નર સંબંધી અન્ન દેવને પહોંચાડનાર અગ્નિ.
વિશ્વાનર સૂર્યનો પુત્ર.

વૈશ્વાનર (૩) એ નામનો એક દાનવ જેને
ઉપદાનવી, હયશિરા, પુલોમા અને કાળકા
નામની ચાર કન્યા હતી.

વૈશ્વાનરિ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૂગુ શબ્દ ભુમો)
વૈષ્ણવી. વિષ્ણુની શક્તિ અને સપ્ત માતૃકા
પૈકી એક.

વૈષ્ણુવાસ્ત્ર-વિષ્ણુનું અસ્ત્ર.

વૈહાયસી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

વૈહાર. મગધ દેશના સીમાપર્વતોમાંનો એક.
(ભાગ ૨૦ સં ૨૧ ૨)

વૈહીનરિ. ત્રણની સંસારવાળા ભૂગુ કુળોત્પન્ન
એક ઋષિ.

વોહલિ. ઋષિ વિશેષ. (દેવી ભાગ ૧૧ સ્કં ૦
અં ૨૦)

વૌલિ. ત્રણની સંસારવાળા વસિષ્ઠકુળોત્પન્ન એક
ઋષિ.

વૌષડિ. ત્રણની સંસારવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

વ્યંધાધ. ત્રણની સંસારવાળા ભૂગુકુળનો એક ઋષિ.
વ્યંધ્યશ્વ. એક રાજર્ષિ.

વ્યંચ. એક રાજર્ષિ.

વ્યંસ. બગડાની સંસારવાળા સૈદ્ધિક્યો પૈકી એક.

વ્યાધ. એક યક્ષ વિશેષ. (૧ નભરથ શબ્દ
ભુમો)

આ યક્ષ ભાદ્રપદ માસમાં સૂર્યના સમાગ-
મમાં રહે છે.

વ્યાધ (૨). વાધ પ્રાણીની આખી જાતિ. એમની
ઉત્પત્તિ કોધાની પુત્રી શાર્દૂલાધી થઇ-જે
સંબંધે ભુવો (ભાગ ૨૦ આં ૬૬)

વ્યાકેતુ. ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો પાંડવ
પક્ષનો એક રાજા. (ભાગ ૨૦ કુર્ણ ૦ અં ૦
૫૧ ૪૬-૪૭)

વ્યાધકેતુ (૨). દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજકુમાર
યુદ્ધમાં એને સાત્યકિયે માર્યો હતો. (ભાગ ૨૦
દ્રો ૧૦૭ ૩૧)

વ્યાધક્ષત્ર. દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક
પાંચાળ. (ભાગ ૨૦ દ્રો ૧૬ ૪૯ અને ઉં ૦
૧૭૧ ૧૯)

વ્યાધક્ષત્ર (૨). માગધપુત્ર એક ક્ષત્રિય. એને સાત્ય-
કિયે માર્યો હતો. (ભાગ ૨૦ દ્રો ૧૦૭ ૩૧)

વ્યાધપદ. એક ઋષિ, વસિષ્ઠી ઉત્પન્ન થએલો.
(ભાગ ૨૦ અનુ ૦ ૫૩-૩૦)

વ્યાધપાદ. વસિષ્ઠ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ. એને
ઉપમન્યુ અને ધૌમ્ય નામના બે પુત્ર હતા.

(ભાગ ૨૦ અનુ ૦ ૪૫ ૨૬-૮૬)

વ્યાન. શરીરની અંદરના પંચ પ્રાણોમાંનો એક.

વ્યાસ. પરાશર અને મત્સ્યગંધા-સત્યવતીનો
પુત્ર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, -વેદવિભાગ કર્તા.

થઇ ગએલા છ મન્વંતરમાં તો જે હો તે

હો, પરંતુ ચાલુ મન્વંતરમાં તો તેની દરેક
ચોકડીના દ્વાપરયુગમાં એક એક વ્યાસ
થઇ ગયો છે. વ્યાસ એટલે વેદવિરતાર કર-
નાર. વેદમાં થએલી (જે થઇ હોય તો)
અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવી એ જ
એનું કર્તવ્ય.

દ્વાપરે પ્રથમ વ્યસ્તાઃ સ્વયં વેદા સ્વયંભુવા ।

પ્રજાપતિઃ ક્ષિત્રીયે તુ વ્યાસ કાર્યકૃત્ ॥૨૬॥

તૃતીયે ચોશના વ્યાસ શ્રતુર્થે તુ વૃહસ્પતિઃ ।

પંચમે સવિતા વ્યાસઃ ષષ્ઠો મૃત્યુસ્તુ દ્વાપરે ॥૨૭॥

મધવા સસંમે પ્રાપે વસિષ્ઠશ્ચાષ્ટમે સ્મૃતઃ ।

સારસ્વતશ્ચ નવમે ત્રિધામા દશમે તથા ॥૨૮॥

૯કાદશે ચ ત્રિવૃષો ભારદ્વાજ સ્તતઃ પરે ।
ત્રયોદશે ચાંતરિજો ધર્માચાપિ ચતુર્થશે ॥૨૧॥
ત્રય્યારુણઃ પંચદશે પોદશે તુ ધનંજયઃ ।
મેઘાતિથિઃ સપ્તદશે વ્રતી હૃષ્ટાદશે તથા ॥૩૦॥
અર્ધ રેકોનવિશેથ ગીતમસ્તુ તતઃ પરે ।
ઉત્તમાશ્વકવિશેથ હર્યાત્મા યશ્ચ કીર્તિતઃ ॥૩૧॥
વેનો વાજસ્રજાક્ષસ્તુ સોમો ન્યૂપાયણસ્થા ।
તૃણબિંદુ સ્થા વ્યાસો ભાગવસ્તુ તતઃ પરે ॥૩૨॥
તતઃ શક્તિર્જાતુર્કર્ણો કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તતઃ ।
અષ્ટાવિંશતિ સંસ્થેયં કથિતા યા મયા શ્રુતા ॥૩૩॥

(દેવી ભાગ૦ ૧ ર્કં ૦ અ૦ ૪)

સ્વયંભૂ, પ્રગ્ભપતિ, ઉશના, બૃહસ્પતિ,
સવિતા, મૃત્યુ, મધવા, વસિષ્ઠ, સારસ્વત,
ત્રિધામા, ત્રિવૃષ, ભારદ્વાજ, અંતરિક્ષ, ધર્મા,
ત્રય્યારુણ, ધનંજય, મેઘાતિથિ, વ્રતી, અત્રિ,
ગીતમ, હર્યાત્મા (એનુ ધીઞુ નામ
ઉત્તમા પણ છે) વેનવાજસ્રજાક્ષ, સોમ-
ન્યૂપાયણ, તૃણબિંદુ, ભાગવ, શક્તિ, ભતુ-
કર્ણુ અને (પરાશર પુત્ર) કૃષ્ણદ્વૈપાયન
આટલા વ્યાસ થઈ ગયા છે અને હવે ઓગ-
ણત્રીસમી ઓક્ટીમાં દ્રાણીચાર્યનો પુત્ર અ-
શ્વત્થામા વ્યાસ થશે. (કૃષ્ણદ્વૈપાયન શબ્દ
જુઓ, તેમજ અશ્વત્થામા શબ્દ પણ)
૯કાંતરિજો સંપ્રાસે દ્વાંણિચાર્યસો મહિવ્યતિારા

(દેવી ભાગ૦ ૧ ર્કં ૦ અ૦ ૪)

યુપિતાથ. સોમવંશનો એક રાજા એને કાક્ષી-
વતી લદ્દા નામની સ્ત્રી હતી; અને શાલ્વ, મદ્ર,
વગેરે સાત પુત્રો હતા.

વ્યાસવન. એક ક્ષેત્ર વિશેષ, (ભા.૨૦ વ૦ ૮૧-૮૩)
વ્યાસસ્થલી. એક ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા.૨૦ વ૦
૮૧-૮૬).

બ્યુષ્ઠ. ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણને દોષાને પેટે
થએલા ત્રણ પુત્રોમાં-કનિષ્ઠ. પુષ્કરિણીને પેટે
એને સર્વતેજસ નામનો એક પુત્ર થયો હતો.
બ્યુક. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભા.૨૦ ભી.૫મ૦
૯૦-૬૧).

બ્યુઠાર.. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા.૨૦
અા૦ ૧૩૧-૧૪).

બ્યુઠાર.. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. (ભા.૨૦
અા૦ ૬૮-૧૦૫).

બ્યોમ. સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશમાં ન્યા-
મધ કુળમાંના કથ વંશમાં જન્મેલા દશાર્હ
રાજાનો પુત્ર. એને કાષ્ઠ કાષ્ઠ જગાએ દશાર્હ
પણ કહ્યો છે. એને જમૂત નામે પુત્ર હતો.

બ્યો (૨)મ. બ્યોમાસુર શબ્દ જુઓ.

બ્યોમાસુર. મયાસુરના વંશનો એક અસુર એને
કૃષ્ણે માર્યો હતો. (ભાગ૦ ૧૦ ર્કં ૦
અ૦ ૩૭)

વ્રજ. મથુરાની પાસે આવેલો ગોવાળાના અધિ-
પતિ નંદરાજાનો નેસડો. (ભાગ૦ ૧૦ ર્કં ૦
અ૦ ૧૧).

વ્રતી. ચાણુ મન્વંતરમાં થઈ ગએલો અઢારમો
વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

વ્રતેયુ. સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના
દસ પુત્રો પૈકી નવમો પુત્ર.

૨૧.

શક. ભારતવર્ષીય દેશ. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વેના અને પશ્ચિમના એમ એના બે ભેદ છે. (ભારત સં ૭૮-૯૨. અને ભીષ્મ ૯-૪૫).

શક (૨). ઉપર કહેલા શક દેશના રહેવાશીઓ. શકટાસુર. કંસનો અનુચર એક રાક્ષસ. કૃષ્ણને મારવાનું બીકું ઝડપી એ ગોકુળમાં ગયો હતો, અને ગાડાનું રૂપ ધારણ કરીને પડી રહી લાગ જોતો હતો. પણ પોતે જ કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો. (ભાગવત દશમ અં ૧૨).

શંકર. કલ્યાણકારી દેવ-શિવ.

શંકર (૨). અગીઆર રુદ્રોમાંના ઇશ્વર નામના રુદ્રનું બીજું નામ.

શંકુ. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર,

શંકુ (૨). એ નામનો એક યાદવ.

શંકુ (૩). સત્યાને પેટે કૃષ્ણને થએલા દસ પુત્રોમાંનો એક.

શંકુકર્ણ. શિવના પાર્શ્વજીઓમાંનો એક.

શંકુકર્ણ (૨). કાશીમાંનું એક સ્થળ વિશેષ.

શંકુકર્ણ (૩). રાવણની અશોક વાટિકાનો રક્ષક, એક રાક્ષસ. (વા. રાં ૨૦ સુ. ૬૦ સં ૧૮)

શંકુકર્ણેશ્વર. ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

શકુંત. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (ભારત અનુ ૧-૫૦).

શકુંતલા. વિશ્વામિત્ર ઋષિને મેનકાને પેટે થએલી પુત્રી. મેનકા એને માલિની નદીને તીરે મૂકીને સ્વર્ગ ગયા પછી ત્યાં પાસે રહેનાર કણ્વ ઋષિએ એને દીડી. કણ્વ એને પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યો અને એને ઘણા વહાલથી ઉછેરી. કણ્વે એને દીડી તે પહેલાં શકુંત પક્ષી ઓએ એનું રક્ષણ કર્યું હતું; તે ઉપરથી એનું નામ શકુંતલા માડ્યું. શકુંતલા ધીરે ધીરે મોટી થતાં-પોતે અપ્સરાની પુત્રી હોવાથી-ઘણી સ્વરૂપવાન નિકળી.

એક સમય કણ્વ નિત્યાનુષ્ઠાન કરવા નદી તીરે ગયા હશે, ત્યારે સોમવંશી પુરુકુળનો

દુષ્યંત રાજા મૃગયા કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. પરંતુ આશ્રમમાં કાંઈ દીકું નહિ, એટલે બહાર ઉભાં રહી, 'આશ્રમમાં કાણ છે.' એમ પુછતાં તે સાંભળી શકુંતલા બહાર આવી. દુષ્યંતનું અર્થ જોઈને આ કોઈ રાજા છે એમ જાણીને શકુંતલાએ ઘણી નમ્રતાપૂર્વક એનું આતિથ્ય કર્યું. આતિથ્યથી સંતોષ પામીને અને એના સ્વરૂપથી મોહ પામ્યો હોવાથી પાણી વગેરે પીધા પછી શકુંતલાને પુછ્યું કે તું કોની કન્યા છે? શકુંતલાએ ધીરેથી મર્યાદા પૂર્વક ઉત્તર દીધો કે હું કણ્વની કન્યા છઉં. દુષ્યંત મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે હુંનો જાણું છું કે કણ્વ બ્રહ્મચારી છે. મારું મન સ્વાભાવિક રીતે આ કન્યા તરફ આકર્ષાય છે. માટે જરૂર આ એમની પુત્રી નથી. એ ક્ષત્રિય કન્યા હોવી જોઈએ. એણે કરીથી શકુંતલાને પુછ્યું કે મને ખરું કહે તું કોની કન્યા છે? તે ઉપરથી કણ્વને કોઈ ઋષિને કહેતા સાંભળ્યા હતા તે હકીકત શકુંતલાએ કહી. એ સાંભળીને દુષ્યંતને ઘણો હર્ષ થયો. કેમકે એનું મન એ કન્યામાં પરોવાઈ ગયું હતું.

પછી દુષ્યંતે એને કહ્યું કે મારી ઇચ્છા તારું પાણિગ્રહણ કરવાની છે. તારા મનમાં શું ધારે છે? શકુંતલાએ કહ્યું આપ કહેાછો તે મારે માન્ય છે, પણ કણ્વ પાસે આપે મારી માગણી કરવી તે ઠીક. રાજા ઘણો કામાતુર થયો હતો. તે એનું આ કહેવું સાંભળે જ નહિ. તે ઉપરથી શકુંતલાએ પોતાને જ પુત્ર થાય તેને હું રાજ આપીશ એવું કમુદ્ર કરાવી તેની સાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યું. શકુંતલાને સમાગમના ક્ષણરૂપ ગર્ભ રહ્યો. દુષ્યંત પછી પોતાને નગર જતી વખત એને વચન આપતો ગયો કે હું થોડી મુદતમાં જ પાછાં પી વગેરે મોકલી તને તેડાવી લઈશ.

રાજાના ગયા પછી થોડીવારે જ કણ્વ ઋષિ

આશ્રમમાં આવ્યા. શકુંતલાને ઋષિની આગળ આવતાં લાજ આવવા માંડી; પણ કપરે અંતર્દષ્ટિ વડે એના રાજની સાથેના લગ્નની વાત જાણીને એને અભય આપતાં કહ્યું કે તને કેને આપવી એ મને શીકર થયાં કરતી હતી, તે અનાયાસે દૂર થઇ. આથી મને ધણો આનંદ થયો છે. એ સાંભળી નિર્ભય કણ્વની પાસે આવી. પછી પૂર્ણ માસે એને પુત્ર સાંપડ્યો—એ પુત્ર એના પિતાના જેવો જ શર અને ચપળ હતો. જેમ જેમ મોટા થતો ગયો તેમ તેમ વાઘ વગેરે પ્રાણિયોને પકડી પકડીને આશ્રમમાં આંધવા લાગ્યો. ઋષિયે એનું નામ ભરત પાડ્યું હતું પણ એનાં આ લક્ષણોપરથી એનું “સર્વદમન” એનું નામ પાડ્યું. અને હવે આને અહીં આશ્રમમાં રાખવો ન જોઇએ ધારી પુત્ર અને શકુંતલાને પોતાના શિષ્યની સાથે દુષ્યંતને ત્યાં હસ્તિનાપુર રવાના કર્યા.

પુત્રને લઇને શકુંતલા હસ્તિનાપુર ગઇ તે વેળા રાજ સભામાં બેઠો હતો. શિષ્ય એમને લઇને સભામાં ગયો અને રાજને કહ્યું કે તારી સ્ત્રી અને પુત્રને અંભાળ. આમ સોંપી શિષ્ય પાછો વળ્યો. શિષ્યના ગયા પછી શકુંતલાએ રાજને વંદન કર્યું, અને કહ્યું, તે વચન આપ્યું હતું તેમ હું તારા પુત્રને લઇને આવી છઉં, માટે મારો અને એનો અંગીકાર કર. એનું ભાષણ સાંભળીને દુષ્યંત રાજ્યે એને ઓળખી; પરંતુ લોક લગ્નગવડે ઉપર ઉપરથી કહ્યું કે તું કોણ છે? અને કોના પુત્રને અહીં આપ્યો છે? એ સાંભળીને શકુંતલાએ ક્રોધવિષ્ટ થઇને મર્યાદા પૂર્વક રાજને ધણો વિનયો. પણ દુષ્યંત એનું બોલતું સાંભળે જ નહિ. શકુંતલા સખેદ વિચાર કરતી હતી કે હવે શું કરવું. એટલામાં આદ્રશચણી થઇ કે રાજ, આ તારી સ્ત્રી અને તારો પુત્ર છે; તેનો અંગીકાર કર. રાજ્યે પુત્ર સહિત શકુંતલાનો અંગીકાર કર્યો. રાજ્યે સભાસભોને કહ્યું કે મેં તો

એને તરત જ ઓળખી હતી પણ તમારા બધાના મનમાં આવે કે મેં અપરિચિત સ્ત્રીને રાખી લીધી. એવા અપવાદના ભયે હું એમ બોલ્યો હતો. હવે હું એનો અને મારા પુત્રનો અંગીકાર કરું છઉં. પછી પુત્ર સહિત શકુંતલાને અંત:પુરમાં લઈ ગયો. પુત્ર ભરતને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો કર્યા. થોડે કાળે ભરત રાજકાર્યભારમાં પાવરધો થયો જોઇને એને યુવરાજપદ આપી અભિષેક કર્યો. (ભા૦ આ૦ ૯૫—૧૮). (શકુંતલોપાખ્યાન— (ભાર૦ આ૦ ૮૯—૧૦૦).

શકુનિ. દત્તપુત્ર દાનવમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ વૃકાસુર (ભાગ૦ ૧૦ ર૬૦ આ૦ ૮૮) શકુનિ (૨). હિરણ્યાક્ષના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો. શકુનિ (૩). સોમવંશી વદ્ધપુત્ર કોષ્ટાના વંશના જ્યામધ કુળમાં થએલો દશરથ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કર્ણ રાજ.

શકુનિ. (૪). ગાંધાર દેશાધિપતિ સુખળ રાજનો પુત્ર. ગાંધારીનો ભાઇ, એ ધૃતરાષ્ટ્રનો સાળો અને દૌરવોનો મામો થતો હતો. સુખળ રાજની પછી એ જ રાજ્યાધિકારી થયો હતો. એ સ્વભાવે ધણો જ દુષ્ટ હતો અને દૂતરમવામાં કપટ કરવામાં એકો હતો. એણે દૂત રમીને પાંડવોની બધી સંપત્તિ દૂરોધનને જીતી આપી પાંડવોને વનમાં કાઢ્યા હતા. ભારતના યુદ્ધમાં એ દૂરોધન પાસે હતો. એનું મરણ સહદેવને હાથે થયું હતું. (ભા૦ શલ્ય ૦૨૫ ૨૭—૬૦) એને ઉલૂક નામે પુત્ર હતો. જેને સહદેવે ભારતયુદ્ધમાં માર્યો હતો. વૃષક, વૃહદ્રથળ, અચળ, શરભ, સુભમ, વિભુ, ભાનુ દત્ત, ગજ, ગવાક્ષ, ચર્મત્રાન, આર્જય અને શુક વગેરે એના ભાઇઓ હતા. (ભાર૦ આ૦ ૨૦૧, દ્રો૦ ૩૦૦ ૧૫૮, અને ભો૦ ૯—૩૦)

શકુન (૫). સર્પ વિશેષ. (ભા૦ આ૦ ૫૪—૧૬) શકુનિ (૬). રકન્દે ઉત્પન્ન કરેલા ગ્રહો પૈકી એક રકન્દ્રહ. (ભા૦ વ૦ ૨૩૦—૨૬) શકુરોમા. કદુના નાગપુત્રોમાંનો એક.

શંકુશિખા. વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.
 શંકુશિરોધર. દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.
 શક્તિ. ત્રીજા વસિષ્ઠ ઋષિના મોટા પુત્ર. વસિષ્ઠ
 કુળમાં આ એક મંત્રદષ્ટા હતો. કદમાષપાદ
 રાજા વસિષ્ઠના સો પુત્ર ખાઇ ગયો તેમાં આ
 પણ મરણ પામ્યો હતો. એની સ્ત્રી અદૃશ્યંતિ
 એના મરણકાળે ગર્ભિણી હતી તેને પાછળથી
 પરાશર નામે પુત્ર પ્રસવ્યો. આ પરાશર તે
 ચાલુ મન્વંતરનો જીવીસમો વ્યાસ જ એમ
 કહેવાય નહિ; કારણ રામ ચોવીસમી ચોક-
 ડીમાં થયા અને કદમાષપાદ રાજા રામનો
 પૂર્વગામી હોઇ મરણ પામ્યો હતો. તેનો પુત્ર
 જીવીસમી ચોકડીમાં હોય એ અસંભવિત છે.
 શક્તિ (૨). ચાલુ મન્વંતરનો જીવીસમો વ્યા-
 સ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) એ અંગિરા-
 કુળમાં જન્મ્યો હતો.
 શંક. ઇન્દ્રનું એક નામ.
 શંક (૨). ખાર આદિયોમાંનો હાલનો પૂર્વ
 દિગ્પાળ-આદિત્ય તે. (ભાગ૦ ૬ ર૬૦
 અ૦ ૧૮) (ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૧૫)
 શંકજિત. રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતનું નામાન્તર.
 શંકદેવ. ક્ષિંગ દેશાધિપતિ બાનુમત રાજાનો
 પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેનને હાથે મરણ
 પામ્યો હતો. (ભા૨૦ ભી૦ ૫૪-૩૪)
 શંકપ્રસ્થ. ઇન્દ્રપ્રસ્થનું નામાન્તર.
 શંખ. ઉત્તમ નામના ત્રીજા મન્વંતર માંહલ્યા
 સપ્તઋષિયોમાંનો એક. ક્ષિપ્રિત ઋષિનો ભાઇ
 શંખ તે આ નહિ. તે જુદો છે.
 શંખ (૨). દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.
 શંખ (૩). વરુણલોક માંહલો એક અસુર.
 શંખ (૪). કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક.
 શંખ (૫). ક્ષિપ્રિત ઋષિનો ભાઇ. (શંખ
 ક્ષિપ્રિત શબ્દ જુઓ.)
 શંખ (૬). મેરુની તળેટીએ આવેલા પર્વતો-
 માંનો એક પર્વત.
 શંખ (૭). પૂર્વ મત્સ્યાધિપતિ વિરાટ રાજાના
 એ પુત્રમાંનો મોટો પુત્ર. (ભા૨૦ ઉ૦
 ૧૭૧-૧૫, આદિ ૨૦૧-૮, સ૦ ૭-૧૧
 ૬૬

વિરા૦ ૨૧-૧૮, વિરા૦ ૩૪-૨૪, ભી૦
 ૮૨-૨૩). એ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના
 પક્ષમાં હતો, અને દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ
 પામ્યો હતો.
 શંખ (૮). એક સર્પ વિશેષ. (ભા૨૦ આ૦
 ૩૫-૮, અને ઉ૦ ૧૩-(૧૨)
 શંખચૂડ. રામની સેનાનો એક વાનર. (વા૦
 રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪૦).
 શંખચૂડ (૨). વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પૌત્ર અને
 દંભાસુરનો પુત્ર. એણે નૈઋગીય ઋષિની
 પાસેથી વિષ્ણુનો મંત્ર લેઇને પુષ્કર તીર્થમાં
 અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એ અનુષ્ઠાન પૂરું થતાં
 બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી બદરીવનમાં તપ કરનારી
 તુલસી પાસે ગયો. આ તુલસી ધર્મધ્વજ
 રાજાની તેની બાર્યા માધવીને પેટે જન્મેલી
 પુત્રી હતી. વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ સારુ એ તપ
 કરતી હતી. શંખચૂડ ત્યાં ગયો એટલે એ
 બન્નેમાં પ્રેમ થઇ તુલસી એને જ વરી.
 અગાડી જતાં પોતાના તપના પ્રભાવે કરીને
 શંખચૂડે સધળાંનો અધિકાર લેઇ પોતે
 રાજ્ય કર્યું. પોતાનો અધિકાર નષ્ટ થવાથી
 દેવોએ એની સાથે યુદ્ધ કર્યું. એ યુદ્ધમાં
 શંખચૂડનો પરાભવ નથી થતો જોઇને વિ-
 ણ્ણુ શંખચૂડનું રૂપ ધારણ કરીને તુલસી
 પાસે ગયા. હું સધળા દેવોનો પરાભવ કરીને
 આભ્યો, કહીને એમણે તુલસીની સાથે ગમન
 કર્યું. એનું પાતિવ્રત નષ્ટ થવાથી રણબ્રુમિ
 પર શંખચૂડનું તત્કાળ મરણ થયું. આ
 ખરી હકીકત તુલસીને જણાતાં જો કે
 પોતાને વિષ્ણુપર પ્રીતિ હતી તોપણ તેમને
 શાપ દીધો કે તમે પથ્થરરૂપ થશો. ગંડકા
 નદીમાં થતા કાળા ગોળ પથ્થર રૂપે વિષ્ણુ
 પૂજાય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. (દેવી૦ ભાગ૦
 ૯ ર૬૦ અ૦ ૧૭-૨૫)
 શંખચૂડ (૩). કુબેરનો એક અનુચર. શાપે કરીને
 રાક્ષસ થોાન પામેલો તે. આ વંદાવનમાં ગયો
 હતો. કેટલીક ગોપીઓનું હરણ કરીને જતાં
 કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભાગ૦
 ૧૦ ર૬૦ અ૦ ૩૪)

શંખતીર્થ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ શાં ૩૮-૧૬)

શંખપદ. બીજા સ્વારોચિષ મનુનો પુત્ર. (ભાર૦ શાં ૩૫૭-૩૭). એને સ્વારોચિષ મનુએ પોતે વિદ્યા ભણાવી હતી. જૂમી ઉપર જે મનુષ્ય જાતીય ચાર દિગ્પાળ છે તેઓમાં આ દક્ષિણ દિગ્પાળ છે.

શંખપાલ. કદ્રુને પેટે જન્મેલા નાગમાંનો એક.

શંખપિણુ. એક સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આં ૩૫-૧૩).

શંખમુખ. એક સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આં ૩૫-૧૧).

શંખમેખલ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભાર૦ આં ૮૨-૪)

શંખલિખિત. શંખ અને લિખિત એ બે ઋષિઓ પરસ્પર ભાઈ થતા હતા. એ બન્ને જણા બાહુદા નદીને કિનારે જુદા જુદા આશ્રમ કરીને રહેતા હતા. આ નદીનું નામ ધળવા અગર ધૂમેળ હતું. હાલ એને બર્હા કહે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આવેલી રાષ્ટી નદીનો કાંટો છે. એક વખત લિખિત ઋષિ પોતાના મોટા ભાઈ શંખને મળવા આવ્યો. બાગમાં થઈને એના રહેવાના ઘરમાં ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એણે બાગમાંથી પાકાં ફળ તોડ્યાં હતાં, તે એના હાથમાં હતાં. બન્ને ભાઈ મળીને, બેસીને કાંઈ વાતચીત કરતા હતા. તેવામાં શંખની દૃષ્ટિ લિખિતે તોડી આવેલાં ફળ ઉપર પડી. એણે લિખિતને પુછ્યું કે આ ફળ તેં ક્યાંથી આવ્યાં? લિખિતે કહ્યું કે તમારા બાગમાંથી. એ સાંભળીને શંખઋષિએ કહ્યું કે મને પુછ્યા વગર તેં આ ફળ લીધાં માટે એ ચોરી થઈ. માટે તું સુદ્યુમ્ન રાજા પાસે જા અને આ અપરાધની સજા તને પોતાને કરાવી લે. તેથી લિખિત ભલે, એમ કહીને રાજા પાસે ગયો. પોતે જે કહ્યું હતું તે રાજાને નિવેદન કર્યું અને મને શિક્ષા કરો એમ વિનંતિ કરી. રાજાએ કહ્યું કે તમે તમારો અપરાધ સ્વ-મુખે મારી પાસે આવીને જાહેર કર્યો માટે

તમે દોષ રહિત છો. પરંતુ લિખિત ઋષિ આ વાત સાંભળે જ નહિ. એનો સગ્ગની જ માગણી કરે. એ ઉપરથી રાજાએ સગ્ગ તરીકે એનાં બન્ને કાંડાં કપાવ્યાં. લિખિત ઋષિ ત્યાંથી પાછરા પોતાના ભાઈ પાસે આવ્યા; અને પોતાનાં કાંડાં બતાવીને કહ્યું કે હું સગ્ગ પામી આવ્યો, તે બતાવવા આવ્યો છઉ. શંખે સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું કે બહુ સારું કર્યું. હવે જાઓ બાહુદામાં સ્નાન કરીને અહીં વહેલા આવો. લિખિત ઋષિ નદીમાં નહાવા પડ્યા. નહાતી વખત તર્પણ કરવું પડે છે એનું સ્મરણ થતાં પોતાના હાથ તરફ જોવા લાગ્યા તો કપાયલાં કાંડાંને બદલે હાથ પૂર્વવત્ થઈ ગયેલા! આ વાતની સુદ્યુમ્ન રાજાને ખબર પડતાં તેને પણ ઘણો આનંદ થયો. કાંડાં કપાવ્યા પછી બ્રાહ્મણને આવી સગ્ગ કર્યા બદલ એને ઘણો ખેદ થતો હતો. શંખઋષિને પણ આનંદ થયો. પછી ભાઈની આજ્ઞા લઈ લિખિત પોતાને આશ્રમે ગયો. ત્યારથી આ નદીનું નામ બાહુદા થયું. (ભાર૦ શાં ૨૫૦-૨૩)

શંખિનોતીર્થ. ભારતવર્ષીય એક તીર્થ. (ભાર૦ વન૦ ૮૧-૫૧).

શંખોદ્ધાર. દારકાની પાસે આવેલું એ નામનું તીર્થ વિશેષ.

શચી. ચાલુ મન્વંતરના ઈન્દ્ર-પુરંદરની સ્ત્રી.

શઠ. દ્યુના પુત્ર દાનવોમાંનો એક.

શઠ (૨). રાવણના રાક્ષસ અનુચરોમાંનો એક.

સઠ (૩). એ નામનો એક યાદવ. (જૈમિન્ય અધી ૨૦ ૧૦).

શંડામર્ક. શંડ અને અમર્ક નામે બે ભાઈઓ. એઓ વારુણ કવિના પૌત્ર અને ઉશના ઋષિના પુત્ર હતા. હિરણ્યકશિપૂના સમયમાં એકદલ એમનો પિતા તપ કરવા ગયો હતો, ત્યારે આ બન્ને ભાઈઓ એનું-હિરણ્યકશિપૂનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. એથી જ પ્રત્નહાદને ભણાવવાનું કામ એમની પાસે

હતું. (ભરચં ૨૫૦ ૩૩ ક્ષો ૮) અને
(ભાગ ૨૬૦ ૫).

શરિલ. ખીજ કથપ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો
એક ઋષિ.

શતકુભા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર ૫૦
૮૨-૧૦, ભી ૯-૧૯).

શતકેસર. શાકદીપમાં આવેલો પર્વત વિશેષ.

શતકંતુ. સૌ યજ્ઞ કરવાથી જેને ઇન્દ્ર પદ મળ્યું
હોય તેવો ઇન્દ્ર.

શતગામિ. જટાયુના પાંચ પુત્રમાંનો એક.

શતધ્ની. સોને મારનાર-કૃષ્ણ વાપરતા હતા તે
અસ્ત્ર. મહાભારતમાં એને પથ્થરનું અનેહું
અને લોહના ખીલા ચોતરફ જડ્યા હોય
એવું વર્ણવ્યું છે. પણ ઘણું કરીને એ ખાણ
જેવું બારુતની સાલ્પેટાથી ફેંકવાનું હશે એમ
ધણા માને છે. (હાર્ડસન ૫૧૦ ૨૬).

શતચન્દ્ર. એક ક્ષત્રિય. ગાન્ધાર રાજ સુઅળનો
પુત્ર. એને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો.
(ભાર ૨૦ દ્રો ૧૫૮-૨૩).

શતજિત. ઋષભદેવ વંશના વિરજ રાજને વિ-
પ્રયોગે પેટે થએલા સૌ પુત્રોમાંનો મોટો
પુત્ર.

શતજિત (૨). આસો મહિનામાં જેનો વારો
હોય છે તે યજ્ઞ વિશેષ. (૩ ઇષ શબ્દ
જુઓ).

શતજિત (૩). સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યદુરા-
જનો પૌત્ર. અને સહસ્રરાજનો પુત્ર; એને
મહાહય, વેણુહય અને હૈહય નામે ત્રણ
પુત્રો હતા.

શતજિત (૪). કૃષ્ણને જાણવતીની કુખે થએલા
પુત્રોમાંનો એક.

શતજ્યોતિ. ચંદ્રનું ખીજું નામ.

શતજ્યોતિ (૨). સુબ્રાજનો પુત્ર. (ભાર ૨૦ આ ૧૦
૧-૭૫).

શતતારકા. સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

શતતારકા (૨). એ નામનું નક્ષત્ર વિશેષ.

શતધુમન. ચક્ષુ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શતધુમન (૨). વિદેહવંશીય ભાનુમાન રાજનો
પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુચિજનક.

શતધુમન (૩). એક રાજર્ષિ. એણે મુદ્ગલ ઋ-
ષિને ગૃહદાન કરીને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ
કરી હતી. (ભા ૧૦ શાં ૨૪૦-૩૨, અનુ ૦
૨૦૦-૨૧). એ ક્રીયા વંશનો હતો તે જ-
ણાતું નથી.

શતદ્વ. હૈમવતી નદીનું ખીજું નામ. પુત્ર મરણના
શોકે આત્મઘાત કરવાના હેતુથી વસિષ્ઠ આ
હૈમવતી નદીમાં પડ્યા હતા. પોતાની અંદર
પડેલા ઋષિ કુખે નહિ માટે આ નદીએ
પોતાના ઝરણનાં જુદાં જુદાં સૌ વહેણ
કરી દીધાં. જેથી પાણી એણું થવાથી
વસિષ્ઠ કુખ્યા નહિ. હાલની સતલજ નદી તે જ.
એને ધાધર અગર ધાર નામ પણ છે.
(વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ). (ભા ૧૦ આ ૧૦
૧૮૩ ૯-૧૦, સં ૯-૨૩ અને ભી ૧૦
૯-૧૫).

શતદ્રુતિ. પ્રાચીનઅહિં રાજની સવર્ણ નામની
સ્ત્રીનું ખીજું નામ. એને પેટે દશ પ્રયેતાઓ
જન્મ્યા હતા.

શતધનુ. ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શતધનવા તે જ.

શતધનવા. શિવનું એક નામ.

શતધનવા (૨). એક રાજર્ષિ. કલિંગ રાજકન્યાના
સ્વયંવરમાં આવેલો તે. (ભાર ૧૦ શાં ૪-૭)

શતધનવા (૩). યદુકુળના હ્રદિક યાદવના
પાંચ પુત્રોમાંનો એક. કૃતવર્માનો ભાઇ.

શતધનવા (૪). કૃષ્ણે મારેલો એક યાદવ.
(શ્યમંતકમણિ શબ્દ જુઓ).

શતધનવા (૫). સુમતીનો પુત્ર. (હંસધ્વજ શબ્દ
જુઓ).

શતધૃતિ. ષભદેવનું એક નામ.

શંતનુ. સોમવંશી પૂરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના
કુરુપુત્ર જન્હુરાજના કુળમાં થએલા પ્રતીપ
રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ. એની માનું
નામ સુનન્દી અને ભાઇઓનાં નામ દેવાધિ
અને બાલિક હતાં. પૂર્વ જન્મમાં એ મહા-
ભીષ નામે રાજ હતો. એના પિતા પ્રતીપ

રાજના મરણ પછી એનો મોટો ભાઇ દેવાપિ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે કોઠી-ઓ હોમથી પ્રભાએ એને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકી શંતનુને રાજ્ય આપ્યું. (૧ દેવાપિ શબ્દ જુઓ). શંતનું રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એકદા એ વનમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો. ત્યાં એણે એક સુંદર કન્યા દીડી. એ ગંગા હતી. એ કન્યા એને વરી. એને પેટે એને એક પછી એક એમ, સાત પુત્રો થયા. તે તેણીએ પાણીમાં ખૂડાડી દીધા. આઠમા પુત્ર ભીષ્મને એણે ખૂડાડવા દીધો નહિ, તેથી પરણતી વખતે પોતે કરેલી બોલી પ્રમાણે રીસાઇને ગંગા એ પુત્ર સહિત અંતર્ધાન થઇ ગઇ. કાંઇક કાળ પછી ભીષ્મને સર્વ વિદ્યામાં નિપુણ કરીને ગંગાએ શંતનુ પાસે આપ્યો. અને તેને શંતનુને સોંપી, પોતે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ. એના ગયા પછી શંતનુએ બીજી સ્ત્રી કરી. એ સત્યવતીને પેટે એને ત્રિંગદ અને વિચિત્રવીર્ય એમ બે પુત્ર થયા. ત્યાર પછી થોડે જ કાળે શંતનું સ્વર્ગે ગયો. શંતનુ બહુ સારા ગુણે ભરેલો હતો. એનામાં એક વર્ણવવા જેવો ગુણ એ હતો કે એ જેના શરીરને હાથ અડાડે તે નિરોગી થઇ જાય. (ભારત ૧૦ ૬૩-૪૯, ૧૦૧-૫૦),

શતપર્વા. શુકાચાર્યની સ્ત્રી. (ભારત ૭ ૧૧૭-૧૩).

શતબ્રહ્મ. વાનરોનો એક અધિપતિ, રામની સેનાને વાનર વિશેષ. (વા ૧૦ ૨૧૦ કિષ્કિં ૨૦ ૯-૨૦)

શતબ્રહ્મી. શતબ્રહ્મ વાનર તે જ.

શતમુખ ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શયાયુષ શક્યદેશેનો રાજા વૃદ્ધ થતાં ગોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી પોતે વાનપ્રસ્થ ધર્મ પાળવા દિમાલયપર ગયો હતો. એ ત્યાં હતો તે સમયે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી સહિત ત્યાં ગયો હતો અને ધણુ દિવસ એના સહ-વાસમાં રહ્યો હતો. (ભારત આશ્રમ ૦)

શતરથ. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન મુલકરાજ નો પૌત્ર, અને દશરથનો પુત્ર. એને ઇલવિલ કિંવા ઇલવિડ કહેતા હતા. એના પુત્રોને એલવિલ કિવા એલવિડ કહ્યા છે. (ભારત દ્રો ૦ ૫૦ ૬૧)

શતરુદ્રા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શતરુપ. સ્વાયંભૂ મનુનું નામ.

શતરુપા. સ્વાયંભૂ મનુની સ્ત્રી. એ બ્રહ્મદેવના ડાબા અંગમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. એનું શીજું નામ સરસ્વતી પથ્થુ હતું.

શતર્યુન. એક બ્રહ્મણિ.

શતશીર્ષા. વાસુકી નાગની સ્ત્રી.

શતશૃંગ શાદિમલી દ્વીપની અંદરનો પર્વત વિશેષ.

શતશૃંગ. (૨). પાંડવોનું જન્મસ્થાન-હિમાલયનું શિખર વિશેષ.

શતશોચ. એક તીર્થ વિશેષ. (ભારત વન ૦ ૮૧-૨૧)

શનહૃદ. દનૂથી ઉત્પન્ન થએલા દાનવો પૈકી એક દાનવ.

શનહૃદા જવ નામના રાક્ષસની સ્ત્રી અને વિરાધ નામના રાક્ષસની માતા.

શનાજી. સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષાના વંશના સાવતના પુત્ર ભજમાન રાજાને બાલકાને પેટે થએલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

શતાનંદ. એકની અંક સંજ્ઞાવાળા ગૌતમ ઋષિને અહલ્યાને પેટે થએલો પુત્ર. એ વિદેહવંશના જનકરાજાએનો પુરોહિત હતો. (વા ૧૦ ૨૧૦ ૫૧૦ સં ૫૧) દાશરથી રામના વિવાહ વખતે આ શતાનંદ સીરધ્વજ જનકનો પુરોહિત હતો. (ભારત અનુ ૦ ૪૫-૮)

શતાનંદ (૨), વિધ્યાથ નામના પાંચાળ રાજાની કન્યા અહલ્યાને છત્રી અંક સંજ્ઞાવાળા ગૌતમથી થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. અને ચિરકારી ઋષિને ભાઇ. એને સંત્યઘૃતિ નામનો પુત્ર હતો. આ સંત્યઘૃતિ કૃપાચાર્યનો મુળ પુરુષ હતો. (ભાગ ૦ નવમે સ્કં ૦ ૨૧)

શતાનંદ (૩). સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

શતાનીક. પૂર્વ મત્યાધિપતિ વિરાટ રાજનો ભાઇ. (ભારતો ત્રિરાટ ૨૦ ૩૧). એ ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભા. ૧૦ દ્રો. ૨૦ ૨૧). ભીષ્મને હાથે મરાયાનું પણ કહ્યું છે. (ભા. ૧૦ ભી. ૧૧૮-૨૭).

શતાનીક (૨). દ્રૌપદીને નકુલથી થએલો પુત્ર. પોતાના કુળમાં થઇ ગયેલા રાજર્ષિ શતાનીક જેવો કીર્તિવર્ધક હોવાથી એનું નામ નકુલે શતાનીક પાડ્યું હતું. (ભા. ૧૦ આ. ૨૪૭). એ તંત્રમાં સુતો હતો ત્યાં અઢારમા દિવસની રાત્રે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યો.

શતાનીક (૩). સોમવંશી કાદ એક એ નામનો રાજર્ષિ. (ભારત ૧૦ આ. ૨૪૭-૮૦).

શતાનીક (૪). સોમવંશી પૂરુકુળના પાંડવના વંશના જનમેજય રાજાને વપુષ્માને પેટે થએલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સહજાનીક હતું.

શતાનીક (૫). પાંડવ વંશના સુદાસ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ સોમક હતું. એને દુર્હન નામનો પુત્ર હતો.

શતાયુ. સોમવંશના પુરુરવાનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિ. (ભા. ૧૦ આ. ૬૮-૨૮).

શતાઘ્ના. ભારતવર્ષીય એક નદી.

શતાક્ષી. દુર્ગાનું એક નામ.

શત્રુઘાતી. સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અજ-પુત્ર દશરથ રાજાનો પૌત્ર. શત્રુઘ્નને શ્રુત-કીર્તિને પેટે થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને યુધિષ્ઠિર પણ કહેતા. એ વૈદિશ નામની નગરીમાં રહેતો. ભાગવતમાં એને શ્રુતસેન પણ કહ્યો છે.

સુબાહુ: શ્રુતસેનશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ બમ્બુઘતુ: ॥

(ભાગ. ૯ સ્કં. ૨૦ ૧૧. શ્લો. ૧૩).

શત્રુઘ્ન. સૂર્યવંશનો એ નામનો એક ધણો પ્રાચીન રાજા. એ કોનો પુત્ર છે. એ હરીકત જણાતી નથી.

શત્રુઘ્ન (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અજ-પુત્ર દશરથ રાજાને સુમિત્રાને પેટે થએલા

બે પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. લક્ષ્મણનો નાનો ભાઇ. એ નાનપણમાંથી ભરતની તરફના વલણનો હતો. જનકપુરમાં જ્યારે રામચન્દ્રનું લક્ષ થયું ત્યારે આનું લક્ષ પણ થયું હતું. સીરધ્વજ જનકના નાના ભાઇ કુશધ્વજ જનકની દિકરી શ્રુત-કીર્તિ શત્રુઘ્નને પરણાવી હતી. વિવાહ પછી એનો મામા યુધાન્નિત જે લક્ષ્મણસંગે આવ્યો હતો તેની જોડે એ પોતાને મોસાળ કેકય દેશમાં ગયો હતો. કેકય દેશથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે તો દશરથ રાજાની આર્ધ-દૈહિક શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા થઇ ગયા પછી ભરત નંદીત્રામમાં રહેતો હતો. આથી રામને નામે ચૌદ વર્ષ પર્યન્ત શત્રુઘ્ન જ અયોધ્યામાં સીરી, રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું.

ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવી, રાવણને મારી સીતાને લઇ રામચન્દ્ર પાછા આવ્યા અને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સધળાનો ત્યાર પછીનો ધણો સમય આનંદમાં ગયો. એ કાળમાં શત્રુઘ્નને સુઆહુ અને શત્રુઘાતી એમ બે પુત્ર થયા હતા.

એક સમય યમુના તેડના કેટલાક ઋષિયો રામચન્દ્ર પાસે આવીને લવણાસુરે આપેલા ત્રાસનું વર્ણન કરતા હતા, તે સાંભળીને શત્રુઘ્ન પોતે લવણાસુરને મારવા તૈયાર થયો. રામચન્દ્રના વનવાસ કાળે ભરત અને લક્ષ્મણ એ બંનેએ ધણું કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. માટે રામચન્દ્રના મુખમાંથી લવણાસુરના વધ સારુ આજ્ઞા નિકળતાં જ શત્રુઘ્ને મને મોકલો કરીને આગ્રહ કર્યો. રામચન્દ્રની આજ્ઞા થતાં જ પોતે નિકળીને ત્રિજે દિવસે વાલ્મીકિ ઋષિને આશ્રમે આવી પહોંચ્યો. આશ્રમ આગળ ભરમના મોટા ઢગલા જોઇને એણે ઋષિને એ વિષયે પુછતાં એણે મિત્રસહ રાજાના યજ્ઞ સંબંધી સમગ્ર હરીકત કહી. (વા. ૧૦ ઉત્ત. ૨૦ ૬૫).

જે દિવસે શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યો હતો તે જ દિવસે સીતાને લવ અને કુશ એ બે પુત્ર પ્રસન્ન થતા. શત્રુઘ્ન ત્યાંથી બીજે દિવસે વિદાય થઈ

સાતમે દિવસે યમુના તીરે કાંચન અથવા વ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં પાસે જ એણે સેનાને પડાવ કર્યો. (વાં ૨૧૦ ઉત્ત ૨૦ ૬૬).

લવણાસુરના સામર્થ્ય સંબંધી એણે પ્રશ્ન કરવાથી વ્યવનભાર્ગવે એને માંધાતા રાજાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (૧ માંધાતા શબ્દ જુઓ). પછી બીજે દિવસે એણે લવણાસુરને માર્યો. લવણાસુરના મૃત્યુથી એ દેશ નાભ્ય થયો જોષ્ઠ્યો. દેવો અને ઋષિઓએ શત્રુઘ્નને કાંઈ વર માગવાની આજ્ઞા કરી. શત્રુઘ્ને માગ્યું કે આ દેશમાં ચાર વર્ષની પ્રજા રહે અને અહીંની સેના શૂરત્વવાળી થાઓ. તેમણે તથાસ્તુ કહીને વરપ્રદાન કરવાથી એણે એ દેશનું નામ “શરસેન” પાડ્યું; અને ત્યાં મધુપુરી નામની નગરી હતી તેનું નામ ફેરવીને ‘મયુરા’ પાડી ત્યાં રાજ્યધાની કરી, રામચંદ્રને એ વર્તમાન નિવેદન કર્યા. રામચંદ્રે એને એ રાજ્યનો અભિષેક કર્યો (વાં ૨૧૦ ઉત્ત ૪૦-૭૦)

શરસેન દેશમાં બાર વર્ષ રહ્યો. એક વખત એના મનમાં રામચંદ્રને મળવા ઇચ્છા થઈ. એ ત્યાંથી નિકળી, વાદ્મીકિના આશ્રમમાં એક રાત રહી અયોધ્યા આવી રામચંદ્રને ભેટયો. રામચંદ્ર, ભરત વિગેરેની સાથે કેટલાક દિવસ આનંદમાં વ્યતિત કરી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી એ પાછો મયુરા આવ્યો. (વાં ૨૧૦ ઉત્ત ૨૦ ૭૧-૭૨).

કેટલેક કાળે એણે સાંભળ્યું કે રામચંદ્ર સ્વધામ પધારશે. એ ખબર લઈને રામચંદ્ર પાસેથી દૂત પણ આવ્યો. તેથી પોતાના મોટા પુત્ર સુબાહુને રાજ્યાસન પર બેસાડી અને નાના પુત્ર શત્રુઘાતીને વૈદિશ નગરીમાં રહેવાની આજ્ઞા કરીને, પોતે ઉતાવળે અયોધ્યા આવ્યો, અને રામચંદ્રના સમાગમમાં જ પરમ ગતિને પામ્યો. (વાં ૨૧૦ ઉત્ત ૨૦ ૧૦૮).

શત્રુઘ્ન (૩). લંકામાંના રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. (વાં ૨૧૦ યુદ્ધ ૨૦ ૪૩).

શત્રુઘ્ન (૪). શ્વેદક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુઘ્ન (૫). અકૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુજય. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને બીમસેને માર્યો હતો. (ભારં ૯૧૦ ૫૧-૮, અને ભારં ૬૦ ૧૩૭-૩૦).

શત્રુજય (૨). અર્જુનને હાથે બને ભાઈઓ સહિત મરણ પામેલો કર્ણનો પુત્ર. (ભારં ૬૦ ૨૦ ૬૨).

શત્રુજય (૩). અભિમન્યુએ મારેલો એક રાજપુત્ર. (ભારં ૬૦ ૪૮-૧૫).

શત્રુજય (૪). અશ્વત્થામાને હાથે મરાયેલા દ્રુપદ રાજાના પુત્રોમાંનો એક. (ભારં ૬૦ ૧૫૭-૧૮૧-૧૮૨).

શત્રુજય (૫). ક્ષત્રિ. જયદ્રથનો ભાઈ. (ભારં ૫૦ ૨૬૬-૧૧).

શત્રુજય (૬). એક સૂત. કર્ણનો ભાઈ, એને અર્જુને માર્યો હતો. (ભારં ૬૦ ૩૨-૬૧).

શત્રુજય (૭). રામચંદ્રને બેસવાના હાથી વિશેષ. (વાં ૨૧૦ અયો ૨૦ ૧૫).

જત્રુજય (૮). એ નામનો રામની સેનામાંનો એક હાથી. (વાં ૨૧૦ અયો ૨૦ ૮૭).

શત્રુજિત સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન દ્રુવસંધિ રાજાને લીલાવતીને પેટે થયેલો પુત્ર. (૮ સુદર્શન શબ્દ જુઓ).

શત્રુજિત (૨). એકની સંજ્ઞાવાળા પ્રતર્દન રાજાનું બીજું નામ.

શત્રુજિત. (૩). શૌભાશ્વ રાજર્ષિના પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુતપન. દતુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

શત્રુતાપન. શત્રુતપન તે જ.

શત્રુન્તપ. કર્ણનો નાનો ભાઈ-પાલક પિતાનો પુત્ર. ઉત્તર ગોત્રહણ વખતે અર્જુનને હાથે માર્યો ગયો હતો. (ભારં ૬૦ ૫૮-૧૮).

શત્રુસહ. સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. બીમને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભારં ૬૦ ૧૩૭-૩૦).

શાતસુદન. દાશરથિ રામના સુર નામના મંત્રીના દશ પુત્રોમાંનો એક.

શનિ. વિવસ્વાન આદિત્યને છાયાને પેટે થએલા બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. સાવણિ જે અગાડી આઠમો મનુ થનાર છે તેનો સહોદર-ભાઇ. વૈવસ્વત એવું એનું બીજું નામ હોઈ એ હાલના શનિમંડળનો અધિપતિ છે. એને શનિશ્વર પણ કહે છે.

શન્તનુ. સોમવંશી પ્રતીપનો પુત્ર. એની માનુ નામ સુનન્દી અને બે ભાઇઓનાં નામ દેવાપિ અને આલ્લીક છે. (ભારત ૧૦ ૬૩-૪૭). એનું આ નામ પડવાના કારણ સારુ જુઓ (ભારત ૧૦ ૬૩-૪૮). (શન્તનુ શબ્દ જુઓ).

શંપાક. હસ્તિનાપુરમાં રહેનાર એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ. એને લાભ થાય તો હર્ષ થતો નહિ અને લાભ ન થાય તો ખેદ પણ થતો નહિ. ભીષ્મને એના ઉપર વિશેષ લક્ષિત હતી. એ ભીષ્મને ચિત્તને શાંત રાખવાને અંગે ઘણી વાતો કહેતો. (ભારત શાંતિ ૧૭૫).

શંખર. તિમિલ્લજ રાખનું નામ.

શંભર (૨). શંખરાસુર શબ્દ જુઓ.

શંખરાસુર. દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક. કૃષ્ણના પુત્ર પ્રહુભને એને માર્યો હતો. (૨ પ્રહુભન શબ્દ જુઓ)

શંખરાસુર (૨). ઇંદ્રે મારેલો એક અસુર. (ભારત સૌમિક ૧૧).

શખર. દેવ વિશેષ. (ભારત ભી ૫૦-૫૩, દ્રો ૧૭૯-૫૩).

શખરી. એક ભીલડી. એ પંપા સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે રહેનારા મતંગ ઋષિની દાસી હતી. રામચંદ્ર - ચિત્રકૂટ પર્વત પર હતા તેવામાં મતંગ ઋષિ દેવલોકમાં ગયા. મરતાં મરતાં શખરીને કહેતા ગયા હતા કે થોડા જ સમયમાં રામચંદ્ર અહીં આવશે. એમનું આતિથ્ય કર્યા બાદ તું સ્વર્ગમાં

આવજે. એ આત્માનુસાર આ બાઇ રામચંદ્રની વાટ જોતી આશ્રમમાં રહેતી હતી. તેવામાં લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર આશ્રમમાં આવ્યા. શખરીએ એમનું પૂજન વગેરે કરી એમને આશ્રમનાં વનફળો ખાવા આપ્યાં. તેમજ મતંગના વનમાં સપ્તસાગરાદિ તીર્થોની હકીકત કહીને જે જે જોવા જેવું હતું તે બધું બતાવ્યું. પછી રામને ઋષ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવ રહેતો હતો તેને મળવાનું કહીને એણે અગ્નિ પ્રદીપ કરી તેમાં પ્રવેશ કરીને દેહત્યાગ કર્યો; અને સ્વર્ગે ગયો. (વા ૧૦ ૨૦-અરણ્ય ૨૦ સ ૭૪). લોકોક્ષિત પ્રમાણે રામચંદ્ર ઉપર ઘણો ભાવ લાવી પોતે ચાખી ચાખીને રામચંદ્ર સારુ સ્વાદિષ્ટ ફળ તેમને ખવાડ્યાં હતાં. આમ એની પ્રીતિને વશ થઈ રામચંદ્ર ભગવાને અજૂઠાં ફળ ખાધાં હતાં. ઘણા યુગરાતી અને હિંદી કવિઓએ આ બનાવને વર્ણવ્યો છે. “શખરીકે ખોર, સુદામા કે તાંદુલ રચિ રચિ ભોગ લગાયો.” “એકાં ફળ શખરીનાં ખાધાં” ૪૦

શખલ. પ્રાચેતસ દક્ષને ફરીથી થએલા દસહજાર પુત્રો પૈકી પ્રમુખ. (૨ દક્ષ શબ્દ જુઓ.)

શખલ (૨). કાશ્યપ ઋષિને કદૂને પેટે થએલા સપ્તોમાંની એક જાતિ વિશેષ.

બહુત્વાનામધેયાનિ પક્ષમાનાં તપોધન ।

ન કીર્તયિષ્યે સર્વેષાં પ્રાધાન્યેન તુ મે શૃણુ

॥ ૪ ॥

નીલાનલ્હી તથા નાગૌ કલ્માપશબલી તથા ।

આર્યક શ્રોત્રકશ્ચ વાગઃ કલ્પાપોતકઃ ॥૬॥

(ભારત ૧૦ ૨૦ ૩૫)

શખલાક્ષ. એક ઋષિ.

શખલાધ. સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર એક ક્ષત્રિ. (ભારત ૧૦ ૧૦૨-૪૦)

શંખસાદન. કેસરી વાનરે મારેલો એક રાક્ષસ.

શંભુ. શિવનું એક નામ.

શંભુ (૨). સૂર્યવંશના નભગ વંશના અંબરીષ

રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર.

શંભુ (૩). જોણે કુશધ્વજ રાજને માર્યો હતો તે અસુર, (વેદવતી શબ્દ જુઓ).

શંભુ (૪). શુક્રચાર્યને પીબરીને પેટે થએલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

શંભુ (૫). બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો દસમો ધન્વ.

શમ. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિનો પુત્ર. આ નામ ધર્મઋષિના ચૌદ પુત્રો પૈકી કિયાનું છે તે જણાતું નથી.

શમ (૨). ધર્મ પ્રજાપતિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ પ્રાપ્તિ અને બે ભાઇઓનાં નામ હર્ષ અને ક્રમ હતાં. (ભા૦ આ૦ ૬૭-૩૨).

શમ (૩). અહર નામના વસુનો પુત્ર. એનાં ભાઇઓનાં નામ જ્યોતિ, શાન્ત અને મુનિ. (ભા૦ આ૦ ૬૭-૨૩).

શમ (૪). પુરુકુલોત્પન્ન અજમીદવંશીય કુરુપુત્ર સુધનુના વંશના જરાસંધકુળમાં જન્મેલા ધર્મસૂય રાજનો પુત્ર. એને દ્રુમત્સેન નામે પુત્ર હતો.

શમઠ. ગયશિર પર્વતપર રહેનાર એક ઋષિ. પર્વતપરના બ્રહ્મસર નામના સરોવરની પાસે એ રહેતો હતો. લોમશ ઋષિની સાથે તીર્થયાત્રા કરતા કરતા પાંડવો એના આશ્રમે આવી ચડ્યા હતા. ત્યારે એ પર્વતનું ગય-શિર નામ જેના ઉપરથી પડેલું તે ગયરાજનું વૃત્તાંત એણે બધાંને સંભળાવ્યું હતું. એણે પાંડવોનું આતિથ્ય કરીને એમને ત્યાંથી વિદાય કર્યા હતા. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૩-૧૯).

શમી. કુરુકુલોત્પન્ન શોણાશ્વ રાજનું નામ. આ રાજનું નામ વંશાવળીમાં નથી.

શમી (૨). સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રિજો.

શમી (૩). વિરાટનગરની પાસેના રમશાનમાં આવેલું શમીનું ગ્રાડ જેના ઉપર વિરાટ નગર જતાં પૂર્વે પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ર મુક્યાં હતાં તે. (ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૭-૧૭).

શમીક. સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશના શર રાજને મારીધાને પેટે થએલા દસ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એની સુદામિની નામે સ્ત્રીને પેટે સુમિત્ર અને અર્જુનપાળ વગેરે પુત્રો થયા હતા. આ શમીક ધણો પરાક્રમી હતો.

શમીક (૨). આગિરસ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એને એની ગૌ નામની સ્ત્રીની કુખે શુંગી નામનો પુત્ર થયો હતો. શમીક સ્ત્રીપુત્ર સહિત અરણ્યમાં રહી તપ કરતો હતો તે-વામાં એકદા રાજા પરીક્ષિત મૃગયા સારુ નિકળેલો હતો. તેને ક્રોધ મૃગ જડ્યો નહિ; ભુખ અને તરસથી થાકીને બેઠો હતો તેવામાં એની નજરે એક મૃગ પડ્યો. રાજાએ એના પર બાણ ફેંક્યું પરંતુ ધાયલ થએલો મૃગ નાશી ગયો. રાજા એની પૂઠે પડ્યો પણ તેને મૃગ જડ્યો નહિ. એટલામાં એકાએક આ શમીકનો આશ્રમ રાજની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

રાજને ધણી તરસ લાગી હતી સખબ એણે આશ્રમ બહાર ઉભા રહી ધાંટા પાડીને પુછ્યું કે આશ્રમમાં કેણુ છે? શમીકની સ્ત્રી આશ્રમમાં નહોતી અને એનો પુત્ર સમિધ અને દર્ભ લેવા વનમાં ગયો હતો. શમીક ઋષિ પોતે સમાધી ચઢાવી ધ્યાનરત્ર હતા. આમ હોવાથી રાજાએ પુછ્યું પણ જવાબ આપનાર કોઈ મળે નહિ. પરીક્ષિત થોડે છેટે આશ્રમમાં પેઠો અને જુએ છે તો શમીક ઋષિ આંખો મીંચીને બેઠા છે. દુર્દેવને લાદને રાજના મનમાં આવ્યું કે એ મારી જોડે ગર્વને લીધે બેઠેલો નથી. આમ ચીદાધને ત્યાં પાસે જ એક મુએલો સાપ પડ્યો હતો તે પોતાના ધનુષ્યે ઉપાડી ઋષિના ગળામાં વિંટાળ્યો, અને પોતે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.

રાજા હસ્તિનાપુર ગયો. અહીં શુંગી આશ્રમમાં આવી જુએ છે તો પોતાના પિતાના ગળામાં સાપ વિંટળાયેલો છે. ક્રોધે જાણી જોઈને આ મથેલો સાપ

વિંટાળ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં આવતાં જ એણે શાપ દીધો કે જેણે મારા પિતાના ગળામાં આ મુએલો સર્પ વિંટાળ્યો છે તેને સાતમે દિવસે સર્પદંશ થશે અને એથી મૃત્યુ પામશે. થોડી વારે શમીક ઋષિ સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા. જુએ છે તો શુંગી ઉતરેલે ચહેરે પાસે બેઠો છે. એણે પુત્રને પુછ્યું કે આમ કેમ બેઠો છે? શુંગીએ આપના ગળામાં કેાઇએ મુએલો સાપ વિંટાળ્યો હતો અને એ વિંટાળનારને મેં આવો શાપ આપ્યો એમ કહ્યું. એ સાંભળીને શમીકે કહ્યું એ તેં સારુ કંઈ નહિ. કેમકે એમ સર્પ વિંટાળનાર પરીક્ષિત રાજા ધણો ધર્માત્મા છે અને એના તડે જ આ અરણ્યમાં નિર્જાત રહી શકીએ છીએ.

હવે થયું તે થયું. આ શાપની હકીકત રાજાને સત્વર નિવેદન કરવી જોઇએ એમ ધારીને શમીકે પોતાના ગારમુખ નામના શિષ્યને મોકલીને શાપની હકીકત રાજાને જણાવી. (ભાર૦ અા ૦ અા ૪૦-૪૧) અને (ભાગ૦ ૧ સ્કં ૧૮ અા ૦)

શમીતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ વન ૦ અા ૮૦)

શમ્ભુક. દાશરથિ રામે મારેલો એક શુદ્ર તાપસ. (ભાર૦ શાં ૦ ૧૫૨-૬૭, અને (વા ૦ ૨૧૦ ૭-૭૬).

શમ્ભલગ્રામ. સમ્ભલગ્રામ શબ્દ જુઓ.

શંયુ. તારાને બૃહસ્પતિથી થએલો પુત્ર, છ પુત્રોમાં આ મુખ્ય અને એની ગણુના અગ્નિમાં થાય છે. એને એની સત્યા નામની સ્ત્રીથી ભરત અને ભારદ્વાજ એમ બે પુત્ર અને ત્રણ કન્યા થઇ હતી.

શરગુદમ. રામની સેનામાંનો એક વાનર. (વા ૦ ૨૧૦ કિંકિ ૦ સં ૪૧).

શરજન્મા. આ નામ કવચિત્ કાર્તિકેયને લગાડેલું છે, શરના બાથમાં જન્મ થવાને લીધે.

શરકંડા. કુરુગંગલ દેશમાંની એક નદી.

શરદ્વાન ગૌતમ ઋષિનો પ્રપૌત્ર, શતાનંદનો પૌત્ર અને સત્યઘૃતીનો પુત્ર. એ ઘડવૈદ્યામાં

ધણો જ નિપુણ હતો, તેથી એનું આ નામ પાડ્યું હતું. એના પુત્ર કૃપાચાર્યને તેમ જ બીજા વંશજોને સામાન્યતઃ શારદ્વાત અને ગૌતમ કહેતા.

શરદ્વાન (૨). અંગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

શરદ્વાન (૩). અંગિરા કુલોત્પન્ન બીજો એક ઋષિ.

શરભ. રામની સેનામાંનો એક પ્રખ્યાત વાનર.

(વા ૦ ૨૧૦ યુદ્ધ ૩૦).

શરભ (૨). શાલ્વેય પર્વત પર રહેનાર એક બીજો વાનર. (વા ૦ ૨૧૦ યુદ્ધ સં ૨૬).

શરભ (૩) દનુપુત્ર એક દાનવ.

શરભ (૪). શકુનીના ભાઇઓ પૈકી એક. એને રાત્રિ યુદ્ધમાં બીમસેને માર્યો હતો. (ભાર૦ દ્રો ૦ અા ૦ ૧૫૮).

શરભ (૫). શિશુપાલના પુત્રોમાંનો એક. જ્યારે પાંડવોના અશ્વમેધનો ઘોડો એના દેશમાં ગયો ત્યારે એણે એનું પૂજન કરી, સૈનિકોનો સત્કાર કરીને કરભાર આપ્યો હતો. (ભાર૦ અશ્વ ૦ અા ૦ ૮૩)

શરભ (૬). એક રાજર્ષિ.

શરભ (૭). અથર્વાણુવેદનું એક ઉપનિષત.

શરભ (૮). સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ અા ૦ ૫૭-૧૧).

શરભંગ. ગૌતમકુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એ દંડ-કારણ્યમાં તપ કરતો હતો ત્યારે વિરાધના કહેવાથી સીતા અને લક્ષ્મણ સહવર્તમાન રામ એને આશ્રમે આવ્યા હતા. તે વખતે સ્વર્ગમાંથી ઇન્દ્ર પણ ત્યાં આવ્યો હતો. રામ આવ્યા પછી એ ગયો. શરભંગે રામને પોતાના આશ્રમમાં આણીને એમનું ધણી સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. રામે એને પુછ્યું કે આ અમણાં ગયું તે કેાણુ? અને એ કેમ આવ્યા હતા? શરભંગે કહ્યું કે ઇન્દ્ર હતો અને મને દિવ્યલોકમાં ચાલો એમ કહેવા આવ્યો હતો. પણ તમે મારા આશ્રમમાં આવનાર હતા, સખ્ય હું ગયો નહિ. હું બહુ દિવસથી તમારી વાટ જોઉં છું. આજે તમારા આવવાથી હું કૃતાર્થ થયો. આમ વાત કર્યા પછી એણે અગ્નિમાં પ્રવેશ

કર્ષો અને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો. (વાં ૨૧૦ અં ૨૦ ૫) અને (ભા ૨૦ વન ૦ ૨૭૮-૪૬, ૪૭, ૮૩-૪૨).

શરણુ. વીર નામના અગ્નિની સ્ત્રી.

શરણુ (૨). અયોધ્યા અગાડી વહેનાર સરણુ નદી તે જ.

શરણુ. હિમાલય ઉપર આવેલું શિવ પાર્વતીનું કીડાવન. અહીં જે પુરુષ આવે તે સ્ત્રી થઇ જશે એવો પાર્વતીનો શાપ હતો. તેથી જ ચાલુ મન્વંતરના આરંભમાં ધ્રુવ રાજા આ વનમાં પ્રવેશ કરતાં જ સ્ત્રીત્વ પામ્યો હતો. (મત્સ્ય ૦ અં ૧૧). (ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

શરવા. મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી વિશેષ. શરણિ. મારુતિ વગેરેની જોડે સીતાની શોધ. સારુ દક્ષિણમાં ગએલા વાનરો પૈકી એક. (વાં ૨૧૦ કિષ્કિં ૦ સં ૪૧).

શરાવતી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શરુ. એક ગંધર્વ વિશેષ.

શર્કરાવતી. ભારતવર્ષીય નદી. વિશેષ.

શર્કશક્તી. ત્રગડાની સંઘાવાળા ભૂચુ ઋષિના કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

શર્મક. ઈન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે આવેલો દેશ વિશેષ.

શર્મક (૨). શર્મક દેશનો રાજા. (ભા ૨૦ સભા ૦ અં ૨૧).

શર્મિષ્ઠા. વૃષપર્વા દાનવની દિકરી. દાસીપણું સ્વીકારી એ દેવયાનીની જોડે એને સાસરે ગઈ હતી. (યયાતિ શબ્દ જુઓ). (ભાગ ૯ સ્કં ૦ અં ૧૮ અને મત્સ્ય ૨૭-૩૨).

સર્ચાતિ. વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો ત્રિજે પુત્ર. એ શર હતો અને એટલો વેદવેદાંગ પારંગ હતો કે અંગિરા ઋષિના સંત્રમાં બિળ દિવસનું બધું કામ એણે એકલાએ કર્યું હતું. એને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત, ભૂરિ-પેથુ એ ત્રણ અને હૈહય અને તાલબંધ નામના બીજા બે મળીને પાંચ પુત્રો હતા. એને સુકન્યા નામે દિકરી હતી જે વ્યવન

ભાર્ગવને પરણાવી હતી. (૧ વ્યવન શબ્દ જુઓ).

શર્ચાતિ (૨). અકુરપુત્ર એક યાદવ.

શર્ચાતિ (૩). સોમવંશી પ્રાચીનવત રાજાનો પુત્ર. એની માતું નામ આશ્માકી. એ ત્રિશંકુની દિકરીને પરણ્યો હતો. એનાથી એને અહં-યાતિ નામે પુત્ર થયો હતો. (ભા ૧૦ અં ૬૩-૧૨).

શર્વ. મહાદેવ.

શહ. ઇક્ષ્વાકુ કુળના પરીક્ષિત નામના રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. આ પરીક્ષિત ડિયો અને કાનો પુત્ર એ જણાતું નથી. આયુ નામના મંડુકાધિપતી દિકરી સુશોભના એની સ્ત્રી થાય. એ સ્ત્રીથી એને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. એના ભાઈઓનાં નામ દલ અને બલ એવાં હતાં. આ શહ એના બાપની પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. એક દિવસ એ મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. અરણ્યમાં ચાલતાં ચાલતાં એના ઘોડા એલા થાકી ગયા કે બરાબર ચાલે નહિ. શહ સારથિને વારે વારે કહે કે ઘોડાને ઉતાવળા ચલાવ. આથી કંટાળીને સારથિએ કહ્યું કે ઘોડા થાકી ગયા છે અને ચાલતા નથી, એને હું શું કરું? તો પછી વારે વારે કહ્યા કરે. છેવટે થાકીને સારથિએ કહ્યું કે આ ઘોડા કાંઈ વામદેવ્ય અશ્વ નથી કે કોઈ દિવસ થાકે એ નહિ અને સંદોહિત વાયુ વેગે ચાલે! એ ઉપરથી શહે પુછ્યું કે વામદેવ્ય અશ્વ વળી કેવા હોય? મને કહે. પછી સારથિ કાંઈ બોલે નહિ. તેથી શહે સારથિને મારવા લાગ્યો, ત્યારે એણે કહ્યું કે આ અરણ્યમાં વામદેવ નામના ઋષિ રહે છે. એમની પાસેના અશ્વો કોઈ દિવસ થાકે જ નહિ એવા છે, માટે મેં આપને વામદેવ્ય અશ્વ ન હોય એમ કહ્યું. સારથિની વાણી સાંભળીને રાજાએ કહ્યું એમ હોય તો તું મને વામદેવને આશ્રમે લઈ જા. ઠીક, એમ કહીને સારથિ રાજાને વામદેવના આશ્રમે લઈ ગયો.

શલ રાજ્યે ત્યાં જન્મને ઋષિને વંદન કર્યું. ઋષિયે રાજનું સ્વાગત કર્યું અને આજ આ તરફ કેમ અને ક્યાંથી પધાયાં પુછતાં, રાજ્યે કહ્યું કે મારા અશ્વે શાકી ગયા છે અને આપની પાસે અશ્વો છે એમ મેં સાંભળ્યું માટે હું આવ્યો છું. ઋષિયે કહ્યું બહુ સારુ. મારા અશ્વો લઈ જાઓ પણ મને તે એક મહિનાની અંદર પાછા મોકલજો. રાજ તથાસ્તુ કહી, રથે ઋષિના અશ્વ જોડી ત્યાંથી નિકળી અયોધ્યા આવી પહોંચ્યો. બાદ અશ્વો ધણી ઉંચી જાતના છે જાણી લોભવશ થઈ ઋષિને ત્યાં પાછા ન મોકલતાં પોતે જ રાખી લીધા.

એક માસ થઈ ગયો અને શલ રાજ્યે અશ્વો પાછા મોકલ્યા નહિ એ જોઇને વામદેવ ઋષિયે પોતાના આત્રેય નામના શિષ્યને શલ રાજને ત્યાં ઘોડા માગવા સારુ મોકલ્યો. એણે શલ રાજને ત્યાં જઈ રાજની પાસે ઘોડા માગ્યા. દુષ્ટ શલ રાજ્યે જવાબ આપ્યો કે બાહ્યજન ત્યાં આવા ઘોડા શું કરવા હોવા જોઈએ? તું તારા ગુરુને જન્મને કહે કે હું અશ્વ આપતો નથી. આત્રેયે પાછાં આવીને વામદેવ ઋષિને આ વાત કહી એટલે એ પોતે રાજ પાસે ગયો. એણે ઘોડા માગ્યા પણ રાજ આપે નહિ. રાજ કહે તારે ચાર બળદ અને એક ગધેડું જોઈએ તો લઈ જા; પણ ઘોડા તો નહિ મળે. તેથી વામદેવને ક્રોધ આવ્યો. છતાં રાજને ધણા પ્રકારે નીતિનો બોધ કર્યો. આટલું કરતાં રાજ સાંભળતો જ નથી, એ જોઇને વામદેવ ચાર રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યા અને રાજને શિક્ષા કરવા પ્રેર્યા, અને પોતે પોતાને આશ્રમે ગયો. અહીં રાક્ષસોએ રાજને પકડ્યો અને ઘોડા આપે છે કે મારીએ કહેતાં એ ધણી મૂર્ખ રાજ મોટા મોટા ધાંટા પાડી કહેવા લાગ્યો કે ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ને સાંભળો; નાશ થાય તો બલે પણ ઘોડા પાછા ન આપશો. આ રાક્ષસોએ રાજને ધાર મારી નાખ્યો. પછી રાક્ષસો અંતર્ધાન થયા.

શલના મરણ પછી એનો નાનો ભાઈ દલ ગાદી પર આવ્યો. એણે પણ અશ્વ પાછા મોકલ્યા નહિ એ જોઈ વામદેવ એની પાસે આવ્યો અને અશ્વ માગવા લાગ્યો. દલે ક્રોધે ભરાઇને સેવકોને આજ્ઞા કરી કે મારું ધનુષ્ય અને ઝેરી બાણો લાવો કે હું આ ઋષિને સત્વર મારી નાંખુ. વામદેવે એ સાંભળીને કહ્યું કે એ બાણથી ત્હારો પુત્ર સ્થેનજિતુ મરણ પામે. ઋષિનું વચન નિઃકળતાં જ સ્થેનજિતુ મરણ પામ્યો. તોપણ દલે બીજું બાણ મંગાવ્યું. એ ઉપરથી વામદેવે રાજના આખા શરીરનું સ્તંભન કરી દીધું. આ જોઇને એની સ્ત્રી-રાજપત્ની શરણ આવી અને અપરાધની ક્ષમા માગી. એણે અશ્વો ઋષિને સ્વાધીન કરી દીધા. એ ઉપરથી વામદેવે સ્થેનજિતને સંજીવન કર્યો અને રાજને પૂર્વવત્ સાંભળે કરી ઘોડાને લઈ પોતાને આશ્રમે ચાલ્યો ગયો. (ભારત ૧૦ અંક ૧૮૨).

શલ (૨). સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર જન્મુ-વંશીય બાલ્હીક પુત્ર સોમદત્તાના ચાર પુત્રો-માંનો ત્રિજો પુત્ર. એ દુર્યોધનનો પરમ ભત્ર હતો, સબળ એને પક્ષે ભારતના યુદ્ધમાં આવ્યો અને મરાયો હતો. એને જૂરિ અને જૂરિશ્રવા નામે બે ભાઈ હતા.

શલ (૩). કંસની સભાનો એક મદલ ધનુર્ધા-ગની વખતે એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. (ભાગ ૧૦ દશમ ૨૦ ૪૪).

શલ (૪). સુયત્ પ્રધાનના પુત્રોમાંનો એક. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ).

શલ (૫). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજનો એક પુત્ર. (ભારત ૧૦ ૧૩૧-૪, કર્ણ ૦ ૪૬-૮).

શલ (૬). એક સર્પ વિશેષ. (ભારત ૧૦ ૫૭-૫).

શલકર. સર્પ વિશેષ. (ભારત ૧૦ ૫૭-૯).

શલભ. એક દાનવ.

શલભ (૨). ચેદી દેશનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. એને કર્ણે માર્યો હતો. (ભારત ૧૦ ૫૬).

શબ્દ, મદ્રદેશાધિપતિ ઋતાયનનો પુત્ર. એની બહેન માદ્રી પાંડુની બીજી સ્ત્રી હતી. સહદેવ અને નકુળનો એ સસો મામે થાય. પિતાના મરણ પછી એ માદ્રીપર આવ્યો હતો. એની રાજધાનીનું નામ શાકળ હતું.

અઝાતવાસ પૂરો ભોગવી પાંડવો છતા થયા અને પાર ન પડેલી વિષ્ટિ પછી યુદ્ધનો નિશ્ચય થયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે શબ્દને પોતાના પક્ષ તરફથી લડવા બોલાવ્યો હતો. એ પોતાના દેશથી નિકળી પાંડવો પાસે આવતો હતો. પણ દુર્યોધને એ પોતાના પક્ષમાં આવે એ હેતુથી એના આવવાના માર્ગમાં પોતાના કુરુદેશથી ઠેઠ મદ્રદેશ સુધી મુકામે મુકામે એના આતિથ્યની એવી સારી વ્યવસ્થા કરાવી હતી કે એને કશી વાતની ન્યૂન ન પડતાં જે જે ઇચ્છે તે મળી આવે. આ ગોઠવણથી શબ્દ તેમ જ એના સૈન્યને મુસાફરી સુખરૂપ થઇ પડી. શબ્દ એમ જ સમજતો હતો કે આ બધી ગોઠવણ પાંડવોએ જ કરી છે. એણે સરભરા કરનારા અમલદારોને પુછ્યું કે તમારે જે ઇચ્છા હોય તે માગો. આ ઉપરથી એમણે પ્રાર્થના કરી કે આપ ત્વરાથી દુર્યોધન પાસે પધારો. મુકામે મુકામે જ્યાં જ્યાં શબ્દનો પડાવ થતો ત્યાં ત્યાં દુર્યોધન ગુપ્ત વેશે હાજર જ રહેતો. શબ્દે અમલદારોને ઇચ્છિત માગવાનું કહેતાં જ, દુર્યોધને છતા થઇ શબ્દની પ્રાર્થના કરી કે આપ મારા પક્ષમાં આવો. શબ્દ આ માગણીથી ધર્મસંકટમાં પડ્યો, પણ પોતે શ્રીમુખે વચન આપ્યું હતું તેથી કહ્યું કે ભલે, હું રણક્ષેત્રપર જઇ યુધિષ્ઠિરને મળી સત્વર તમારી પાસે આવીશ. પછી પોતે જીડી સ્વારીએ યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો.

પાંડવો ઉપલબ્ધમાં રહેતા હતા ત્યાં જઇ શબ્દ યુધિષ્ઠિરને મળ્યો. યુધિષ્ઠિરે એનો ધણો સત્કાર કર્યો. શબ્દે કહ્યું, યુધિષ્ઠિર! હું તમારા પક્ષમાં આવવા નિકળ્યો હતો પણ

દુર્યોધને મને પેચ કરીને પોતાના પક્ષમાં લીધો છે. હું આ વાત તમને જણાવવાને આવ્યો છું, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું આપે દુર્યોધનનો પક્ષ લીધો તેથી મને સંતોષ ન થયો. આપે એને વચન આપ્યું છે સભ્ય તે પ્રમાણે આપ બેલાશક એના પક્ષમાં જાઓ, પણ મારું કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે આપનું અંતઃકરણ મારા પક્ષમાં જ રાખજો. શબ્દે કહે તમારે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. દુર્યોધને તમારા પ્રતિ કરેલા અપકારો, અને તેથી તમને બધાંને થએલું દુઃખ મારી જાણમાં જ છે. પણ નિશ્ચય માનજો કે તમારાં દુઃખ હવે થોડા કાળમાં નાશ પામી તમને અસીમ સુખ પ્રાપ્ત થશે એવો મારો આશીર્વાદ છે. તમે વેઠલાં દુઃખ સંભારી સંભારી દુઃખી થશો નહિ. ઇન્દ્ર સરખાને ચે અનેક દુઃખો વેઠ્યાં પડે છે, તો આપણે મનુષ્યોને સોસવાં પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય? એ સંબંધે શબ્દે યુધિષ્ઠિરને વૃત્તાસુરનું આખ્યાન કહી (ભાર૦ ઉ૦ અ૦ ૯-૧૧) સંભળાવ્યું. એણે નહુષ રાજાનું ચરિત્ર પણ કહ્યું (ભાર૦ ઉ૦ અ૦ ૧૧-૧૭). પછી બધાને મીઠા શબ્દોથી આનંદ આપી, પોતાના ભાણેજો નકુળ અને સહદેવના મનનું સમાધાન કરી, અને બધાને હળીમળી શબ્દ દુર્યોધન પાસે પાછો આવ્યો.

પાંડવ અને કૌરવો પોતપોતાના સૈન્યો સહિત ક્ષેત્રપર આવતાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. એ યુદ્ધમાં પ્રથમ દસ દિવસ બીજમ અને પાંચ દિવસ દ્રોણ સેનાપતિયો થયા હતા. એ બન્નેના મરણ પછી કર્ણ સેનાપતિ નિભાયો. કર્ણ બે દિવસને સારું નિર્માણ થયો. એક દિવસં બુદ્ધ યાત્ર્યા પછી કર્ણ દુર્યોધનને કહ્યું કે આવતી કાલે શબ્દ મારો સારથિ થાય એમ બને તો ઠીક. તે ઉપરથી દુર્યોધને શબ્દની પ્રાર્થના કરી કે આવતી કાલના યુદ્ધમાં કર્ણના રથના આપ સારથિ

થઈ મને ઉપકૃત કરો. આથી શલ્યને ક્રોધ ચઢ્યો અને એ રીસાઇ પોતાને સ્વદેશ પાછો જવા તૈયાર થયો. પણ દુર્યોધને અનેક પ્રકારે ધણી જ નમ્રતાથી સાન્નવન કરતાં એણે સારથિપણું કરવાની હા કહી. બીજે દિવસે યુદ્ધમાં શલ્ય સારથિ તરીકે કર્ણના રથમાં આરુઢ થયો. સારથિપણું કરતાં કર્ણનું તેજ હરણ કરવાના હેતુથી કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે ધણી ટપાટપી થઇ હતી (કર્ણ શબ્દ જુઓ) જેથી કર્ણ ઉદ્વિગ્ન થઇ ગયો હતો.

કર્ણના મરણ પછી દુર્યોધને અશ્વત્થામાની સૂચના ઉપરથી અઢારમા દિવસ સાર શલ્યને સેનાપતિ નિમ્ણો. (ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫-૬) શલ્યે પ્રાતઃકાળથી તે મધ્યાન પર્યંત યુદ્ધ કર્યું; તેમાં એ યુધિષ્ઠિરને હાથે મરણ પામ્યો. (ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૧૬) યુધિષ્ઠિરે એના ભાઇને પણ મારી નાંખ્યો. રુકમરથ, રુકમાંગદ આદિ સો પુત્રો હતા. એ બધાએ એના મરણ પહેલાં યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરને હાથે માર્યા ગયા હતા.

શલ્યકર્તન. શિલા નદીને તીરે આવેલું એક નગર. (વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧).

શલ્યકર્ષણ. શલ્યકર્તન નગરનું બીજું નામ.

શશક. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. શશિક દેશ તે જ.

શશાખિન્દુ. એક રાજર્ષિ. એને દશ હજાર સ્ત્રીઓ અને દરેક સ્ત્રીને એક એક હજાર પુત્રો એમ મળીને દશ લાખ પુત્રો હતા. (ભાર૦ શા૦ અ૦ ૨૦૮).

શશાખિન્દુ (૨). વૃષ્ણિવંશના ચિત્રરથ રાજાનો પુત્ર. એને એક લાખ સ્ત્રીઓ હતી. અને એકેક સ્ત્રીને હજાર હજાર પુત્ર હતા. એ બધા કુમારો પરાક્રમી, એક લાખ યજ્ઞ કરનાર તથા વેદપારગો હતા. એઓ સુવર્ણ કવચ પહેરતા, મોટાં મોટાં ધનુષ્ય ધારણ કરતા અને બધા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ચૂક્યા હતા. શશાખિન્દુએ પોતાના બધા પુત્રોને

બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધા હતા. એક એક પુત્રની પાછળ સો સો રથો દાનમાં આપેલા ચાલતા, તેમની પાછળ સુવર્ણ અલંકારોથી શણગારાયેલી સો સો કન્યાઓ ચાલતી. તે કન્યાઓની પાછળ સો સો હાથી; અંકેક હાથીની પાછળ સો સો રથ, અંકેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાવાળા બળવાન ઘોડાઓ, અંકેક ઘોડાની પાછળ એક એક હજાર ગાયો અને અંકેક ગાયની પાછળ પચાસ ઘેટા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં શશાખિન્દુએ બ્રાહ્મણોને આટઆટલું દાન આપ્યું હતું. એના યજ્ઞમંડપમાં જેટલા વૃક્ષના સ્તંભો હતા, તેટલા જ સુવર્ણના સ્તંભો હતા. એક ક્રોશ જેટલા ઉંચા અન્નપાનના ઢગલા હતા. (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૫).

એની પુત્રી બિન્દુમતી માન્ધાતાની માયા, (ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬) અને (વા. યુ૦ અ૦ ૮૮).

શશાખિન્દુ (૩). એક રાજર્ષિ એ ક્રિયા વંશનો અને ક્યાંનો તે જણાતું નથી (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૫).

શશયાનતીર્થ. તીર્થ વિશેષ. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૦).

શશાલોચા. એક રાજર્ષિ. (ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨).

શશાંક. ચન્દ્ર. આ નામ ચન્દ્રબિમ્બમાં સસલા જેવા ચિન્હ હોવાના સમયે પડ્યું છે.

શશાદ. સર્વવંશના ધક્વાકુ રાજાના પુત્રોમાંના મોટા વિકુક્ષિતું આ બીજું નામ છે. એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે:-એક વખત એના પિતા ધક્વાકુએ એને કહ્યું કે આજે અષ્ટક નામનું શ્રાદ્ધ કરવું છે માટે વનમાં જઇને મૃગ લઈ આવ. મૃગ મારીને ઘેર આવવા નિકળ્યો, પરંતુ થાકી ગયો હતો તેથી પોતે મારેલાં મૃગોમાં સસલા હતા તેમાંથી એક સસલું એણે ખાધું. ઘેર આવીને બાકી રહેલાં મૃગ પિતાને આપ્યાં. આ વાત

ધક્વાકુને માલમ પડવાથી એણે કેટલાક કાળ સુધી રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. (ભાગ ૯ સ્કં ૦ અં ૬).

શાશિકં. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.વિશેષ. (ભાર ૦ ભીખમ ૦ અં ૯).

સશિકલા. કાસીના રાજ સુખાહુની કન્યા. એ સૂર્ય વંશના સુદર્શન રાજને પરણી હતી. (૮ સુદર્શન શબ્દ જુઓ).

શંશપિ. ત્રગડાની સંઘાવાળા અગિરા ઋષિના કુળમાં થએલો બીજો એક ઋષિ.

શાકટાયન. ત્રગડાની સંઘાવાળા અગિરા ઋષિના કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

શાકટાયનિ ત્રગડાની સંઘાવાળા જુગુકુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

શાકટાક્ષ. ત્રગડાની સંઘાવાળા જુગુકુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

શાકદ્વીપ. પૃથિવીના સાત મહાદ્વીપો પૈકી છઠો. એ ક્ષીર સમુદ્રની બહારની બાજુએ વલયાકાર આવેલો છે. એ બીસ લાખ ચોજન પહોળા હોય એટલી જ પહોળાઇને દક્ષિ-મંડોદ સમુદ્ર એની આજુબાજુ વલયાકાર આવેલો છે.

ત્યાં પ્રિયવ્રત રાજર્ષિના પુત્ર મેધાતિથિનું રાજ્ય હતું. એણે પોતાના દેશને સાત સરખા દેશમાં વહેંચી પોતાના સાત પુત્રોના નામથી અનુક્રમે સાતે દેશનાં નામ પાડ્યાં હતાં. દરેક પુત્રને તેના નામનો દેશ વારસામાં આપ્યો હતો. (૧ મેધાતિથિ શબ્દ જુઓ). આ દ્વીપમાં ઇશાન, ઉરુશુંગ, બલભદ્ર. શતકેસર, સહસ્ત્રજોત, દેવપાલ અને મહાનસ એ સાત મહાપર્વત આવેલા છે. તેમ જ અનંધા, આયુર્દા, ઉભયસ્પૃશી, અપરાજિતા, પંચપદી, સહસ્ત્રશ્રુતી અને નિશ્વૃતી એ નામની સાત મહા નદીઓ છે. (ભાગ ૦ પંચમ ૦ અં ૨૦), અને (દેવી ભાગ ૦ ૮ સ્કં ૦ અં ૧૩).

શાકધિ. ત્રગડાની સંઘાવાળા વસિષ્ઠ ઋષિના કુળનો એક ઋષિ.

શાકંભરી. ૧ દુર્ગા શબ્દ જુઓ, તેમ જ દેરી શબ્દ જુઓ.

શાંકર. ચંકરે નિર્માણ કરેલું ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

શાંકરવ. ત્રિજા જુગુકુલોત્પન્ન ઋષિ વિશેષ.

શાકલ. એક બ્રહ્મર્ષિ.

શાકલ (૨). ચંદ્રદેશની રાજધાની, (ભાર ૦ સં ૦ અં ૩૫), (ભાર ૦ કં ૦ અં ૩૭). શલ્યની નગરી.

શાકલ (૩). ચંદ્રભાગા અને ધરાવતીની વચ્ચેનો સાંપ્રત પ્રદેશ.

શાકલ (૪). આ નામનો દેશ વિશેષ. મૂળમાં એને “દ્વીપ” કહ્યો છે તે બૂલ છે. ઇન્દ્ર-પ્રસ્થથી એ ધણે જ દૂર ઉત્તરે આવેલો હતો અને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં પ્રતિવંધ્ય રાજ રાજ કરતો હતો. પ્રતિવંધ્યે સહસ્ત્રાણું નના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે દિગ્વિજયમાં યુદ્ધ કર્યું હતું. (ભાર ૦ સં ૦ અં ૨૭-૧૪).

શાકલાયનિ. ત્રગડાની સંઘાવાળા અત્રિના કુળમાં થએલો ઋષિ વિશેષ.

શાકલ્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ, એણે નવસે વર્ષ સુધી શિવનું આરાધન કર્યું હતું, તેથી એ મોટા અંચકાર અને સૂતકાર જોવા થયો. (ભાર ૦ અંતુ ૦ અં ૧૪).

વિદગ્ધાખ્ય નામની ઋકશાખાનો પ્રવર્તક આજ કે બીજો એનો નિશ્ચય કરાતો નથી. શાખા પ્રવર્તક ગમે તે હોય પણ આને યાજ્ઞવલ્ક્યની જોડે જખરો વાદ થયો હતો. વાદમાં આણે યાજ્ઞવલ્ક્યની ઘણી જ નિંદા કરી હતી. એને લીધે એ યાજ્ઞવલ્ક્યના કોપાગ્નિથી બળીને મરણ પામ્યો હતો.

શાકાયન. એક બ્રહ્મર્ષિ, (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

શાકાહાર્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ)

શાકુંતલેય. દુષ્યંત રાજની શકુંતલાને થએલા પુત્ર ભરત તે જ.

શાકુંતેય. શકુનિ નામના અસુરના પુત્ર.

શાકુનેય (૨). દુર્યોધનના મામા શકુનિના પુત્ર, શાકંતેય. પરાશર ઋષિનું નામાન્તર (ભા૨૦ આ૦ ૧૮૮).

શાકંય. સૂયવંશી ઇક્ષ્વાકુળમાં થએલ અંતરિક્ષ વંશના સંજય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુદ્ધોદ.

શાકંયાણુ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ ભુઓ).

શાખ. અનલ નામના વસુંતા પુત્રોમાંનો એક.

શાખ (૨). રકન્દ શરભૂષમાંથી પ્રકટ થઇ શંકર, પાર્વતી, ગંગા અને અગ્નિ એ ચારે બેઠાં હતાં ત્યાં જતાં ચારેના મનમાં એક જ વખતે એવો વિચાર આવ્યો કે આ કુમાર કોનું માન જળવીને તેની પાસે પ્રથમ જઇને નમન કરશે. આ અભિપ્રાય પોતે યોગ બળે જાણી ગયા અને તેમણે તાત્કાળ પોતાનાં જ બીજાં ત્રણ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કર્યાં. તે સ્વરૂપનાં નામ. શાખ, વિશાળ અને નૈઋત્ય. પછી અગ્નિ સમાન તેજસ્વી રકન્દ કુમાર પોતે જ્યાં શંકર બેઠા હતા તેમની પાસે ગયા. બીજાં સ્વરૂપ વિશાળ પાર્વતી પાસે, ત્રિજાં શાખ અગ્નિ તરફ અને ગંગા તરફ નૈઋત્ય સ્વરૂપ ગયું. (ભા૨૦ ૧૦ આ૦ ૪૪).

શાખ-ભરી. દેવીનું સ્થાન વિશેષ. (ભા૨૦ ૧૦ આ૦ ૮૨).

શાહ. વિષ્ણુ ભગવાનનું ધનુષ્ય.

શાટ્યાયન વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિ.

શાટ્યાયનિ (૨). યજુર્વેદનું ઉપનિષદ.

શાંડિલી. શાંડિલ્ય ઋષિની કન્યા. એ પૂર્વ સમુદ્રને તીરે ઋષભપર્વત પર રહેતી હતી. એ મહા તપસ્વિની હતી. એક સમય ગાલવ ઋષિને લઇને ગરુડ ત્યાં આવ્યો હતો ત્યારે આણે એ બંનેનું હિતમ પ્રકારે આતિથ્ય કરી તેમને ભોજન વગેરે આપ્યું હતું. રાત્રે નિદ્રા કરીને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠીને જુએ છે તો ગરુડનાં બધાં પિંછાઓ અને પાંખ ખરી પડ્યાં હતાં. ગાળવે ગરુડને પુછ્યું કે આમ કેમ થયું. ગરુડ કહે મારા મનમાં એમ આવ્યું કે આ બાહુ શિવ, વિષ્ણુ વગેરે રહે

છે. તે સ્થાનમાં ન રહેતાં, બહાર કેમ રહી હશે; આમ મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થવાથી આ પરિણામ આવ્યું હોય તો કાણુ જાણે. પછી ગરુડ અને ગાલવ બંને શાંડિલીને શરણુ ગયા. અને એની પ્રાર્થના કરી. એથી કરીને ગરુડને ફરીથી પ્રથમ જેવાં જ પિંછા અને પાંખો ફુટી. (ભા૨૦ ઉદ્યો ૨૦ ૧૧૪). કેકય દેશના રાજાની કન્યા સુમનાની સાથે શાંડિલીને પતિવ્રતા મહાત્મ સંબંધે સંવાદ થયો હતો. (ભા૨૦ અનુ૦ ૨૦ ૧૨૨) અને (સ્કન્દ-શુ૦ નાગરખંડ ૨૦ ૮૧-૮૨).

શાંડિલ્ય. જગડાની સંઘાવાળા મરીચિના પુત્ર કશ્યપના કુળનો એક ઋષિ. એના કુળમાં એક ઋષિ, દેવતાનું પદ પામીને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ બન્યો છે, સખ્ય અગ્નિનું ગોત્ર શાંડિલ્ય કહેવાય છે.

શાંડિલ્ય (૨). અથર્વણુ વેદનું એક ઉપનિષદ.

શાંડિલ્ય (૩). અગ્નિ જાત એક ઋષિ. (ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩).

શાંત. પ્રિયવ્રતપુત્ર ઇન્દ્રજિતના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એના દેશનું પણ શાંત એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

શાંત (૨). પ્લક્ષદ્રીપમાં આવેલા સાત દેશમાંનો ચોથો દેશ.

શાંત (૩). આપ નામના વસુંતા પુત્રોમાંનો એક.

‘આપસ્ય પુત્રો વૈતજ્યયઃ’

અમઃ શાન્તો મુનિસ્તથા’

(ભા૦ આ૦ ૬૭-૨૧).

શાંત (૪). અહ નામનો વસુંતા પુત્ર.

‘અઙ્ઙઃ સુતસ્તથા જ્યોતિઃ’

શમઃ શાન્ત સ્તથામુનિઃ’

(ભા૦ આ૦ ૬૭-૨૩).

શાંતનવ. શંતનુના પુત્રો વિશેષે કરીને બીજાને આ નામ લગાડાય છે. (ભા૦ આ૦ ૧૦૮-૯).

શાંતનુ. શંતનુ શબ્દ ભુઓ.

શાંતરથ. સોમવંશી આયુ પુત્ર અને નાના વંશના ધર્મસારથિ રાજાનો પુત્ર.

શાન્તા. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષાના કુળના અર્જુન-રાજ રોમપાદની પુત્રી. અને ઋષ્યશૃંગની સ્ત્રી. (ભા ૧૦ વ૦ ૧૧૪-૧૧). કેટલીક જગ્યાએ એને દશરથની પુત્રી અને લોમપાદ દત્તક લીધેલી એમ વર્ણવ્યું છે (ભાગ ૮ સ્કં ૦ ૨૩ સ૦) હરિવંશમાં લોમપાદનું ખીજનું નામ દશરથ કહ્યું છે. (હરિવં ૧ અ૦ ૩૧ શ્લો). ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.

શાંતિ. તુષિત નામના દેવોમાંનો એક.

શાંતિ (૨). દક્ષ પ્રજાપતિએ ધર્મઋષિને આપેલી તેર કન્યાઓમાંની એક. એના પુત્રનું નામ સુખ.

શાંતિ (૩). કર્દમ પ્રજાપતિને દેવહૂતીને પેટે થએલી નવ કન્યામાંની સૌથી નાની કન્યા. એ અથર્વણુ ઋષિની સ્ત્રી હતી.

શાંતિ (૪). વારુણિ અગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. (ભા ૧૦ અનુ ૦ ૩૨-૪૨).

શાંતિ (૫). પૂર્વે થઇ ગયેલો એક ઇંદ્ર. એ પાંડુનો પુત્ર થઇને જન્મ્યો હતો.

શાંતિ (૬). સોમવંશી પૂરુકુળના અજમીદના પુત્ર નીલનો પુત્ર. એના પુત્ર તે સુશાંતિ.

શાંતિ (૭). કાલિંદીને પેટે કૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલા દશ પુત્રોમાંનો એક.

શાંતિદેવા. વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને શ્રમ, પ્રતિશ્રુત વગેરે પુત્રો હતા.

શાલ્લાયન. ત્રણની સંઘાવાળા વસિષ્ઠ કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

શાંખ. આપ નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક.

શાખસ્ત. શ્રાવસ્ત શબ્દ જુઓ.

શાખસ્તી. શ્રાવસ્તી શબ્દ જુઓ.

શારદણ્ડાયનિ. એક ક્ષત્રિ-કેકયી-એની સ્ત્રીનું નામ શ્રુતસેના. દુર્જય વગેરે એના પુત્રો. (ભા ૧૦ અા ૧૨૬-૩૭).

શારદા. સરસ્વતી.

શારદા (૨). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શારદ્વત. ગૌતમાંગિરસમાંનું એક કુળ. (૩ અ-ગિરા શબ્દ જુઓ).

શારદ્વત (૨). શરદ્વતનો પુત્ર કૃપાચાર્ય તે.

શારદ્વતિક. ત્રણની સંઘાવાળા જુગુકુળમાં ઉત્પન્ન થએલો એક ઋષિ.

શારદ્વતી. કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી. દ્રોણની સ્ત્રી. શારદ્વતી (૨). એ નામની એક અપ્સરા (ભા. ૧૦ અા ૧૩૨-૪૬).

શારીરક. યજુર્વેદનું મૂખ્ય-ઉપનિષદ.

શાર્કરાક્ષિ. ત્રણ સંઘાવાળા જુગુકુળનો એક ઋષિ શર્કરાક્ષ ઋષિનો પુત્ર.

શાર્કરવ. એક ઋષિ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એ બ્રહ્માનામે ઋત્વિજ હતો. (ભા ૧૦ અા ૫૩-૬).

શાર્ફલ. રાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો ગ્રુમ દત્ત હતો. (વા. ૨૧૦ યુદ્ધ ૦ સ૦ ૨૦).

શાર્ફલી. કોષાની દિકરીઓમાંની એક. સિંહ, વાઘ, વગેરે એનાથી ઉત્પન્ન થયા છે. (ભા ૧૦ અા ૬૭-૬૧-૬૫).

શાર્યાત. શર્યાતિવંશના હૈહયોનું કુળ.

શાલ. વૃક યાદવને દુર્વાક્ષીને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

શાલંકાયન. વિશ્વામિત્રના વંશનો એક ઋષિ.

શાલંકાયન (૨). શાલંકાયનનું કુળ.

શાલંકાયનિ. ત્રણની સંઘાવાળા અગિરાકુળનો એક ઋષિ.

શાલંકાયનિ (૨). વિશ્વામિત્રના કુળનો એક ઋષિ. શાલકો. એક યક્ષ.

શાલગ્રામ. ગંડકી નદીના મૂળ પાસે આવેલું એક ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભા ૧૦ વન ૦ ૮૨-૧૨૪).

શાલાયનિ. ત્રણની સંઘાવાળા જુગુ કુળનો એક ઋષિ.

શાલાહેલય. એની સંઘાવાળા કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

શાલિ. ત્રણની સંઘાવાળા અગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શાલિગ્રામ. ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ વિશેષ.

શાલિપિણ્ડ. એક સર્પ. (ભા ૧૦ અા ૩૫-૧૪).

શાલિશિરા. મુનીને થએલા દેવગંધર્વ પૈદા એક. (ભા ૧૦ અા ૬૬-૪૪).

શાલિશૂર્પ. એક તીર્થ. (ભા ૧૦ વન ૦ ૮૧-૧૦૭).

શાલિસૂર્ય. શાલિહોત્ર ઋષિના આશ્રમનું નામ. શાલિહોત્ર. કપિલ ઋષિનો પુત્ર. એ અશ્વશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હતો. શાલિહોત્ર ઋષિએ રચેલા અશ્વ-શાસ્ત્રના ગ્રંથને શાલ્યહોત્ર કહે છે. (ભારત વન ૧૦ સં ૨૭૧).

શાલિહોત્રસર. ક્ષેત્ર વિશેષ. ત્યાં પાંડવો ગયા હતા. (ભારત આં ૧૦ સં ૧૬૮-૨).

શાલૂકિની. તીર્થ વિશેષ. (ભારત વન ૧૦ સં ૮૧-૧૩).

શાલૂકિની (૨). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શાલ્મલિ. સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિ. (ભારત આં ૧૦ સં ૧૦૧-૪૦).

શાલ્મલિ (૨). વૃક્ષ વિશેષ. તેની કથા જુઓ, (ભારત આં ૧૦ સં ૧૫૩-૧૫૫-૪).

શાલ્મલિદ્રોષ. પૃથિવીના મત્ત મહાદ્વીપમાં ત્રીજો દ્વીપ. ઇક્ષ્વરસોદ (શેરડીના રસના સમુદ્રની) બહારની બાજુએ હોઇ ચારલાખ યોજન પહોળો છે. એટલી જ પહોળાઇનો સુરા સમુદ્ર, એની બાજુબાજુ વિંટાયેલો છે. અહીં પ્રિય-વ્રતનો પુત્ર યજ્ઞબાહુ રાજ્ય કરતો હતો. એણે આના ભાગ પાડીને સાત દેશ બનાવ્યા. પછી એણે પોતાના સાત પુત્રોમાં અકેકા દેશ વહેંચી આપ્યો. દરેક દેશનું નામ જે પુત્રને આપ્યો તેના નામ ઉપરથી પાડ્યું. યજ્ઞબાહુ શબ્દ જુઓ). આ દ્વીપમાં સ્વરસ, શતશૃંગ, વામદેવ, કુંદ, સુકુંદ, પુષ્પવર્ષ, સહસ્ત્રશ્રુતિ, એ સાત મહાપર્વતો આવેલા છે. તેમ જ એમાં અનુમતી, સિનીવાલી, સર-સ્વતી, કહ્લ, રાજની, નંદા અને વરાકા એ નામની સાત મહાનદીઓ. છે. (ભાગ ૫ સ્કં ૦ અં ૨૦) અને (દેવી ભાગ ૮ સ્કં ૦ અં ૧૨).

શાલ્મલી. ભારતવર્ષીય કેકયદેશની એક નદી. (વાં ૨૧૦ અથો ૧૦ સં ૬૮).

શાલ્યહોત્ર. અશ્વશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ.

શાલ્વ. શાલ્વદેશનો એક રાજા. એ અસુરોંશે જન્મ્યો હતો. જ્યારે કાશીરાજની ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયંવર થયો ત્યારે એ ત્યાં

ગયો હતો. તે વખત એને બીજમની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં હાર ખાઇને એ પોતાને દેશ ગયો હતો. ત્રણે રાજપુત્રીઓનું બીજમે હરણ કરીને હસ્તીનાપુર આણી હતી. કાશી રાજપુત્રી અંબાએ એને મનથી પસંદ કર્યો હતો. અંબાએ બીજમને આ વાત કહીને એની રાજધી એ શાલ્વને ત્યાં ગઇ હતી. પરંતુ બીજમે એનું હરણ કર્યું હતું સખખ શાલ્વે એનો અંગિધાર કર્યો નહિ. રમેચ્છ સૈન્ય લઇને શાલ્વ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લડવા આવ્યો હતો. યુદ્ધમાં એ સાત્ય-કીને હાથે માર્યો ગયો હતો. (ભારત શાલ્ય ૦ અં ૨૦).

શાલ્વ (૨). આ શાલ્વ પણ શાલ્વદેશનો જ હતો. એ રુદ્રમિશ્રીના ત્રિવાહ વખતે કુંડિન-પુર આવ્યો હતો. ત્યાં યાદવો જોડે એનું યુદ્ધ થતાં તેમનાથી પરાલભ પામ્યો હતો. આથી યાદવોનો બહુ દ્રેષ કરતો હતો. કૃષ્ણે જરાસંધ અને શિશુપાળને માર્યાં તે ઉપ-રથી તો એ ધણો જ કક્ષણી ઉઠ્યો હતો. એણે ભૂમિ અયાદવી કરવા સારુ ઘોર તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતા. દેવ, અસુર અને મનુષ્યોથી ભેદાય નહિ એવા વિમાનની એણે રુદ્ર પાસે માગણી કરી હતી. રુદ્રે મયાસુરનું બનાવેલું આવું વિમાન એને આપ્યું. પછી આ વિમાનમાં બેસીને અંતરિક્ષે રહી એણે દારકા ઉપર વૃક્ષ, શિલાઓ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આ જોઇને બધા યાદવો સંજળ થઇને યુદ્ધ કરવા આવ્યા પણ શાલ્વ અંતરિક્ષમાં હોવાથી તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. શાલ્વ ક્ષણમાં ભૂમિપર, ક્ષણમાં અંતરિક્ષમાં, ક્ષણમાં પૂર્વમાં અને ક્ષણમાં બીજી દિશાએ જતો રહેતો. વળી ક્ષણમાં અદસ્ય થઇ જાય અને ક્ષણમાં દેખા દે. એમ થવાથી યાદવો નિરુપાય થઇ ગયા. આ યુદ્ધ વખતે બલરામ દારકામાં નહોતા. તેમ જ કૃષ્ણ પણ ઈંદ્રપ્રસ્થ ગયા હતા.

છેવટે પ્રદ્યુમ્ન આગળ થયો અને એણે

શાલ્વ ઉપર ઘણી જ અસ્તવૃષ્ટિ કરી. પ્રદ્યુ-
ન્નનું કશું વળતું નહોતું. એવામાં શાલ્વના
પ્રધાન દ્યુમાને, પ્રદ્યુન્નને મૂર્છા પમાડી.
પ્રદ્યુન્ન મુર્છામાંથી સત્વર સાવધ થઇ ફરી
યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રદ્યુન્નને શાલ્વના ક્ષેમવૃદ્ધિ
નામના પ્રધાનને હરાવ્યો. આ પ્રમાણે સત્તા-
વીસ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણને આ બના-
વની ખબર પડતાં જ તેઓશ્રી ઇન્દ્રપ્રસ્થથી
આવ્યા, અને શાલ્વની સાથે ધણું જ યુદ્ધ
કર્તું. શાલ્વ અંતરિક્ષમાં હયા છતાં કૃષ્ણે
એને એવો જજ્જર કરી નાંખ્યો કે તે થાકીને
કેટલોક કાળ અંતર્ધાન થઇ ગયો.

અંતર્ધાન થઇને શાલ્વે કૃષ્ણના દૂતના
જેવો જ એક માયાવી દૂત ઉત્પન્ન કરી તેને
કૃષ્ણ પાસે મોકલી કહેવડાવ્યું કે શાલ્વ વસુ-
દેવનું ખંધન કરીને લઇ ગયો છે માટે દેવ-
કાએ મને એ ખબર કહેવા મોકલ્યો છે.
દૂત કૃષ્ણને આ વાત કહેતો હતો એટલામાં
શાલ્વ મૂળ વસુદેવ જેવા જ કૃત્રિમ વસુદેવને
લઇને કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. એણે કૃષ્ણની
ધણી નિંદા અને ઉપહાસ કરીને પોતે આ-
ણેલા કૃત્રિમ વસુદેવનો શિરચ્છેદ કર્યો. એ
જોઇને કૃષ્ણને ધણો શોક થયો. કૃષ્ણના જ્ઞેતાં
જ્ઞેતાં જ દૂત, શાલ્વ અતે કૃત્રિમ વસુદેવ
અંતર્ધાન થઇ ગયા. આ બધી અસુરની
માયા હોઇ શાલ્વના કપટની કૃષ્ણને જાણ
થઇ.

અંતે શાલ્વને સુંદર વિમાનમાં બેઠેલો
જોઇને તેનાપર પોતાની ગદા ફેંકી. વિમા-
નના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા અને શાલ્વ નિરા-
ધાર ભોંય પડ્યો. ભૂમિપર કૃષ્ણ સાથે તુમુલ
યુદ્ધમાં સૈન્ય સહિત એનો નાશ થયો.
(ભાગ૦ ૧૦ ર૬૦ અં ૭૬-૭૭) અને
(ભાર૦ વન૦ અં ૧૪-૨૨). આ શા-
લ્વને અનુશાલ્વ નામે ભાષિતો. (અનુશાલ્વ
શબ્દ જુઓ).

શાલ્વ (૩). ભીમસેને મારેલો એ નામનો
એક રાજા.

શાલ્વ (૪). ભારતવર્ષીય એક દેશ-એ હસ્તિના-
પુરની પૂર્વમાં હતો એમ લાગે છે. (ભાર૦
ભી૦ અં ૯).

શાલ્વસેન. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. (ભાર૦
ભી૦ અં ૯).

શાવસ્ત. શ્રાવસ્ત શબ્દ જુઓ.

શિખંડિની. ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વ રાજની
સ્ત્રી. એને પાવક, પવમાન અને શુચિ એમ
ત્રણ પુત્રો હતા.

શિખંડિની (૨). દ્રુપદ રાજની કન્યા. પૂર્વ
જન્મે એ કાશીરાજની કન્યા અંબા રૂપે
હતી. એ જ પુરુષત્વ પામી શિખંડી કહેવાઈ
હતી. (શિખંડી શબ્દ જુઓ).

શિખંડી. દ્રુપદ રાજ પુત્ર મળવાને રૂઢનું આરા-
ધન કરતો હતો. રૂઢે એને વરદાન આપ્યું
કે તને એક પુત્રી થશે અને તે કાલાનુસાર
પુરુષત્વ પામીને ભીમને યુદ્ધમાં મારશે.
સંતોષ પામીને દ્રુપદ રાજ પોતાને
નગર આવ્યો. પછી થોડે કાળે એની સ્ત્રીએ
ગર્ભ ધારણ કર્યો, અને એને કન્યા પ્રસવી
પરંતુ કન્યા થઇ છે એ ખબર ન પડવા
દેતાં દ્રુપદે એમ જ કહ્યું કે પુત્ર પ્રસવ્યો છે.
તેમ જ સધળાંને પુત્ર પ્રસવની જ વાત કરીને
કન્યાને પુત્રની પેઠે જ જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારો
કર્યો. આગળ જતાં એને ઉપનયન સંસ્કાર
કરીને ધનુર્વિદ્યા વગેરેમાં પ્રવીણ બનાવી.
જ્યારે કન્યા મોટી થઈ અને વિવાહ કરવા
જેવડી થઇ ત્યારે દ્રુપદ બહુ ચિંતામાં પડ્યો.
પણ એની સ્ત્રીએ એને ધીરજ આપી
કહ્યું કે વરદાન સર્વથા વૃથા જ નહિ,
માટે આપ એકાદી રાજકન્યા શોધી વિવાહ
કરો. એમાં આધું પાછું જોશો નહિ. દ્રુપદે
આથી ધીરજ રાખી પોતે પુત્રનો વિવાહ
કરવા ધારે છે એમ બધાને પ્રગટ કર્યું. આ ઉપ-
રથી પશ્ચિમ દશાણુ દેશના રાજા હિરણ્ય-
વર્માએ પોતાની ધણી જ સ્વરૂપવાન કન્યા
આ કૃત્રિમ શિખંડીને વિવાહ વિધીથી આપી.
કેટલેક કાળે હિરણ્યવર્માની કન્યા મોટી
થઇ, એને ઋતુકાળ પ્રાપ્ત થયો એટલે એ

પતિ પાસે એકાંતમાં ગઇ. જુએ છે તો એ પુરુષ નહોતાં સ્ત્રી હતો. કશું બોલ્યા વગર એ બાઇ બહાર આવી. આ વાતને આઠ દસ દિવસ જવા દઇ કાંઇ બહાને સસરાની આજ્ઞા લઇ પોતાને પિએર ગઇ. ત્યાં જઇને એણે આ સમાચાર પોતાના પિતાને જણાવ્યા. આ વાત જાણીને હિરણ્યવર્માને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો અને સૈન્ય લઇને દુપદની જોડે યુદ્ધ કરવા નિઃશ્ચયો. જતાં જતાં એના મનમાં આવ્યું કે કેવળ કન્યાના કહેવાથી આમ જવું ઠીક નથી. પ્રથમ જાતે કાંઇ તપાસ કરવી જોઇએ કે શિખંડી તે ખરેખાર સ્ત્રી જ છે કે કેમ. પછી એણે દુપદને ફતની સાથે કહાવ્યું કે મૂર્ખ, દુષ્ટ તેં આ શું કર્યું? સ્ત્રીનો ચિવાહ સ્ત્રી જોડે કેમ કર્યો? ખેર, આ અપરાધનું શાસન આપવું જ જોઇએ. માટે હું તારે ત્યાં આવું છું. તું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થજે.

હિરણ્યવર્માને સંદેશો સાંભળીને દુપદનું નર હડી ગયું અને હવે શું કરવું એના વિચારમાં પડ્યો. કાંક ભય, અને કાંક ધીરજ મનમાં આણી એણે ફતની સાથે ગોળ ગોળ સંદેશો કહાવી તેને પાછો રવાના કર્યો.

આ વાતની ખબર શિખંડીને પડતાં તે તરત જ નગરમાંથી નાશીને ઘેર અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં જઇને એણે અપવાસ કરીને તપનો આરંભ કર્યો. ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. એ વન સ્થૂલકર્ણ નામના એક યક્ષનું હતું. તે એક દિવસ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચઢ્યો; એણે શિખંડીને આત્મહર્ષક અનુષ્ઠાન કરતો દીઠો. યક્ષે એની પાસે આવીને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? અને અહીં શા હેતુથી અનુષ્ઠાન કરે છે? શિખંડીએ પોતાની બધી હડીકત કહીને પુરુષત્વની માગણી કરી. પરિણામે સ્થૂલકર્ણને એની બહુ દયા આવી. એણે કહ્યું કે મારું પુરુષત્વ તને આ-

પીને તારૂ સ્ત્રીત્વ હું લઉં છું. માત્ર એટલું જ કે તું પુરુષત્વ સંપાદન કરીને તારા નગરમાં જા અને તારે કામ હોય તે પતે એટલે મારું પુરુષત્વ મને પાછું આપજે. તારા આવતા સુધી હું આ વનમાં જ રહીશ. એમ કહીને એણે પોતાનું પુરુષત્વ શિખંડીને આપી પોતે સ્ત્રી થયો. શિખંડીને પુરુષત્વ મળતાં જ એ ત્યાંથી નિકળ્યો તે આવીને પોતાના પિતા દુપદને ધણા હર્ષથી ભેટ્યો. એણે પોતાને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થવાની ખબર પિતાને કરી. (ભારત ઉદ્યોગ ૨૦ ૧૬૫-૧૨૬).

શિખંડી પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરીને આવ્યો જાણીને દુપદને જે હર્ષ થયો તે વરણ્યવ્યો વર્ણવાય નહિ એમ છે. એટલામાં હિરણ્યવર્મા પોતાના સૈન્ય સહિત દુપદપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એને આવ્યો જાણીને દુપદે ફત સાથે કહાવી મોકલ્યું કે મેં આપના ફતની સાથે સંદેશો કહાવ્યો હતો; છતાં આપ યુદ્ધ સારૂ સૈન્ય લઇને પાછા આવ્યા. ભલે સારું કર્યું. મારી તરફથી યુદ્ધની ના નથી. હું તૈયાર જ છું. પણ કેવળ તમારી કન્યાના જ વચનપર વિશ્વાસ રાખીને વર્તન ન કરતાં પહેલાં આપે બીજી સ્ત્રી મારફત તમારા જમાઇની રિયતિ વિષે ખાતરી કરી લીધી હોત તો સારું. એમ કરવાથી બંને પક્ષને ઠીક પડશે. આ ઉપરથી હિરણ્યવર્માએ કેટલીક સ્વરૂપવાન તરણીઓ પાસે શિખંડીની પુરુષત્વને અંગે પરીક્ષા કરાવી. પેલી સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા કરીને શિખંડી જોઇએ એવો પુરુષ છે એવો નિર્ણય કરીને હિરણ્યવર્માને જાહેર કર્યું. હિરણ્યવર્મા આ જાણીને ધણો લાજ પામ્યો. પોતાની કન્યા પર ગુસ્સે થઇને એણે વિનયપૂર્વક નગરમાં આવીને દુપદની ક્ષમા માગી, પોતાના જમાઇને વસ્ત્ર, અલંકાર, હાથી, ઘોડા, રથ છં અનેક વસ્તુઓ આપી સંતોષ પમાડ્યો. પછી દુપદની આજ્ઞા લઇ પોતાને સ્વદેશ ગયો. અહીં શિખંડી પોતાની સ્ત્રીની જોડે ઉત્તમ

પ્રકારે સુખનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં એને ક્ષત્રદેવ, ઋક્ષદેવ વગેરે પુત્રો પશુ થયા.

પોતાની અણી સચવાયા પછી સ્થૂણા-કર્ણને આપેલા વચન મુજબ તેનું પુરુષત્વ તેને પાછું આપવા શિખંડી વનમાં ગયો. પરંતુ ત્યાં તો કાંઈ ચોર જ બનાવ બન્યો હતો. બન્યું એવું કે પોતાનું પુરુષત્વ શિખંડીને આપી પોતે સ્ત્રી બનીને સ્થૂણાકર્ણ પોતાના વનમાં ગુપ્ત રહેતો હતો. એક વખત કુબેર પોતે એ વનમાં અકસ્માત આવી ચઢ્યા. પોતે સ્ત્રી બની ગયો હતો સખ્ય સ્થૂણાકર્ણ કુબેરની હાજરમાં ગયો નહિ. એ ઉપરથી કુબેરે એને શોધવાને દ્રુત મોકલ્યા. તેમણે એને ખોળી કાઢી, આવીને સઘળી સવિસ્તર હકીકત કુબેરને વિદિત કરી. કુબેરે સ્થૂણાકર્ણને પોતાની પાસે તેડાવીને એને શાપ્યો કે તું આવો સ્ત્રી ને સ્ત્રી જ રહેજે. એણે વિનંતિ કરી કે મેં કેવળ પરોપકાર માટે આ રુપ કબ્જિયું હતું, માટે મને આટલી મજા થતી નથી. એ સાંભળીને કુબેરે અનુ-ગ્રહ કર્યો કે જા, જ્યાં સુધી શિખંડી આ પૃથ્વીપર હશે ત્યાં સુધી તું સ્ત્રી રહીશ. એના મરણ પછી તું પૂર્વવત્ પુરુષ થઈશ. આમ કહીને કુબેર ત્યાંથી ગયા પછી સ્થૂણાકર્ણ વનમાં રહેતો હતો, તેવામાં શિખંડી ત્યાં આવ્યો. એણે યક્ષની પ્રાર્થના કરીને આ-ભાર માન્યો ને કહ્યું કે મારું કામ સંપૂર્ણ. હવે તારું પુરુષત્વ પાછું આપવા હું આવ્યો છું. શિખંડીની વાણી સાંભળી યક્ષે એને બધી બનેલી હકીકત કહી. પોતાને થએલા કુબેરના શાપની વાત કરીને કહ્યું કે હવે તું તારા નગરમાં જા અને સ્વસ્થ રહે. મને વચન આપ્યા પ્રમાણે તું મારું પુરુષત્વ પાછું આપવા આવ્યો તેથી મને સતોષ થયો છે. આટલું સાંભળતાં જ શિખંડી આનંદ પામ્યો. એણે પોતાને નગર આવીને આ વાત દ્રુપદને કહી અને પોતે આનંદ કરવા લાગ્યો. (ભારત ઉદ્યોગ અંક ૧૮૮-૧૯૨).

શિખંડી રાજ્યકાર્યમાં બહુ સમજી હોઈ શસ્ત્રાસનમાં પણ નિપુણ હતો. એને તુંબર નામના યક્ષે આપેલી ઘોડાની જોડી એ રથે જોડતો. દ્રુપદની સાથે જ પાંડવોના પક્ષ તરફથી એ ભારત યુદ્ધમાં સામીલ થયો હતો. એના બાણથી જ બીજમ પડ્યા હતા.

ભારતના યુદ્ધના છેલ્લા એટલે અઢારમે દિવસે એ તંત્રમાં નિદ્રા લેતો હતો. અશ્વત્થા-માએ તંત્રમાં જઈને અનેક વીરોને સુતેલા જ કાપી નાંખ્યા તેમાં શિખંડી પણ મરાયો. (ભારત સૌામ સંક ૮). શિખંડિનું મૃત્યુ થતાં જ સ્થૂણાકર્ણ પૂર્વવત્ પુરુષ થયો.

શિખામીવી. ત્રગડાની સંઘાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિખાવર્ણ. ત્રગડાની સંઘાવાળા લૂગ કુળનો એક ઋષિ.

શિખાવર્ત. એક ગંધર્વ.

શિખાવર્ત (૨). એક યક્ષ. (ભારત સંક ૧૦-૧૮).

શિખાવાન. એ નામનો એક ઋષિ. (ભારત સંક ૨૦ અંક ૧૪-૨૦).

શિખિંદવજ. એ નામનો એક રાજા. ચૂડાકાનો પતિ.

શિખિંદવજ (૨). મયુરદંડવજને પણ આ નામથી કહ્યો છે.

શિખિવાહન. શિખિ એટલે મોરનું વાહન હોવાના સખ્યથી કાર્તિકસ્વામીનું એક નામ.

શિત. વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શિતિકંઠ. ત્રીકંક-મહાદેવનું એક નામ.

શિનિ. સોમવંશી પૂરકુળના દુષ્યંતના વંશના મન્યુના પુત્ર ગર્ગરાજનો પુત્ર. આણે તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કર્યું હતું. એ ગાર્ગ્ય કહેવાતો.

શિનિ (૨). સોમવંશી યદુકુળના સાતવત નામના પેટા કુળના સાતવતના વૃષ્ણિનો પુત્ર. યુધા-જિતના બે પુત્રોમાંનો મોટો.

શિનિ (૩). સોમવંશી યદુકુળના ઉપર કહેલા યુધાજિતના અનમિત્ર નામના બીજા દિકરાના

ત્રણ પુત્રોમાંનો વચ્ચેનો પુત્ર. (ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૪). એને સત્યક નામનો પુત્ર હતો. આ શિનિ મોટો શરવીર હતો. વસુદેવ દેવકીના વિવાહકાળે ધણી રાજ્યો વિધન કરવા આવ્યા હતા તે સધળાનો આણે પરાભવ કર્યો હતો. તેમાં સોમદત્ત નામનો રાજાને તો ધાર મારતો હતો પણ દયા આવવાથી છોડી દીધો હતો. (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦-૧૪૪).

શિનિ (૪). સોમવંશી યદુકુળના સાવત નામના પેટાકુળના અનમિત્રના વૃષ્ણના કુળમાં જન્મેલા શર પુત્ર ભજમાનનો પુત્ર. એને સ્વયંભોજ નામે પુત્ર હતો.

શિનિપ્રવીર. એક ક્ષત્રિ-સાત્યકી. (ભાર૦ ૧૦ ૧૯-૨૬).

શિનિવાસ. મેરુની તળેટીના પર્વતોમાંનો એક. શિપિવિષ્ટ. મહાદેવ.

શિભિ. પૂર્વે થઇ ગએલા ઇન્દ્રો પૈકી એક. પાંચ પાંડવોમાંનો એક આનો અવતાર હતો.

શિભિ (૨). ચક્ર મનુને નડવલાની કુખે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

શિભિ (૩). હિરણ્યકશિપુના પુત્રોમાંનો એક. (ભાર૦ આ૦ ૬૬-૧૮).

શિભિ (૪). પ્રહ્લાદના પુત્રોમાંનો એક.

શિભિ (૫). બોજપુર નગરીના ઉશીનર રાજાને માધવીને પેટે થએલો પુત્ર. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ). એને ઔશીનર પણ કહ્યો છે. એ ધણો પરાક્રમી હતો. એ યયાતિનો દોહિત્ર હતો. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૮-૨૦, ભાર૦ સ૦ ૮-૧૦, ભાર૦ વ૦ ૨૦૧-૨, ભાર૦ વિ૦ ૫૩-૧૪, ભાર૦ શાં. ૨૮-૩૯).

શિભિ (૬). સોમવંશના અનુકુળમાં થએલા મહામના રાજાના પુત્ર ઉશીનરના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને વૃષાદર્ભ, સુવીર, ભદ્ર, કેકય અને બૃહદ્ગર્ભ એ નામના પાંચ પુત્રો હતા. આ રાજા મોટા ધર્માત્મા હતો. (ભાર૦ દ્રો૦ સ૦ ૫૮).

આ રાજાના સત્વની પરીક્ષા કરવા દેવા પોતે એક દિવસ બ્રાહ્મણનું રુપ લઇને આવ્યા.

હતા. એમણે આવીને એની પાસે ખાવા સારુ એના પુત્રનું માંસ માંગ્યું. રાજાએ પોતાના બૃહદ્ગર્ભ નામના પુત્રને મારીને એનું માંસ રંધાવ્યું. પણ એટલામાં બ્રાહ્મણ ત્યાંથી કાંઈ ખશી ગયો. સળળ રાંધેલા માંસનું પાત્ર માથાપર મુકીને બ્રાહ્મણની શોધ કરવા નિકળ્યો. તો બ્રાહ્મણને અશ્વશાળા, કેશાગાર વગેરેને સળગાવીને મૂખ્ય રાજ્યમંદિરને લાલ લગાડતો દોડો. આ જોતાં પણ એના મનમાં કાંઈ નિકટ્પ જણાયો નહિ અને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે આ મેં તમારે સારુ માંસ રંધીને આપ્યું છે, તે સ્વીકારો. બ્રાહ્મણે કહ્યું હું તો ખાતો નથી પણ તું જ ખા. આ પરથી રાજા જોવો તે ખાવા જાય છે કે બ્રહ્મદેવ સ્વતઃ પ્રકટ થયા. એનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું કે તું ખરો દાતા છે. પછી એના પુત્રને સળવન કરી તેમ જ અશ્વગાર વગેરે જગાઓને પૂર્વવત્ કરીને પોતે અંતર્ધાન પામ્યા. (ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮૪-૧૮૭-૧૮૮).

શિભિ (૭). ગોપતિ નામના રાજાનો પિતા.

શિભિ (૮). ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક રાજા. એને દ્રોણાચાર્યે રાત્રિયુદ્ધમાં માર્યો હતો. (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૫).

શિભિ (૯). ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ પશ્ચિમ દશાશ્વદેશની પશ્ચિમે હોઇને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં સુરથ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. ત્યાંના રાજાઓ સામાન્ય રીતે શૈબ્ય કહેવાતા. (ભાર૦ સ૦ અ૦ ૩૨).

શિરીષ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

શિરીષક. એક સર્પ. (ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૨-૧૪).

શિરીષી. ત્રિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શિલવૃત્તિ. એક ઋષિ, એને ગંગાના મહાત્મ્યને અંગે સિધ્ધાંતી સાથે સંવાદ થયો હતો.

(ભાર૦ અનુ૦ ૬૫-૧૯).

શિલાચૂપ. ત્રિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

શિલાદર્શનિ. બગડાની સંસાવાળા અત્રિના કુળનો એક ઋષિ.

શિલાસ્થલિ. ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો
એક ઋષિ.

શિલીન. જિત્વા ઋષિનો પિતા.

શિવ. હરિહર શબ્દ જુઓ.

શિવ એવું નામ વેદોમાં જણાતું નથી, પણ વેદોમાં એ દેવને રુદ્ર કહ્યો છે. ત્યાં રુદ્ર શબ્દ એક વચનમાં તેમ જ બહુ વચનમાં વાપર્યો છે. એટલે કે રુદ્ર એક તેમ જ એકથી વધારે મનાતા હશે. મહાન દેવ શિવ એ ભાવનામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં અગ્નિદેવને રુદ્ર કહ્યો છે, અને મરુતોને એના પુત્રો તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ વેદમાં એવા યે મંત્રો છે કે જે ઉપરથી જણાય છે કે અગ્નિ એ જુનો દેવ મનાતો હોય. એને ગીતો-ગાનનો અને યજ્ઞનો અધિપતિ, રોગશામક, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, સુન્દરમાં સુન્દર અને વરપ્રદાન કરનારા દેવ તરીકે કહ્યો છે. પશુ, ગાયો અને ઋષિઓને એ દેવ સુખનો દાતા, સર્વવ્યાધિવિનાશક, પ્રાણી માત્રનો પાળક, જગતમાં રોગનાશક તત્વનો ફેલાવો કરનાર અને પાપને પ્રળી નાંખનાર ગણ્યો છે. એ બળવાન હોષ વજ્ર ફેંકી શકે છે; ધનુષ્ય વાપરી શકે છે; રથા રુદ થાય છે અને જે કાળે સંહારક દેવનું રુપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ઉગ્ર હિંસક પ્રાણી-યોના જેવો જ ભયંકર અને હિંસક વર્ણવ્યો છે.

યજુર્વેદમાં શતરુદ્રિય નામે એ દેવનું લાંબુ સ્તવન છે. એ સ્તવનમાં એનાં ધણાં નામો ગણાવ્યાં છે. ત્યાં ભયંકર નહિ, પણ દયાવાન દેવ, વરપ્રદાન કરનાર, મૂખ્ય સ્વર્ગીય વૈદ્ય, મનુષ્યો, ગાયો, અશ્વો અને ઘેટાં વગેરેની પુષ્કળતા આપનાર દેવ તરીકે એનું વર્ણન છે. એનો વર્ણ રક્ત અને કંઠ નીલ છે. એને હજાર હાથ છે, હજાર નેત્ર છે, હજાર ભાથાથી સજ્જ થએલો છે. વળી કોષ મંત્રમાં એને ત્ર્યંબક એટલે ત્રિનયન અને પશુઓનો પાળક કહ્યો છે. અથર્વ

વેદમાં પશુઓનો પાળક છતાં એને ઉગ્ર પણ કહ્યો છે. એક સ્તવનમાં એને વિનવ્યો છે કે મનુષ્યોમાં ક્ષય, ઝેર અને અગ્નિ ન ફેલાવતાં આપ બીજો પધારો.

ધ્રાક્ષણ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રુદ્ર જન્મ્યો, ત્યારે એ રડ્યો. સંસ્કૃતમાં રુદ્ર ધાતુ રેવાના અર્થમાં વપરાય છે. રડવાના સખ-બથી પ્રળપતિએ એનું નામ રુદ્ર પાડ્યું. એણે પોતાના પિતાને પોતાનું નામ પાડવાને આઠ વાર વિનતિ કરી એથી ભવ, સર્વ, પશુપતિ, ઉગ્રદેવ, મહાદેવ, રુદ્ર, ઇશાન અને અસની એવાં એનાં આઠ નામ પાડ્યાં છે. એ ગ્રંથોમાં દેવોની યાચના ઉપરથી રુદ્રે પ્રળપતિ જે પોતાની પુત્રી સાથે નક્ષરો સંબંધ રાખતો હતો, એને વિધી નાંખ્યો હતો એમ કહ્યું છે.

ઉપનિષદોમાં વળી રુદ્રનું સ્વરુપ જુદું જ કહ્યાયું છે. તથા દેવોના પુષ્પવાથી એણે કહ્યું કે ‘હું સર્વ વસ્તુઓની પૂર્વ હતો; હું હાલ પણ છઉં અને હવે પછી ભવિષ્યમાં પણ હોઇશ’. ‘મારી પછી કોઇ નહિ હોય. હું શાશ્વત છઉં, તેમ હું અશાશ્વત છઉં; હું જ્ઞેય છઉં અને હું અજ્ઞેય છઉં; હું પ્રલ્લ છઉં અને હું પ્રલ્લ નથી.’ વળી એક જગાએ કહ્યું છે કે ‘એ જ રુદ્ર છે, એ જ ઇશાન, એ જ સ્વર્ગીય, એ જ મહાદેવ અને એ જ મહેશ્વર’ છે. ‘રુદ્ર એક જ છે. બીજો હોઇ શકે જ નહિ; એ આ યજ્ઞ: જગતને નિયમમાં રાખે છે, અને ઉત્પાદક છે. જીવવાન ભૂત માત્ર એનામાં અને એની સાથે જ રહે છે. એ રક્ષણ કર્તા છે. પ્રલયકાળે એ સધળી વસ્તુ માત્રનો નાશ કરે છે’. ‘એને આદિ, મધ્ય કે અન્ત નથી. એ એક સર્વવ્યાપ્ત વિસ્મય પમાડે એવો, દિવ્ય, સુખદ, સૌમ્ય ઉમાપતિ છે. શ્રેષ્ઠદેવ, ત્રિલોચન, મહાન અને સ્વયંપ્રકાશિત, શાંત અને નીલકંઠ છે. એ જ પ્રલ્લા છે. એ જ શિવ છે. એ જ ઇન્દ્ર છે. એ અનાશવંત, મહાન અને પોતાના તેજ

વડે જ પ્રકાશિત છે. એ જ વિષ્ણુ છે; એ જ પ્રાણ છે, એ જ આસ છે. જે જે અનાશ-વંત હવું, છે અને હશે, તે બધું એનું જ રૂપ છે, એને જાણ્યો એટલે મૃત્યુ છત્યું. મોક્ષનો ખીન્ને કાષ્ટ રસ્તો એ વગર છે જ નહિ”.

રામાયણમાં શિવને મોટો દેવ કહ્યો છે, પણ તે વ્યક્તિ તરીકે. એ વિષ્ણુની સાથે કાષ્ટ વખત લટે છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રની સાથે પૂજ્ય છે એમ કહ્યું છે. છતાં એ રામનું પ્રમુલ્ક અને અંશાવતારીપણું સ્વીકારે છે. એ વિષ્ણુથી ઉતરતી પદ્મીનો દેવ હોય નહિ, એવું એનું વર્ણન છે.

મહાભારતમાં પણ સમગ્ર રીતે વિષ્ણુ-શ્રીકૃષ્ણને બંધાના કરતાં વિશેષ માન મળે છે; છતાં કેટલીક જગ્યાએ શિવને મોટો કહ્યો છે, અને વિષ્ણુએ અને કૃષ્ણે એની પૂજા કરી છે. એમાં કહ્યું છે કે મહાદેવ એ સર્વ વ્યાપક છતાં અગોચર છે. એ જ જગતનો સર્જનહાર છે અને એને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર વગેરે સંધાના દેવો, બ્રહ્માથી માંડીને પિશાચ ધરાધરી પૂજે છે. આમ છતાં પણ આ પુસ્તકમાં શિવ અને વિષ્ણુ સ્પર્ધા કરતા હોય એવો ભાસ થાય છે. એની શક્તિયો સંબંધે જે ઇસારા અહીં કર્યા છે તે આગળ જતાં પુરાણોમાં વ્યક્ત થાય છે. શિવ અને કૃષ્ણ એમાં નાનું મોટું કાષ્ટ નથી અને બન્ને એક જ રૂપ છે એમ ખતાવવાનો યત્ન દેખાઇ આવે છે. છેવટે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુ શિવરૂપ છે અને શિવ વિષ્ણુ રૂપ છે, તેમાં તફાવત જ નથી.

પુરાણોમાં તો જે દેવ સંબંધી અમુક પુરાણ હોય તે દેવની જ મહત્તા દેખાડવાનો પ્રયત્ન થયા છે. જુની આખ્યાયિકાઓ અને મંત્રોયો ઉપરથી અનેક કલ્પિત વાતો ઉપજવી કાઢી, જે દેવ સંબંધી એ ખાસ પુરાણ હોય તેની જ મહત્તા બતાવીને તેને જ સૌથી મહોટો

વર્ણવ્યો હોય છે. જેમકે ગણેશપુરાણમાં, ગણેશ, વાયુ પુરાણમાં વાયુ વગેરે વગેરે.*

કાળે કરીને વેદમાંના રુદ્રદેવે મહાન અને શક્તિમાન શિવનું રૂપ કર્યું છે અને એને ત્રિમૂર્તિમાં પદ પ્રાપ્ત થયું છે. આખરે એ સંહારક કરનાર દેવ મનાઇ એની શક્તિયો ઘણી વિસ્તૃત બની ગઇ છે. સંહાર પછી સર્જન હોય છે જ; એટલે શિવ શંકર રૂપે પાછું પુનઃ સર્જન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે શિવ સંહારક અને સર્જનહાર દેવ-ઇશ્વર કહેવાવા માંડ્યા, અને એને મહાદેવ-સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવ એ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ.

ઘણાખરા ધર્મોમાં હોય છે એમ સર્જનહાર તરીકે ઉત્પાદક શક્તિના ચિન્હ તરીકે એ લિંગરૂપે પૂજ્ય છે. એ રૂપે જ અગર ઉત્પાદક શક્તિના ખીજ સ્ત્રીશક્તિના રૂપ તરીકે યોનિના ચિન્હ તરીકે એની પૂજા સર્વત્ર થાય છે. પ્રજોપતિ એ ગૃહ-ખ્યાલમાં ન આવે એવી-આખત હોઇ, જ્યાં જ્યાં સર્જન સંબંધી વાત આવે ત્યાં ત્યાં એનાં જ રૂપક અપાયાં છે. પૂર્ણ કરનારના જ્ઞાનની ભૂમિને લઇને જુદી જુદી ભાવનાઓને

કુટનોટ—પુરાણોની અમુક દેવની સરાહગતની વાત લખતાં એક રમુજ વાત લખવાનું મન થાય છે. સ્વ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ અહીં-અમદાવાદમાં સ્મૃત કોઝ કોર્ટના જજ હતા. તેઓ સંસાર સુધારામાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેતા. અમારા સંસ્કૃત અધ્યાપક સ્વ. વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી.....પાસે કાંઇ સંસાર સુધારાનું પુસ્તક લખાવતા હતા. શાસ્ત્રીજી વર્ગમાં નવરા થાય કે થોડું લખે. એક દિવસ એમ લખતા જોઇને પુછ્યું કે આપ શું લખો છો ? એઓશ્રીએ કહ્યું કે રા, બા. સંસાર સુધારાનું પુસ્તક લખાવે છે. મેં કહ્યું મહારાજ ! આપ આવું પુસ્તક લખો આપણે ? શાસ્ત્રીજી કહે “અમારે. શા છે ? અમને તો કહે તો ખૂટ-પુરાણ લખી આપીએ, કે ખૂટ મહારાજ બધો સંસાર તારા વડે જ છે ! અમારે શા ? દક્ષણ આપે કે બસ !”

સ્થાન મળ્યાં છે. વસ્તુતઃ લિંગ અને યોનિ એવો ખ્યાલ ધરાધરી ઉપાસકને આવતો નથી.

શિવનું ત્રિજનું સ્વરુપ મહાયોગી તરીકે છે. યોગી રુપે એ સદા ધ્યાનમગ્ન જ રહે છે. સદા ઉચ્ચ તપ કરનાર મહા તપસ્વી છે. એમના ચમત્કાર અને શક્તિયો અગાધ હોઈ, શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એઓ બ્રહ્મ સ્વરુપ જ બન્યા છે. આ સ્વરુપે એ દિગંબર છે. ધૂર્જટી છે. એમની સંહારક શક્તિને અંગે એ ભૈરવ છે. ભૂત, પિશાચ વગેરે યોનિયોના અધ્યક્ષ તરીકે એ ભૂતપતિ કહેવાય છે. એમનો વાસ બહુધા સ્મશાનમાં હોય છે. સર્પો એ એમનાં આભૂષણો છે. એ રંડમાળા ધારણ કરે છે. ભૂતગણો એમની હઝૂરમાં હમેશ રહે છે. કેટલીક વખત ભાંગ, ધંતુરો, આકડો વગેરે માદક પદાર્થોથી ઉન્મત્ત બની પોતાની દેવી-શક્તિની સાથે નૃત્ય કરે છે. એમનું નૃત્ય લાસ્ય નહોતાં તાંડવ છે-એમનાં વાઘો પણ શૂંગી, ડમરુ, રણશિંગુ વગેરે છે. પોઠીઓ-નંદી એ એમનું વાહન છે. ત્રિશૂળ, શૂળ, ધનુષ્ય એ એમનાં આયુધો છે. એમના ધનુષ્યનું નામ પિનાક છે. શિવ સર્વાંગે સુંદર, અને એક રુપે ઘણા જ સૌમ્ય છે. સર્વાંગે સુંદર હોઈ એ વર્ણો કપુરંગૌર છે. સ્વભાવે બહુ ભોળા અને દયાળુ છે. એમના બાલમાં બમરોની વચ્ચે ત્રિજનું નયન છે. એમાંથી નિકળતો અગ્નિ ઘણો પ્રચંડ છે. પોતાના જટાનૂથ ઉપર અર્ધચંદ્ર ધારણ કરે છે. પોતે ધ્યાનસ્થ હતા તે વખત દેવાનું હિત કરવાના હેતુથી કામદેવે એમના મનમાં પ્રવેશી વ્યથા કરી પાર્વતી સંભારાવ્યાં. આ ઉપરથી ક્રોધ કરી કામદેવ-મદનને એમણે પોતાના ત્રિજન નયનના અગ્નિ વડે જ બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યો હતો. એમને પૂજવામાં ઘણી સામગ્રીઓનો ખપ પડતો નથી. પાણી, ચંદન અને બીલીપત્ર એટલાથી જ એ પ્રસન્ન થાય છે. સહજ

પ્રાર્થનાથી પણ રાજ રાજ થઈ જાય એવા સહજસંતોષી છે. આ ઉપરથી એમનું નામ આસુતોષ પડ્યું છે. એટલા ભોળા છે કે વરપ્રદાન કરવામાં આધુનું પાણું જોતા જ નથી.

પ્રલય કાળે પણ એ જ ત્રિજન નયનમાંથી નિકળતો અગ્નિ જ દેવોથી માંડીને સર્વભૂત માત્રનો નાશ કરશે. પૂર્વે બ્રહ્માને પાંચ મુખ હતાં. શિવની સાથે અમર્યાદિત સંભાષણ કરવાને લીધે એમણે એનું એક મસ્તક કાપી નાંખ્યું હતું. ત્યારથી બ્રહ્મા ચતુર્મુખ જ છે. કાશીમાં વિશ્વેશ્વર નામની એમની વિભૂતિ ઘણી જ પવિત્ર અને પૂજનિય મનાય છે. એમનો ચિરવાસ હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર છે.

સ્વરુપ, પરાક્રમ, અને ટેવ વગેરેને લઇને શિવનાં ઘણાં નામ છે. અધોર, આસુતોષ, ઇશ્વર, ગિરીશ, ગિરિજાધર, ગિરિજાપતિ, ગંગાધર, જટાધર, જલમૂર્તિ, ત્રિલોચન, ત્રિનયન, ત્ર્યંબક, ત્રિશક્તી, ત્રિપુરારી, ધૂર્જટી નંદીશ, નંદીશ્વર, નંદીવાહન, નીલકંઠ, પંચાનન, પિનાકી, બ્રહ્મ, ભૈરવ, ભૂતપતિ, ભૂતનાથ, ભગવત, મદનાતક, મહાદેવ, વિરુપાક્ષ, વિશ્વનાથ, વિશ્વેશ્વર, વૃષભધ્વજ, વ્યાઘ્રાંબર-ધારી, વ્યોમકેશ, શંકર, શંભુ, શક્તપાણી, શિવ, સર્પભૂષણ, સ્મરહર, સદાશિવ, સ્થાણુ, હર વગેરે વગેરે.

શિવ (૨). વિતસ્ત્યનો પુત્ર એક બ્રાહ્મણ. એનો પુત્ર શ્રવા. (ભારતીય અનુ. ૮-૩૨).

શિવ (૩). પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇશ્વરિજ્ઞના સાત પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર. એનો દેશ એને નામે જ પ્રસિદ્ધ છે.

શિવ (૪). પ્લક્ષદ્વીપમાંનો જલો દેશ.

શિવ (૫). ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

શિવ (૬). ક્રાંતિપણુ રુદ્રનું સામાન્ય નામ.

શિવ (૭). ત્રણની સંસારવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિવ (૮). નિત્યમુક્ત શિવની સઘળી વિભૂતિ-ઓનું-મૂર્તિયોનું સામાન્ય નામ.

શિવકર્ણ. ત્રણની સંસારવાળા વસિષ્ઠ કુળનો એક ઋષિ.

શિવકાર્ણી. અચ્છેદ ક્ષેત્રમાંની સતીની મૂર્તિ-વિભૂતી.

શિવકુંડ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

શિવદ્વતી. પાર્વતીની એક શક્તિ.

શિવધારા. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

શિવમતી. ત્રણની સંસારવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિવલિંગ. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ.

શિવલિંગ (૨). ભૂમિ ઉપર શિવની વિભૂતિ-મૂર્તિ.

શિવલોક. નિત્યમુક્ત શિવ જ્યાં સાકાર રહે છે તે લોક. કૈલાસ શબ્દ આ અર્થમાં કેટલાક વાપરે છે પણ તે ખરુંખર નથી.

શિવા. શિવની શક્તિ.

શિવા (૨). અનલ વસુની સ્ત્રી. (ભાર૦ આ૦ ૬૭-૨૫).

શિવા (૩). ભારતવર્ષીય એક નદી. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૫).

શિવા (૪). અંગિરસ ઋષિની બાયાં. (ભાર૦ વન૦ ૨૨૭-૩).

શિવાઓ. એ નામના વેદપારગ સિદ્ધ બ્રાહ્મણો, જેઓ દક્ષિણ દિશામાં રહેતા અને પરમપદને પામ્યા હતા તે. (ભાર૦ ઉદ્યો૦ ૧૦૯-૧૮).

શિવોદ્ભેદ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

શિશિર. મેરુ પર્વતની તળેટી આગળના પર્વ-તોમાંનો એક.

શિશિર (૨). ધર નામના વસૂના પુત્રોમાંનો એક.

શિશિર (૩). વિશ્વામિત્ર કુળમાં થએલો એક ઋષિ.

શિશિરગિરિ. હિમાલય પર્વતનું એક નામ. (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૨).

શિશુપાલ. સોમવંશના યદુપુત્ર કોષ્ટાના ન્યામધના પુત્ર વિદર્ભરાજના ત્રિજા, સૌથી નાના, પુત્ર રામપાદના કુળમાં જન્મેલા દમધોષ રાજાનો

પુત્ર. વસુદેવની ભગિની શ્રુતશ્રવા એની મા થાય. ચેદિરાજનો વંશજ હોવાથી એને ચેદ નામે પણ કહ્યો છે. એ હિરણ્યકશિપુના અંશે જન્મેલો હતો. એને જન્મકાળે ત્રણ આંખો અને ચાર હાથ હતા. એણે જન્મતાં જ ગર્દભના જેવો સૂર કાઢ્યો હતો. એ સાંભળી ચેદિરાજને અને એની માને બહુ દુઃખ થયું હતું. એમણે એવો વિરુપ અને અસ્વભાવિક અયવયવાળો અને ભૂંકનાર પુત્ર નકામો જાણી એને ફેંકી દેવાવવાનું ધાર્યું. ફેંકી દેવાની તૈયારી હતી એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે “એનો ત્યાગ કરશો નહિ. એ પુત્ર શ્રીમાન અને બલવાન થશે.” એ સાંભળીને રાજા રાણીએ આકાશવાણી તરફ નમસ્કાર કર્યા અને પુછ્યું કે એનું મૃત્યુ કેનાવડે થશે એ કૃપા કરીને કહો. તેથી આકાશવાણી ફરી થઈ કે “જેના ખોળામાં આને બેસાડતાં એના બે હાથ અને ત્રિજીવ નેત્ર ખરી પડે એ આનો શત્રુ સમજવો અને તેને હાથે એનું મૃત્યુ છે.” ટુંકામાં ચેદિરાજને આવો અમતકારી પુત્ર થયો છે એ હકીકત સાંભળીને દેશદેશના રાજાઓ દમધોષ રાજાને મળવા આવતા; અને જે જે આવે, તેના ખોળામાં શિશુપાલને આપતા.

આ બનાવની દ્રાગ્ધામાં કૃષ્ણબલરામને જાણ થઈ. શિશુપાળની મા, વાસુદેવની બહેન એટલે કૃષ્ણબલદેવની ફાઇ થાય. તેથી ફાઇને મળવાના અને છોકરાને જોવાના ધરાદાથી કૃષ્ણબલરામ શુકિતમતી નગરીમાં આવ્યા. એઓ રાજાને અને પોતાની ફાઇને મળ્યા, તે વખત ફાઈએ પોતાના પુત્રને પહેલો બળરામ અને પછી કૃષ્ણના ખોળામાં આપ્યો. જેવો એને કૃષ્ણના ખોળામાં મૂક્યો કે એની ત્રીજી આંખ અને બે હાથ ખરી પડ્યાં ! શ્રુતશ્રવા આ જોઇને ભયભીત થઇને કૃષ્ણને કહેતા લાગી કે દેવવાણી પ્રમાણે આ પુત્રનું મૃત્યુ તારે હાથે છે. માટે તું મને વચન આપ કે “હું એને મારીશ નહિ.” કૃષ્ણે કહ્યું

કે દેવની આકાશવાણી જોટી પડે નહિ પણ ફાઈ, તમારા માનની ખાતર હું એના સો અપરાધ ક્ષમા કરીશ. ફાઈને આથી શાતા થઇ. એણે કૃષ્ણઅળદેવને કાંઇ દિવસે સુધી પરાણા રાખ્યા. છેવટે ફાઈની આસા લઇ બન્ને ભાઈઓ દારકા ગયા.

શિશુપાળ દિવસે દિવસે મોટા થયો તેમ તેમ પરાક્રમી પણ થયો. એ જોઇને વિદર્ભના ભીષ્મક (ભીમક) રાજના મોટા પુત્ર રુક્મીએ પોતાની બહેન રુક્મણીને એને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. દમધોષ રાજ સપરિવાર કુંડિનપુર આવ્યો. લગ્ન અગાઉ કરવાનાં બધાં કર્મ કર્યાં. પરંતુ આ વિવાહ સરેતોરે થયો નહિ. રુક્મણીની પોતાની ઇચ્છા કૃષ્ણને વરવાની હોવાથી, તેણે મુદામ માણસ મોકલી કૃષ્ણને કહાવ્યું. કૃષ્ણ તરત જ એની વહારે ધાયા. એમણે રુક્મણીનું હરણ કર્યું, અને અપમાન પામી શિશુપાળને પાછું શુકિતમતી જતું પડ્યું.

ત્યારપછી કેટલેક કાળે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિરે રાજસય યત્નો આરંભ કર્યો. એ સમારંભમાં દેશદેશના રાજાઓ એકઠા થયા હતા. શિશુપાલ પણ ત્યાં આવ્યો હતો. તે સમયે બધામાંથી અગ્રસ્થાને પ્રથમ પૂજા કોની કરવી યોગ્ય છે, એ સંબંધે ઉઠાપોઠ થયો. ભીષ્મે મત આપ્યો કે અગ્રપૂજા કૃષ્ણને ઘટે છે. આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને ગંધ સમર્પવા ઉઠ્યા. શિશુપાલથી આ દાહું ખમાયું નહિ. એણે ભીષ્મની અને કૃષ્ણની નિંદા કરવા માંડી. પણ કોઇએ એના બોલવા ઉપર લક્ષ જ આપ્યું નહિ. એ જોઇને એ એવો તો ગુસ્સે થયો કે સભામાં ઉભા થઇને ઘાંટા પાડીને કહેવા લાગ્યો કે:—અરે, અહીં મોટા મોટા દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિએ વિદ્યમાન છતાં, એક ગોવાળના પુત્રની પૂજા થાય છે, એ સારું દેખાતું નથી. આમ કહીને એણે ભીષ્મને અનેક અપશબ્દો સંભળાવ્યા. એ સાંભળીને ભીષ્મના પક્ષના રાજાઓ લડવાને

તત્પર થઇ ઉભા થઇ ગયા. આ જોઇને ભીમને ધણો ક્રોધ આવ્યો અને શિશુપાળ પર ધાયો. પણ દ્રોણાચાર્યે એને પકડીને બેસાડ્યો. ભીષ્મે ભીમને શાંત પાડ્યો. એમણે શિશુપાળના જન્મકાળની હકીકત સંભળાવીને કહ્યું કે તારે એ શું બોલે છે તે તરફ ધ્યાન જ આપવું નહિ. એના મરણ સમય પાસે આવ્યો છે. માટે જ એ આવી બડબડ કરે છે. એ સાંભળીને ભીમ શાંત થઈને બેઠો.

ભીમને શાંત થઇને મુંઝા બેઠેલો જોઇને શિશુપાળને વધારે આવેશ આવ્યો. એણે ભીષ્મને કહ્યું અરે, તમે ભીમને વારો છો શું કરવા? એને મારા પર ધસી આવવા તો ઘો! પછી જુવો કે હું એના પ્રાણ લઇ લઉં છું કે નહિ? પુનઃ ભીષ્મને સંબોધીને કહ્યું કે હે મૂર્ખ, ડોકરા, નપુંસક ભીષ્મ! આ સભામાં અનેક મહાન મહાન વ્યક્તિઓ—રાજા છતાં તું આ ગોવાળીઆના પુત્રની પૂજા અને સ્તુતિ કરીને બીજાઓનું અપમાન કરે છે? તારી આ કરણી બદલ શું કહીએ? પછી કૃષ્ણને અનેક દુર્ભાષણથી ધાવી લઇ કહેવા લાગ્યો કે અરે તું તો કેવળ નીચ દાસ છે. તને જે રાજ કહેતું હોય તે બલે કરે. પરંતુ મારા મનથી તો તું મૂળે રાજ જ નથી. જે મૂર્ખ તારી પૂજા કરવાનું કહે છે, તેને જો, અમણાં જ મારી નાખું છઉં. શું વધારે કહું? તારી મરણ હોય તો તું પણ મારા સામે લઢવા આવી જા. જો કે હું તારો વધ કરું છું કે નહિ! આ પ્રમણે જરાસંધને વધ વગેરે અનેક વાતો કાઢી કાઢીને એણે કૃષ્ણની પાર વિનાની નિંદા કરી.

અત્યાર સુધીના બનાવ બનતાં કૃષ્ણ જાનામાના બેશી રહ્યા. પણ જ્યારે ઉપર કહેલાં છેલાં વાક્યો કહીને શિશુપાળ જાનો રહ્યો એટલે કૃષ્ણે મંદ અને મૃદુ વાણીએ બોલવાનો આરંભ કર્યો.

તેઓ શ્રી બોધ્યા કે:—અહો સધળા ઋષિયો

અને રાજાઓ ! આ શિશુપાલ મારી ફાઇનો પુત્ર છે. એણે અમારા સાતવત કુળ ઉપર દ્રેષ લાવીને અમને ઘણા પ્રકારે પીડા કરી છે. એણે મારી દ્વારકાપુરીને આગ લગાડી; ભોજ-રાજા રૈવતક પર્વતપર ક્રીડા સાફ ગયા હતા ત્યારે એમને એકલા જોઇને ખાંધીને લઇ ગયો; મારા પિતા વસુદેવ યદુ કરતા હતા ત્યારે યજ્ઞના અશ્વને મારીને એણે યજ્ઞમાં વિધન કર્યું; બધુ નામના યાદવની સ્ત્રીનું, તેમ જ ભરાનું અનીતીભર્યું હરણ કર્યું; (ભાર૦ સં ૬૮-૧૮). આ શિવાય પણ એણે મારી પૂંઠ પાછળ મારા ઘણા અપરાધ કર્યા; મારી ફાઇને મેં વચન આપ્યું હતું, તદ્દનુસાર એનાં કૃત્યો સામું ન જોતાં એને લપા કરી છે. હાલ પણ તમારા બધાની સાનિધ્ય ભીષ્માદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું, તેમ જ મારું અપમાન કર્યું છે. એના અપરાધો સો ઉપર ચઇ ગયા છે. માટે હવે હું એના અપરાધ સહન નહિ કરું. આમ બોલીને એમણે પોતાનું દિવ્ય ચક્ર શિશુપાલ તરફ ફેંક્યું ! ચક્રને એનું મરતક ધડથી છૂટું પડી એ સલામાં જ તત્કાળ મરણ પામ્યો. (ભાર૦ સં ૨૦ ૪૫, અને ભાગ ૧૦ ૨૬૦ ૨૦ ૭૪).

શિશુપાળને ધૃષ્ટકેતુ, સુકેતુ, કરકષ, શરભ વગેરે પુત્રો અને રેણુમતી નામે એક કન્યા હતી. શિશુપાલના મરણ બાદ ધૃષ્ટકેતુ રાજ્ય-ગાદી પર બેઠો. એણે રેણુમતી યુધિષ્ઠિરના ભાઇ નકુળને વરાવી. એના પુત્રો સુકેતુ અને ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા હતા. (ભાર૦ ૬૦ ૩-૩૨, દ્રોણ ૧૨૫-૩૯; આ ૬૩-૧૮).

ઉપર કહેલી શિશુપાલે હરણ કરેલી ભરા એની ઓરમાન માના ભાઇની એટલે પોતાના ઓરમાન મામાની દિકરી હતી. એ વિશા-લપુરીના રાજાની કન્યા હોઇ એના પિતાએ એને કરુષ દેશાધિપતિના પુત્રને આપી હતી.

છતાં શિશુપાલ એના પતિનું રુપ ધારણ કરીને એને છલ કરીને હરી ગયો હતો.

શિશુમાર. સ્વાયંભુ મન્વંતરનો એક પ્રજાપતિ. એણે પોતાની કન્યા બ્રમી ધ્રુવને પરણાવી હતી. **શિશુરોમા.** એક સર્પ વિશેષ. (ભાર૦ આ ૫૭-૧૦).

શિષ્ટ. ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવને એની બીજી સ્ત્રી ધન્યાને પેટે થએલો પુત્ર-એની સ્ત્રીનું નામ સુચ્છ્યા હતું. એને રિપુંજય, વૃત્ત, કૃપ અને વૃક નામના ચાર પુત્રો હતા. (મત્સ્ય ૨૦ ૪).

શિક્ષ. ઋષભ પર્વત પર રહેનારા ગાંધર્વો માહેનો એક.

શીઘ્ર. સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના ધ્રુવસંધિ રાજાના પુત્ર સુદર્શનનો પૌત્ર, અને અગ્નિવર્ણ રાજાનો પુત્ર, મરુ રાજા એનો પુત્ર થાય.

શીઘ્રગ. સંપાતીના પુત્રો પૈકી એક.

શીઘ્રા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ ભી ૯-૨૯)

શીતતોયા. પુત્રાર્થે વરુણની સ્ત્રી બનેલી, ભૂમિ ઉપરની એ જ નામની નદીની મૂર્તિમાન દેવતા. એના પુત્રનું નામ શ્રુતયુધ. એ ભારત યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. (શ્રુતયુધ શબ્દ જુઓ).

શીતતોયવહા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભાર૦ વન ૮૮-૨૫).

શીતપૂતના. રુદ્ર માતૃગણમાંની એક. (ભાર૦ વન ૨૦ ૨૭૦-૨૮)

શીતવન. એક ક્ષેત્ર વિશેષ. (ભાર૦ વન ૮૧-૫૯)

શીતવૃત. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

શીલા. વિદ્યાચળમાંથી નિકળનારી એક નદી.

શુક. ઋષભપર્વત ઉપરનો એક ગંધર્વ.

શુક (૨). કૃષ્ણદ્રૌપાદન વ્યાસનો પુત્ર. ધૃતાર્થી નામની અસ્રરા શુક્રી-પોપટીનું રુપ લઇને ભૂમિપર ફરતી હતી. તે દિવ્ય રુપ ધારણ કરેલી એક વખત વ્યાસની દષ્ટિએ પડી. એને

જેઘને વ્યાસનું વીર્ય પડ્યું. તેમાંથી થએલા પુત્રનું નામ શુક પડ્યું. વ્યાસને આ પુત્ર શિવના પ્રસાદથી થયો હતો. એ જન્મથી જ જ્ઞાની હતો. પરંતુ એનામાં પોતાના જ્ઞાનનું રહેજ ધમંડ હતું. તેથી વ્યાસે એને આજ્ઞા કરી કે તું પ્રથમ જનક રાજા પાસે જઈને પછી તારે જવું હોય ત્યાં જજે. તે પરથી એ બહુલાશ્વ જનકની પાસે ગયો. ત્યાં જતાં એને પોતાના જ્ઞાનનું ધમંડ ઉતરી જઈ એ અભિમાન રહિત થયો. (ભારત શાંતિ ૦ અં ૩૨૪-૩૨૫). અને (દેવીભાગ ૧ સ્કં ૦ અં ૧૪).

કૃષ્ણદ્વૈપાયને કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણનવાળું ભાગવત રચ્યું હતું, તે આને ભણાવ્યું હતું.

શુકે કહ્યું છે કે:—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसंमितं ॥

अध्विष्वान् द्वापरेऽस्मिन् पितुर्द्वૈપાયનાદहम् ॥

આ જ ભાગવત એણે આગળ ઉપર પરીક્ષિત રાજાને સંભળાવ્યું હતું. (ભાગ ૧ સ્કં ૦ અં ૧૬).

શુક બહિર્ષદ નામના પિતરની કન્યા પીવરી અથવા વીરણીને પરણ્યો હતો. એને કૃષ્ણ, ગૌરમ્ભ, શંભુ, ભૂરિસુત, અને જય નામે પાંચ પુત્રો અને કૃત્વી અથવા કીર્તિમતિ નામે એક કન્યા હતી. આ કન્યા સોમવંશી પૂરુકુળના પાર અથવા વિભ્રાજ રાજાના પુત્ર નીપ કિંવા અણ્ણક રાજાને વરાવી હતી. (ભાગ ૯ સ્કં ૦ અં ૧૧), (દેવી ભાગ ૧ સ્કં ૦ અં ૧૬), (મત્સ્ય ૦ અં ૧૫) અને (હરિવંશ ૦ અં ૧).

શુક (૩). ધરાવાને મારેલા શકુનીના ભાઇઓમાંનો એક. (ભારત ભી ૦ અં ૯૦)

શુક (૪). રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો હેર-ફત હતો.

શુક (૫). રાવણપક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો અમાત્ય હતો. (ભારત વન ૦ સ્કં ૪).

શુક (૬). એ નામનો એક યાદવ.

શુક (૭). એક પક્ષો. એને સહેન્દ્રની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભારત અંત ૧૧).

શુકનાભ. રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ (વા ૦ રા ૦ સુંદ ૦ સં ૬).

શુકરહસ્થ. યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

શુકી. કશ્યપ વડે તામ્રાને થએલી કન્યામાંની એક. ભૂમિપર શુક પક્ષીઓની માતા. (ભારત આં ૬૭-૫૯).

શુકી. (૨). એકની અંકસંજ્ઞાવાળા અનલાની કન્યા.

શુકિતમતી. ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નિકળેલી નદી વિશેષ.

કાશિકા સુકુમારી ચ મન્દગા મન્દવાહિની।

કૃપા ચ પાશિની ચૈવ શુક્તિમન્તામ્જાસ્તુ

તા: ॥ ૩૨ ॥

(મત્સ્ય-૧૧૪.)

વિમલા જશ્વલા ચૈવ તથા ચ ભૂતવાહિની।

શુક્તિમન્તી શુની લજ્જા સુકુટા દ્વાદિકાઽ

પિ ચ ॥ ૨૬ ॥

(મત્સ્ય-૧૧૪.)

શુકિતમતી (૨). શુકિતમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી એ નામની એક નદી. (ભારત આં ૬૪-૪૮, ભારત ભી ૦ ૬-૩૫).

શુકિતમતી (૩). શુકિતમતીને તિરે આવેલી એદિ દેશની રાજધાની. ધ્રુષ્ટકેતુની નગરી (ભારત વન ૦ ૨-૫૭). એના કોલાહળ નામના પર્વતપરથી ઉપરિચર વસુની ભાર્યા ગિરિકાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. (ભારત આં ૬૪-૫૧).

શુકિતમાન. ઉજ્જયિ પાસે આવેલો વિંધ્યગિરિ-માળાનો પશ્ચિમ ભાગ, એક ઉપપર્વત. (ભારત સં ૩૧-૫, ભારત ભી ૦ ૬-૧૧). એ ભક્ષાટ દેશની પૂર્વે આવેલ છે. એમાંથી કાશિકા, સુકુમારી, મંદગા, મંદવાહિની, કૃપા અને પાશિની નામે નદીઓ નિકળે છે.

શુક. ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

શુક (૨). વારણિભૂગુના પુલોમાને પેટ થએલા

સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. એના બાઇનું નામ વ્યવન. એને શતપર્વા નામની સ્ત્રી હતી. (ભારં ૭૦ ૧૧૭-૧૩). એની કુખે ત્વષ્ઠાધર, અત્રિ, રૌદ્ર અને કર્મો એમ ચાર પુત્રો થયા હતા. એ અસુરોનો પુરોહિત હતો તેથી પ્રસ્તુત પુરંદર ઇન્દ્રે પોતાની જયંતી નામની કન્યા એને સુહિર્વર્ષક પરણાવી હતી. એને પેટે એને પ્રસિદ્ધ દેવયાની નામે કન્યા હતી. (મત્સ્યં ૨૫ ૪૭). પ્રિયવ્રતની પુત્રી ઉર્જસ્વતી પણ એની સ્ત્રી હતી, અને એને પેટે પણ એને દેવયાની નામે પુત્રી હતી. (ભાગ ૫. સ્કં ૨૫ ૧). એની દેવી નામે પુત્રી વરુણની ભાર્યા હતી. (ભારં ૨૫ ૬૭-૫૨). અસુરો દેવોને પીડા કરીને નાશીને ભૂગુની સ્ત્રીના અંતઃપુરમાં ભરાઈ બેસતા. એ બાઇના તપોબળે ક્રોધથી ત્યાં જવાનું નહોતું. તેથી અસુરોનું આશ્રયસ્થાન નાશ કરવાના હેતુથી એની માને વિષ્ણુએ મારી નાંખી હતી. (વાયુ ૯૭; દેવી ભાગ ૪-૧૧; મત્સ્યં ૨૫ ૪૭). શુક જબરો યોગ જાણનારો હતો. પોતાના યોગબળે એણે કુબેરના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કુબેરનું ઘણું દ્રવ્ય લઈ લીધું. (ભારં ૨૫ ૨૬૫-૬). આથી કુબેર શંકર ભગવાનને શરણ ગયો. શુક કુબેરના શરીરમાંથી નિકળી શંકર ભગવાનની સામે આવી ઉભા અને મનમાં વિચાર કર્યો કે મારે તે અહીં ઉભા રહેવું, બીજો નાશી છૂટવું કે શંકરને શરણે જવું. શંકરે એને મારવાને ત્રિશૂળ લીધું એટલે શુક ત્રિશૂળની અણીપર બેસી ગયો. શંકરે ત્રિશૂળને વાળી એનું ધનુષ્ય બનાવી દીધું. એમ વાળી દીધેલા ધનુષ્યનું નામ પિનાક પડ્યું. શુક શંકર ભગવાનના હાથ ઉપર બેસી ગયો. જીવે શંકરે એને પકડીને મોમાં મૂકી દીધો. ત્યાં ગયા છતાં પણ મુકો નહિ. આથી શંકરે દેહનાં બધાં દાર બંધ કરી દીધાં જેથી એ જઠરાગ્નિમાં બળવા લાગ્યો. એણે પેટમાં રહે રહે શંકરની ઘણી સ્તુતી કરી. શંકરે કહ્યું

મારા લિંગને રસ્તે નિકળ. પણ એ એવો ધભરાઈ ગયો હતો કે એને લિંગનું દાર સમજાય નહિ. પણ આખરે એ રસ્તે બહાર પડ્યો. અને પાર્વતીની પ્રાર્થના કરી હું આપનો પુત્ર છું. શંકર ભગવાન એને મારવા ઉદ્યુક્ત થયા એટલે પાર્વતી વચ્ચે પડ્યાં અને કહ્યું કે એ જેવી રીતે બહાર આવ્યો તે પરથી એ મારો પુત્ર થયો. એને મરાય નહિ. આ રસ્તે પેટમાંથી બહાર આવવાને લીધે એનું શુકનામ પડ્યું. (ભારં ૨૫ ૨૬૫-૩૨). ઘણા ગ્રંથોમાં આ શુકને ભાગવ કહ્યો છે.

શુકે (૩). શર્પાતિનો પુત્ર. એણે પાંડવોને ધનુર્વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. (ભારં ૨૫ ૧૩૩-૫૧).

શુકે (૪). એ નામનો એક પાંડ્યાલ ક્ષત્રિ. એ પાંડવના પક્ષનો હતો અને એને કર્ણે માર્યો હતો. (ભારં ૨૫ ૫૧-૪૬-૪૭).

શુકે (૫). વૈશ્રવણનો એક ધનાધ્યક્ષ.

શુકે (૬). વારુણ કવિના આઠ પુત્રોમાંના ચોથા ઉશનાનું બીજું નામ.

શુકે (૭). વર્ષના ક્રમમાં ત્રિજે મહિનો. એની પૂર્ણિમા જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં આવે છે જેથી એને જ્યેષ્ઠ-જેઠ મહિનો કહે છે. એ મહિનામાં મિત્ર નામનો આદિત્ય સૂર્ય-મંડળનો અધિપતિ હોઈ, એની સાથે અત્રિ ઋષિ, મેનકા અપ્સરા, હાહા ગંધર્વ, તક્ષક નાગ રથસ્વન યક્ષ, અને પૌરુષય રાક્ષસ એ સંચાર કરે છે. (ભાગ ૧૨ સ્કં ૧૧ ૨૫ ૨૫).

શુકે (૮). વિષ્ણુપદ પર્વતપર બેસીને ધર્મરથ રાજની સાથે યજ્ઞસંબંધી સોમપાન કરનાર એ નામનો એક રાજા (મત્સ્યં ૨૫ ૪૮).

શુકે (૯). હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શુકે (૧૦). એ નામનો એક નાગ. એ અશ્વાઠ માસના આદિત્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (ભાગ ૧૨ સ્કં ૨૫ ૧૧). ૧૩ મો શુચિ શબ્દ જુઓ.

શુકાચાર્ય. બગડાની સંજ્ઞાવાળો શુક તે જ.

શુકલ. ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાનીની કૃપે થએલા છ પુત્રોમાંનો ત્રિજ્ઞે પુત્ર.

શુકલ (૨). ભારતના યુદ્ધમાં કર્ણે મારેલા પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. (ભારત ૬૦ અંક ૫૬).

શુકલ (૩). કૌંચદ્રીપનો એક પર્વત.

શુકલા. કૌંચ દ્વીપની એક નદી.

શુગ. ભરદ્વાજગિરસ કુલમાં થએલો એક ઋષિ.

શુચિ. પ્રાયશ્ચિત્તને સારુ કરેલો અગ્નિ. (ભારત ૧૦ વાંક ૨૨૩-૨૪).

શુચિ (૨). વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર. (ભારત અનુક ૭-૫૪).

શુચિ (૩). સુઆહુ નામના ચેદિરાજાનો એક વેપારી વણઝારનો નાયક. (ભારત ૧૦ ૬૪).

શુચિ (૪). અગ્નિને સ્વાહાને પેટે થએલા ચાર પુત્રોમાંનો ત્રિજ્ઞે પુત્ર. સૂર્યને ઉદેશીને કરવાનો હવન આ અગ્નિમાં થાય છે તે ઉપરથી એને સૌર પથ કહ્યો છે. આ અગ્નિ વાનપ્રસ્થોને પૂજ્ય છે.

સુચિ (૫). ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વરાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એ પૂર્વે અગ્નિ પુત્ર હતો.

શુચિ (૬). ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શુચિ (૭). વારુણિભૃગુના સાતપુત્રોમાંનો એક. ત્રિજ્ઞે પુત્ર તે.

શુચિ (૮). આર ભાર્ગવ દેવોમાંનો ભાર્ગવદેવ.

શુચિ (૯). વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શુચિ (૧૦). વિદેહ વંશના શતદુન્ન જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સનદાજનક હતું.

શુચિ (૧૧). સોમવંશી આયુપુત્ર અનેનાનો પૌત્ર અને શુદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ત્રિકકુત.

શુચિ (૧૨). પૂરુકળના અજમીદવંશના કુરુપુત્ર સુધનુના જરા સંધ વંશના વિપ્ર નામના રાજાનો પુત્ર. ક્ષેમરાજા એનો પુત્ર થાય.

શુચિ (૧૩). સોમવંશી યદુકુળના સાતવતના પુત્ર અંધકના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રિજ્ઞે પુત્ર.

શુચિ (૧૪). ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનારો ઇન્દ્ર.

શુચિ (૧૫). ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

શુચિ (૧૬). મહિનાઓના અનુક્રમમાં ચોથો મહિનો (ચૈત્રી વર્ષ પ્રમાણે). એ મહિનાની પૂર્ણિમા પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં હોવાથી એનું નામ અશાઢ પડ્યું છે. આ મહિનામાં સૂર્ય-મંડળનો અધિપતિ વરુણ નામનો આદિત્ય હોય છે. અને વસિષ્ઠ ઋષિ, સહજન્યા અપ્સરા, હ્રદ્ ગંધર્વ, સહજન્ય યક્ષ, ચિત્રરવન રાક્ષસ અને શુક નાગ આ બધાં આદિત્યની સાથે સંચાર કરનાર હોય છે. (ભા. ૧૨ સ્કં. ૨૦ અંક ૧૧).

શુચિકા. એક અપ્સરા. (ભારત ૧૦ ૧૩૨-૬૪).

શુચિશ્રવા. શ્રીમન્નારાયણ. (ભારત ૧૦ ૩૫૨-૨૬).

શુચિસ્મિતા. પ્રાધાની કન્યાઓ અપ્સરામાંની એક. (ભારત ૧૦ ૧૦-૧૧).

શુચી. તામ્રાને પેટે કશ્યપથી થએલી કન્યાઓમાંની એક.

શુડિક. કર્ણે પોતાના દિગ્વિજયમાં જીતેલો દેશ વિશેષ. (ભારત ૧૦ અંક ૨૫૪). આ દેશ કેષ બાણુએ અને કયાં હતો તે ઉપલબ્ધ નથી.

શુદ્ધ. સોમવંશી આયુપુત્ર અનેના રાજાનો પુત્ર. શુચિ નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

શુદ્ધ (૨). ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

શુદ્ધાસ્પદ. તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૧૦ ૮૧-૭૭).

શુદ્ધોદ. પુષ્કર દ્વીપની આસપાસનો મીઠા પાણીનો મહાસમુદ્ર, એ ચોસક લાખ યોજન પહોળો હોઈ એની આબુબાણુ દસ કરોડ યોજન પહોળી સ્વર્ણમય ભૂમિ આવેલી છે.

શુદ્ધોદ (૨). સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ વંશના શાક્ય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ લાંગલ અથવા પુષ્કલ રાજા હતું.

શુનક. ધૃતાચી અને વ્યવનના પુત્ર પ્રમતિના પુત્ર રુરુનો પુત્ર. મેનકાને પેટે વિશ્વાવસુથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રમદરા એની સ્ત્રી થાય. પ્રમદરાને મેનકાએ નહીં તોરે નાંખી દીધી

હતી. ત્યાંથી દયાલુ સ્થૂલકેશ ઋષિએ પાળાને મોટી કરી આ નામ પાડ્યું. સ્થૂલકેશના આશ્રમમાં એકદા રુઠ આવ્યો હતો. એ પ્રમદ્ધરને જોઇ મોહિત થયો અને ઋષિએ એ કન્યા એને આપી. રુઠ અને પ્રમદ્ધરનો પુત્ર તે આ શુનક શાનકનો પિતા. (ભાર૦આ૦ ૮; ભાર૦ સ૦ ૪; ભાર૦ અનુ૦ ૮).

શુનક (૨). સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના ગૃત્સમદ નામના પુત્રનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શૌનક રાજા. (ભાર૦ આ૦ ૬૮-૭૮).

શુનક (૩). વિદેહવંશી ઋત સંસાવાળો જનકનો પુત્ર. વીતિહવ્ય જનક તે આનો પુત્ર થાય.

શુનક (૪). રિપુંબ્ય રાજાનો દુષ્ટ અમાત્ય એણે રિપુંબ્ય રાજાને મારીને પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. (૩ રિપુંબ્ય શબ્દ જુઓ).

શુન:પુચ્છ. ભૃગુકુલોત્પન્ન અજગર્ત નામના પ્લાહ-ણનો પુત્ર. ત્રણ લાહઓમાં આ જ્યેષ્ઠ હતો.

શુન:શેષ. ભૃગુકુલોત્પન્ન અજગર્ત નામના પ્લાહ-ણનો વચેટ દિકરો એના સંખંધી હકીકત મળે છે કે:-સૂર્યવંશી પ્રસિદ્ધ હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને બહુ કાળ પર્યંત સંતતિ નહોતી. આથી એણે વસિષ્ઠની પ્રાર્થના કરી કે મારે સંતતિ થાય એવું કરો. વસિષ્ઠે એને વરુણનું આરાધન કરવાનું સૂચ્યું. હારશ્ચન્દ્રે લાગલું જ આરાધન કરવાનું શરુ કર્યું. કેટલેક કાળ એની ભક્તિ વડે વરુણ પ્રસન્ન થયો અને વરદાન આપ્યું કે તને પુત્ર થશે, પણ તે થાય એટલે તું મને એનો ભોગ આપજે. આ બોલી હરિશ્ચન્દ્રને બહુ દુષ્કર તો લાગી પણ એને કબૂલ કર્યું. વરુણ તથાસ્તુ કહીને સ્વસ્થાન ગયા પછી કેટલેક કાળે હરિશ્ચન્દ્રને ત્યાં પુત્ર પ્રસવ્યો. એણે એનું નામ રોહિત પાડ્યું.

હરિશ્ચન્દ્રને ત્યાં પુત્ર થતાં જ વરુણે આવીને એણે કહ્યું રાજા તને પુત્ર થયો, હવે એ પુત્રનો તું મને યજ્ઞ કરીને ભોગ આપ. રાજા કહે હજી એને દસ દિવસ તો થયા નથી.

એને દસ દિવસનો થવા દો. દસ દિવસ પછી વરુણની માગણીના જવાબમાં એણે મહિનાની મહેતલ માગી. પછી વળી કહ્યું એને દાંત આવ્યા પછી આપીશ. આ પ્રમાણે ચૂડાકર્મ (હજમત કરાવીને) શિખા રાખવાનો સંસ્કાર, ઉપનયન સંસ્કાર, સમાવર્તન વગેરે થયા પછી આપીશ, એમ બહાનાં કાઢ્યાં. આમ એણે વરુણની માગણી પાછી ઠેલ્યા કરી. આ વાતની રોહિતને ખબર પડવાથી એના મનમાં આવ્યું કે જરુર પિતા મારો ભોગ વરુણને આપશે, માટે અહીંથી નાશી છૂટયા હોઇએ તો ઠીક. એમ ધારી એ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

વરુણ આમ ધણીવાર આશ્વા ભંગ થયો હતો. પણ જ્યારે રોહિત જતો રહ્યો ત્યારે તો એ કેપાયમાન થયો, અને હરિશ્ચન્દ્રને જળદરનો વ્યાધિ થયો. રોહિતે અરણ્યમાં આ વાત જાણી એટલે એના મનમાં આવ્યું કે પિતાને વ્યાધિ મુક્ત કરવો જોઈએ. આમ ધારીને એ ઘેર આવવા નિકળ્યો. પણ પ્રાણ કાને વહાલા ન હોય? જવું કે ન જવું એવી મનમાં ધડબાંગ કરતો હતો, તેવામાં અજગર્ત નામનો અતિશય દ્રવ્ય લોભી પ્લાહણ એને મળ્યો. રોહિતે એને સહેજ જ પુછ્યું કે તારે કેટલા પુત્ર છે? પોતાને ત્રણ પુત્રો છે એવું અજગર્તે કહેતાં રોહિતે પુછ્યું કે તું દ્રવ્ય લેછીને તારો એકાદ પુત્ર વરુણને ભોગ આપવા આપીશ? લોભી અજગર્તે લોભના માર્યા તરત જ હા કહી. રોહિતે એને પોતાની સાથે નગરમાં આણ્યો અને એને એની ઇચ્છામાં આવે એટલું દ્રવ્ય આપ્યું. અજગર્તે આપેલા વચેટ પુત્રને હરિશ્ચન્દ્ર પાસે લઇ જઇને રોહિતે બધી હકીકત કહી. કહ્યું કે આ પ્લાહણપુત્રનો ભોગ આપીને આપ વ્યાધિ મુક્ત થાઓ.

પછી હરિશ્ચન્દ્રે લાગલી જ યજ્ઞની તૈયારી કરી, ઋત્વિજોની નિમણૂક કરી, એણે વિશ્વા-

મિત્રને હોતા નામના ઋત્વિ જ કરાવ્યા. જમદગ્નિને અધ્વર્યુ, અને અયાસ્ય ઋષિને ઉદગાતા કરાવ્યા. તેમ જ વસિષ્ઠને ધ્રુવાને પદે સ્થાપીને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ધન્વન્તે પ્રસન્ન થઇને હરિશ્ચન્દ્રને સુવર્ણનો રથ આપ્યો. (ભારત સં ૨૦ અં ૧૨). દુંકામાં શુન:શેપને પશુ કદ્ધીને યજ્ઞમાં ભોગ આપવાના પશુને બાંધે છે તે યજ્ઞ સ્તંભની સાથે બાંધ્યો. યજ્ઞનું કાર્ય ચાલ્યું અને પશુનો વધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. એ જોઇને શુન:શેપે મોટીથી રડવા માંડ્યું. આ જોઇને શામિત્ર કર્મ કરનાર-યજ્ઞમાં પશુને મારનાર ઉપઋત્વિજ-શામિતાએ એનો વધ કરવાની ના કહી. લોભીઓ અછગર્ત યજ્ઞ જોવાને ત્યાં જ રહ્યો હતો, એણે આગળ આવીને કહ્યું કે હું વધ કરવાને તૈયાર છું. બધાંએ એને વાર્યો. આ જોઇને વિશ્વામિત્રને શુન:શેપની ધ્રુવી દયા આવી. વિશ્વામિત્રે એને વરુણનો મંત્ર આપીને એની પાસે એનો જપ કરાવ્યો. જપ કરતાં જ વરુણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયા અને હરિશ્ચન્દ્રને કહ્યું કે તારો બલિ-ભોગ મને પહોંચી ચૂક્યો. આમ કહીને હરિશ્ચન્દ્રને બાધિમુક્ત કરી, યજ્ઞ સમાપ્ત કરાવી, પોતે અંતર્ધાન થયા. શુન:શેપને દેવે બચાવ્યો તે ઉપરથી એનું દેવરાત્ર એવું નામ પડ્યું.

વરુણના ગયા પછી શુન:શેપે વિચાર કર્યો કે હવે મારે આવા નિર્દય પિતાને ત્યાં જવું ઉચિત નથી; પણ સલાસદો કહે તેમ કરું. આવો વિચાર કરી એણે બધાને પુછ્યું કે હું હવે આપનામાંથી કોનો પુત્ર કહેવાઉં તે કૃપા કરીને કહો. સલામાં આથી ઉદાપોહ થઇને વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રના મંત્રોપદેશથી એ ઉગર્યો છે, સળખ એ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર થઇ ચૂક્યો. આ સાંભળતાં જ એ વિશ્વામિત્રની સાથે ચાલ્યો ગયો. પોતે ભૂથ જોત્રનો હતો તે બદલીને કૌશિક ગોત્રી થયો.

વિશ્વામિત્રે એને પોતાના પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠવ આપી મુખ્ય ઠેરવ્યો. વિશ્વામિત્ર કુળમાં એ પ્રખ્યાત મંત્રદષ્ટ થઇ ગયો છે. (ભારત અનુ ૨૦ ૩ અને દેવી ભાગ ૮ સપ્તમ ૨૬૦ અં ૧૪-૧૭).

શુનરસખ. ત્રિદશી સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરેલો ધન્વ. (ભારત અનુ ૧૪૨-૪૫).

શુની. ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નિકળતી એક નદી. શુનોલાંચુલ. અછર્ગના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

શુભ. સ્વાયંતુ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને શ્રદ્ધાને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો એક.

શુભા. સુબળ નામના ગાંધાર રાજની પુત્રી. (ભારત આં ૧૧૯-૧૦).

શુભા (૨). યૌદ્ધસ્પતિની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. શુભાકગદ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો કાષ્ઠ ક્ષત્રિ. (ભારત આં ૨૦૧-૨૨).

શુભાકગી. સોમવંશી કુરુરાજની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ વિદુર થયું હતું. (ભારત આં ૬૩-૪૨).

શુભાનનં. કદુપુત્ર નાગમાંનો એક.

શુભ. નિશુંભનો મોટો ભાઇ. (શુંભ નિશુંભ શબ્દ જુઓ).

શુભ (૨). તારકાસુરનો સેનાપતિ. (મત્સ્ય ૨૦ અં ૧૫૧).

શુભ (૩). રામની સેનાનો એક વાનર (વાં ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં ૪૦).

શુંભનિશુંભ. શુંભ અને નિશુંભ આ બે અસુરો ભાઇઓ થતા હતા. એમણે પુષ્કર તીર્થમાં અયુત વર્ષ તપ કરીને ધ્રુવદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. એમણે વર માગ્યો કે અમે અમર થઇએ. પણ ધ્રુવદેવે તે કબૂલ ન રાખતાં બીજું કોઇ માગવાનું કહ્યું; એટલે એમણે માગ્યું કે અમે પુરુષ વ્યક્તિથી મરીએ નહિ. ધ્રુવદેવ તથાસ્તુ કહીને અંતર્ધાન થયા, એટલે એમણે ત્રિલોકને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. ચંડ, મુંડ, રક્તખીજ, ધૂમ્રલોચન વગેરે અનેક અસુરો એમને આવી મળ્યા. પછી એ બધાએ

મળીને શુંભને રાજા બનાવ્યો અને પોતે એની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં શુંભે ભૂમિ માત્ર જીતી લેઈ ઇન્દ્રલોકમાં જવા માંડ્યું. ઇન્દ્રનું પદ ખૂંચી લઈ લોકપાલોનો અધિકાર પણ લઈ લીધો. આથી દેવો નાશીને પર્વતની કંઠરાઓમાં રહેવા લાગ્યા. (દેવી ૦ ભાગ ૦ ૨૬-૦૫ ૨૫ ૦ ૨૧).

આ પ્રમાણે શુંભના ત્રાસને લઈને દેવો ધણા કાળ સુધી અરણ્યમાં રહ્યા. પછી બૃહસ્પતિની સલાહથી હિમાલય પર્વત પર લાંબા કાળ પર્વત દેવીનું સ્તવન કર્યું. દેવીએ પ્રસન્ન થઈને દેવોને અભય આપ્યું. દેવીએ તરત જ કાલરાત્રિ અથવા કાલિ નામે શક્તિ ઉત્પન્ન કરી. એ શક્તિને સિંહારૂઢ કરીને શુંભ-નિશુંભના નગર તરફ મોકલી. શક્તિએ એમના નગરની સમીપ જઈ પ્રથમ તો મધુર અને સુરવરથી ગાયન કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમ જ એણે પોતાનું રૂપ પણ એવું તો મનોહર બનાવ્યું કે અસુરો એને જોતાંવાંત મોઢ વડે આંધળા ભીંત જ બની ગય. એટલામાં એ શક્તિ ચંડ મુંડની દબે પડી. એમણે તરત જ જઈને શુંભનિશુંભને આ વર્તમાન દેખા. તે ઉપરથી એણે પોતાના સુગ્રીવ નામના દૂતને શક્તિને પોતાની પાસે લઈ આવવા સારુ મોકલ્યો. સુગ્રીવ શક્તિની સાથે કાંઈ વાતચીત કરીને પાછો ગયો. એણે જઈને શુંભનિશુંભને કહ્યું કે:-એ સ્ત્રી ધણી ઉત્તમ છે, પણ કહે છે કે જે મને યુદ્ધમાં જીતશે તેને હું વરીશ. (દેવી ભાગ ૦ ૫ ૨૬-૦ ૨૨-૨૩). તે ઉપરથી તેમણે ધૃમ્મલોચનને શક્તિને પોતાની પાસે પકડી લાવવા મોકલ્યો. એણે શક્તિની જોડે બહુ શૃંગારસભર્યું ભાષણ કરી કહ્યું એક બાઈ-ઓમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેને તું પરણ. આ સાંભળી દેવીએ એને ધિક્કારી કાઢ્યો અને પરિણામે એની સાથે યુદ્ધ કર્યું, જેમાં ધૃમ્મલોચન શક્તિને હારે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ચંડ અને મુંડ આવ્યા, એમની પણ

એ જ વલેહ થઈ. (દેવી ભાગ ૫ ૨૬-૦ ૨૪-૨૬). પછી શક્તિને રક્તબીજની સાથે યુદ્ધ થયું. અને એના મરણ પામ્યા ઉપરથી શુંભ અને નિશુંભ જાતે આવ્યા. (રક્તબીજ શબ્દ જુઓ). પરિણામે નિશુંભ અને શુંભ બન્ને મરણ પામ્યા (દેવી ભાગ ૦ ૨૬-૦ ૫ ૨૫ ૦ ૩૦-૩૧).

શુભાનન. કદુપુત્ર નાગમાંનો એક.

શુભ. દૈવત મન્વંતરના વૃષ્ણના અવતારનો પિતા શુદેવ. ઉદક ઋષિનો પિતા.

શુબકરેવતી. એક દેવતા વિશેષ. (૧ અધિક શબ્દ જુઓ).

શૂન્યબંધુ. સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન તૃણમિંદુ રાજર્ષિનો મધ્યમ પુત્ર.

શૂર. મગધ દેશનો પ્રાચીન રાજા. સૂર્યવંશી દશરથ રાજાની સ્ત્રી સુમિત્રાનો પિતા, અને લક્ષ્મણનો આજ્ઞ.

શૂર (૨). સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્ય રાજાના પુત્રોમાંનો એક. એનું બીજું નામ શરસેન પણ હતું.

શૂર (૩). ચંદ્રવંશી યદુકુળના સાતવતના પુત્ર વૃષ્ણના વંશના બીજા વૃષ્ણના પૌત્ર વિદુરથના પુત્ર ચિત્રરથનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભજમાન.

શૂર (૪). સોમવંશી યદુકુળના સાતવત અન્વયમાં જન્મેલા અનમિત્ર રાજાના વૃષ્ણ નામના પુત્રના વંશના હરિકના પુત્ર દેવમીઢ રાજાનો પુત્ર. એ આર્યક નાગની કન્યા ભોળને પરણ્યો હતો. ભોળનું બીજું નામ પારિષા હતું. ભોળને પેટે એને વસુદેવ અથવા આનકદું-દુભિ, દેવભાગ, દેવશ્રવસ, આનક, સંભ, શ્યામક, કંક, શમીક, વત્સક, વૃક એમ દસ પુત્ર અને પૃથા, શ્રુતદેવા, શ્રુતકીર્તિ, શ્રુતશ્રવા અને રાજધિદેવી એમ પાંચ કન્યા હતી, આમાંથી પૃથાને દુર્ગાદેવી તરીકે લીધી હતી. અને પાંડુ રાજાને પરણાવી હતી, શ્રુતદેવાને કસપ દેશના વૃક્ષર્માને, શ્રુતકીર્તિ કેકય દેશના ધૃષ્ટકેતુને, શ્રુતશ્રવા ચેદિદેશના દમધાપ

રાજને અને રાજાધિદેવી અવંતીના રાજ
જયસેનને દીધી હતી. આ શર રાજના
કુળમાં કૃષ્ણને લઇને યાદવો શૌરિ સંઘા વડે
પ્રસિદ્ધ થયા હતા, (ભારત ૨૦ અા ૧૦ ૬૮-
૧૨૯).

શૂર (૫). જયદ્રથનો મિત્ર એક રાજ. (૩
જયદ્રથ શબ્દ જુઓ).

શૂર (૬). વસુદેવને મદિરા નામની સ્ત્રીથી થએલા
પુત્રોમાંનો એક.

શૂર (૭). કૃષ્ણને ભદ્રને પેટે થએલા પુત્રોમાંનો
એક.

શૂરતર. એક રાજ. આ રાજ ધણો બળવાન
હોઇ એણે પટચર નામના રાક્ષસને માર્યો
હતો. એ પોતાના રથને લીલા રંગના અશ્વો
જોડાવતો. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષે લઢ્યો
હતો. (ભારત દ્રો ૦ અા ૨૩).

શૂરભૂ. ઉત્તરેન રાજની દિકરીઓમાંની એક.
એ વસુદેવના ભાઇ શ્યામકની સ્ત્રી હતી.

શૂરભૂમિ. શરભુનું બીજું નામ.

શૂરસેન. દેશ વિશેષ. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એ
બે દિશાએ આવવાને સખએ એના બે ભાગ
થાય છે. વધારે હકીકત સારુ એ અક્ષરોના
ક્રમમાં યોગ્ય સ્થળે જોવું.

શૂરસેન (૨). કાર્તવીર્ય રાજના પુત્ર શરનું
નામાન્તર.

શૂરસેન (૩). પાંડવ પક્ષનો પાંચાલનો ક્ષત્રિય
વિશેષ. ભારતના યુદ્ધમાં એને કર્ણે માર્યો હતો.
(ભારત કર્ણ ૦ અા ૪૩-૧૫).

શૂરસેના. આ દેશની રાજધાની મથુરામાં હતી.
(ભારત લી ૦ ૯-૩૯).

શૂરસેના. સોમવંશી પૂરના પુત્ર પ્રવીરની બાર્યા.
એનો પુત્ર તે મનરથ.

શૂર્પણખા. વિશ્રવા ઋષિને કૈકસીને પેટે થએલી
પુત્રી. દશગ્રીવ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ
એમની બહેન. એ પરણ્યા નેવડી થઇ
એટલે રાવણે એને કાલકેય અસુરોના
અધિપતિ વિદ્યુન્જયને પરણાવી હતી.
પરંતુ આ વિદ્યુન્જય એક યુદ્ધ

પ્રસંગે રાવણને હાથે જ મરણ પામવાથી
એને સંતોખવા રાવણે એને દંડકારણ્યનું
રાજ આપ્યું હતું. તેમ જ ચૌદ હજાર રાક્ષ-
સોની સેના સહિત ખર રાક્ષસને એની
સાક્ષતા સારુ આપ્યો હતો. (વા ૦ રા ૦
અ ૦-૨૩-૨૪). વિશ્રવા ઋષિને ભરદ્વાજની
કન્યા દેવવર્ણિની, કૈકસી, પુષ્પોત્કટા, રાક્ષ
અને બળાકા એમ પાંચ સ્ત્રીઓ હતી. દેવ-
વર્ણિને પેટે વૈશ્રવણ, કૈકસીને પેટે રાવણ,
કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણ, રાક્ષને
પેટે ખર અને બળાકાને પેટે ત્રિશિરા, દ્વિષણ
અને વિદ્યુન્જય એ પ્રમાણે સંતાનો હતા.
(વિશ્રવા શબ્દ જુઓ).

દંડકારણ્યનું રાજ્ય મળ્યા પછી શૂર્પણખા
ત્યાં રહેવા લાગી, અને ઋષિયોને અનેક
પ્રકારના ઉપદ્રવ આરંભ્યા. વખતે ઋષિયોને
ખાઇ પણ જતી. આ પ્રમાણે ધણા કાળ
પર્યંત દુઃખ ભોગવતા હતા તેવામાં સીતા
અને લક્ષ્મણ સહિત રામ ત્યાં આવ્યા. તેમણે
ગોદાવરી ગંગાના ઉત્તર તીરે પંચવટીમાં
નિવાસ કર્યો હતો. એક સમયે શૂર્પણખાએ
રામને દોઢા. રામનું અત્રિતમ સાંદર્ધ્ય નિહા-
ળીને એ રામ ઉપર મોહિત થઇ ગઇ. તેથી
પોતે સુંદર રુપ ધારણ કરીને રામ સમીપ
આવી અને રામને પૂછ્યું કે તું કોણ છે
અને સ્ત્રી સહવર્તમાન તોપસવેષ ધારણ
કરીને અરણ્યમાં કેમ રહે છે? રામે સંક્ષે-
પમાં ઉત્તર દઇને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? હું
રાવણની બહેન છું વગેરે કહીને એણે રામની
પ્રાર્થના કરી કે મને ભાર્યો તરીકે સ્વીકારો,
કાંકે તમારું સ્વરુપ સાંદર્ધ્ય જોઇને હું ધણી
મોહિત થઇ છું. (વા ૦ રા ૦ અરણ્ય ૦
સ ૦ ૧૭).

શૂર્પણખાનું કહેવું સાંભળીને રામે કહ્યું
હું તો ભાર્યોવાળો છું, માટે તું નિરર્થક
દુઃખી થઇશ. મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ
પણ સ્વરુપવાન છે, અને વળી એની સ્ત્રી
અહીં નથી, માટે તું એને પરણ. આ સાંભ-

ળાને એ લક્ષમણ પાસે ગઈ અને પોતાને એ પરણે એવી પ્રાર્થના કરી. લક્ષમણે કહ્યું હું તો રામનેા દાસ છું, માટે તું દાસી થઈને દુઃખી થાય એ વાસ્તવિક નથી. સારું તો એ જ છે કે તું રામને જ પરણ. આતું સાંભળીને શૂર્પણખા પાછી રામ પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે આ તારી સ્ત્રી રૂપાળી નથી, માટે લાવને હું એને ખાઈ જ નહીં. પછી તું મને પરણે તો ઠીક પડે. આ ઉપરથી રામે લક્ષમણને સાન કરતાં એણે ખડ્ગ કાઢીને એનાં નાક કાન કાપી નાંખી એને વિરુપ કરી. એની વેદનાથી બ્યાકુળ બનીને એ ખરતી પાસે ગઈ અને પોતાતું વિરુપ બતાવીને ખૂબ રુદન કર્યું. (વાં ૨૧૦ અં ૨૦ સં ૧૮).

શૂર્પણખાના વિતકની વાત સાંભળીને ખર રાક્ષસે પોતાના ચૌદ હજાર રાક્ષસોના સૈન્યને રામને મારવા મોકલ્યું. પરંતુ રામે આ ચૌદહજારને મરણ પમાડ્યાથી ખર પોતે પોતાના અમાત્યોને લઈને રામ પર ચઢ્યો અને માર્યો ગયો. (૧ ખર શબ્દ જુઓ). ખર મુઝો એટલે શૂર્પણખા જનરથાનમાંથી નિકળીને લંકા ગઈ. એણે જઈને રાવણને પોતાની વલેહ કેવી થઈ તે બતાવીને રાવણને બહુ ધિક્કાર્યો. તારા જેવા બલાઢય વીર ભાઈ છતાં મારી આ વલેહ આતું આતું કહી એણે રાવણને ઉશ્કર્યો. વળી એણે રામની સ્ત્રી સીતા ધણી જ સ્વરૂપવાન છે માટે એતું હરણ કર એવા યે પ્રભોધ કર્યો. રાવણે શૂર્પણખાને મુખેથી બધી હડકત સાંભળી લઈને એતું સાંતવન કર્યું. શૂર્પણખા પછી લંકામાં રહી. (વાં ૨૧૦ અં ૨૦ સં ૩૪).

શૂર્પણખી. સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક. (વાં ૨૧૦ સુંદરં ૨૦ સં ૨૪).

શૂર્પારિક. ભારતવર્ષીય દેશ વિશેષ. આ દેશ ઉદ્ગ્રસ્થ-થી દૂર દક્ષિણમાં આવેલા વિદર્ભ દેશની પશ્ચિમે

હોવો જોઈએ, અશ્વમેધ વખતે સહદેવે કરેલા દિવિવજ્યમાં આ દેશનું નામ છે, પરંતુ એ દેશ ક્યાં આવેલો એ નિશ્ચિત થતું નથી. જમદગ્નીના પુત્ર પરશુરામે ભૂમિને નક્ષત્રી કરીને કશ્યપને દાનમાં આપી હતી. છતાં પરશુરામે પોતે ત્યાં રહીને ક્ષાણી જગાએ ક્ષત્રિ છે એમ સાંભળે એટલે ત્યાં જઈને એનો વધ કરે, એવો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. આમ હોવાથી કશ્યપે પરશુરામને કહ્યું કે મને દાનમાં આપેલા દેશોમાં રહેતું તમને ઉચિત નથી. તેમ જ મારા દેશમાં ક્ષત્રિયોને મારવા એ પણ યોગ્ય નથી. માટે તમે મારા દેશની બહાર રહો. પરશુરામની બીજે રહેવાની ઇચ્છા થતાં સમુદ્રે આ દેશ ઉપરથી ખસી જઈ તેમને સારુ ખુદલો કરી આપ્યો; પછી પરશુરામ પોતે આવીને આ દેશમાં રહ્યા.

તતઃ શૂર્પારિકં દેશં સાગરસ્તસ્ય નિર્મમે ।

સહસા જામદગ્ન્યસ્ય સોપરાંત મહીતલમ્ ॥૬૭॥

(ભાં ૨૦ શાં ૨૦ અં ૪૯).

ભારતમાં કોંકણનું નામ છે, પરંતુ આને ખાસ કોંકણ કહ્યું નથી; છતાં આ દેશ તે ખાસ કોંકણ જ હશે. મુંબાઈ ઇલાકાના ખિજપૂર જિલ્લામાં જમખંડીની પાસેનું શુર્પદ્ય તે જ શૂર્પારિક, એમ કુમ્ભકોનમના ટીં આં કૃષ્ણાચાર્ય જેમણે મહાભારત છપાવ્યું છે તેમનું કહેવું છે.

પરંતુ “ ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયાના ત્રેવીસમા પુસ્તકમાં હડકત આપી છે કે “ મુંબાઈ ઇલાકાના થાણા જિલ્લામાં વસાઈ તાલુકામાં ૧૯-૨૫’ ઉત્તર અક્ષાંસ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૨-૪૮’ ઉપર વસાઈ રોડથી વાયવ્ય દિશાએ અને મુંબાઈ બરોડા અને મધ્ય હિંદુસ્થાન રેલ્વેના વિરાટ સ્ટેશનથી પશ્ચિમે એટલે જ છેટે ચારસે’ અને જ્યાસી માણસની વસ્તીવાળું સોપારા નામનું ગામ આવેલું છે. છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી તે ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધી આ ગામ કોંક-

જાની રાજધાની હતું. મહાભારતમાં એને શ્યારક નામે વર્ણવ્યું છે અને પ્રભાસ જતાં પાંચે પાડવો ત્યાં રહ્યા હતા. બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે પોતાના એક પૂર્વ જન્મમાં ગૌતમ બોધિસત્વ પોતે સોપારામાં જન્મ્યો હતો. સોલોમને કહેલું છે કે આકર તે આ જ. જૈનગ્રંથોમાં પણ ધણી જગ્યાએ એનો નિર્દેશ કર્યો છે. ઇ. સ. પૂર્વે સોપારક, સોપારય, સોરપારગ એવે નામે જૂના શિલાલેખોમાં એ ગામનો નિર્દેશ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં પેરિપ્લસે લખ્યું છે કે આકર ભરુચ અને કલ્યાણીની વચ્ચેમાં સમુદ્ર કિનારે આવેલું વેપારનું મથક છે. (ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ વો. ૨૩ પા. ૮૭).

શૂલપાણિ. શક્તિ ધારણ કરવાના સમયે મહાદેવનું નામ.

શૂલપાણેશ્વર. હરણકાળ અને મોખડીઘાટ મુકાને નર્મદાના ઉપલાણમાં નાદોદના રાજ્યમાં આવેલી મહાદેવની વિભૂતિ.

શૂલપાણેશ્વર (૨). શક્તિપાણેશ્વર મહાદેવ આગળનું નર્મદા કિનારાનું તીર્થ વિશેષ.

શૂલાખ્રોત. એક નરક વિશેષ.

શૃંગવાન. કુરુ અથવા ઐરાવત વર્ષની ઉત્તરે આવેલો એક પર્વત. એ બન્ને છેડે પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રને લાગીને રહ્યો છે.

શૃંગવાન (૨). એ નામનો બીજો એક પર્વત. જેની તળેટીએ શૈલોદ નામનું સરોવર આવેલું છે.

શૃંગવાન (૩). ગાલવ ઋષિનો પુત્ર. એની ભાષાનું નામ વૃદ્ધકન્યા હતું. (ભારત ૨ શક્ય ૦ અં ૫૩-૧૫).

શૃંગવેર. એક સર્પ વિશેષ. (ભારત ૦ આં ૫૬-૧૩).

શૃંગવેરપુર. ભાગીરથી ગંગાને તીરે આવેલું ગ્રહ નામના નિષાધિપતિનું શહેર. (ભારત ૦ વં ૮૩-૬૫).

શૃંગી. આંગિરસ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શમીક ઋષિનો ગાયને પેટે જન્મેલો પુત્ર.

શૃંગ્ય. શૈખ્ય રાજનો પુત્ર. નારદ અને પર્વત ઋષિ બન્ને એક સમયે આ રાજને ત્યાં ગયા હતા. રાજનું આતિથ્ય લેતા બેઠા હતા, તેવામાં રાજની કન્યા ત્યાં આવી. આ રુપવાન કન્યાને જોઇ પર્વતઋષિ મોહિત થઇ ગયા. નારદના મનમાં પણ એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. એમણે રાજને પૂછતાં એ પોતાની કન્યા છે અને પરણાવવા યોગ્ય થઇ છે કહેતાં, નારદે માગણી કરી અને રાજએ હા કહી. તે સાંભળી પર્વતે ક્રોધે ભરાઇ નારદને પોતે મનથી પરણી ચૂક્યા છે એવું કહ્યું. અને મારી જીનું તેં માગ્યું કર્યું માટે તું સ્વર્ગમાં નહિ જઇ શકે એવાં શાપ આપ્યો. નારદે પણ પર્વતને શાપ્યા કે હજી વિવાહસિદ્ધિનાં લક્ષણો મનાય છે તે થયા પૂર્વે તારી સ્ત્રી થઇ ગયાય નહિ, છતાં તેં શાપ આપ્યો, માટે તું પણ મારી પેઠે જ સ્વર્ગમાં જઇ શકીશ નહિ. (૨ શૈખ્ય શાપ્દ જુઓ).

શૃંગ્ય (૨). પરિક્ષક રાજને શાપ દીધો હતો તે. (૨ શમીક શાપ્દ જુઓ).

શૈષ. કદૂને પેટે કસ્યપથી જન્મેલા નાગોમાંનો પ્રમુખ નાગ. એને અનંત એવું નામ પણ છે. એને સહસ્રકણ છે. એ નિરંતર પાતાળમાં રહે છે અને એની એક કલા-એક રુપ-ક્ષીરસાગરમાં હોઇ વિષ્ણુ ભગવાન પોતે પણ એક કલારુપ અવતારથી એના ઉપર સર્વદા શયન જ કરી રહ્યા છે. નાગ માત્રને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રુપ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે તેમ આનામાં પણ સ્વાભાવિકી એ શક્તિ છે. એની ક્ષણ ઉપર એ પૃથિવીને ધારણ કરી રહ્યો છે. (ભારત ૦ આં ૩૫-૩૬-૬૬).

શૈખાવત્ય. બીષ્મ અને શાલ્વ બેમાંથી ક્રોધએ સંધરી નહિ તેથી પાછી આવતાં અંધાએ જે ઋષિના આશ્રમમાં રહી તપ કર્યું હતું તે ઋષિ. (ભારત ૦ ૧૭૫-૩૬-૪૬).

શૈલેય. શિનિ રાજના પૌત્ર અને સત્યકના પુત્ર સાત્યકિને બહુધા આ નામ લગાડાય છે.

શૈલૂપ. શિષિ દેશના રાજાઓ.

શૈલૂપ (૨). શિષિ દેશના રહેવાસીઓને આ નામ લગાડાય છે.

શૈલૂપ (૩). શૈલૂપ રાજનો પુત્ર શૂંળ્ય. શૂંળ્ય શબ્દ જુઓ. (ભારત્ર દ્રો ૨૦ ૫૫).

શૈલૂપ (૪). વૃષિવંશનો એક એ નામનો ક્ષત્રિ. યુધિષ્ઠિરની સલામાં હતો. (ભારત્ર સં ૪-૩૧).

શૈલૂપ (૫). ગોવાસન નામનો શિષિ દેશનો એક ક્ષત્રિ. મહાભારતના યુદ્ધમાં હતો. (ભારત્ર દ્રો ૮૫-૩૯).

શૈલૂપ (૬). શ્રી કૃષ્ણના ચાર અર્થો પૈકી એ અર્થોનાં નામ. (ભારત્ર ૫૦ ૨૦-૧૩, અર્થ ૧૧૮-૫૬).

શૈલૂપ (૭). પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે એક સમય દ્રોપદી આશ્રમમાં એકલી જ હતી. તે વખત જ્યદ્ય કોષ્ટ સ્વયંવરમાં જતો હતો તેણે દીડી; અને મોહાધ થઇને એ કાણુ છે વગેરે ખખર કાઢવા જેને મોકલ્યો હતો તે, કેટિકાશ્ય. (ભારત્ર ૫૦ ૨૬૮-૨).

શૈલૂપ (૮). વૃષાદિર્ભિ નામનો રાજપુત્ર. એને સપ્તર્ષિઓ સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભારત્ર અનુ ૧૪૧-૧૨).

શૈલૂપ (૯). કૃષ્ણે હરાવેલો એક ક્ષત્રિ. (ભારત્ર ૫૦ ૧૨-૩૧).

શૈલૂપ. શિષિ દેશના રાજાઓની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ.

શૈલૂપ (૨). પ્રતીપતી ભાર્યા સનન્દી. દેવાપિ વગેરેની મા. (ભારત્ર અા ૬૩-૪૪).

શૈલૂપ (૩). શ્રીકૃષ્ણની ભાર્યા મિત્રવિન્દા. (ભારત્ર માં ૮-૭૪).

શૈલૂપ (૪). સૂર્યવંશી સગર રાજની પત્ની સુમતિ. અસમજૂઆઓની મા. (ભારત્ર ૫૦ ૧૦૫-૧૦).

શૈલૂપ (૫). ઘુમત્સેન રાજની ભાર્યા. સત્યવાનની મા. (ભારત્ર ૫૦ ૨૯૬-૨).

શૈલૂપ (૬). હરિશ્ચન્દ્રની સ્ત્રી તારામતી.

શૈલૂપ (૭). જ્યામધ રાજની સ્ત્રી અને વિદર્ભ રાજની માતા. (ભાગ ૧૦ ૨૬૦ ૨૦ ૮૩).

શૈલૂપ (૮). ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. (ભારત્ર ભી ૦ ૯-૨૪).

શૈલીપક. નકુળ જે દેશમાં દિગ્વિજય કરવા ગયો તેઓ પૈકી એ નામનો એક દેશ વિશેષ. (ભારત્ર સં ૨૦ ૩૨).

શૈલાભ. સનાતન વિશ્વદેવાઓમાંનો એક. મહાભારતમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે. વિશેષ ચાગિનમુલા દેવાઃ સંખ્યાકઃ પૂર્વમેવ સે । તેષાં નામાનિ વક્ષ્યામિ ભાગાદર્શાં મહાત્મનામ્ ॥ ૨૧ ॥

સહઃ કૃતિર્વિપાશા ચ પુણ્ય કૃત્વાવનસ્તથા ।

ગ્રામ્યઃ ક્ષેમ્યઃ સમૂહશ્ચ દિવ્યસાનુસ્તથૈવ ચ ॥૨૦॥

વિવસ્વાન્વીર્યાઃ શ્રીમાન્કૃતિમાન્કૃત એવ ચ ।

જિતાત્મા મુનિર્વીર્યશ્ચ દોસરોમા મર્બકરઃ ॥૨૧॥

અનુકર્મા પ્રતીતશ્ચ પ્રદાતાડ્યંશુમાસ્તથા ।

શૈલામઃ પરમક્રોધી ધીરોણી મૂપતિસ્તથા ॥૨૨॥

સ્રજો વઘ્રીવરો ચૈવ વિશેષદેવાઃ સનાતનાઃ ।

વિયુદ્ધર્વાઃ સોમર્વાઃ સૂર્યમીશ્રેતિ નામતઃ ॥૨૩॥

સોમપઃ સૂર્યસાવિત્રો વક્તાત્મા પુણ્ડરીચકઃ ।

ઢળીનામો નમોદશ્ચ વિશ્વાનુર્દીક્ષિરેવ ચ ॥૨૪॥

અમૂહરઃ સુરેશશ્ચ વ્યોમારિઃ શંકરો મવઃ ।

ઈશઃ કર્તા કૃતિર્દક્ષો મુચનો દિવ્ય કર્મકૃત્ ॥૨૫॥

ગણિતઃ પન્ચવીર્યશ્ચ આદિત્યો રશ્મિર્વાસ્તથા ।

સસકૃત્સોમર્વાશ્ચ વિશ્વકૃત્કવિરેવ ચ ॥૨૬॥

અનુગોસા સુગોસા ચ નસા ચેશ્વર એવ ચ ।

કૌતિતાસ્તે મહાભાગાઃ કાલસ્ય ગતિ ગોચરાઃ ॥ ૨૭ ॥

(ભારત્ર અનુ ૧૩૮-૨૯-૩૭) (વિશ્વદેવા શબ્દ જુઓ).

શૈલાલય. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ).

શૈલાલય (૨). ભગદત્ત રાજનો પિતામહ, એક ક્ષત્રિ. (ભારત્ર અાશ્રમ ૦ ૨૧-૧૦).

શૈલિન. શિલિન ઋષિનો પુત્ર, જિત્વા ઋષિ તે.

શૈલૂપ. વિશ્વીષ્ણુની સ્ત્રી સરમાનો પિતા. એ

ઋષભપર્વત ઉપર રહેતો હતો.

શૈલૂપ (૨). કુમેરની સલામાંનો એક ગંધર્વ.
ગન્ધર્વાર્ણા ચ પતયો વિશ્વાવસુર્હા હુહ્ ॥૨૬॥
તુન્નુરુઃ પર્વતશ્ચૈવ શૈલૂપશ્ચ તથાઽપરઃ ।
ચિત્રસેનશ્ચ ગીતશ્ચસ્તથા ચિત્રરથોપિ ચ ॥૨૭॥
પુતે વામ્યે ચ ગંધર્વા ધનેશ્વરમુપાસતે ।

(ભારં સં ૨૦ અં ૧૦).

શૈલોદ. શૃંગવાન પર્વતની તળેટીમાં આવેલું
સરોવર.

શૈલોદકા. નદી વિશેષ. એ શૈલોદ સરોવરમાંથી
નિકળે છે. (ભારં સં ૨૯-૪૨)

શૈલોદા. ઉપર કહેલી શૈલોદકા નદીનું બીજું નામ.

શૈવલ. દંડકારણ્યની દક્ષિણ શીમારૂપ પર્વત.
(વાં ૨૧૦ ઉત્તરં સં ૭૫)

શૈવલ (૨). દેશ વિશેષ. (ભારં ભીં ૯-
૫૪).

શૈશિર. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ
જુઓ).

શૈશિર (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ
જુઓ).

શૈશિર (૩). એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ
જુઓ).

શૈશુપાલી. શિશુપાલી નગરી શુકિતમતી
નામની તે જ. (ભારં વં ૨૫૪-૧૬).

શૌણ. પ્રલયમેધોમાંનો સાતમેા મેધ.

શૌણ (૨). એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ
જુઓ).

શૌણ (૩). ભારતવર્ષીય મોટો નદ. એનું હિર-
ણ્યવાહ એનું બીજું નામ પણ છે.

શૌણસંગમ. શૌણનદ જે સ્થળે સમુદ્રને મળે
છે તે સ્થાન.

શૌણા. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. આ નદી
અયોધ્યાથી મિથિલા જતાં રસ્તામાં આવે છે.
હાલની શૌણ નદી તે જ. એ મગધની
પશ્ચિમ સીમા હતી. (ભારં ભીં ૯-૨૯).

શૌણાશ્વ. કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થએલો એક રાજા.
એનું નામ વંશાવળીમાં નથી.

શૌણાશ્વ (૨). એક યાદવ વિશેષ,

શૌણાશ્વ (૩). દ્રોણાચાર્ય તે જ. (ભારં વિં
૫૬-૬; દ્રોં ૧૨૫-૨).

શૌણિતપુર. બાણાસુરની નગરી. એ ક્યાં હતી
અને ક્યા દેશની રાજધાની હતી એ
જણાતું નથી. (ભાગં ૧. સ્કંં અં ૦
૬૨).

શૌણિતાક્ષ. રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક
રાક્ષસ. (વાં ૨૧૦ સુદંરં સં ૬).

શૌણિતોદ. એક ગંધર્વ.

શૌણિતોદ (૨). એક યક્ષ. (ભારં સં ૧૮-
૧૮).

શૌકંતુ. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

શૌંગ. ભરદ્વાજગિરસ કુળના શૃંગ ઋષિનો પુત્ર.
એને વિશ્વામિત્ર કુલના શૈશિર ઋષિએ પોતાનો
પુત્ર કરી લીધેલો હોવાથી એ દામુખ્યાયણ
એટલે દિગોત્રી હતો.

શૌનક. ભૃગુવંશીય સસ ઋષિનો પૌત્ર અને શુનક
ઋષિનો પુત્ર. નૈમિશારણ્યવાસી એક કુલપતિ.
પોતાના બાર વર્ષના સત્રમાં સૂતકાળના
લોમહર્ષણના પુત્ર, સૌતિ ઉપનામ ઉગ્રશ્રવાને
મોએ ભારત, ઇતિહાસ વગેરે સાંભળનાર.
(ભારં આં ૧-૫, ૪-૧. શાં ૦ ૩૪૮-
૯૨). એને બળ્હ્ય એટલે આશ્વલાયન કહ્યો
છે. (ભાગં ૧ સ્કંં અં ૪).

શૌનક (૨). ઇંદ્રોત નામનો શૌનક કુળનો સમર્થ
બ્રાહ્મણ. જેણે પુરુના પુત્ર જનમેજયને
થએલી બ્રહ્મહત્યાને અંગે ઉપદેશ કર્યો હતો.
જેને લીધે એની બ્રહ્મહત્યા છૂટી હતી તે.
(ભારં શાં ૦ અં ૧૫૧).

શૌનક (૩). યુધિષ્ઠિરની સાથે વનમાં રહેલો
એક બ્રાહ્મણ. (ભારં વં ૨-૧૪, ૨૬-
૨૩).

શૌનક (૪). સોમવંશી આયુપુત્ર શ્રત્વક્ષના
ગૃત્સમદ નામના પુત્રનો પૌત્ર, અને શુનક
રાજાનો પુત્ર.

શૌનકાચન. એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ
જુઓ).

શૌરિ. શરકુળમાં ઉત્પન્ન થયાના સળખે કૃષ્ણનું નામ. કેટલાક વિષ્ણુને આ નામ લગાડે છે તે અન્યથા છે.

શ્મશાનવૃક્ષ. વિરાટ રાજાને ત્યાં જતાં પાંડવોએ શ્મશાનના જે ઝાડપર પોતાનાં આયુષો બાંધીને મૂક્યાં હતાં તે. (ભારત વિં ૨૫૦ ૭).

શ્યાકાર. એક ધ્રુવર્ષિ. (૩ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

શ્યામ. એ નામનો એક પર્વત. (ભારત ભીં ૨૫૦ ૧૧-૧૬).

શ્યામક. સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના શર રાજાના દસ પુત્રો પૈકી એક. એની સ્ત્રીનું નામ શરભૂ અથવા શરભૂમિ હતું એને પેટે હિરણ્યકશ અને હરિકેશ નામે બે પુત્ર હતા.

શ્યામપરાશર. વસિષ્ઠ કુળના પરાશર ઋષિના વંશજો, અને તેનું કુળ. એ કુળમાં પાટિક, નાદરિ, સ્તંબ, ક્રોધનયન અને ક્ષેમિ એ પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ થઇ ગયા છે.

શ્યામપરાશર (૨). વસિષ્ઠ કુળના પરાશરનું કુળ.

શ્યામવચ. ત્રિભુવણ વસિષ્ઠ કુળમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ.

શ્યામા. મેરુની નવ કન્યાઓમાંની છઠી. એ આગ્નિધ્ર રાજાના પુત્ર હિરણ્યમયની સ્ત્રી થઇ હતી.

શ્યામા (૨). પાર્વતીનું બીજું નામ.

શ્યામાયન. વિશ્વામિત્ર ઋષિનો એક પુત્ર. (ભારત અનુ ૨૫૦ ૭-૫૫).

શ્યામાયનિ. ત્રિભુવણ અગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

શ્યામોદર. બીજા કશ્યપ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શ્યાવાશ્વ. દ્વિતીય કશ્યપ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શ્યાવાસ્થ. ઉપર કહેલો શ્યાવાશ્વ તે જ.

શ્યેન. એ નામનો એક ઋષિ. એ કિયા કુળનો હતો તે જણાતું નથી.

શ્યેનગામિ. ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યો પૈકી એક.

શ્યેનચિત્ર. એક ક્ષત્રિય. (ભારત અનુ ૨૫૦ ૧૭૭-૭૦).

શ્યેનજિત. ઇક્ષ્વાકુકુળના પરીક્ષિતના પુત્ર દસ રાજાનો પુત્ર. (૧ શલ શબ્દ જુઓ). (ભારત વં ૨૫૦ ૧૬૫-૬૩).

શ્યેનજિત (૨). સૂર્યવંશના પ્રસન્ન રાજાનું બીજું નામ.

શ્યેનજિત (૩). પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. (ભારત ઉં ૨૫૦ ૧૪૧-૨૭).

શ્યેની. કશ્યપની સ્ત્રી તામ્રાની પુત્રીઓમાંની એક. એ વિનતાના પુત્ર અરુણની સ્ત્રી હોઇ એને સંપાતિ અને જટાયુ નામે બે પુત્ર હતા. (ભારત આં ૨૫૦ ૬૭-૫૭).

શ્યેની (૨). ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નિકળેલી નદી વિશેષ.

શ્રદ્ધા. સ્વાયંભુવ મન્વંતરના દક્ષની સોળ કન્યામાંની પહેલી. એ ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓ પૈકી એક હતી. એને શુભ નામે પુત્ર હતો. (ભારત આં ૨૫૦ ૬૭-૧૪).

શ્રદ્ધા (૨). સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના કર્દમ પ્રભાપતિની નવ કન્યાઓમાંની ત્રિજા. એ દેવદત્તીને પેટે જન્મી હતી અને એ મન્વંતરના અગિરા ઋષિની સ્ત્રી હતી.

શ્રદ્ધા (૩). વૈવસ્વત મનુની સ્ત્રી.

શ્રદ્ધા (૪). સૂર્યની પુત્રી. (ભારત શાં ૨૫૦ ૨૭૦-૮).

શ્રદ્ધાદેવી. વસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

શ્રદ્ધાહુ. હંસદળ રાજાના પ્રધાનોમાંનો એક.

શ્રમ. વસુદેવને શાંતિદેવાની કુખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શ્રમદાગેયિ. ત્રિભુવણ કુલોત્પન્ન ઋષિ.

શ્રમિષ્ઠ. અકૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

શ્રવણ. અકૂર યાદવના પુત્રો પૈકી એક.

શ્રવણ (૨). સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

શ્રવણ (૩). એ નામનું એક નક્ષત્ર.

અવણી (૪). મુર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક.
એને કૃષ્ણે માર્યો હતો.

અવસ. ત્રિભુવણ વસિષ્ઠ કુળમાં થએલો એક ઋષિ.
અવા. શિવ નામના બ્રાહ્મણનો પુત્ર. અર્ષિ
અને તમ એ નામના એ પુત્રો હતા, (ભારત
અનુ ૦ અં ૮-૩).

આદ્યદેવ. વિવસ્વાન બ્રાહ્મણના પુત્ર વૈવસ્વત
મનુનું બીજું નામ.

આવસ્ત. સૂર્યવંશી ધૃત્વાકુ કુળના ઈંદુ રાજાનો
પૌત્ર અને યુવનાથ રાજાનો પુત્ર. એણે
આવસ્તી નગરી વસાવી હતી. એને વત્સક
અથવા વંશક અને વૃહદથ એમ એ પુત્ર
હતા. (ભારત ૧૦ અં ૨૦૫-૪ અને
ભાગ ૦ ૯ રકં ૦ અં ૬).

આવસ્તી. આવસ્ત રાજાએ વસાવેલી નગરી.
એ ધશાન કોસલ દેશની રાજધાની હતી.
દાશરથિ રામ સ્વધામ ગયા પછી તેમનો
નાનો પુત્ર લવ એ નગરીમાં રાજ કરતો
હતો. (વા ૦ રા ૦ ઉત્ત ૦ સં ૧૦૭).

આવણ. દશરથે હાથી ધારીને રાત્રે મારેલો
વૈશ્ય જાતિનો તપસ્વી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં
આનું નામ છે નહિ.

શ્રી. મહાલક્ષ્મી પોતે જ. શ્રીમન્નારાયણની ભાર્યા.
એની ઉત્પત્તિ ક્ષીરસાગરમાંથી થઈ હતી.
એણે પોતે જ ભૂય ઋષિને ત્યાં અવતાર
લીધો હતો. (ભારત ૧૦ અં ૧૮-૧૯ અને
ભાગ ૦ ૮ રકં ૦ અં ૮).

શ્રી (૨). સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૂય ઋષિની
ખ્યાતિ નામની ભાર્યાને પેટે જન્મેલી કન્યા.
એને ધાતા અને વિધાતા નામે એ
બહેનો હતી. શ્રીને જન્મકાળથી જ ભૂયએ
વિષ્ણુને આપી હતી (૧ ભૂય શબ્દ જુઓ).
(ભારત ૧૦ અં ૬૭-૫૧ અને ભાગ ૦
રકં ૦ અં ૧).

શ્રી (૩). પાર્વતીનું એક નામ.

શ્રી (૪). સરસ્વતી.

શ્રીકંઠ. મહાદેવ.

શ્રીકર્ણ. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૧૦
૮૧-૧૦૮).

શ્રીદામા. બક્ષરામ અને કૃષ્ણના ગોપ જાતિના
ગોકુલના સખા.

શ્રીદામા નામ ગોપાલો રામ કેશવયો: સખા ।
સુબલસ્તોક કૃષ્ણાચા ગોપા: પ્રેમ્ણેદમભુવન્ ॥૨૦॥
(ભાગ. રકં ૦ ૧૦ અં ૧૫.)

શ્રીદેવા. વસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

શ્રીતીર્થ. એક તીર્થ વિશેષ. (ભારત ૧૦
૮૧-૪૬)

શ્રીનગર. દેવીનું સ્થાન વિશેષ. (દેવી ભાગ ૦
સંતમ રકં ૦ અં ૩૮) આ નગર તે
પ્રસ્તુત મારવાડમાં છે તે, કિંવા બીજું તે
કહેવાતું નથી.

શ્રીપર્વત. શ્રી શૈલ પર્વતનું જ બીજું નામ.
કૃષ્ણા જલદ્રામાં કૃષ્ણા નદીને તીરે આવેલો
છે. તેના ઉપર મલિકાર્જુન નામે શિવના
જ્યોતિર્લિંગનું સ્થાન છે. (ભારત ૧૦
૮૩-૧૯)

શ્રીપતિ. વિષ્ણુ.

શ્રીપર્ણી. ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ.

શ્રીભાનુ. સત્યભામાની કુખે થએલો કૃષ્ણનો
પુત્ર.

શ્રીમતી. અંબરીષ રાજાની કન્યા. નારદ અને
પર્વત બન્ને એને પરણવાને ઉત્સુક હતા,
પરંતુ એ બન્નેને મૂકીને વિષ્ણુને જ પરણી.
આ વિષ્ણુ તે વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ સમજવા
નહિ.

શ્રીમાન્. આપ નામના વસુનો પુત્ર.

શ્રીમાન્ (૨). સોમવંશી પૂરુકુળના નીપ અથવા
અણ્ણુ રાજાની બીજી સ્ત્રીથી થએલા સો
પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર.

શ્રીમાન્ (૩). દત્તાત્રેયના પુત્ર નિમિત્તરૂપિને પુત્ર
(ભારત ૧૦ અનુ ૦ ૧૩૮-૫).

શ્રીરં. ભારતવર્ષીય તીર્થ વિશેષ.

શ્રીવત્સ. વિષ્ણુ અને કૃષ્ણના વક્ષસ્થળ ઉપરનું
ચિન્હ.

વાળના ગુચ્છા જેવું અગર લાખા જેવું
ચિન્હ. (ડાઉસન પા. ૩૦૫)

શ્રીચહુ. સપ્ત વિશેષ. (ભારત ૧૦ અં ૩૫-૧૩).

શ્રીશૈલ. શ્રી પર્વતનું જ ખીળું નામ. પૂર્વે શિશુ-
પાલની શુકિતમતી નગરી આ સ્થાનની
સમીપ જ હશે.

શ્રુત. પાંચાલના કુપદ રાજાનો એક પુત્ર. એ
ભારતના યુદ્ધમાં રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાને
હાથે મરણ પામ્યો હતો. (ભાર૦ દ્રો૦ અ૦
૧૫૬-૧૮૨).

શ્રુત (૨). સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભગીરથ
રાજાના એ પુત્રમાંનો એક.

શ્રુત (૩). વિદેહવંશીય સુભાષણ નામના જન-
કનો પુત્ર. જયનામા નામના જનકનો પિતા.

શ્રુત (૪). કૃષ્ણના કાલિંદીને પેટે જન્મેલા પુત્રા-
માંનો એક.

શ્રુતકર્મા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

શ્રુતકર્મા (૨). પાંડુપુત્ર સહદેવનો દ્રોપદીની કુખે
જન્મેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો. એનું ખીળું
નામ શ્રુતસેન હતું. (ભાર૦ લી૦ ૪૫-૬૬,
દ્રોણ૦ ૨૩-૩૨)

શ્રુતકર્મા (૩). પાંડુપુત્ર અર્જુનનો દ્રૌપદીની
કુખે થએલો પુત્ર. એનું ખીળું નામ શ્રુતકીર્તિ.
(ભાર૦ અા૦ ૨૪૭-૭૫) એણે સુદક્ષિણ
નામના કારખોજ રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું
હતું. (ભાર૦ લી૦ ૪૫-૬૬). રાત્રે તંત્રમાં
ઉધતો હતો તે વખતે અશ્વત્થામાએ એને
માર્ચો હતો. (ભાર૦ સૌ૦ ૮-૬૬)

શ્રુતકીર્તિ. વિદેહવંશીય કુશ્વજ રાજાની કન્યા.
દશરથના પુત્ર શત્રુઘ્નની સ્ત્રી. (વા૦ રા૦ આ૦
સ૦ ૭૩)

શ્રુતકીર્તિ (૨). યદુકુળના શરરાજાની કન્યા
વસુદેવની બહેન, કૃષ્ણની ફાઇ, અને કેકય રાજા
ધૃષ્ટકેતુની સ્ત્રી.

શ્રુતકીર્તિ (૩). પાંડુપુત્ર અર્જુનને દ્રૌપદીને પેટે
થએલો પુત્ર. (શ્રુતકર્મા ૨૫૬ જુઓ).
એનું ખીળું નામ શ્રુતકર્મા હતું. (ભાર૦ અા૦
૬૩-૭૪; ૬૪-૧૬૫; ૨૪૬-૭૫ દ્રોણ૦
૨૩-૩૩). શબ્દે એને હરાવ્યો હતો. (ભાર૦
ક૦ અ૦ ૧૩).

શ્રુતજય. સોમવંશી પૂરુરવા રાજાના પુત્ર સત્યા-
યુનો પુત્ર.

શ્રુતજય (૨). ત્રિગર્તાનો ક્ષત્રિય એને અર્જુને
માર્ચો હતો. (ભાર૦ ક૦ ૧૮-૧૧).

શ્રુતદેવ. મિથિલા નગરીમાં બહુલાશ્વ જનક રાજ્ય
કરતો હતો તે સમયમાં આ શ્રુતદેવ ત્યાં
રહેતો હતો. એ જખરો જીતેદ્રિય, સદ્ગુણ
સંપન્ન અને પરમ સમાધાની હતો. પરંતુ
પોતાની નગરીમાં આવો ગુણી પુરુષ રહે છે
એવી બહુલાશ્વને ખબર જ નહોતી. એક
સમયે કૃષ્ણના મનમાં ઇચ્છા થઇ કે આપણે
એ બ્રાહ્મણના દર્શણે જઈએ; કેમકે શ્રુતદેવ
મોટો બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો એ કૃષ્ણને ખબર હતી.
પોતે દ્વારકાથી મિથિલા નગરીમાં આવી
શ્રુતદેવને ત્યાં ગયા. એણે કૃષ્ણનું બહુ ઉત્તમ
પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું, અને કેટલાક દિવસ
મહેમાન તરીકે રાખ્યા. આ વાતની બહુલા-
શ્વને ખબર પડતાં જ એ પોતે શ્રુતદેવને
ત્યાં આવ્યો અને એને જાણ થઇ કે પોતાની
નગરીમાં આવો મહાન બ્રાહ્મણ રહે છે.
અત્યાર સુધી આવા બ્રાહ્મણની એને ખબર જ
ન પડી એથી એને ધણો ખેદ થયો. પણ
કૃષ્ણે એના મનનું સમાધાન કર્યું. પછી બહુ-
લાશ્વે શ્રુતદેવ સહિત પોતાને ત્યાં પધારવાને
વિનંતિ કરી. કૃષ્ણે પોતાના યોગબળે પોતાનું
ખીળું સ્વરૂપ કરીને એ ઋષિ સહિત બહુ-
લાશ્વ રાજાને ત્યાં પધાર્યા અને રાજાએ બન્નેને
કેટલાક દિવસ પોતાને ઘેર રાખી તેમનું
આતિથ્ય કર્યું.

અહીં બહુલાશ્વના રાજમંદિરમાં કૃષ્ણ,
શ્રુતદેવ અને બહુલાશ્વ ત્રણે સુખે વાતચીત
વગેરેમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા તે જ વખતે
શ્રુતદેવને ત્યાં પણ કૃષ્ણ અને શ્રુતદેવ ધર્મ
ચરચામાં સુખે કાળ કમણ કરતા હતા. કૃષ્ણે
કહ્યું કે મને બ્રાહ્મણો પ્રિય છે; છતાં બ્રાહ્મ-
ણોમાં જે તપ, વિદ્યા અને સતોષવાળા
હોય તે વધારે પ્રિય છે. તેમાં જે જે આત્મ-
જ્ઞાન સંપન્ન હોય તે તો અધિકાધિક પ્રિય

છે. મતલબ કે શ્રુતદેવ એવો જ તપસ્વી, વિદ્વાન અને સંતોષી હોવાથી જ પોતે છેક દારકાથી એના દર્શણે આવ્યા છે. એ બ્રાહ્મણની એવા પ્રકારે સ્તુતિ કરી, બહુલાશ્વની આજ્ઞા લઇ, પોતે દારકા પાછા પધાર્યા. (ભાગ૦ ૧૦ સ્કંં ૨૫૦ ૮૬).

શ્રુતદેવ (૨). કૃષ્ણના પૌત્રામાનો એક.

શ્રુતદેવા. શરરાજની કન્યા, અને વસુદેવની પત્ની. એ કરુષદેશના વૃક્ષશર્મા નામના રાજાને પરણી હતી.

શ્રુતદેવી. શ્રુતદેવા તે જ.

શ્રુતદેવજ. વિરાટના મત્સ્યરાજનો ભાઇ. (ભાગ૦ દ્રો ૧૫૯-૪૦)

શ્રુતવર્મા. ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભાગ૦ ૬૦ ૨૫૦ ૪-૧૮).

શ્રુતવર્મા (૨). ધાર્તરાષ્ટ્રોના નામોની સાથે આવું નામ ભાગ૦ ૬૦ સં ૪ ના સ્લોક ૧૮ માં ગણાવેલું છે, સબળ આ, વખતે ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર પણ હોય. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રોનાં નામો આપ્યાં છે તેમાં આ નામ નથી.

શ્રુતવા. ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં મરાયો હતો. (ભાગ૦ ૧૦ ૨૫-૪)

શ્રુતર્વા (૨). કોઇ એક ક્ષત્રિય એ ક્રિયા કુળનો હતો અને કયાં રહેતો હતો એ સંબંધી કશી હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. પણ એ એકદા અગરત્ય ઋષિ પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા ગયો હતો. તે વખત અગરત્યે એને પોતાની ઉપજ ખર્ચના આંકડા બતાવ્યા હતા. પછી અગરત્યને જોડે તેડીને ધ્વનશ્વ રાજા પાસે યાચના કરવા ગયો હતો. (ભાગ૦ વન ૨૫૦ ૮૮).

શ્રુતવિંદા. કુશદ્રીપની એક નદી.

શ્રુતશ્રવા. ગરુડે મારેલો એક અસુર.

શ્રુતશ્રવા (૨). શરરાજની કન્યા અને વસુદેવની ભગિની. એ ચેદિરાજ દમયોધને પરણી હતી. કૃષ્ણની કોઇ અને શિશુપાલની માતા.

શ્રુતશ્રવા (૩). સોમવંશી પૂરકુળના અજમીદના વંશના કુરુના પુત્ર સુધનુના વંશના જરાસંધ

વંશના માર્ગરિ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અયુતાયુ.

શ્રુતશ્રવા (૪). જન્મેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય. સર્પિણીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલા સોમ-શ્રવાનો પિતા. (ભાગ૦ આ૦ ૩-૧૩)

શ્રુતશ્રવા (૫). એક ક્ષત્રિય. (ભાગ૦ સં ૮-૯).

શ્રુતશ્રી. ગરુડે મારેલો એક અસુર.

શ્રુતસેન. શત્રુઘાતી રાજનું બીજું નામ.

શ્રુતસેન (૨). ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે આવેલો એક રાજા. (ભાગ૦ ૬૦ ૨૫૦ ૨૭)

શ્રુતસેન (૩). પાંડુપુત્ર ભીમસેનથી દ્રૌપદીને થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો. (ભાગ૦ દ્રો ૨૫૦ ૨૩). એને કર્ણની સાથે એકદા જળરું યુદ્ધ થયું હતું. (ભાગ૦ ભી ૨૫૦ ૪૫). રાત્રે તંત્રુમાં સુતેલો હતો ત્યારે અશ્વત્થામાને હાથે એનું મરણ થયું હતું. એનું બીજું નામ સુતસૌમ એવું હતું.

શ્રુતસેન (૪). સોમવંશીય પાંડવ કુળના પરીક્ષિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એ જન્મેજયનો નાનો ભાઇ.

શ્રુતસેન (૫). સોમવંશી સહદેવનો દ્રૌપદીને પેટે થયેલો પુત્ર. (ભાગ૦ આ૦ ૬૩-૭૪, ૬૪-૧૬૬). એનું આ નામ પાડવાના કારણ સારુ જુઓ. (ભાગ૦ આ૦ ૨૪૭-૮૧).

શ્રુતસેન (૬). તક્ષકનો પુત્ર, એક સર્પ. (ભાગ૦ આ૦ ૩-૧૪૧) એના ભાઇનું નામ અશ્વસેન હતું. (ભાગ૦ આ૦ ૬૦ ૫૭-૧૨).

શ્રુતસેના. શારદ્વડાયનીની ભાર્યા. (ભાગ૦ આ૦ ૧૨૬-૩૭).

શ્રુતાતીક. વિરાટ રાજાના નાના ભાઇઓમાંનો એક. (ભાગ૦ દ્રો ૨૫૦ ૧૫૮).

શ્રુતાન્ત. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. આને ભીમે માર્યો હતો (ભાગ૦ ૧૦ ૨૫-૬).

શ્રુતાયુ. સોમવંશી પૂરુરવા રાજાના છ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વસુમાન રાજા.

શ્રુતાયુ (૨). સર્પવંશી ધૃતવાકુ કુળના કુશવંશના સહઆશ્વ રાજાના કુળના ચંદ્રરાજાનો પુત્ર.

શ્રુતાયુ (૩). વિદેહવંશી અરિષ્ટનેમિ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુપાશ્વક જનક.

શ્રુતાયુ (૪). અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. (ભાર૦ દ્રો ૨૦ ૨૫૦ ૬૩).

શ્રુતાયુ (૫). સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર (ભાર૦ કં ૨૦ ૪૧-૬-૧૧).

શ્રુતાયુ (૬). દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. (ભાર૦ આં ૨૦૧-૨૧, ૨૦૪-૩૪)

શ્રુતાયુ (૭). કલિહ્નુ દેશનો એક ક્ષત્રિય. એના ભાઇનું નામ અશ્રુતાયુ. (ભાર૦ કં ૭૬-૧૪) એને ભીમની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. (ભાર૦ ભી ૦ ૫૪) એને અર્જુને માર્યો હતો. (ભાર૦ દ્રો ૮૩-૨૪) એને દીર્ઘાયુ અને નિયુતાયુ નામે બે પુત્રો હતા. એઓ ભારતના યુદ્ધમાં મરાયા હતા. (ભાર૦ દ્રો ૮૩-૨૭-૨૮).

શ્રુતાયુધ. દ્વિતીય વરુણ વડે શીતતોયા નામની નદીની મૂર્તિમાન દેવતાને પેટે થયેલો એક ક્ષત્રિય. વરુણે એને એક અભિમનિત ગદા આપી હતી. વરુણે કહ્યું હતું કે આ ગદા વડે તું મરણમાં આવે એને જીતીશ. પરંતુ જે પુરુષ યુદ્ધ કરતો નહોતો તેના ઉપર તારે એનો પ્રહાર કરવો નહિ; જે યુદ્ધ ન કરનારના ઉપર ફેંકી તો તું જ મરીશ. જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે આ શ્રુતાયુધ એ યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લડવા ગયો. એની માતા પૃથ્વી ઉપરની નદી હોવાથી એ અહીં જ રહેતો હતો. યુદ્ધમાં એણે કૃષ્ણ ઉપર ગદા ફેંકવાથી ગદા પાછી વળી અને એ જ મૃત્યુ પામ્યો. (ભાર૦ દ્રો ૨૦ ૨૨).

શ્રુતાવતી. બદરપાયન નામે તીર્થમાં ભારદ્વાજની શ્રુતાવતી નામની પુત્રી રહેતી હતી. એ અપ્રતિમ રુપવાન હોઇ બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમો ધારણ કરીને તથા “દેવરાજ ઇન્દ્ર મારો સ્વામી થાય” આવો મનમાં નિશ્ચય કરીને ઉગ્ર તપ કરતી હતી. સ્ત્રીઓથી પાળ ન શકાય એવા અનેક નિયમો એ પાળતી. આમ તપશ્ચર્યા કરતાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. ત્યારે ભગવાન ઇન્દ્ર એનું તપ, સદાચાર અને પરમ

અનન્ય ભકિતથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્મર્ષિ મહાત્મા વસિષ્ઠનું રુપ લઇને એના આશ્રમમાં આવ્યા. એમને જોઇને શ્રુતાવતીએ મુનિએ દર્શાવેલા આચારો પ્રમાણે એમની પૂજા કરી અને કહ્યું કે:-હે ભગવન! હે મદામુનિ? હે પ્રભુ! ખોલો શી આત્મા છે? હે પવિત્ર વ્રતધારી મુનિ! આપ જે કંઈ માગશો તે સર્વ હું મારી શકિત પ્રમાણે આપને આપવા તૈયાર છું. માત્ર ઇન્દ્રપર મારી ભકિત હોવાથી હું મારો હાથ કેાઇ પણ પ્રકારે આપને આપીશ નહિ. હે તપોધન! મારો નિશ્ચય છે કે વ્રતો કરીને, નિયમો પાળીને અને તપો તપીને પણ ત્રિભુવનના ઇશ્વર ઇન્દ્રને મારે પ્રસન્ન કરવા. વસિષ્ઠ રુપ ધારી ઇન્દ્રે મ્હોં મલકાવીને એને કહ્યું કે હે શુભાનને! દેવતાઓનાં દિવ્ય સ્થાનો તપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જગતમાં તપ એ જ સર્વ સુખ મૂળક છે. તારા તપને પ્રભાવે ઇચ્છા ક્ષીણૂત થશે જ. પણ તું મારું એક વચન સાંભળ. હે સુંદર વ્રતોવાળી શ્રુતાવતી મારી પાસે આ પાંચ ઘોર છે તે તું રાંધી આપ. આમ શ્રુતાવતીને પાંચ ઘોર આપીને પોતે વિશ્રામ લેવાને બહાને આશ્રમથી થોડે દૂર ગયા અને જપ કરવા બેઠા. ઇન્દ્ર જપ કરવા બેઠો હતો તે સ્થાન પવિત્ર તીર્થ રુપ મનાય છે. પોતાની પાસેનાં હતાં એટલાં બધાં બાકડાં બળી જતાં પણ ઘોર રંધાયાં નહિ એટલે શ્રુતાવતીએ પોતાના પગ ચુલામાં ધાધ્યા. જેમ જેમ પગ બળે તેમ તેમ આગળ આગળ સંકોરતી જાય. એમ કરતાં કરતાં અગ્નિયે એના પગ બધા બાળી નાંખ્યા. ઇન્દ્રના જપને પ્રભાવે જ ઘોર રંધાતાં નહોતાં. આમ પગ બળી ગયા છતાં પણ માત્ર ઘોર રંધવામાં જ ચિત્તવૃત્તિવાળી શ્રુતાવતી આનંદથી એ કાર્યમાં મગ્ન રહી હતી. એને પોતાના બળતા પગની લાગણી જ થતી નહોતી. માત્ર મુનિની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં જ નિમગ્ન હતી. સૂર્યાસ્ત થયો પણ

ખોર રંધામાં નહિ. એનું આ વર્તન જોઇ
ધન્દ્ર એના પર બહુ પ્રસન્ન થયો અને એને
સાક્ષાત્ દર્શન આપીને કહ્યું કે હે સુંદરી
તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું અને તું આ
તારો મનુષ્ય દેહ પડ્યા પછી સ્વર્ગમાં આવી
મારી સ્ત્રી થઇ ધણી કાળ પર્વત સ્વર્ગ સુખ
ભોગવીશ. દેહત્યાગ પછી શ્રુતાવતી હાલના
ધંદ્ર પુરંદરની સ્ત્રી નામની સ્ત્રી થઇ છે.
(ભારં ૨૧૯૫ ૫૦ ૪૮).

શ્રુતાદિ. પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એ અશ્વ-
ત્યામાને હાથે મરાયો હતો. (ભારં ૨૦ દ્રો
૧૫૭-૮૨).

શ્રુતિ. એક ધ્વજર્ષિ. (૨ કથપ શબ્દ જુઓ).
શ્રુતિ (૨). સાંગ વેદોને ધ્વજદેવને મુખે શ્રવણ
કર્તાથી તેમના માનસપુત્રોને શ્રવણને લઇને
થયેલા જ્ઞાનનું નામ.

શ્રેષ્ઠિમન્ત ક્ષત્રિયો. (ભારં ૨૦ ૭૮).

શ્રેષ્ઠિમાન. ગોશુંગ નામના પર્વત શિખરવાસી
રાજા. ભારતયુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં
હતો (ભારં ૨૦ દ્રો ૫૦ ૨૩). અને એ
યુદ્ધમાં જ કૌરવ પક્ષના વીરોને હાથે મરાયો.
શ્રુષ્ઠિમાન (૨). ભીમસેને દિગ્વિજય સમયે
હરાવેલો કુમાર દેશનો રાજા. (ભારં ૨૦
૫૦ ૩૦).

શ્રુતિશ્રુવસ. શિશુપાલ તે જ. (ભારં ૨૦
૧૫-૨). શ્રુતશ્રવાનો પુત્ર હોવાથી પડેલું
નામ.

શ્રુતા. શ્રાવણ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવ-
નારો યજ્ઞ. (૫ નલ શબ્દ જુઓ)

શ્લેષ્માતક. વિશ્વવા ઋષિનું નમંદા તીરે આવેલું
તપોવન. અહીં દશગ્રીવ કાંઇ કાળ પર્વત
રહેતો હતો. અહીંથી જઇને લંકામાં રહ્યો
હતો. (વાં ૨૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં ૧૦).

શ્વદંડ. અનમિત્ર નામના યાદવનો પૌત્ર, વૃષ્ણીનો
પુત્ર અને ચિત્રરથનો ભાઇ. એક સમય
કાશીક્ષેત્રમાં અવર્ષણને લઇને દુષ્કાળ હતો.
શ્વદંડ સહજ ત્યાં ગયો હતો. કોઇએ કાશી-
રાજાને કહ્યું કે આ શ્વદંડ મહા પુણ્યવાન

હોઇ એ બંધા હોય ત્યાં અવર્ષણ, દુષ્કાળ,
રોગ, વગેરે રહે જ નહિ એમ છે. માટે તું
એની પૂજા કર. તેથી રાજાએ એને બોલાવી
એનું પૂજન કર્યું. રાજાએ પોતાની ગાંધિની
નામે કન્યા એને પરણાવી. એના યોગથી
ત્યાં વૃષ્ટિ થઇ અને દુલિપ્ત ટળીને સુકાળ
થયો. (ભાં ૧૦ ૨૬૦ ૫૭). શ્વદંડને
ગાંધિનીને પેટે અકૂર, આસંગ, સારમેય, મુદુર,
મુદુવિત, ગિરિ, ધર્મવૃદ્ધ, સુકર્મા, ક્ષત્રોપેક્ષ,
અરિમર્દન, શત્રુદન, ગંધમાદન, પ્રતિબાહુ,
એમ તેર પુત્ર અને સુચીરા નામે પુત્રી એટલાં
સંતાન થયાં હતાં.

શ્વા. એક કુતરો જે ઋષિની સેવામાં જ રહેતો
હતો અને જેને ઋષિએ દીપડો, વાઘ, હાથી
સિંહ અને શરભ બનાવ્યો હતો. પણ એ
ઋષિને જ મારવાની ઇચ્છા એના મનમાં
થવાથી ઋષિએ એને પુનઃ કુતરો બનાવી
દીધો હતો તે. (ભારં ૨૦ શાં ૫૦ ૧૧૬-
૧૧૭).

શ્વસન. અમૃતરક્ષક એક દેવ. ગરુડની સાથે
એને યુદ્ધ થયું હતું. (ભારં ૨૦ ૩૨-૧૬).

શ્વસન (૨). સર્પ વિશેષ. (ભારં ૨૦ ૫૭
-૧૭).

શ્વસ્તુપ. તેર સૈદ્ધિક્યોમાંના સાતમે.

શ્વાનલોપામહ. ભારતવર્ષીય એક તીર્થ વિશેષ.

શ્વાવિલ્લોમપયન તીર્થ તે જ. (ભારં ૨૦
૮૩).

શ્વદંડિક. શ્વદંડના સર્વ પુત્રો. પરંતુ વિશેષ
અકૂરને એ નામ લગાડાય છે. (ભાગં ૧૧
૨૬૦ ૫૦ ૧૨).

શ્વાહિ. સોમવંશી યદુપુત્ર કોષાના પૌત્ર અને
વૃજિનિવાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ
રુશિકુન્ડળ.

શ્વાસા. શ્વસનની માતા (ભારં ૨૦ ૫૧૦
૧૮).

શ્વાવિલ્લોમપયન. શ્વાનલોપામહ શબ્દ જુઓ.

ચેત. વિરાટના મત્સ્યરાજાનો એની પહેલી સ્ત્રી
સુરથાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. (ભારં ૨૦ ૫૦

૨૧-૧૮). એ ઉત્તરકુમારનો ભાષ (ભા.૨૦ ભી.૦ ૪૭-૪૪). અને શંખનો સહોદર ભાષ હતો એને ભીષ્માચાર્યે માર્યો હતો. (ભા.૦ ભી.૦ ૪૮-૧૧). (ભા.૨૦ વિ.૦ ૨૧-૧૮). ઉત્તરને શલ્યે મારી નાંખ્યો હતો માટે એની જોડે યુદ્ધ કરતો હતો.

શ્વેત (૨). એક ઋષિ. એનું કુળ અગર વિશેષ વૃત્તાંત મળતું નથી.

શ્વેત (૩). વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પુત્ર. (મત્સ્ય ૦ અ. ૧૦ ૧૭૬ શ્વા. ૦ ૭).

શ્વેત (૪). પ્રાચીન કાળમાં વિદર્ભ દેશમાં સુદેવ નામે રાજા હતો. આ શ્વેત એનો પુત્ર થતો. પિતાના મરણ પછી એ રાજ્યનો અધિકારી થયો હતો. પછી એણે પોતાના ભાષ સુરથને સુવરાજ યનાવ્યો અને બહુ સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. પછી અરણ્યમાં જઈ ત્રણ હજાર વર્ષ તપ કરી દેહ ત્યાગ કર્યો. એના સુધર્માચરણ વડે એને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ. પણ એને મનુષ્ય દેહમાં હતો ત્યારે મારે અન્નદાન આપવું જોઈએ એ સુબધું નહોતું, સખ્ય એને ક્ષુધા ધણી જ પીડવા લાગી. બ્રહ્મલોકમાં આમ બૂખની પીડા શી, અને તેની શાન્તિ શી રીતે થાય, એ એણે બ્રહ્મદેવને પુછ્યું. એમણે કહ્યું કે તે તપ જ કર્યું છે, દાન નહિ. પોતાના શરીરને જ પોષ્યું છે. માટે ભૂલોક પર જઈ તારા પોતાના શરીરનું જ ભોજન કર. પછી ભૂલોકમાં પોતાનું મૃત શરીર પડ્યું હતું તેનું ભોજન કરવા લાગ્યો. ખાતાં ખૂટે નહિ અને ક્ષુધા શાંત થાય નહિ. પછી ત્યાં અગત્ય ઋષિ આવી ચઢ્યા તેમની વિનંતિ કરી પોતાના અલંકારો વગેરેનું દાન કર્યું. એનો ઉદ્ધાર કરવા ઋષિયે દાનનો અંગિકાર કર્યો અને શ્વેત પુનઃ બ્રહ્મલોકમાં જઈને વસ્યો. (વા. ૧૦ ઉત્તર ૨૦ સં. ૭૮).

શ્વેત (૫). રામને સાથ કરનાર એક વાનર. (વા. ૧૦ ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં. ૩૦).

શ્વેત (૬). એક ઋષિ જે ગોમહણ વખતે થતું યુદ્ધ જોવા આકાશમાં દેવો આવ્યા હતા ત્યારે ઇન્દ્રના વિમાનમાં જોડે આવ્યો હતો તે. તત્ત્ર રાજર્ષયશ્ચૈવ સમારુઢ દિવૌક્સઃ ।

શ્વેતો રાજા વસુમનાસ્તથા મદ્રઃ પ્રવર્ણનઃ ॥૧૩॥ (ભા.૨૦ વિ. ૦ સં. ૫૩).

શ્વેત (૭). એક પૂર્વત વિશેષ. (ભા. ૦ વન ૦ ૨૨૭-૧૬; ભી. ૦ ૬-૪). રાજસૂય યજ્ઞ વખતે દિગ્વિજય યાત્રામાં અર્જુન ત્યાં ગયો હતો. (ભા. ૦ સં. ૨૮).

શ્વેત (૮). કોધવશાની પુત્રી શ્વેતાનો પુત્ર. એક દિગ્ગજ. (ભા. ૨૦ આ. ૦ ૬૭-૬૬).

શ્વેતકલ્પ. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગએલો પ્રથમ દિવસ. (૪ કલ્પ શુદ્ધ ભુવ્યો).

શ્વેતકિ. એક રાજા. એ કિયા વંશનો હતો એ જણાતું નથી. પણ એ નિરંતર યજ્ઞો કર્યા કરતો. એણે એટલા તો અપરિમિત યજ્ઞો કર્યા હતા કે જેથી બ્રાહ્મણોને તક્ષમાન કુરસદ મળે નહિ. વળી યજ્ઞના ધૂમાડાથી એનાં નેત્રો પણ ધણાં જ તારી ગયાં હતાં. આમ છતાં પણ એ બ્રાહ્મણો પાસે ગયો અને એમને વિનવવા લાગ્યો કે મારી શતસંવત્સર યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા છે, માટે આપ કૃપા કરીને એનો આરંભ કરો. એ ન્યાં ન્યાં ગયો ત્યાં ત્યાંથી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમે તો થાકી ગયા છીએ. પણ બ્રાહ્મણોએ એને સૂચવ્યું કે તું રૂદ્રનું આરાધન કર, એટલે એઓ પોતે તારા યજ્ઞનું ઋત્વિજપણું સ્વીકારશે. ભલે, એમ કહીને એ પાછો આવ્યો અને છ માસ પર્યંત આરાધના કરીને રૂદ્રને પ્રસન્ન કર્યા. પણ રૂદ્રે કહ્યું કે જા તું બાર વર્ષ સુધી અગ્નિમાં સતત ધૂતધારા કર અને એ પૂરું થાય એટલે મારી પાસે આવજો. રૂદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બાર વર્ષ પર્યંત અગ્નિમાં સતત ધૂતધારા કર્યા બાદ એ પાછો રૂદ્ર પાસે ગયો. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામીને રૂદ્રે એને કહ્યું કે:—

રાજા ! મારા કલા પ્રમાણે તેં અનુષ્ટાન

કરવાથી હું પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થયો છું. પરંતુ મારી ગણના દેવોમાં થતી હોવાથી મને ઋત્વિજનું કામ કરવાનો અધિકાર નથી. માટે તું એમ કર કે મારા અંશથી ભૂમિ પર જન્મેલા દુર્વાસા ઋષિ છે તેમની પાસે જા અને વિનતિ કર. એ તારા ઋત્વિ જ બની તારો શતસંવત્સરાત્મક યજ્ઞ સિદ્ધ કરશે. શ્વેતકિના અપરિમિત યજ્ઞોને પરિણામે અગ્નિદેવ બહુ બડા થઇ માંદા થઇ જવાથી તેને અનેક પ્રકારની ઔપધિયોથી ભરપૂર ખાંડવવન બાળી ખાતું પડ્યું. અગ્નિને ખાંડવવન બાળી ખાવાનો યોગ કરી આપવાથી અગ્નિદેવ અર્જુન પર પ્રસન્ન થયો હતો. (૧ અગ્નિ અને ૩ અર્જુન શબ્દ જુઓ).

શ્વેતકેતુ. ગૌતમ કુલોત્પન્ન અરુણિ ઋષિનો પૌત્ર અને ઉદાલક ઋષિનો પુત્ર. એને આરુણિ પણ કહેતા. એને નચિકેતા નામે ભાઈ અને સુભતા નામે બહેન હતી. સુભતા કહેડ ઋષિને પરણી હતી. દેવલ નામના બ્રાહ્મણની પુત્રી સુવર્ચલાની સાથે સંવાદ થયો હતો. (ભા.૨૦ શાં. ૨૨૪). પછી આ સુવર્ચલાની સાથે જ એનું લગ્ન થયું હતું. એ અષ્ટાવક્રનો મામો થાય. (ભા. ૧૦ ૧૩૪-૧૨). અષ્ટાવક્રની સાથે એ જનકરાજના યજ્ઞમાં ગયો હતો. (ભા. ૨૦ ૧૦ ૧૩૫-૨૧-૨૨).

ઉદાલક ઋષિના બે પુત્રમાં એ મોટો હતો. નાનપણમાં એ ઉન્માર્ગવર્તી હોવાથી એને બાર વર્ષની ઉંમર સુધી ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો નહોતો. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ પ્રાત્ય થયો હતો. આમ હોવાથી ઉદાલક ઋષિને એની રાત દિવસ ચિંતા થતી.

એક દિવસ એ શાંત થઇને પોતાના પિતાની પાસે બેઠો હતો. એના ઉન્માર્ગ વર્તનથી થતી નિંદાને લીધે ખેદ પામીને ઉદાલકને એને એકવાર ઉદ્દેશ કરવાની ઇચ્છા થઇ. આત્મ-પુરાણમાં કહેલી નીતિ ઉદાલકે એને સંભળાવી:-

લાલનાદ્વહ્વો દોષાઃ શાસનાદ્વહ્વો ગુણાઃ ।
શિષ્ય સ્ત્રી તનયાદીના મિતિ યતન્મુદાગમહિ ॥ ૧ ॥
વૈરિણી સા ચ વિજ્ઞેયા માતા યા લાલયેત્સુતં ।
પિતાપિ ચ યતઃ પુત્રો લાલિતો નરકં વ્રજેત્ ॥ ૨ ॥
આત્રિ વર્ષં સુતં માતા શિક્ષયેષ્વ તતઃ પિતા ।
તથાપિ સાહિતો નિત્યમાગર્ભ જનનાદ્દમં ॥ ૩ ॥
અતઃ ઉર્ધ્વં સદાચાર્યઃ શિક્ષયેત્તં ચ કુત્રચિત્ ।
આષોઢશં તતઃ સર્વં નિવર્તેતિ હિ યૌવનૌ ॥ ૪ ॥
યુવાનં મિત્રવશ્ચિત્યં શિષ્યં વાય સુતં ચ વા ।
શિક્ષયેત્તેવંદેન નીતિરેષા સનાતની ॥ ૫ ॥
માતુ પિતુશ્ચ યઃ શિક્ષા માચાર્યસ્ય ન ચાંચધોઃ ।
ગૃન્ધીયાઘૌવને પ્રાપ્તે સ વલેશં યાતિ દારુણમ્ ॥
દ્વહ રાજાદિજા મીતિ ર્યમજા પર જન્મનિ ॥ ૬ ॥

કાણુ જાણે કેમ પણ શ્વેતકેતુના મનમાં આ બોધ ફરી ગયો. આ ઉપરથી ઉદાલકે એને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો. પછી એ ગુરુને ત્યાં જઇને રહ્યો. ત્યાં વેદ, વેદાંગમાં નિષ્ણાત થઇ પાછો આવ્યો. પરંતુ વિદ્યા આવવાથી એના મનમાં ધર્મ'ડ આવ્યો કે હું જામરો વિદ્વાન છઉં. એને આમ ધર્મ'ડમાં ધર્મ'ડમાં બેસી રહેતા બેઠને એક દિવસ ઉદાલકે પુછ્યું કે એક વિદ્વાન વડે સઘળી બાબતનું વિદ્વાન ઉપજે એવું તને કાંઇ તારા ગુરુએ શિખવ્યું છે ? પિતાનો પ્રશ્ન એ સમજ્યો નહિ. એનું અભિમાન ઉતરી ગયું અને એ પિતાને શરણુ આવ્યો. ઉદાલકે એને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. આથી એ જામરો બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ગહિત ગર્વી બની કૃતાર્થ થયો. (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ).

શ્વેતકેતુ મોટો થયો તે સમય સુધી સ્ત્રી પુરુષો પણ પ્રમાણે મૈથુનાસકત હતાં. એક વખત એમ બન્યું કે એની મા અને ઉદાલકની સાથે એ બેઠો હતો. તેવામાં એક બ્રાહ્મણ આવ્યો અને એણે એના આપની પ્રાર્થના કરી કે એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા સાર તારી સ્ત્રી મને આપ. એણે શ્વેતકેતુની માનો હાથ

ઝાલ્યો અને “ ચાલ આપણે જઈએ ” એમ કહી એને લઈ જવા લાગ્યો. શ્વેતકેતુથી આ સહન થયું નહિ અને એ પેલા બ્રાહ્મણની સાથે તકરાર કરવા લાગ્યો. આ જોઇને ઉદાલકે કહ્યું કે તું ગુરસે ન થા. એ સનાતન ધર્મ છે. પોતાની મરજીમાં આવે તેને રતિસુખ આપવાને સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. પરંતુ શ્વેતકેતુનું મન માન્યું નહિ. અને એણે એ પશુઓ જેવા આચારની વિરુદ્ધ મર્યાદા બાંધી, જે અઘાપિ ચાલે છે.

શ્વેતકેતુના સમયમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી હતી અને શા ઉપરથી શ્વેતકેતુએ નવી અને કેવી વ્યવસ્થાકરી એ મહાભારતના આદિપર્વના ૧૨૮ માં અધ્યાયમાં જણાય છે. પાણ્ડુરાજ પોતાની સ્ત્રી કુંતીને એ જુનો ઇતિહાસ કહે છે:—

અથ ત્વિદં પ્રવક્ષ્યામિ ધર્મતત્ત્વં નિષોધ મે ।
પુરાણસૃષિર્મિદંદં ધર્મવિદ્ભિર્મહાત્માભિઃ ॥૩॥
અનાવૃતાઃ કિલપુરા સ્ત્રિય આસન્ધરાનને ।
કામચારવિહારિણ્ય સ્વતન્ત્રાશ્ચારુહાસિનિ ॥૪॥
તાસાં વ્યુત્તરમાનાનાં કૌમારાત્સુભગે પતીન્ ।
ના ધર્મોઽભૂદ્ધરારોહે સ હિ ધર્મઃ પુરાઽભવત્ ॥૫॥
તં ચૈવ ધર્મં પૌરાણં તિર્યગ્યોનિગતાઃ પ્રજાઃ ।
અઘાપનુવિધોયન્તે કામક્રોધ વિવર્જિતાઃ ॥૬॥
પ્રમાણ દષ્ટો ધર્મોઽયં પૂજયતે ચ મહર્ષિભિઃ ।
ઉત્તરેષુ ચ રમ્ભોઃ કુરુષ્વદ્યાપિ પૂજયતે ।
સ્ત્રીનામનુગ્રહકરઃ સ હિ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૭॥
“નામિસ્તૃપ્યતિ કાષ્ટાનાં નાપગાનાં મહોદાધિઃ ।
નાન્તકઃ સર્વભૂતાનાં ન પુન્સાં વામલોષના ॥૮॥
एवं कृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति ।
अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचि चिस्मिते ॥ ૯ ॥

પુત્ર વા કિલ પૌત્ર વા કાસાંચિદ્ભ્રાતરં તથા ।
રહસીહ નરં દષ્ટ્વા યોનિસ્ત્વિલયતે તદા ॥૧૦॥
પૃત્સ્વભાવિકં સ્ત્રીનાં ન નિમિષકૃતં શુભે ।
અસ્મિન્તુ લોકે ન ચિરાન્મર્યાદેયં શુચિસ્મિતે ॥ ૧૧ ॥

સ્થાપિતા યેન યસ્માન્ન ચ તન્મે વિસ્તરતઃ કૃણુ ।
વભૂવોદાલકો નામ મહર્ષિરિતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥૧૨॥
શ્વેતકેતુરિતિલ્યાતઃ પુત્રસ્તસ્યા મંથનમુનિઃ ।
મર્યાદેયં કૃતા તેન ધર્મ્યાં વૈ શ્વેતકેતુના ॥૧૩॥
કોપાત્કમલપત્રાક્ષિ યદર્થં સન્નિવોધ મે ॥૧૪॥
શ્વેતકેતોઃ પિતા દેવિ તપ વંશં સમાસ્થિતઃ ।
ગ્રીષ્મે પદ્મતપા મૃત્વા વર્ષાસ્વાકાશાગોઽભવત્ ॥૧૫॥
શિશિરે સલિલસ્થાયી સહ પત્ન્યા મહાતપાઃ ।
ઉદાલકં તપસ્યન્તે નિયમને સમાહિતમ્ ॥૧૬॥
તસ્ય પુત્રઃ શ્વેતકેતુઃ પરિચર્યો ચકાર હ ।
અભ્યાગચ્છદ્વિજઃ કશ્ચિદ્ગ્રસી પલિત સંતતઃ ॥૧૭॥
તં દૃષ્ટ્વ મુનિઃ પ્રીતઃ પૂજયામાસ શાશ્વતઃ ।
સ્વાગતેન ચ પાથેન મૃદુવાક્યૈશ્ચ ભારત ॥૧૮॥
શાક મૂલ ફલાદૈશ્ચ વન્યૈ રમ્યૈ પૂજયત્ ।
ક્ષુત્તિપાસા ઋમેણાર્તઃ પૂજિતશ્ચ મહર્ષિણા ॥૧૯॥
વિશ્રાન્તો મુનિમાસાથ પર્યટ્ચ્છદ્વિજસ્તદા ।
ઉદાલક મહર્ષે ત્વં સત્યં મે બ્રૂહિમાઽનૃતમ્ ॥૨૦॥
ઋષિ પુત્રઃ કુમારોઽયં દર્શનીયો વિશેષતઃ ।
તવ પુત્ર મિમં મન્યે કૃતકૃત્યોઽસિ તદ્વદ ॥૨૧॥
ઉદાલક ઉવાચ ।

મમ પત્ની મહાપ્રાજ્ઞ કુશિકસ્ય સુતા મતાં ।
મામેવાનુગતા પત્ની મમ નિત્યમનુવ્રતા ॥૨૨॥
અરુન્ધતીવ પત્નીનાં તપસા કર્શિતસ્તની ।
અસ્માં જાતઃ શ્વેતકેતુર્મમ પુત્રો મહાતપાઃ ॥૨૩॥
વેદ વેદાઙ્ગ વિદ્વિષ્ણ મચ્છાસન પરાયણઃ ।
લોકેશ્વઃ સર્વ લોકેષુ વિશ્રુતઃ સત્યવાગ્ધૃષ્ણી ॥૨૪॥
બ્રાહ્મણ ઉવાચ ।

અપુત્રી માર્યયાચાર્યો વૃદ્ધોઽં મન્દચાક્ષુષઃ ।
પિડ્યાદ્દનાદનિર્મુક્તઃ પૂર્વમેવાકૃતક્રિયઃ ॥૨૫॥
પ્રજારણિસ્તુ પત્ની તે કુલશીલ સમન્વિતા ।
સદશી મમ ગોત્રેણ વહામ્યેનાં ક્ષમસ્વ મે ॥૨૬॥
પાણ્ડુરુવાચ ।

હ્યત્યુક્ત્વા મૃગશાયાર્ક્ષીં ચીરકૃષ્ણાં જિનામ્બરામ્ ।
યદ્યાધારઃ સ્વત્તગાત્રો મન્દચક્ષુરશુદ્ધિમાન્ ॥૨૭॥
સ્વગ્યાપારાક્ષમાં શ્રેષ્ઠામચિન્તા માત્માનિ દ્વિજઃ ।
શ્વેતકેતોઃ કિલ પુરા સમક્ષં માતરં પિતુઃ ॥૨૮॥

બ્રાહ્મણઃ પાળૌ ગચ્છાવ્વ ઇતિ ચાગ્રવીશ્વ ।
 અધિપુત્રસ્તદા કોપં ચકારામર્પિતસ્તદા ॥૨૧॥
 માતરં તાં તથા દૃષ્ટ્વા નીચમાનાં બલાદિચ ।
 તપસા દોષવીર્યોહિ શ્વેતકેતુર્ન ચક્ષમે ॥૩૦॥
 સંગ્રહ માતરં હસ્તે શ્વેતકેતુર આપત ।
 દુર્ગ્રાહ્યણ વિમુચ્ચત્વ માતરં મે પતિવ્રતામ્ ॥૩૧॥
 સ્વયં પિતા મે ગ્રહાર્પિઃ ક્ષમાવાન્બ્રહ્મચિત્તમઃ ।
 શાપાનુગ્રહયોઃ શક્ત ત્વર્ણાભૂતો મહાવ્રતઃ ॥૩૨॥
 તસ્ય પત્ની દમોપેતા મમ માતા વિશેષતઃ ।
 પતિવ્રતાં તપોવૃદ્ધાં સાધ્વાચારૈરુદ્ધૃતામ્ ॥૩૩॥
 અપ્રમાદેન તે ગ્રહાન્માતૃભૂતાં વિમુચ્ચ વૈ ॥૩૪॥
 એવમુક્ત્વા તુ યાચન્તં વિમુચ્ચેતિ મુદુર્મુદુઃ ।
 પ્રત્યવોચાદ્વિજો રાજસ્ય પ્રગલ્ભમિદં વચઃ ॥૩૫॥
 બ્રાહ્મણ ઉવાચ ।
 અપસ્યાર્થી શ્વેતકેતો વૃદ્ધોઽહ મન્દચાક્ષુષઃ ।
 પિતા તે ઋણ નિર્મુક્તસ્વયા પુત્રેણ કાઢ્યપા ॥૩૬॥
 ઋણાદહમનિર્મુકો વૃદ્ધોઽહં વિગતસ્પૃહઃ ।
 મમ કો દાસ્યતિ સુતાં કન્યાં સંપ્રાપ્તયૌવનામ્
 ॥ ૩૭ ॥

પ્રજારણિમિમાં પત્નીં વિમુચ્ચત્વં મહાતપઃ ।
 એકયા પ્રજયા પ્રીતો માતરં તે દદામ્યહમ્ ॥૩૮॥
 એવ મુક્ત શ્વેતકેતુર્લજ્જયા ક્રીધમેયિવાનુ ।
 ક્રુદ્ધ ત તુ પિતા દૃષ્ટ્વા શ્વેતકેતુસુવાચહ ॥૩૯॥
 મા તાત કોપ કાર્પાસ્ત્વમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ।
 અનાવૃતા હિ સર્વેષાં વર્ણનામઙ્ગનાભુવિ ॥૪૦॥
 યથા ગાવઃ સ્થિતા પુત્ર સ્વે સ્વં વર્ણે તથા પ્રજાઃ ।
 તથૈવ ચ કુટુમ્બેષુ ન પ્રમાણન્તિ કર્હિચિત્ ॥૪૧॥
 ઋતુકાલેતુ સંપ્રાપ્તે ભતીરં ન જહુસ્તદા ।
 ક્રપિ પુત્રોઽથ ત ધર્મ શ્વેતકેતુર્નચક્ષમે ॥૪૨॥
 ચકાર ચૈવ મર્યાદા મિમાં ક્ષીપુંસયોર્ભુવિ ।
 માનુષેષુ મહાભાગે ન ત્વેવાન્યેષુ જન્તુષુ ॥૪૩॥
 તદા પ્રમૃતિ મર્યાદા સ્થિતેયમિતિ ન શ્રુતમ્ ।
 વ્યુચ્ચરન્ત્યાઃ પતિં નાર્યાં અથ પ્રમૃતિ પાતકમ્
 ॥ ૪૪ ॥

મૃગહત્યાસમ ધોરં ભવિષ્યત્ય સુહાવહમ્ ।
 અથાપ્યનુવિધીયન્તે કામક્રોધવિવર્જિતાઃ ॥૪૫॥

ઉત્તરેષુ મહાભાગે કુરુદૈવં યશસ્વિની ।
 પુરાણદૃષ્ટો ધર્મોઽયં પૂજ્યતે ચ મહર્ષિભિઃ ॥૪૬॥
 માર્યાં તથા વ્યુચ્ચરત કૌમારબ્રહ્મચારિણીમ્ ।
 પતિવ્રતા મેતદેવ મચિતા પાતક ભુવિ ॥૪૭॥
 નિયુક્તા પતિના માર્યાં યથાપત્યસ્ય કાઢનાત્ ।
 ન કુર્યાત્ત તથા મીરુ સૈનઃ સુમહદાપ્નુયાત્ ॥
 ઇતિ તેન પુરા મીરુ મર્યાદા સ્થાપિતા બસાન્ ॥૪૮॥
 ડટ્ટાલકસ્ય પુત્રેણ ધર્મ્માર્વિ શ્વેતકેતુના ।

(માર૦ આ૦ ૧૨૮.)

શ્વેતકેતુ (૨). જનમેજયના સર્પસત્રમાનો એક સદસ્ય.

શ્વેતદ્વીપ. ક્ષીર સમુદ્રમાં આવેલો દ્વીપ જેમાં શ્રીમન્નારાયણ પોતાના કલારૂપ અવતારથી શેષનાગ ઉપર નિરંતર શયન કરે છે.

આસોકયન્તુત્તર પશ્ચિમેન

દર્શક ચાપ્યદ્રુતમુક્ત રૂપમ્ ।

ક્ષીરો દધેર્યોત્તરતોહિ દ્વીપઃ

શ્વેતઃ સ નામ્ના પ્રથિતો વિશાલઃ ॥૮૮॥

(ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦ ૪૩).

ત્યાં રહેલા શ્રીમન્નારાયણના વર્ણન અને શ્તુતિ સાર તેમ જ નારદ ત્યાં ગયા હતા તેમણે ત્યાંના કરેલા વર્ણનના મંથનથી બુદ્ધિ. (ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦ ૩૪૩).

ડટ્ટાલકઃ પ્રમતકઃ શ્વેતકેતુશ્ચ પિઙ્ગલ ॥૬॥

(ભા૦ ૨૫૦ ૫૩-૬).

શ્વેતપરશાર. પરાશર વંશનુ એક કુળ. એ કુળમાં આવિષ્ઠાન, વાલેય, સ્વાદૃષ્ટ, અને ધૃષિકહસ્ત એ ઋષિયો પ્રસિદ્ધ હતા.

શ્વેતપર્વત. રમ્યક અને હિરણ્યમય પર્વતની વચ્ચે આવેલો મોટો પર્વત. એ પર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રને લાગેલો છે. બહુધા એના ઉપર દૈત્યો રહે છે.

શ્વેતપર્વત (૨). હિમાલયનુ એક શિખર વિશેષ. શ્વેતભદ્ર. એક યક્ષ.

શ્વેતવરાહ. હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને મારવા સારુ વિધ્યુએ ધરેલું રૂપ, એ ધોળા વરાહ રૂપે પ્રકટ થયા

આવૃત્તિ પહેલી

∴

વ્રત ૧૨૫૦

સંવત્ ૧૬૮૬

∴

સન ૧૬૩૦

ધી સર્વપ્રકાર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદ્રભાઈ ત્રીકમલાલે જાપ્યો.
ડે. પારકારનાકા—અમદાવાદ.

